

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 84

Серія "Філологічні науки"

№ 7

Ніжин
2016

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 4 від 10.11.2016 р.

Рішенням Всеукраїнської атестаційної колегії та наказом МОН
України від 21 грудня 2015 р. № 1328 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових фахових видань України, в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

члени редакційної колегії серії "Філологічні науки":

д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д., проф., акад. АН ВШ України, член-кор.
ВУАН у Нью-Йорку Доріана Блохин (Німеччина); д. філол. н., проф. Н. І. Бой-
ко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. В. І. Коваль (Бі-
лорусь); д. філол. н., проф. Й. Пастерська (Польща); д. філол. н., проф.
О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. К. Мой-
сієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко; д. філол. н., проф. В. П. Хархун

Література та культура Полісся. – Вип. 84. Серія "Філологічні
Л64 науки". – № 7 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2016. – 353 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2016
© НДУ ім. М. Гоголя, 2016

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Nikolai Gogol State University of Nizhyn
(NDU named after N. Gogol)
Record № 4 of 10 November, 2016

According to Resolution of Ukrainian Higher Attestation Board and order of Ministry of Education of Ukraine of 21 December 2015 N 1328 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of theses by applicants for Degrees of Candidate and Doctor of Sciences in Philology

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko.
Since 2013 the periodical has been published in two series:
"History Research", "Philology Research"

Editorial Board:

Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko;

members of the editorial board of the "Philology Research" series:

Doctor of Sciences (Philology), Prof. O. H. Astafev; Prof., Academician of the Ukrainian Academy of Higher School, Corresponding Member of All-Ukrainian Academy of Sciences in New York Doriana Blokhin (Germany); Doctor of Sciences (Philology), Prof. N. I. Boyko; Doctor of Sciences (Philology), Prof. Z. V. Kyrlyuk; Doctor of Sciences (Philology), Prof. V. I. Koval (Belarus); Doctor of Sciences (Philology), Prof. J. Pasters'ka (Poland); Doctor of Sciences (Philology), Prof. O. H. Koval'chuk; Doctor of Sciences (Philology), Prof. P. V. Mikhed; Doctor of Sciences (Philology), Prof. A. Ya. Moysiienko; Doctor of Sciences (Philology), Prof. S. I. Potapenko; Doctor of Sciences (Philology), Prof. V. P. Kharkhun

Literature and Culture of Polissya. – Vol. 84. Series "Philology Research". – № 7 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. – Nizhyn : NDU named after N. Gogol, 2016. – 353 p.

UDC 80:008
LBC 81+83

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2016
© NDU named after Gogol, 2016

УДК 811.161.2'1:378(477.51).09

О. В. Забарний

Студентські роки становлення Арнольда Грищенка як філолога і громадянина

У статті розповідається про студентські роки відомого українського вченого, філолога, академіка АН України Арнольда Панасовича Грищенка. Досліджуються шляхи професійного зростання та вплив на нього відомих педагогів-мовознавців і літературознавців Ніжинської вищої школи. Прослідковуються етапи його громадянського становлення, формування світоглядних позицій та ціннісних орієнтирів.

Ключові слова: Ніжинський державний педагогічний інститут імені М. В. Гоголя, філологічний факультет, українська мова, громадянська позиція, національні пріоритети, світогляд, вчені.

В статье рассказывается о студенческих годах известного украинского ученого, филолога, академика АН Украины Арнольда Афанасьевича Грищенко. Исследуются пути профессионального становления и влияние на него известных педагогов-языковедов и литературоведов Неженской высшей школы. Прослеживаются этапы его гражданского становления, формирование мировоззренческой позиции и ценностных ориентиров.

Ключевые слова: Нежинский государственный педагогический институт имени Н. В. Гоголя, филологический факультет, украинский язык, гражданская позиция, национальные приоритеты, мировоззрение, ученые.

It runs about student's years of the famous Ukrainian scientist, philologist, SCA of Ukraine academician Arnold Panasovych Grischenko in the article. The way of professional increase and famous linguist-teachers' and literary critics' influence of Nizhyn higher school are investigated. The stages of his civil becoming, the world view position formation and valued reference-points are analyzed.

Key words: Nizhyn Gogol State pedagogical institute, philological department, Ukrainian language, civil position, national priority, world view, scientists.

Академік Арнольд Панасович Грищенко у своїх спогадах писав: "Час і простір належать до тих найважливіших чинників, які поряд з іншими, не меншої важливості чинниками визначають буття людини, супроводжують її протягом усього життя. Важливі й нерозривно пов'язані, вони докорінно відрізняються між собою. Річ у тім, що в простір (домівку, рідне село або місто, школу й інститут) можна повертатися неодноразово фізично, помічати й фіксувати всі ті зміни й перетворення, які не дають просторові бути стабільно-незмінним. На превеликий жаль, людині не дано здатності фізичного повернення в минуле, здатності бути присутньою навіть у тому, що відбувалося кілька годин тому протягом одного дня. Однак і час хоч частково, але стає підвладним завдяки власним спогадам..." [1, с. 97].

Щоб зрозуміти феномен вченого, людини, громадянина, досягнути процес його наукового зростання і становлення, ми звернемось до автобіографічних спогадів А. Грищенка. Вони були написані у 2004 році й опубліковані у збірнику "І дорогий, і незабутній...", який був приурочений 200-літтю Ніжинської вищої школи. Осягаючи свій час і себе у тому часі, майбутній академік писав: "Усі ми були з середини тридцятих років минулого століття, стали свідками воєнного лихоліття, що його чи не найправдивіше описав О. Довженко в кіноповісті "Україна в огні", і обрали майбутній фах за покликанням, з свідомої любові до рідної мови і літератури" [1, с. 97].

Я не ставлю собі за мету переповідати спогади Арнольда Панасовича, хочу лише акцентувати увагу читача на тих постатях викладачів вишу, які мали найбільший вплив на формування світогляду Грищенка як фахівця-мовознавця і як громадянина.

Досить детально згадуючи кафедру української мови і з любов'ю розповідаючи про її викладачів, Арнольд Панасович звертає увагу на високий рівень їх фахової підготовки та сумлінне ставлення до викладацького обов'язку. Основу кафедри складали фронтовики: доценти, кандидати філологічних наук Арсен Данилович Батурський, Феодосій Якович Середа, Дмитро Дмитрович Герасименко. Як про викладача-ерудита говорить академік А. Грищенко про Марію Герасимівну Кишенько, саме від неї він успадкував особливу увагу до мовних деталей.

Щодо кафедри літератури, то Арнольд Панасович наголошує на її "визначній ролі у фахово-духовному становленні студентів". Ідеться передусім про три визначні особистості – Олександра Дмитровича Королевича (Леся Гомона), Михайла Степановича Чубача і Лесю Йосипівну Коцюбу. "Всі троє були фахівцями найвищого

гатунку, і тому треба бути вдячним долі, що вона подарувала нам спілкування з ними", – так пише А. Грищенко про своїх наставників [1, с. 98].

Деякі дослідники історії національно-визвольного руху в Україні (особливо з молодого покоління) помилково вважають, що найбільшого піднесення національно-демократичний рух у Ніжинській вищій школі набув у кінці 60 – на початку 70-х років, коли поряд із Лесею Коцюбою стали працювати Іван Бровко, Григорій Аврахов, Іван Шпаківський, Дмитро Наливайко, Пінтус Самородницький та інші викладачі, які тією чи іншою мірою були причетні до трактату Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Це не зовсім так.

Національно-демократичні традиції закладу беруть свої витoki з перших років його заснування, зі "справи про вільнодумство", і як не намагалася їх викоринити офіційна влада, вони продовжували розвиватися і вкорінюватися у навчально-виховний процес студентів. Про це свідчать численні спогади вихованців вишу.

У 20–30-ті роки ХХ сторіччя ці традиції були пов'язані з іменами Євгена Рихлика, Миколи Петровського, Федора Великохатька, Костя Штепи, аспіранта Петра Одарченка та інших. У 30–40-ві роки – з іменами професорів Вадима Дорошенка, Левка Окіншевича, доцентів Івана Павловського, Миколи Сайка. І хоча сталінська репресивна політика намагалася викоринити вільнодумство, заарештувавши і звільнивши понад тридцять працівників вишу, традиції відроджувалися і набували нового розвитку.

У 50-ті роки, часи навчання А. П. Грищенка в інституті, такими носіями демократичних поглядів стали доценти Олександр Дмитрович Королевич, Михайло Степанович Чубач та Григорій Петрович Васильківський.

Про трагічну долю викладача і письменника О. Д. Королевича (Леся Гомона) досить повно написав професор Г. В. Самойленко у своїй монографії "Ніжинська вища школа: сторінки історії" [2, с. 313–314]. Олександр Дмитрович Королевич – український письменник, відомий в літературі під псевдонімом Лесь Гомін, член Спілки письменників СРСР з 1934 року, працював у Ніжинському інституті з 1939 року. Після звільнення Ніжина повернувся з евакуації з Узбекистану і став викладати у вишій українській літературі та працювати заступником директора із заочної освіти. Дуже відповідально ставився до своїх обов'язків, проте у характеристиці, підписаній директором інституту Д. І. Кузнецовим 25 січня 1948 року, поряд із позитивною оцінкою його діяльності, написано: "Літературні твори,

написані т. Королевичем за попередні роки за псевдонімом Олесь Гомін, для користування заборонені". У 50-х роках О. Д. Королевич керував літературною студією інституту і продовжував займатися науковою діяльністю.

Арнольд Панасович Грищенко у своїх спогадах так писав про улюбленого викладача: "Навіть після знаменитого 1956 року, коли нас, студентів, ознайомили з відомостями про моторошні жертви сталінського терору, нам так і не стало відомо, що О. Д. Королевич – визначний письменник і літературознавець.

Тільки тепер можна припускати, що Королевич підступно зневажений і викреслений з літературного процесу, оживав у своїх лекціях, знаходив у них життєву силу і натхнення" [1, с. 98].

Про останні роки життя О. Королевича дізнаємося із сторінок згаданої вище монографії: "1957 року студентська група 3-ого курсу українського відділення (*курс, на якому навчається А. П. Грищенко – прим. О. З.*), якою керував О. Д. Королевич, заступилася за звільненого з інституту викладача М. С. Чубача. Дирекція застосувала репресії. Виключила декількох студентів, а О. Д. Королевича обвинуватили в тому, що він послабив пильність, сприяв розвиткові нездорових настроїв у групі. Директор інституту М. І. Повод оголосив йому сувору догану, і що найстрашніше, звільнив з 1 вересня 1957 р. з роботи. За цим послідувала вимога терміново 23 серпня 1957 р. звільнити квартиру. Це був великий удар для вченого. О. Д. Королевич переїхав у Черкаси до своїх батьків, де і помер 16 січня 1958 року. Так закінчилося життя талановитого українського письменника, філолога, який підтримував багатьох юних літераторів у післявоєнний час, допоміг відчути творчі сили й упевненість" [2, с. 314].

Про свого наставника, Михайла Степановича Чубача, Арнольд Панасович згадував з особливою любов'ю: "Можна без перебільшення сказати, що у М. С. Чубача наша група пройшла справжню школу національного виховання, формування національної свідомості на тлі тих інтернаціональних сюжетів і мотивів, які в багатьох випадках визначали зміст лекцій з зарубіжної літератури" [1, с. 98]. Хто ж такий Михайло Чубач, що так вагомо увійшов у долю молодого студента та його одногрупників?

Михайло Степанович Чубач – український літературознавець, вихованець мовно-літературного факультету Одеського інституту професійної освіти, який закінчив у 1934 році. Кандидат філологічних наук (1945 р.), доцент кафедри зарубіжної літератури (1947). Працював у штаті Ніжинського державного педагогічного інституту з

1945 до 1957 року. У 1957 році був звільнений з посади за "послаблення ідеологічної роботи серед студентів".

Академік Грищенко згадує: "Фахові знання у нього (Чубача), як і у О. Д. Королевича, поєднувалися з бездоганною лекторською майстерністю і "безконспектною" викладу матеріалу. Він був дуже емоційний і запальний, боляче переживав тогочасну нашу національно-культурну ситуацію".

Тож яку провину інкримінувала офіційна влада непокірному викладачеві? Звернемося до офіційних документів:

Наказ № 63

від 22 квітня 1957 року

Доцент Чубач М. С. в лекції, прочитаній студентам III курсу заочно-го відділу, під виглядом боротьби з культом особи, допустив серйозні ідеологічні перекручення і наклепи на нашу радянську дійсність.

На засіданні кафедри літератури та раді факультету від 7.12.1956 р. і профспілкових зборах робітників інституту доц. Чубач М. С. формально визнаючи свої методологічні помилки і перекручення по суті продовжував відстоювати свої антинаукові та антирадянські погляди. Поведінка Чубача М. С. одностайно дістала засудження всього колективу інституту.

В останній час виявилися додаткові факти шкідливого впливу висловлювань Чубача М. С. на студентську молодь свого учбового закладу.

Виходячи із цього наказую:

I. Доцента кафедри російської і зарубіжної літератури Чубача Михайла Степановича звільнити з роботи в інституті на підставі статті 147 п. Г Кодексу законів про працю РФ СРСР.

II. Параграф 1. наказу № 24 по Ніжинському педагогічному інституту відмінити.

Директор інституту доц. Повод М. І. [3].

Саме проти цього наказу висловили свій протест студенти, захищаючи свого викладача. Поведінка студентів розглядалася на комсомольських зборах факультету. Студенти групи не змінили свого рішення. Тоді питання поведінки студентів постало на засіданні комітету комсомолу вишу. Старосту групи Т. Бугай та ще кількох студентів було виключено із лав ВЛКСМ, а потім і з інституту. Арнольд Панасович Грищенко був серед того гурту студентів, хто проводжав улюбленого викладача до залізничного вокзалу. Він ніс валізку і стос перев'язаних мотузкою книг. Так гартувався характер, так формувалася громадянська позиція.

Слід зауважити, що за цим зовні канцелярським формулюванням "за послаблення ідеологічної роботи серед студентів" крилося намагання адміністрації (за вказівкою ідеологічних органів) прибор-

кати вільнодумних та ідеологічно незаангажованих викладачів. Були звільнені з роботи М. С. Чубач, О. Д. Королевич, дещо пізніше Г. Г. Аврахов, Л. Й. Коцюба. Отримали в різні часи стягнення М. П. Сайко, П. К. Сміян, М. І. Білан, Н. В. Сладківська, Є. М. Гасовський, І. К. Чапля, В. П. Крутиус, Д. С. Наливайко, П. Х. Самородницький, П. О. Сердюк. І цей перелік можна продовжити. Чинився морально-політичний тиск на членів колективу інституту.

Добрим словом згадує Арнольд Панасович у свої спогадах Надію Василівну Сладківську, яка викладала у їхній групі старослов'янську мову. "Вона бездоганно знала цей предмет і виявляла поблажливе ставлення до студентів, не перетворюючи іспит на екзаменування". Цього було досить для відповідних органів, щоб звинуватити педагога у симпатії "до попівської мови". У 1955 році Сладківській було оголошено догану "за послаблення ідеологічної роботи серед молоді" і відправлено на пенсію.

У 1956 році за вияв співчуття демократичним силам Угорщини мав клопіт із керівництвом вишу, а точніше із органами безпеки, доцент Г. П. Васильківський. Від репресій врятувало те, що у 1953 році він був нагороджений орденом "Знак пошани".

Таким був час, такими були реалії життя, але у виші завжди працювали особистості, які протидіяли цьому часу. І саме за ними йшло студентство. Мене вразило, як гранично точно визначив Арнольд Панасович громадянський феномен Лесі Йосипівни Коцюби. Дозвольте зацитувати: "Порівняння і зіставлення потребують обережного ставлення до них, але я наважусь таки на порівняння Лесі Йосипівни з Оленою Телігою, відомою нам тепер з її поетичних творів та публікацій про неї. Л. Й. Коцюба – з особистостей типу, репрезентованого О. Телігою. Українська справа стала дивізом її життя" [1, с. 99].

Яскрава доля доцента кафедри української літератури, кандидата філологічних наук Олесі Йосипівни Коцюби закарбувалася у серцях багатьох її вихованців. Вона стала дороговказом для тих, хто жив із надією на розбудову і подальший розвиток справді національної мови і культури, національної освіти, хто плекав надію на відродження української держави. Такі думки і надії у ті часи були небезпечними і підсудними, але вони жили серед української інтелігенції та студентства. Блискучий лектор і декламатор, глибокий науковець і фольклорист, Леся Йосипівна була в епіцентрі усіх подій політичного і культурницького життя інституту. Вона була серед тих викладачів, які у травні 1968 року надіслали телеграму, в якій висловлювали своє обурення з приводу цькування роману Олесея Гончара

"Собор" і підтримали автора. Вона була серед тих, хто організував у грудні 1968—го виступ перед студентами вишу молодих письменників Григора Тютюнника, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Бориса Олійника, Євгена Гуцала, Анатолія Шевченка. Відбулася безкомпромісна, щира, відверта розмова про українську мову і літературу. Учасники зібрання читали свої ще неопубліковані твори й не знали, що вони знаходяться під наглядом працівників КДБ. Ця зустріч стала ще одним приводом для ідеологічного цькування викладачів. Саме Леся Коцюба сприяла передачі за кордон трактату Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", за що, власне, і була арештована, а згодом і відсторонена від роботи. Цікаві спогади про цю мужню жінку залишили Григорій Аврахов [4, с. 54–56], Василь Овсієнко [5, с. 336–337] Дмитро Наливайко [6, с. 17–27]. Проте згадані події відбулися вже дещо пізніше, коли Арнольд Грищенко завершив навчання у виші. А у роки його студентської юності Леся Йосипівна Коцюба стала для обдарованого хлопця за зразок громадянської гідності.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що у студентські роки навчання у Ніжинському державному інституті Арнольд Панасович Грищенко сформувався як науковець, патріот і громадянин під впливом історичних традицій вишу та яскравих особистостей викладачів, таких як О. Д. Королевич, М. С. Чубач, Л. Й. Коцюба, Ф. Я. Середа, Д. Д. Герасименко.

Доля дарувала мені теплі зустрічі з Арнольдом Панасовичем Грищенком, надзвичайно інтелігентною, глибокою і сонячною людиною. І я безмежно вдячний їй за радість спілкування.

Література

1. І дорогий, і незабутній... / за заг. ред. Т. Д. Пінчук. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005. – С. 97–100.
2. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 420 с.
3. З фондів музею Ніжинської вищої школи. – 3. 2, с. 7.
4. Аврахов Г. Г. Її всі звали Леся Йосипівна (Штрихи до портрету Л. Й. Коцюби / Г. Г. Аврахов // Дивослово. 2005. – № 5 (581), серпень. – С. 54–56.
5. Міжнародний біографічний довідник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Харків : Харківська правозахисна група, 2006.
Т. I. – Ч. II. – 2006. – С. 336–337.
6. Заспів. Антологія літературної студії Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя / упоряд. О. Забарний, О. Гадзинський. – Ніжин : редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2000. – С. 17–27.

**Стилістична диференціація лексичного складу
української мови в лінгвістичній спадщині
М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка**

У статті окреслено основні теоретичні положення щодо стилістичної диференціації лексичного складу української літературної мови, виокремлення й інтерпретації груп стилістично маркованої лексики в лінгвістичній спадщині М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка.

Ключові слова: стилістична диференціація лексичного складу української літературної мови, стилістично маркована лексика, лексична семантика, семантична структура, М. А. Жовтобрюх, А. П. Грищенко.

В статье освещены теоретические положения относительно стилистической дифференциации лексического состава украинского литературного языка, выделения и интерпретирования групп стилистически маркированной лексики в лингвистическом наследии М. А. Жовтобрюха и А. А. Грищенко.

Ключевые слова: стилистическая дифференциация лексического состава украинского литературного языка, стилистически маркированная лексика, лексическая семантика, семантическая структура, М. А. Жовтобрюх, А. А. Грищенко.

The article describes the theoretical principles of stylistic differentiation of the Ukrainian lexis, as well as the stylistically marked vocabulary selection and interpretation in the linguistic heritage of M. A. Zhovtobriukh and A. A. Grishchenko.

Key words: stylistic differentiation of the Ukrainian lexis, stylistically marked vocabulary, lexical semantics, semantic structure,

Кінець ХХ та початок ХХІ століття позначені низкою змін у лексико-семантичній системі української мови. Ці зміни зумовлені впливом перетворень у політичній, соціальній, економічній, науковій та культурній сферах. Демократизація суспільного життя помітно активізувала використання стилістично маркованої лексики, що помітно змінило співвідношення між стилістично нейтральними та стилістично забарвленими лексичними одиницями в різних функціональних стилях української літературної мови.

Сучасні лінгвістичні дослідження, присвячені вивченню стилістичного потенціалу одиниць лексико-семантичної системи української мови, багаторівневої природи виражально-зображальних мовних засобів, процесів нейтралізації та стилістичної маркованості лексичних одиниць; виявленню процесів та явищ у їхньому зв'язку з людиною, культурою, свідомістю тощо, є досить важливими й актуальними. Погляди мовознавців на стилістично марковану лексику як значущий компонент лексичної системи викликають постійний інтерес.

Праці українських мовознавців репрезентують різні підходи до аналізу стилістично маркованої лексики, вони є актуальними в контексті тих помітних змін у розвитку сучасної лінгвістичної науки, що набула нових, таких виразних рис, як антропоцентризм, когнітивізм та функціоналізм на тлі її зв'язків із психолінгвістикою та соціолінгвістикою. У цьому контексті багатогранні праці патріарха українського мовознавства – доктора філологічних наук, професора Михайла Андрійовича Жовтобрюха – та його найталановитішого учня – Арнольда Панасовича Гриценка, випускника історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту імені Миколи Гоголя 1958 року, доктора філологічних наук, професора, дійсного члена Академії педагогічних наук України, дійсного члена Академії вищої школи України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата премії імені І. Я. Франка Національної академії наук України – видаються сьогодні особливо актуальними і значущими, їм належить особлива роль у становленні і розвитку українського мовознавства. Імена Михайла Андрійовича Жовтобрюха та Арнольда Панасовича Гриценка широковідомі, добре знані як в Україні, так і в усьому слов'янському лінгвістичному світі, вони давно й по праву вписані в історію українського і світового мовознавства. Арнольд Панасович глибоко шанував і високо цінував свого наставника, він так писав про свого Вчителя: "Михайло Андрійович Жовтобрюх – мовознавець щонайширшого діапазону, який брав безпосередню участь у розбудові українського мовознавства в 30–80-х роках збіглого століття, для якого не існувало складних лінгвістичних проблем, оскільки він знав концептуальні засади всіх мовознавчих шкіл і напрямків, цитував класиків світової лінгвістики, бо багатьох із них читав в оригіналі" [1, с. 37].

Одним із визначних здобутків у лінгвістичній спадщині М. А. Жовтобрюха та А. П. Гриценка є стилістична диференціація словникового складу сучасної української літературної мови, ґрунтовна

характеристика всіх його шарів. Праці М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенко містять положення і висновки, близькі до сучасних концепцій, в основі яких – антропоцентризм лексичної парадигми мови. Досягнення лінгвостилістики – спеціальної галузі мовознавства, що сформувалася й розвивається в межах антропоцентричної парадигми, пов'язані передусім із лінгвістичною спадщиною М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенко, а також іменами та працями низки видатних українських мовознавців: С. Я. Єрмоленко [3–5], Н. М. Сологуб [17], А. К. Мойсієнка [13], Л. О. Пустовіт [14], Л. О. Ставицької [18], В. А. Чабаненка [22–23], О. О. Тараненка [21], В. С. Калашника [12] та інших учених.

Про вагомий внесок М. А. Жовтобрюха в розвиток низки українських мовознавчих шкіл та української лінгвістичної науки загалом неодноразово писали сучасні мовознавці.

У працях М. А. Жовтобрюха обґрунтовується і стилістично диференціюється лексичний склад сучасної української літературної мови, умотивовуються складні теоретичні питання, з'ясовуються критерії виділення стилістично маркованої лексики в окремі класи слів.

Цінним є висновок М. А. Жовтобрюха про функціонально-стильову диференціацію сучасної української літературної мови, що об'єктивується на всіх структурних рівнях, проте найвиразніше – на лексичному. В основу функціонально-стильової диференціації лексичного складу мови покладено систему функціональних стилів, що "існують і розвиваються в постійній взаємодії та взаємопроникненні" [9, с. 151]. Учений запропонував виокремити сім функціональних стилів (художньої літератури, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, виробничо-професійний, епістолярний та розмовно-побутовий). Увесь лексичний фонд сучасної української літературної мови з погляду стилістичної диференціації його складників поділено на дві великі групи. Першу групу репрезентує стилістично нейтральний шар, або так звана міжстильова лексика, яка вільно, без будь-яких застережень і обмежень уживається в усіх стилях мови, а другу – стилістично забарвлена лексика, що безпосередньо співвіднесена лише з одним чи кількома функціональними стилями. У словниковому складі мови стилістично нейтральних слів набагато більше, ніж стилістично маркованих.

3-поміж класів стилістично забарвлених лексичних одиниць актуальними й цікавими є розмісли вченого щодо виокремлення експресивної лексики. Так, у праці [7] М. А. Жовтобрюх для

характеристики експресивних слів використовує термін "емоційно забарвлена лексика" і кваліфікує її як окрему стилістично марковану групу слів у літературній мові. На думку мовознавця, до цього класу належать "слова, які виражають різні почуття, а також емоційні відтінки в оцінці явищ дійсності, осіб, подій та ін. У переважній більшості емоційно забарвлені слова належать до фонду загальноповсякденної лексики" [Там само, с. 66]. Емоційно забарвлену лексику вчений протиставляє насамперед термінологічній та офіційно-діловій, оскільки в семантичних структурах їхніх складників не простежено емотивних сем і для таких слів обов'язковими є точність, логічність у вербалізації понять, а образність – зовсім недоречною.

Сферою активного вживання "емоційно забарвленої лексики" визначено художній та публіцистичний стилі, ораторську мову, де "емоційне забарвлення певних слів є доконечною умовою, без цього неможливий глибокий вплив на читача чи слухача" [7, с. 66–67]. До аналізованого складу лексики залучено і слова, які тільки називають певні почуття. Їх кваліфіковано як такі, що "є емоційними вже своїм лексичним значенням, наприклад: радість, горе, журба, сум, туга, жаль, жах, гнів, ніжність, ненависть, гордість, любов, кохання, щирість та ін." [7, с. 67]. Зауважимо, що це положення вченого не завжди знаходить підтримку і продовження в сучасних дослідженнях, присвячених засобам вербалізації категорії експресивності. Так, окремі українські дослідники цього мовного феномена вважають, що поняття про емоції, оцінки, інтенції, афективні стани мовців та їх номенування пов'язані з дещо іншим (окремим) класом лексичних одиниць, що мають денотативний тип лексичного значення й виконують лише номінативну функцію. Цей лексичний шар репрезентований словами, які тільки називають емоції, почуття, стани душі або описують їх: радість, сум, любов, ласка, ніжність, щастя, страх, осуд, зневага, закохатися, ненавидіти тощо. Сема 'емоція' в їхніх семантичних структурах належить до складу денотативного макрокомпонента, а не до конотативного. У зв'язку із цим такі слова не входять до експресивного лексичного шару. Їх кваліфіковано як нейтральні, неекспресивні та віднесено до окремої тематичної групи – "емотивна лексика". Проте всі сучасні дослідники погоджуються з висновком М. А. Жовтобрюха про те, що "вдале використання їх ["емоційно забарвлених слів" – Н. Б.] надає емоційного забарвлення висловлюваній думці" [7, с. 67]. У цьому переконують художні контексти, у яких узуальний статус згадуваних лексичних одиниць не перешкоджає їм, актуалізувавши свій глибинний експресивний

потенціал, що властивий фактично для будь-якого повнозначного слова, набути функціонально-семантичної експресивності.

Цінними є погляди М. А. Жовтобрюха про лексико-граматичні класи слів української мови, об'єднані однією функцією. Учений наголошував, що "емоційність звичайно притаманна лексичному значенню, як його безпосередньому компонентів, всім тим словам, що виражають якісну оцінку предметів, явищ дійсності, осіб та стану й почуттів людини. У функції експресивних оціночних слів в українській мові виступають іменники (щастя, радість, щирість, журба, лютість), прикметники (милий, коханий, щирий, чарівний, веселий, сумний, тужливий, жажливий, нікчемний, мерзенний), прислівники (весело, радісно, сумно, тужливо, млосно, жажливо) і дієслова (любити, кохати, радіти, сумувати, ненавидіти)" [9, с. 174]. Стилістичний потенціал таких різнокатегорійних лексичних одиниць не залежить від мовного оточення (контексту), оскільки їхні семантичні структури репрезентують водночас як денотативну частину, так і конотативну.

Досить актуальними й сьогодні є погляди М. А. Жовтобрюха щодо експресивізації узуально нейтральних лексичних одиниць у межах художніх або публіцистичних текстів: "Однак у сучасній українській літературній мові існує чимало й таких слів, що в одному контексті виступають як стилістично нейтральні, а в іншому – як емоційно забарвлені. Стилістично нейтральними вони бувають тоді, коли вживаються в своєму прямому значенні...", "емоційного ж забарвлення ці слова набувають тоді, коли вони виступають у переносному значенні..." [9, с. 174].

До складу стилістично маркованої лексики М. А. Жовтобрюх послідовно зараховував усі урочисті слова. У зв'язку із цим учений зазначав, що в сучасній українській літературній мові урочисті слова мають неоднакове походження. До стилістично забарвлених належать насамперед старослов'янськи або лексичні одиниці, створені на старослов'янському мовному ґрунті: благовістити, благовісник, благословляти, благословенний, благословен, брань, бранний, воїн, златоглавий. "Зрідка вони належать до іншомовних запозичень, що зайшли до української мови в різний час і мають у ній стилістично незабарвлені лексичні відповідники: титан (дуже великий), також титанічний, владар (пор. чеськ. vladař, володар), звідси владарка, владарювати..." [9, с. 175]. У складі сучасної української літературної мови також наявні питомі лексеми такого зразка, їх було схарактеризовано як "урочисті слова", що виникли на власному ґрунті (батьківщина, вітчизна, велич, знамено, керманіч (синонім до керів-

ник), подвиг, прапорonosець, величавий, величний, вікопомний, могутній, нездоланий та ін.) [9, с. 175].

Близькими до згаданого класу стилістично маркованих лексичних одиниць є так звані поетизми, репрезентовані фольклорними елементами та індивідуально-авторськими неологізмами (оказіоналізмами). М. А. Жовтобрюх у своїх працях, присвячених лексичному складові української літературної мови, послідовно зазначав, що до стилістично забарвленої лексики "... належать і всі поетичні слова, властиві художній літературі і народній творчості (рута-м'ята, голубонько, лебедонько, білолиций, сизокрилий, ясночолоий, ясновидий, віщувати)" [7, с. 67]. Тут важливо додати, що виражально-зображальні можливості поетизмів та емотивно-аксіологічний план висловлювання значно посилюються за рахунок тих індивідуально-авторських найменувань, внутрішня форма (первинна ознака як основа okazіонального найменування) яких не лежить на поверхні, а є дещо завуальованою, наприклад: Чому ти завжди набусурманений [насуплений – Н. Б.]? (О. Коломієць) (порівняймо: бусурманити, бусурманитися [15, т. 1, с. 116]). Новотвір, що характеризує вдачу персонажа, інтерпретується через емотивно-оцінні семи, закодовані у свідомості мовців передусім у зв'язку з іменником емотивно-аксіологічного змісту "бусурман", належного до пасивного шару лексики. Фольклоризм "бусурман" (бусурмен) – заст., нар.-поет. 1. Про людину іншої віри (переважно про магометанина); 2. Уживається як лайливе слово [16, т. 1, с. 264] – розвинув конотативні компоненти негативного змісту на основі стійких національних стереотипів, що сформувалися в результаті стосунків з іншими народами та у зв'язку з позицією: наша (християнська) віра рідна, близька, а тому завжди краща, ніж чужа, бусурманська, наприклад: Ой панночко-шаблючко... з бусурманом зустрівалась, та й не двічі цілувалась; Кримці та нагайці, безбожні бусурмени; Із землі турецької да з віри бусурманської [15, т. 1, с. 115–116]; ... знай приговорює: "Ось так тобі, бусурмену, католицькому, гаспидському мужикові!.." (Г. Квітка-Основ'яненко).

Не залишився без пильної уваги мовознавця ще один складник аналізованої лексичної підсистеми – експресивні синоніми сучасної української мови до стилістично нейтральних слів: *ненька* – до *мати*, *братва* – до *товариші*, *друзі*, *бурмило* – до *ведмідь*, *шкапа*, *огир* – до *кінь*, *коняка*, *пес* – до *собака*, *баньки* – до *очі*, *лупити* – до *бити*, *прекрасний*, *чарівний*, *чудесний* до *гарний* та ін.

Посилюють та увиразнюють стилістично марковані семантичні плани лексичних одиниць і дериваційні засоби, до яких належать

передусім суфікси суб'єктивної оцінки. Лексичні одиниці, афіксовані демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними формантами, набувають інтенсифікованої виразності, оскільки вони моделюють у межах контексту різко мотивовані контрастні семантичні плани, взаємодіючи або між собою, або зі словами нейтрального значеннєвого регістру чи експресивними лексемами, що не містять суб'єктивних формантів. Такі стилістично марковані (експресивні) слова М. А. Жовтобрюх виділяв в окрему групу, наголошуючи, що їхня "емоційність" досягається засобами словотворення, зокрема використанням спеціальних суфіксів: "В українській мові значення пестливості, здрібнілості, згрубілості, іронії та ін. надається за допомогою суфіксів -к-, -ик-, -ок-, -очок-, -иц-, -иськ-, -ан-, -ак-, -аг-, -ищ-, -еньк-, -есеньк-, -езн-, -ецьк- та ін.: хатка, хлопчик, голосок, гайочок, водиця, сестриця, дівчисько, хлопчисько, дідуган, писака, чолов'яга, носище, вовчище, маленький, малесенький, добресенький, старезний, здоровецький тощо" [7, с. 67].

Засадничі положення про стилістичну диференціацію лексичних одиниць сучасної української літературної мови, виразально-зображальний потенціал лексико-семантичної системи української мови, багаторівневої підсистеми експресивних засобів української мови, сформовані в багатогранних працях М. А. Жовтобрюха, розвинув і поглибив Арнольд Панасович Грищенко, який високо оцінив мовознавчий ужинок свого Вчителя: "Як учений М. А. Жовтобрюх був справжньою енциклопедією українознавства. Він блискуче орієнтувався у складних перипетіях історії України, досконало знав специфіку становлення української літератури й культури, гуманітарних галузей наукового знання. М. А. Жовтобрюх був чуйним і дбайливим вихователем наукових кадрів. Що ж до кількості тих, кого він консультував, напучував добрим словом, то статистика тут безсила. Та найголовніше в тому, що довгі літа нічого не змінювали в характері М. А. Жовтобрюха: ні допитливого розуму, ні бажання творити, ні праги спілкування. Засади людяності, наукового сумління, чесності й добропорядності, які визначали життєвий шлях М. А. Жовтобрюха, варті наслідування" [1, с. 37]. Такі риси наукової звитяги, життєвої мудрості й глибокої людяності перейняв від свого наставника А. П. Грищенко і впродовж усього свого наукового й викладацького життя передавав своїм колегам та учням – студентам-філологам, здобувачам, аспірантам, докторантам, формуючи нові філологічні школи на ґрунті згадуваних засад.

Осмилення стилістичного потенціалу різнорівневих виражально-зображальних (експресивних) мовних засобів української мови та потужного емотивно-оцінного осердя її лексичної системи дозволило А. П. Грищенкові зробити висновок про те, що емотивно-аксіологічні ознаки української мови є надзвичайно багатогранними, згідно з ними українська мова "за силою своїх виражальних можливостей аж ніяк не поступається перед іншими високорозвиненими мовами" [20, с. 3].

Найґрунтовніше проблему функціонально-стильової диференціації лексичного складу сучасної української літературної мови, стилістичного потенціалу її виражально-зображальних (експресивних) мовних засобів А. П. Грищенко висвітлив у розділі "Лексикологія", уміщеному в підручнику "Сучасна українська літературна мова" (для студентів-філологів педагогічних університетів), який витримав кілька видань (1993, 1997, 2002) і до сьогодні користується в лінгвістичних колах України великим попитом. А. П. Грищенко очолив авторський колектив, здійснив загальне редагування підручника, затвердженого Міністерством освіти і науки України, написав розділи "Вступ", "Лексикологія", "Фразеологія", "Лексикографія", "Морфологія" (предмет морфології, типи морфологічних форм і засобів вираження їх, частини мови і принципи класифікації їх, частини мови: іменник, прикметник; підрозділ "Дієслово" підготовлено у співавторстві з Л. І. Мацько). Українські філологи відразу помітили нові підходи до аналізу лексичного матеріалу, свіжі погляди на природу й сутність стилістично маркованої лексики й особливо високо оцінили саме перший розділ праці, склавши велике пошанування авторові – мовознавцеві від Бога: "На виняткову увагу заслуговує розділ "Лексикологія", що містить багато нових відомостей про лексику української мови з погляду походження – про споконвічну українську лексику та про лексичні запозичення з інших мов (слов'янських і неслов'янських), про багатозначність слів, про знакову природу слова, про системні семантичні зв'язки в словниковому складі. У цьому розділі враховано досягнення сучасного мовознавства, пов'язані з аналізом лексичного складу як системно організованої єдності, подано важливі відомості про функціонування словникового складу сучасної української мови, проілюстровані репрезентативними фактами" [19, с. 8]. Уже у "Вступі" А. П. Грищенко зазначає: "Мовне виховання ставить своїм першочерговим завданням усвідомлення значення рідної мови не лише як засобу спілкування, а й як найважливішого джерела формування інтелекту і духовно-емоційної сфери осо-

бистості через її органічний зв'язок з національними традиціями" [20, с. 4].

Розглядаючи склад лексики сучасної української літературної мови з погляду її стилістичного забарвлення [2, с. 199–202], А. П. Грищенко наголошує, що всі лексичні засоби, зафіксовані в словниковому складі, зорієнтовані на функціональні стилі української мови. Мовознавець виокремив п'ять функціональних стилів – розмовно-побутовий, публіцистичний, офіційно-діловий, науковий та стиль художньої літератури. Щодо останнього висловив певні застереження: "... він не має виразних диференційних ознак, тому що поєднує в собі, зокрема з погляду лексичних засобів, елементи всіх інших стилів. Відмінності між стилями знаходять безпосереднє відображення у стилістичній диференціації лексики" [2, с. 198].

Для номінування стилістично забарвленої лексики мовознавець використовує термін "експресивно-оцінна лексика" й виділяє в її складі лексичні одиниці "з додатковими позитивними експресивно-оцінними значеннями" і "стилістично знижені, так звані просторічні слова" [2, с. 200]. У зв'язку із тим, що проблема стилістичної диференціації лексики тісно пов'язана з питаннями лексичної семантики та функціональної лексикології, окремі аспекти її по-новому висвітлено в низці положень праці А. П. Грищенко, як-от: 1) увагу зосереджено на чіткому розмежуванні (виділенні) прямих, переносних (похідних) та конотативно зумовлених лексичних значень [2, с. 103]; 2) акцентовано на зумовленості (маркованості) експресивних лексичних значень, яка полягає в тому, що "номінативний зв'язок з позначуваним ускладнюється додатковою інформацією про позитивну або негативну оцінку предмета чи явища, ступінь інтенсивності вияву дії або ознаки" [2, с. 104]. Автор обґрунтовує це положення, використавши матрицю семантичної структури дієслова *бити*, яке зі значенням "завдавати ударів кому-небудь" функціонує як експресивно нейтральне, позбавлене додаткової (конотативної) інформації про позначувану дію. Контрастом до номінативного значенневого плану постають конотативно зумовлені значення, що властиві іншим лексичним одиницям, які також позначають названу дію, а саме: *гамселити* "сильно бити кого-небудь", *гніздити* "бити в одне місце", *духопелити* "сильно бити кого-небудь", *дубасити* "сильно бити кого-небудь", *кулачити* "бити кулаками кого-небудь" [Там само, с. 104]; 3) виокремлено "модифікаційний словотвір, тобто творення похідних лексичних одиниць, у яких значення твірних основ зберігаються, але доповнюються новими відтінками експресивно-оцінного

або кількісного плану, наприклад: 1) похідні іменники *голівка*, *голівонька* (*головионька*), крім значення іменника *голова*, від основи якого вони утворені, виражають позитивну емоційну (так звану зменшено-пестливу) оцінку позначуваного або ж його невеликий розмір; конотативне значення негативної оцінки або вказівка на великий розмір властиве іменникові *головище*; 2) пряме номінативне значення дієслова *спати* "перебувати у стані сну" набуває додаткових відтінків пестливої оцінки у семантичній структурі похідних *спатки*, *спатоньки*, *спаточки*, *спатунечки*, *спатуні*, *спатусеньки*, *спатусі*, *спатусічки* [там само, с. 104]; 4) умотивовано утворення (моделювання) на ґрунті особливостей сполучуваності "фразеологічно обмежених" і "синтаксично зумовлених" лексичних значень. Фразеологічно обмежені значення властиві словам, що виявляють вибіркочну сполучуваність з іншими лексичними одиницями. Так, у словниковому складі української мови виокремлено лексико-семантичну групу, репрезентовану прикметниками на позначення власне кольорів, відтінків та різних поєднань кольорів, наприклад: білий, чорний, зелений, жовтий, малиновий, буряковий, вишневий, золотистий, багряний, блідо-рожевий, жовтогарячий тощо. Названі лексеми з погляду сполучуваності не мають обмежень, оскільки іменники (назви носіїв відповідних кольорових ознак) не становлять фіксованої кількості. Проте зовсім іншу парадигму мають прикметники, що позначають масті тварин за певними кольоровими характеристиками, а саме: вороний (чорний з синюватим полиском), буланый (світло-рудий), гнідий (темно-коричневий), чалий (сірий, сіро-коричневий). Названі прикметники слід кваліфікувати як слова, що мають фразеологічно обмежені значення, оскільки вони поєднуються тільки з іменниками *кінь*, *жеребець*, *кобила* у випадках називання відповідної масті. Семантику синтаксично зумовлених лексичних значень А. П. Грищенко справедливо пов'язує з умовами обов'язкової їхньої реалізації лише у відповідних конструкціях. Це стосується передусім багатозначних слів, окремі лексико-семантичні варіанти яких можна виявити лише у складі словосполучень, контекстів [там само, с. 105].

Ідеї та положення визначних мовознавців – Михайла Андрійовича Жовтобрюха та Арнольда Панасовича Грищенко – про залежність стилістичних маркерів, експресивних значень лексичних одиниць від контексту, про структурно-семантичний та лексико-граматичний склад стилістично забарвленої лексики, про можливість виділення її тільки на тлі зіставлення з нейтральною, а також визна-

чення залежності стилістично маркованих значеннєвих планів від сполучення лексеми з іншими словами, з'ясування впливу словесного оточення (контексту) на моделювання експресивної семантики, належна оцінка стилістичного забарвлення слова, яке безпосередньо може бути пов'язане не тільки з його лексичним значенням, а й зі сферою вживання; встановлення значущості засобів словотвору (передусім демінутивно-меліоративних та аугментативно-пейоративних суфіксів) для формування емотивно-оцінних смислів у лексичній системі української літературної мови заклали основи лінгвістичних досліджень семантичного та стилістичного планів лексичних одиниць. І сьогодні дослідники із вдячністю послуговуються працями М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка, широковідомих учених-лінгвістів, наукові студії яких стали підґрунтям для поглибленого вивчення стилістичного потенціалу лексичного складу сучасної української літературної мови та розвитку новітньої галузі мовознавчої науки – української експресології.

Література

1. Грищенко А. Михайло Жовтобрюх / Арнольд Грищенко // Дивослово. – 2006. – № 6 (591). – С. 37–39.
2. Грищенко А. П. Лексикологія / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 2002. – С. 92–202.
3. Ермоленко С. Я. Експресивність / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К., 2000. – С. 156–157.
4. Ермоленко С. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Ермоленко. – К. : Довіра, 1999. – С. 430.
5. Ермоленко С. Я. Стиль індивідуальний / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. – К., 2000. – С. 603–604.
6. Жовтобрюх М. А. Дослідження українського усного літературного мовлення / М. А. Жовтобрюх // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 5–27.
7. Жовтобрюх М. А. Лексика і фразеологія / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик // М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища школа, 1972. Ч. I. – 1972. – С. 17–90.
8. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 304 с.
9. Жовтобрюх М. А. Стилістична диференціація української лексики) / М. А. Жовтобрюх // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 151–178.

10. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.
11. Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 3–12.
12. Калашник В. С. Особливості слововживання в поетичній мові : навч. посіб. / В. С. Калашник. – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1985. – 68 с.
13. Мойсієнко А. К. До питання про експресивність / А. К. Мойсієнко // Стилістика української мови : зб. наук. пр. – К., 1990. – С. 25–28.
14. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 (Інститут української мови НАН України) / Пустовіт Л. О. – К., 1993. – 37 с.
15. Словарь української мови : у 4 т. / упоряд., з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907–1909.
16. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
17. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара / Н. М. Сологуб. – К. : Наук. думка, 1991. – 140 с.
18. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 20–30 рр. ХХ століття / Л. О. Ставицька. – К. : Правда Ярославичів, 2000. – 155 с.
19. Степаненко М. І. Українського мовознавства вірний слуга / М. І. Степаненко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 4–10.
20. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
21. Тараненко О. О. Конотація / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К., 2000. – С. 248.
22. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища шк., 1984. – 166 с.
23. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1993. – 215 с.

УДК 811.161.2'369.09

В. І. Хомич, О. М. Кисла, С. В. Толочко

**Висвітлення проблеми диференціації
прийменниково-відмінкових форм
у працях академіка Арнольда Панасовича Грищенка**

У статті подаються погляди академіка А. П. Грищенка щодо функціональних можливостей прийменниково-відмінкових форм на зразок "праеп + N_x". Зокрема, розглядається відмінкова наповненість прийменниками та способи реалізації другорядних членів речення. Ключові слова: наукові погляди, прийменниково-відмінкова форма, модель "праеп + N_x", функціональні можливості, другорядні члени речення.

В статье подаются взгляды академика А. А. Грищенко относительно функциональных возможностей предложно-падежных форм наподобие "праеп + N_x". В частности, рассматривается падежная наполненность предлогами и способы реализации второстепенных членов предложения.

Ключевые слова: научные взгляды, предложно-падежная форма, модель "праеп + N_x", функциональные возможности, второстепенные члены предложения.

The article presents the ideas of academician A. P. Gryshchenko about functional alternatives of the prepositional-case forms with the general model $N + \text{praep} + N_{(x)}$ which has submodels such as: $N + \text{praep} + N_{\text{gen}}$; $N + \text{praep} + N_{\text{dat}}$; $N + \text{praep} + N_{\text{acc}}$; $N + \text{praep} + N_{\text{instr}}$; $N + \text{praep} + N_{\text{loc}}$. The peculiarities of genitive preposition case-filling "prep + N_{gen}" (original without, near, at/in, from, for, to, with, against, for the sake of, among/between, under and derived deep into, along, in the end, during, from side, on the occasion of, in case of, according to), dative case as "praep + N_{dat}" (original to, for and derived after etc.), accusative case "praep + N_{acc}" (original at/in, with, by, through, on, under, to, along, about), instrumental case "praep + N_{instr}" (original from, of, between, above, in front of, under, beyond) and locative case like "praep + N_{loc}" (original in, on, at, about/by) have been thoroughly studied in the paper. The above-mentioned models show us that the secondary semantic and syntactic relationships are being developed in this system. Such attributive relationships can be also transhipped by adjective and adverbs. So, word forms are analyzed both on the formal syntactic and deep semantic-syntactic levels.

Key words: the ideas of academician, the prepositional-case forms, model "praep + N_(x)", functional alternatives, the secondary parts of the sentence.

Висвітлення проблеми функціональної диференціації прийменниково-відмінкових форм нерозривно пов'язано з ім'ям видатного мовознавця, вельми шанованого не лише в Україні, а й за її межами, – Арнольда Панасовича Грищенка. Коло його наукових зацікавлень широке, проте одним із вагомих здобутків є дослідження вищезазначеного питання [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Науковий доробок Арнольда Панасовича є постійним об'єктом дослідження для мовознавців. Глибина його думок, широта мислення, вишуканість стилю цікавить і буде цікавити молодих дослідників ще не одне десятиліття. Тому метою роботи стало бажання відкрити ще один цікавий аспект досліджень А. П. Грищенка та повернути увагу дослідників, громадськості до його наукових розвідок.

Із практичного погляду результати дослідження можуть бути використані у викладанні синтаксису сучасної української літературної мови, у спецкурсах і спецсемінарах із синтаксису простого речення; підручниках і посібниках з української мови.

Наукова діяльність Арнольда Панасовича позначена пильною увагою до історичної та сучасної граматики, де належним чином висвітлюється й питання ролей прийменниково-відмінкових форм із загальною моделлю $N + \text{праер} + N_{(x)}$. Так, загальна модель, на його думку, може бути представлена у вигляді приватних моделей: $N + \text{праер} + N_{\text{gen}}$; $N + \text{праер} + N_{\text{dat}}$; $N + \text{праер} + N_{\text{acc}}$; $N + \text{праер} + N_{\text{instr}}$; $N + \text{праер} + N_{\text{loc}}$.

У 1972 році з'явилася колективна праця "Сучасна українська літературна мова: Синтаксис" за загальною редакцією І. К. Білодіда, у якій А. П. Грищенко приділив увагу функціональній диференціації прийменниково-відмінкових форм як реалізаторам другорядних членів речення. Аналіз подав у формально-синтаксичному аспекті. Вищезазначені ідеї науковець далі розвинув у рукописі, що мав би в недалекому майбутньому стати ще однією філологічною роботою "Українська мова: синтаксичні нариси", де мовознавець виклав власні бачення на розуміння поняття "другорядні члени речення", зокрема розглядав обставину та додаток. Дослідник кваліфікував їх як повнозначні лексичні компоненти простого речення, що синтаксично залежать від головних членів [7, с. 179].

Додаток трактується як другорядний член речення у формі керованого іменника (чи іншої частини мови в ролі субстантива, пов'язаної керуванням або приляганням), який синтаксично залежить від головного чи другорядного члена, що вимагає відповіді на питання будь-якого з непрямих відмінків [3, с. 182]: *переказати через*

родича, приготувати з меду. Додаток буває прямий і непрямий (виражений безприменниковими і применниковими формами іменників). Проте наявність додатка, на думку Арнольда Панасовича, як другорядного члена двоскладного речення не є обов'язковою умовою формування предикативного відношення.

Додаток характеризується з двох поглядів: граматичного й загальносемантичного. "Вихідним моментом для загально семантичної характеристики додатка є безпосередній зв'язок між діями, станами або ознаками і відповідними об'єктами (предметами, поняттями, особами), на які ці дії, стани або ознаки переходять, з якими вони безпосередньо пов'язуються або для яких вони є джерелом виникнення. Обов'язковою умовою для кваліфікації згаданих відношень як об'єктивних є безпосереднє або опосередковане охоплення предмета, особи, поняття, явища і т. ін. відповідним процесом чи станом" [8, с. 53].

Грамматичні ознаки цього члена А. П. Грищенко зводить до таких критеріїв: а) додаток виражений повнозначно-лексичним залежним компонентом підрядного словосполучення; б) головним компонентом підрядного словосполучення найчастіше виступає дієслівна форма або й інша частина мови, що вимагає від залежного компонента відповіді на будь-яке питання непрямого відмінка; в) між головним і залежним компонентом реалізується підрядний зв'язок у формі керування (якщо залежний член виражений іменником у непрямому відмінку з применником чи без нього, займенником, будь-яким субстантивним лексичним компонентом, цілим словосполученням) або прилягання (коли залежний компонент є інфінітивом) [4, с. 181–182].

Участь обставин у формуванні структурної завершеності простого речення, в основному, на думку Арнольда Панасовича, виявляється не обов'язковою, оскільки їх уживання впливає з конкретної потреби охарактеризувати дію щодо способу, часу, місця, причини, умови, міри й ступеня її перебігу. Це другорядний член речення, який пов'язується з головним компонентом підрядного словосполучення за допомогою прилягання [5, с. 207]. Обставини виражені переважно прислівниками та непрямыми відмінками іменників. Найчастіше вони вживаються при дієсловах, що допускають при собі залежні члени, які відповідають на обставинні запитання: *гратися в дитсадку, попрямувати до школи, надіслати на перше жовтня, перейти через поле.* За семантикою виділяються такі різновиди

обставин: способу дії, міри і ступеня, часу, місця, мети, причини, умови й уступки [5, с. 208].

Отже, обставина – це "невідмінюваний другорядний член речення – прислівник або дієприслівник, синтаксично залежний від дієслівної, прикметникової або прислівникової форми. Але обставини можуть синтаксично залежати й від представників інших частин мови, які в даному контексті вимагають відповіді на питання обставин; роль обставини можуть виконувати й керовані іменні форми або інфінітиви, коли вони залежать від членів речення, які потребують відповіді на питання обставин" [9, с. 180].

А. П. Грищенко детально заглиблюється в характеристику зазначених прийменниково-відмінкових комплексів. Зокрема, у колективній праці "Украинская грамматика" (1986 р.) подає функціональну диференціацію прийменниково-відмінкових форм у семантико-синтаксичному аспекті. Також аналізує семантико-синтаксичні зв'язки – атрибутивні, що виникають у результаті трансформаційних процесів між компонентами прийменниково-відмінкових комплексів. Подає критерії розмежування об'єктних, обставинних та атрибутивних функцій прийменникових словоформ.

Арнольд Панасович Грищенко розглядає такі прийменниково-відмінкові форми в моделі N + праер + N_{gen}:

- N + без + N_{gen} (Лист без дати лежав на столі);
- N + біля + N_{gen} (Зустріч біля озера стала відправною точкою в моєму житті);
- N + в/у + N_{gen} (Перебування в батьків є надзвичайно приємним);
- N + від + N_{gen} (У мой уяві постала загадкова тінь від дерева);
- N + для + N_{gen} (Ми із задоволенням відвідуємо театр для дітей);
- N + до + N_{gen} (Я миттєво придбав квиток до Києва);
- N + з (із, зі, зо) + N_{gen} (Гірлянда з троянд прикрашала оселю);
- N + проти + N_{gen} (Лікар виписав ліки проти грипу);
- N + ради (задля), в ім'я (в інтересах) + N_{gen} (Робота ради Вітчизни надихає мене на здійснення);
- N + серед/посеред + N_{gen} (Дорога серед поля нагадувала змію);
- N + з-під + N_{gen} (Пляшка з-під молока стояла на веранді).

Науковець зазначає, що до цієї групи належать й інші моделі з непервинними (вторинними, похідними) прийменниками *вглиб, вздовж, наприкінці, протягом (упродовж), з боку, з нагоди, на випадок, відповідно до* тощо.

А. П. Грищенко зупиняється на дослідженні прийменниково-відмінкових форм у моделі N + ргаер + N_{dat}:

- N + до + N_{dat} (*Любов до мистецтва надихає на звершення*);
- N + по + N_{dat} (*Рух по залізничних лініях відбувається за графіком*). Зауважує, що комплекс N + ргаер + N_{dat} є трансформами дієслівних словосполучень. У результаті цих процесів утворюється віддієслівний іменник, що притягує до себе в залежність ту ж саму прийменникову словоформу. Наприклад: *вигукувати вслід хлопцеві* → *вигуки вслід хлопцеві* → *Вигуки вслід хлопцеві зупиняли прохожих*. Арнольд Панасович вказує, що цей вид малофункціональний.

Пильною увагою позначені моделі N + ргаер + N_{acc}, які у своїх структурах використовують в основному первинні прийменники. "По характеру передаваемых отношений конструкции разноплановы. Категориально закреплённая определительная функция предложно-падежной формы дополняется сопутствующими объектными, ограничительными и обстоятельными значениями" [5, с. 270]. Так, мовознавець у цій групі розглядає такі реалізації:

- N + в(у) + N_{acc} (*Відстань у два кілометри видалась надто далекою*);

- N + з + N_{acc} (*Ділянка з гектар нагадала про далеке дитинство*);

- N + за + N_{acc} (*Звіт за рік лежав на столі*);

- N + крізь + N_{acc} (*Політ крізь бурю видався екстримальним*);

- N + на + N_{acc} (*Мені подарували тканину на костюм*);

- N + під + N_{acc} (*Посуд під молоко дешево коштує*);

- N + по + N_{acc} (*Штани по коліна були кумедними*);

- N + повз + N_{acc} (*Дорога повз сад цієї осені стала нелегкою*);

- N + про + N_{acc} (*Звучала цікава бесіда про літературу*);

- N + через + N_{acc} (*Ми ходили по місту через річку*).

Моделі на зразок N + ргаер + N_{instr}, як вважає Арнольд Панасович, належать до продуктивних засобів вираження атрибутивних функцій, що ускладнюються синкретизмом обставинних та об'єктних:

- N + з + N_{instr} (*Мене зацікавила тканина з узором*);

- N + за + N_{instr} (*Пам'ятаю наші довгі бесіди за обідом*);

- N + між + N_{instr} (*Не сприймаю суперечок між друзями*);

- N + над + N_{instr} (*Зачарувала вдаліні гора над морем*);

- N + перед + N_{instr} (*Парк перед будинком надихав митця на творчість*);

- N + під + N_{instr} (*На столі стояла риба під соусом*);

- N + поза + N_{instr} (*Надихало на творчі звершення ще одне перебування поза містом*). Розглянута вище прийменникова модель на зразок N + праер + N_{instr} характеризується активним ужитком як у первинних, так і вторинних позиціях.

Останньою групою є моделі на зразок N + праер + N_{loc}, до складу яких, зазначає академік, переважно входять первинні прості прийменники.

- N + в(у) + N_{loc} (*Чоловік в окулярах уважно дивився на молоду жінку*);

- N + на + N_{loc} (*Дош на світанку видався таким ласкавим*);

- N + о/об + N_{loc} (*Хлопець поспішав на зустріч о першій*);

- N + по + N_{loc} (*У коридорі зустрів товариша по школі*);

- N + при + N_{loc} (*Закінчив аспірантуру при університеті*).

Таким чином, функціональність прийменниково-відмінкових форм була постійним об'єктом досліджень для академіка Арнольда Грищенка.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.
2. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.
3. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки) / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 14–16.
4. Грищенко А. П. Додаток / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 181–199.
5. Грищенко А. П. Обставини / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 207–223.
6. Грищенко А. П. Синтаксис / А. П. Грищенко // Украинская грамматика / отв. ред. В. М. Русановский. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 252–280.
7. Грищенко А. П. Пам'яті видатного мовознавця / А. П. Грищенко // Мовознавство. – 1967. – № 12. – С. 12–18.
8. Синтаксична концепція Арнольда Грищенка : вибране / упоряд. : І. В. Дудко, Ю. С. Макарець ; ред. і авт. вступ. ст. М. І. Степаненко. – К., 2011. – 456 с.
9. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

10. Типи морфологічних форм і засоби їх вираження // І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко // Граматика української мови : посіб. для вчителів української мови. – К. : Радянська школа, 1982. – С. 37–42.

11. Формы именного словоизменения // Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 126–160.

УДК 316.4.063.7+378.124(477)

В. М. Пугач

Історія кафедри української мови НДПІ 40–50-х рр. ХХ ст.

У статті простежено історію функціонування кафедри української мови Ніжинської вищої школи 40–50-х рр. ХХ ст., наукову діяльність викладачів в умовах тотального радянського ідеологічного контролю. На основі архівних справ кафедри української мови Ніжинського інституту та інших джерел проаналізовано посилення політичних переслідувань за український націоналізм із боку тоталітарного режиму СРСР в 40–50-х рр. ХХ ст. та трагічні наслідки для філологічної науки в Україні.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, Ніжинський педагогічний інститут, кафедра української мови, політичні репресії, тотальний ідеологічний контроль, А. П. Грищенко, І. Г. Чередниченко, Н. В. Сладківська.

В статье прослеживается история функционирования кафедры украинского языка Нежинской высшей школы 40–50-х гг. XX в., научная деятельность преподавателей в условиях тотального советского идеологического контроля. На основании архивных дел кафедры украинского языка Нежинского педагогического института и других источников проанализировано усиление политических преследований за украинский национализм со стороны тоталитарного режима СССР в 40–50-х гг. XX в. и трагические последствия для филологической науки в Украине.

Ключевые слова: Нежинская высшая школа, Нежинский педагогический институт, кафедра украинского языка, политические репрессии, тотальный идеологический контроль, А. П. Грищенко, И. Г. Чередниченко, Н. В. Сладковская.

The article traced the history of the formation of the Ukrainian Language Nizhyn higher school of the 40–50's. XX century, scientific activity of lecturers in the terms of total Soviet ideological control. Based on archival files of linguistic department of Nizhyn Teacher Pedagogical Institute and other sources the strengthening of political repressions by Ukrainian nationalism by the totalitarian regime of the USSR in the late 40–50's. XX century and the tragic consequences of philological science in Ukraine.

Key words: Nizhyn higher school, Nizhyn Teacher Pedagogical Institute, department of Ukrainian, political repressions, total Soviet ideological control, A. Hryshchenko, I. Cherednychenko, N. Sladkivska.

Навчальний процес у педагогічному інституті розпочався в листопаді 1943 р., відразу після звільнення Ніжина від окупації. Стабільного семестрового розкладу занять не було, лекційні курси додавалися в процесі навчання. Зі студентами на кафедрі української мови (на 1943–1944 навчальний рік це була кафедра українського мовознавства) працювали Н. В. Сладківська (завідувач кафедри), О. С. Погорілко, професор В. Д. Соболев. Послугувалися навчальними програмами з філології 1938–1941 рр., які вже 1947 р. були проголошені націоналістичними. Працювали за підручниками "Грамматика української мови" 1939 р. А. О. Загородського та "Грамматика української мови. Синтаксис" 1938 р. В. С. Ващенко. Протягом 1945 р. викладачі чергували в підшефному міському госпіталі. Кафедра продовжувала інтенсивно втягуватися в ідеологічну машину через регулярні публічні звіти про "відсутність українського націоналізму у викладанні історії української мови", на засіданнях кафедри та на так званих методсеминарах змушена була "проробляти" ідеологізовані псевдонаукові статті центральних компартійних органів на кшталт передовиці "Долг советского студенчества" (газ. "Правда" від 19.04.1944). У світлі проголошеної в СРСР "боротьби з буржуазною пропагандою та українським націоналізмом" керівництво інституту ставить перед кафедрою узгоджене з принципами радянської ідеології стратегічне завдання спрямувати роботу "на підвищення труддисципліни, поліпшення викладання історії української мови та старослов'янської мови шляхом наближення їх до потреб життя" (!), тобто до рівня сфальсифікованої радянської псевдонауки [3, арк. 12]. Обов'язковим розділом звіту кафедри була "політико-виховавча робота", що регламентувала закріплення членів кафедри з метою "систематичного проведення політвиховної роботи серед студентів" та контроль за їхніми ідеологічними поглядами згідно з "загальноінститутським планом" [3, арк. 14]. На 1945 р. до складу кафедри української мови долучаються Г. П. Первушов, С. Т. Самійленко, Д. Д. Герасименко, із 1947–1948 навчального року членами кафедри української мови стали Л. К. Рак, М. Г. Кишенько, Н. С. Куриленко та Є. Г. Філь [4, арк. 1].

Ідеологізація мовознавчої науки тривала в усіх виявах та формах, спотворюючи наукову та навчально-методичну роботу кафедри. У ці роки пріоритетними стали "Відчити про ідеологічну роботу серед викладачів і студентів" [5], що набували форми політзанять, на яких "вивчалися накази і виступи Сталіна". У 1944–1945 рр. вони тривали на філологічному факультеті по 2 години щотижнево під

керівництвом "уповноваженого Перова", який із такою ж періодичністю "проводив інструктивні заняття з викладачами-агітаторами, затвердженими партійною організацією" [6]. У цей час радянські ідеологи спрямовують головний удар на знищення питомої української історії, літератури, культури та мови шляхом заборони наукового доробку М. С. Грушевського – його "Історії України-Руси" та "Історії української літератури": "Постанови ЦК КП(б)У з 1946 і пізніші сов. публікації характеризують його як "націоналістичного історика", "ідеолога укр. контррев. буржуазії", "непримиренного ворога сов. влади". Сов. влада провадить боротьбу проти схеми Грушевського та її послідовників в історії, історії літератури, мовознавстві тощо" [15]. Як місцеві компартійні відголоски цього – тези доповіді декана факультету Білана "Боротьба за ідеологічну чистоту і високу ідейність у викладанні історії української літератури" [7]. На початку 1947–1948 навчального року першим пунктом ухвали стає (згідно з наказом МО № 247 "Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи у вищій школі") "поліпшення викладання окремих дисциплін (старослов'янської мови, історії української мови)" [4, арк. 2 зв.]. В архіві Ніжинської вищої школи кінця 40-х рр. збереглося відлуння процесу ідеологізації на місцевому рівні у вигляді, зокрема, таких матеріалів, продюгованих кафедрою марксизму-ленінізму: "Лекція о большевистской партийности марксистско-ленинской философии" (48 сторінок) [1]; "Отчет об идеологической работе среди преподавателей НГПИ" (58 сторінок) [1]; "О состоянии идейно-политической и воспитательной работы" (150 сторінок) [1] тощо. Взаємовідвідування навчальних занять у науковців було перетворене на легалізовану форму доносу: "З метою посилення пильності активно практикувати взаємне відвідування лекцій" [4, арк. 16–16 зв.]. Під час вивчення кожної теми з української мови "необхідно давати глибоке марксо-ленінське обґрунтування, відображати успіхи соціалістичного будівництва, успіхи радянської науки за 30 років" [4, арк. 16–16 зв.]. Ще однією формою утримування викладачів під ідеологічним наглядом у повоєнні роки була постійна практика проведення спільних засідань кафедр української та російської мов, на яких під перехресним вогнем опинялися українські філологи: "Слухали: доповідь "Об извращениях в преподавании истории украинского языка" (протокол № 9 спільного засідання кафедр російської мови та української від 22 вересня 1947 р.) [4, арк. 27–27 зв.].

Членів кафедри української мови ознайомили з наказом ректора про "нові, позбавлені буржуазно-націоналістичних рецидивів",

тобто ідеологічно ще абсурдніші вимоги до викладання історії української мови. Із доповіддю про викорінювання українського націоналізму змусили виступати завідувача кафедри української мови Н. В. Сладківську. На спільному засіданні кафедр української мови та російської в присутності парткерівництва їй ставлять нібито професійні наукові питання, страшні своєю ірреальністю, зведеною до ідеологічної площини: яке століття слід вважати за початок формування української мови? Які терміни слід вживати на позначення мови різних періодів? Чому в лекції вжито поняття "територія України" замість "територія східних слов'ян"? Чому викладачі кафедри української мови послуговувалися націоналістичною "Історичною граматикуою української мови" А. А. Москаленка (1946)? [4, арк. 27 зв.]. Аналогічними ідеологічними меседжами рясніють протоколи засідань кафедри 28 жовтня, 9 листопада, 22 листопада, 25 листопада, 3 грудня, 17 грудня, 23 грудня 1947 р. Комісія завчасно перевірила конспекти студентів із лекцією Н. В. Сладківської з історії української літературної мови. Адміністративних переслідувань не уникла й Л. К. Рак, що, керуючись об'єктивними науковими фактами з періодизації української мови, повідомила студентам про витоки української мови з XI ст. без спільносхіднослов'янської ланки неіснуючої мовної спільності (об'єктивну гіпотезу розвитку української мови, підтримувану С. Смаль-Стоцьким, А. Кримським, Є. Тимченком, М. Грушевським, І. Огієнком, Ю. Шевельовим та іншими дослідниками), а не з XIV–XVI ст., як диктувала протягом довгих десятиліть радянська мовознавча наука. Ідеологічне цькування викладачів завершується звільненням Н. В. Сладківської (1948 р. з посади завідувача) та Л. К. Рака за помилки "антинаукового характеру та історичні перекручення" [2, с. 11]. Протягом 1948–1949 навчального року підміна методологічного пошуку в науці ідеологізованими сурогатами триває: нове розпорядження компартійної організації НДПІ, що стосувалося всіх викладачів кафедри, звучало як вирок: до 1 грудня 1948 р. підготувати для перевірки всі видрукувані за останні роки методичні посібники, лекції та конспекти із метою виявлення відповідності до класової ідеології [8]. 11 березня 1949 р. виходить друком інструктивний Лист МО УРСР "Про заходи до поліпшення якості викладання мовознавчих дисциплін", що зумовлює нові ідеологічні та наукові деформації. Одіозність дисципліни – історії української мови, яку викладала Н. В. Сладківська в умовах нещадного переслідування радянською владою українських націоналістів, зумовлювала повсякчасні ідеологічні утиски, посилену увагу з боку

адміністрації. Переслідування не припинялися роками аж до 15 січня 1953 р., коли її було звільнено з посади. Звинувачення політично неблагонадійного викладача були вміло закамуфльовані: "не вела наукової роботи, не публікувала праць, не написала дисертації". На роботі її поновив Ніжинський народний суд 12 червня 1953 р. як звільнену незаконно уже після смерті Сталіна [2, арк. 22].

1951–1952 навчальний рік в історії кафедри української мови, розпочатий із новим завідувачем – відомим мовознавцем і професором І. Г. Чередниченком, мав ще один особливий компартійний маркер боротьби з так званим націоналізмом у науці – практикуються стенографування лекцій викладачів та зовнішні упереджені рецензії на них [9, арк. 72]: лекція Чередниченка 13 жовтня 1951 р. із мовознавства "Мова, її суспільна суть, походження і розвиток" – і зауваження старшого викладача Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Ушинського Касіма: недолік лекції Чередниченка полягає в тому, що він "не наводить прикладів для ілюстрації положень сталінського вчення про мову" [9, арк. 22 зв.]; лекція Чередниченка з сучасної української мови "Багатозначність слів" – і зовнішня рецензія цього разу зі Львівського педінституту з виразом: "Не вистачає висновку, що багатозначність слів у сучасній українській мові підтверджує сталінське положення про зміну словникового складу мови в зв'язку з соціально-економічними змінами" [9, арк. 50].

Із 1949 р. кафедра української мови НДПІ у координації з Інститутом мовознавства долучилася до багаторічного важливого наукового напрямку діяльності – збирання на Чернігівщині матеріалів до "Діалектологічного атласу української мови". Протягом 1955–1957 рр. викладачі кафедри М. Г. Кишенько, Н. В. Сладківська, Д. Д. Герасименко, А. Д. Батурський згідно з "Програмою для збирання матеріалів для діалектологічного атласу української мови" інтенсивно працювали в діалектологічних експедиціях, обстеживши 17 населених пунктів Чернігівської області протягом 1955 р. та 12 – протягом 1956 р. Викладацько-студентські звіти про наслідки опрацювання зібраних матеріалів проходили процедуру ретельного перевіряння та схвалення на засіданнях кафедри [10; 11, арк. 9] і надсилалися до Інституту мовознавства.

У складних умовах тотального ідеологічного контролю викладачі кафедри намагалися працювати в ім'я науки. І. В. Сенчук, А. Д. Батурський, Ф. Я. Середа, М. Г. Кишенько планують участь у кафедральному науково-дослідному проекті, задуманому ще 1947 р.,

реально розпочатому в 1957 р. – "призбирувати в населених пунктах Чернігівщини" матеріали до "Словника діалектної лексики Чернігівщини" (інша робоча назва – "Обласний діалектологічний словник") [12, арк. 19, 30 зв.]. 20 квітня 1958 р. на кафедрі було обговорено "Перспективний тлумачний словник української мови" видавництва АН УРСР (К., 1958) [12, арк. 20–21 зв.], викладачі беруть участь у роботі "Першої республіканської наради з питань топоніміки та ономастики" (Київ, 30 листопада – 2 грудня 1959 р.) [13, арк. 37 зв.], а 1960 р. на кафедрі триває обговорення (з метою подальшої участі) надісланої з Інституту мовознавства АН УРСР програми дослідження топонімів, зокрема гідроніміки [14].

1957 р. вийшов друком філологічний збірник студентських наукових робіт НДПІ зі статтями з діалектології, лексикології, стилістики, серед яких – дослідження майбутнього українського мовознавця, академіка, професора, доктора філологічних наук А. П. Грищенка "Мовні засоби гумору та сатири в творах Остапа Вишні" (науковий керівник А. Д. Батурський) [12, арк. 31–32]. 20 березня 1958 р. одним із питань порядку денного кафедри був звіт про наукову роботу студента, учасника мовознавчого гуртка С. Бовтюка "Українська лексика у творі М. В. Гоголя "Вечори на хуторі..." (науковий керівник І. В. Сенчук). В обговоренні доповіді на засіданні кафедри бере участь А. Грищенко. Він системно та критично аналізує текст – від вступу до висновків, списку літератури, застерігає від немотивованих прикладів. Під час особистого звіту на засіданні кафедри про підготовку випускників до державних іспитів студент А. Грищенко повідомляє, що він ретельно готується, вивчаючи праці П. Житецького, М. Максимовича [12, арк. 1 зв. – 2].

Наприкінці 1959 р. викладачі кафедри, обговорюючи перспективний план київського видавництва "Радянська школа", вирішили, що у викладанні філологічних дисциплін бракує нових підручників із історії української літературної мови, проте в їхніх лекційних курсах ще довго діятимуть ідеологічні канони: "заслугою Котляревського є використання ним досягнень братньої російської мови", а недоліком – "натуралістичне копіювання полтавського діалекту" [13, арк. 28–29 зв.].

Повоєнний етап історії кафедри української мови 40-х та 50-х рр. ХХ ст. на кілька десятиріч, аж до набуття Україною державності, продовжив радянську традицію ідеологічного контролю за політлояльністю викладачів до влади. Об'єктивну наукову творчість, жорстко переслідувану офіційними радянськими органами, засту-

пали ідеологічні ерзаці, що на десятиріччя завдавало непоправних втрат у розвитку української мовознавчої науки.

Література

1. Архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, оп. 5, спр. 192, 48 с. ; оп. 4, спр. 193, 58 с. ; оп. 7, спр. 150. 24, 150 с.
2. Архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, оп. 2 а, ф. 427, спр. 89.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 9.
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 346.
5. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 154, 70 арк.
6. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 47, арк. 39.
7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 203, арк. 1–3.
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 450, арк. 21 зв.
9. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 753.
10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1211, арк. 42 зв. – 43.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1349.
12. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1350.
13. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1545.
14. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1546, арк. 7.
15. Енциклопедія українознавства [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/encycl/euii035.htm>. – Назва з екрана.

УДК 811.161.2'366.58"16/17"

Л. М. Марчило

Часові форми дієслова в літописі Самійла Величка

Стаття присвячена проблемі функціонування часових форм дієслова в українській мові XVII – поч. XVIII ст. З'ясовано особливості еживання синтетичних та аналітичних часових форм на матеріалі пам'ятки давньої української історіографії – літопису Самійла Величка "Сказаніє о войнн козацкой зъ поляками".

Ключові слова: дієслово, минулий час, плюсквамперфект, теперішній час, майбутній час, Самійло Величко.

Статья посвящена проблеме функционирования временных форм глагола в украинском языке XVII – нач. XVIII вв. Были установлены особенности употребления синтетических и аналитических временных форм на материале памятника древней украинской историографии – летописи Самойла Величко "Сказаніє о войнн козацкой зъ поляками".

Ключевые слова: глагол, прошедшее время, плюсквамперфект, настоящее время, будущее время, Самойло Величко.

The article is devoted to the problem of functioning of the tense forms of the verb in the Ukrainian language 17th – 18th centuries. The forms of the Past, Pluperfect Present and Future tense are analyzed on the material of the monument historiography of the 18th century – Chronicle of Samiylo Velychko. These forms of tense is indicated that the author used the book elements, borrowing and live speech. The system of aspectual-temporal forms of the verb is presented one of the stages of development the grammatical system Ukrainian language. The forms of the Present and the Simple future tense are characteristic for the modern Ukrainian language. The forms of the Past and Pluperfect basically already formed, but fixed set of elements that have been lost completely Ukrainian language (aorist, imperfect tenses), or saved only in the dialects. Influence of live conversational speech manifested in the use of synthetic forms of imperfective aspect of future tense, which became a specific feature of the grammatical system of the Ukrainian language.

Key words: verb, Past tense, Pluperfect, Present tense, Future tense, Samiylo Velychko.

Вивчення мовних особливостей оригінальних писемних пам'яток дає змогу дослідникам наблизитися до створення повної картини розвитку мови. Цінний матеріал для дослідження історії української

мови містять козацькі літописи XVII – поч. XVIII ст. Літописи Самійла Величка, Григорія Граб'янки, Самовидця – оригінальні пам'ятки давньої української історіографії, української мови та літератури, що містять фактичні відомості з історії нашого народу, тому є об'єктом дослідження істориків, літературознавців, мовознавців. Дослідження текстів зазначеного періоду має на меті виявлення певних закономірностей у формуванні граматичної системи української мови, оскільки в цей час у писемних джерелах збільшується кількість елементів живої розмовної мови. Літопис Самійла Величка "Сказаніє о войнн козацкой зъ поляками" – видатна пам'ятка української мемуарно-історичної прози початку XVIII ст., у якій описано події 1648–1700 рр. Її автор служив у військовій канцелярії, був освіченою людиною, вихованцем Києво-Могилянської колеї, добре знав рідну мову і кілька іноземних, що й позначилося на його творах. Дмитро Чижевський зауважував, що "стиль Величка досить сильно змінюється залежно від предмета його трактування: можна говорити про різні шари його стилю – "високий" стиль, що нагадує стиль української барокової проповіді, зустрічаємо в промовах, в патетичних місцях "Літопису"; там, де Величко висловлює власні погляди, стиль значно простіший; ще простіший, але й поетичніший він там, де Величко подає описи подій" [4, с. 315].

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей уживання літописцем синтетичних та аналітичних часових форм, що відбивають специфіку вищо-часової системи аналізованого періоду.

У літописі Самійла Величка зафіксовані різні часові форми. Як і в інших літописних джерелах, у яких розповідається про минулі події, у тексті переважають форми минулого часу. Мова літопису має багато архаїчних рис. Це стосується і форм минулого часу. Зокрема, автор уживає синтетичні форми минулого часу – аорист та імперфект, напр.: *сотвори* (9), *начаша* (11), *написахом* (12), *бяху* (13), *рѣхъ* (13), *імняху* (13), *рѣхомъ* (129), *нарицаша* (14) та ін. Форми аориста переважно позначають дії одиничні, нетривалі, напр.: *усмотрѣхъ за бл[а]го положити здес пунктъ зъ гистории нѣмецкого автора Самоила Пуфендорія, тую-жъ войну Хмельницкого, краткими слови окрѣслившего* (8); *Богданъ Хмельницый (о нем-же въ выводѣ, на листѣ, кто и откуда онъ бѣ, ізъявих прежде) сотник уже на тотъ часъ чигринский, видячи людей своихъ украинскихъ, от пановъ полскихъ и дозорцевъ їхъ бѣдсвеннѣя знетомихъ и озлобляемыхъ, плачь і стенаніє,*

братерскимъ, а праве отческимъ на тоє уболѣваль сердцемъ. . . (15–16). Форми імперфекта в аналізованому тексті позначають дії тривалі, повторювані: *тѣмъ-же совѣтоваху* королю, даби Козаковъ обуздаль и усмирить... (9); *Поляки бунтовалися, Россияне, которую давно во умѣ содержажу*, брань явно починають (10); *Року от созданія вѣсея твари 7156, от воплощенія же сина слова б[о]жія содѣтеля и зиждителя миру Хр[и]ста г[оспо]да 1648, в он же господствоваху и повелѣваху* (10). Іноді в одному реченні представлені форми і аориста, і імперфекта: *Бо от вишьписанного короля полского, Казѣмѣра Третього, до пановання Жигмунта Первого, бѣше Русь (яко же рѣхъ) в меншому от Поляковъ озлоблении, чрез лѣтъ 174, в них же преидоша* королей полских 8, з ним же Казѣмѣромъ числячи (12). Отже, автор уживає архаїчні форми, відсутні в живому розмовному мовленні того часу, створюючи текст "високого" стилю. В. М. Русанівський зазначав, що "мова літопису С. Величка наближається до церковнослов'янської, але не зливається з нею" [3, с. 123].

У пам'ятці переважають форми минулого часу, сформовані на основі перфекта, що вже втратили допоміжне дієслово: *Где слышалъ и от асъсистентовъ своихъ многіе себѣ похвали, и тоєй фортеци залецення, яко и недобитою еи нарицали* (6); *Якая за Хмелницкимъ погоня любо и била, еднакъ вѣсує; поневаж недогнаний Хмелницкий и без жадного препятія щасливе от Бродовъ прибилъ на Украину. Где нѣколикое время преживши, и з добримі молодцами козацкими обознавшис, отехалъ з ними на низъ до Сѣчи Запорожской* (6). Такі форми могли бути як доконаного, так і недоконаного виду.

Зрідка літописець уживає форми перфекта: *А же в[аша] м[и]л[о]сть пожиточнии и всему народу Малоросийскому потребнии у себе хорониль и таиль привилеи, а для своихъ власних пожитковъ и користей не хотель еси стати и м[и]л[о]сти королевской просити за плачущих и бѣдствующих от п[а]новъ Поляковъ людей н[а]шихъ Украинских, то за тоє не над людми, але над овецками, албо свиннями полковниковати все войско Запорожское чинить в[ашей] м[и]л[о]сти годнимъ* (19); *Дякуемъ тежъ при семь велце вашой велможности за гостинець грошевий, котормъ насъ по ласцѣ своєй обослати изволилъ еси, и отслужовати тоє по силѣ нашої декляруемъ и облѣгуемъ* (171). Форми перфекта в

давньоукраїнській мові позначали таку минулу дію, результат якої актуальний і для моменту мовлення.

Проте зафіксовано багато форм, генетично пов'язаних з перфектом. Це синтетичні (складні) форми, які ще називають минулим особовим часом, утворені на основі перфекта, в яких допоміжне дієслово у деформованому вигляді приєдналося до дієприкметника, напр.: *Не **моглемъ** того дойти и вибадатися з гисторий книжных, якого власне року заложенъ и доконченъ въ Полщѣ славний и крѣпкий замокъ Бродский; того тилко зъ повѣсти певной шляхти полской **дойшодемъ**, ижъ Зѣновий Богданъ Хмелницкий [...] зоставалъ в Полщѣ въ чину конюшескомъ у велможного п[а]на Потоцкаго [...] въ тоє время, когда зовсѣмъ докончился тот замокъ* (5).

Різновидом цих форм є форми з препозитивним допоміжним дієсловом, яке може приєднуватися до займенників та службових частин мови. Вони часто вживаються в конструкціях з прямою мовою, наприклад: *Для чого в сенатѣ своємъ такіє король з жалостію сердечною вимовилъ всѣмъ вслухъ слова: м[о]сцѣ панове браться, прийшлисьми за непогамованимъ гнѣвомъ и упоромъ нашимъ до того, **жесми утратили** Украину яко златое яблко, **жесмо утратили** яко свѣтъ очію нашу, **жесмо** наконецъ **утратили** и вѣчне чуждими зостали добрихъ молодцовъ Козаковъ братѣ нашей, за которихъ оружіємъ и стражею чрезъ многіє времена, яко за крѣпкими мурами, до сихъ часовъ в тишинѣ и покою зоставалисьми, и прочимъ неприятелемъ нашимъ билисмо страшними* (96); *Але при отправлѣ ихъ приватне бывшой, и такоє королевское к нему Барабашу зъ товариствомъ устное било слово: памятаем ми, панове козаці. . . недавно прошлюю Хотѣнскую [...] службу вашу войська Запорожзкаго; которои, яко найяснѣйший Жигмунт отецъ нашъ король полский такъ і ми вдячни будучи велце, декларовалисьми вамъ всему нашему войску Запорожзкому и цалому народу Украинскому такую нашу ласку и респектъ, **якой бисте** тилко от насъ **афффектовали** и **вождедѣли**, і теперъ тоєй декларациѣй нашой не кассуємъ и не премѣняємъ* (14–15). Форми минулого особового часу були поширені в багатьох українських пам'ятках того часу, очевидно, під впливом польської мови. Проте стосовно контактів української мови з польською, що знаходило вияв у граматиці, то, на думку В. М. Русанівського, це "відбилося в

основному на взаємному підтриманні окремих форм, а не в їх прямому запозичуванні" [2, с. 55].

Уживає С. Величко і форми давноминулого часу (плюсквамперфекта), які позначали дію, що передувала в часі іншій минулій дії або відбувалася в далекому минулому. Зафіксовані новіші форми плюсквамперфекта, до складу якого входить дієприкметник на **-ль** та дієслово **быти** в перфекті, але вже без допоміжного дієслова в особових формах (**есмь**, **еси** та ін.): *Елену зас Хмелницковну **поняль билъ** за жену значний и шляхетний человекъ, первѣе Данило Виговский братъ родный Виговскому, що по Хмельницкомъ билъ мало гетманомъ* (8); *Князь пруский, албо курфистръ брандебурский о томъ шведскомъ ку себѣ маршу провѣдавши, любо з войскомъ кѣданскимъ и иншими тамошними воєводстваи свое пруское войско злучивши, **вишедлъ билъ** против его на границу; однакъ от Шведовъ и Поляковъ поменених кварцянихъ преконали[й] zostавши, склонился з Шведомъ до покою и кондиций тихъ* (130); *Не хотѣл албовѣмъ онъ Хмелницкий в той чигринской землѣ погребень быти, которая уже тогда (яко више рѣхомъ) неслухнимъ и свалтовнимъ правомъ, з поламанемъ древних правъ войска Запорожского, **одойшла была** з под власти козацкой в державу и подданство пререченому Конецъполскому* (163). У тексті літопису форми плюсквамперфекта переважно вжиті на позначення минулої дії, перерваної іншою минулою дією. Такі форми виступають у складних реченнях, поряд з іншими формами минулого часу: *А король шведский до зпустошалои и оголоченои Варшави прибавши, и оную своимъ квварнизомъ знову осадивши, и до Кракова людемъ своимъ отсѣчь пославшимъ самъ з войсками **рушилъ бил** ажъ ку Лвову, наполнивши всю Полцу безмѣрнимъ пилявецкому подобнимъ страхомъ [...]; але у Радомлю получивши вѣдомость что войска полскіе знову на его совокупаются, и уходячи прешлого нещастя своего, повернулъ от Радомля ку Варшавѣ; а тамъ прибавши и оную з крайней оздобы злупивши, и кварнизонъ свой забравши рушилъ з поспѣшеніемъ до Прусовъ, и тамъ [...] надблизившися подѣлился з Брандебурчикомъ для войскъ на зимовлю становисками и раздал имъ оніе* (143).

У літописі Самійла Величка засвідчені форми теперішнього часу, які виражають часову ознаку дій, співвідносних з моментом мовлення. Такі форми у пам'ятках можуть вживатися в прямій мові, розмові, в розповіді.

Форми теперішнього часу можуть використовуватися на позначення:

– одиничної дії: *п[а]не Хмелницький, якъ ся тебѣ мнить о той фортеци; бо я уважаю, и всѣ тоє признають мнѣ, ижъ ест недобита* (6);

– тривалої дії: *Знайдовалися на тотъ часъ въ рукахъ значного козака Барабаша, полковника черкаского, его-же многи зъ людей малоросийскихъ рѣчей певне несвѣдомии, нарицаша и днес нарицають гетманомъ* (14);

– постійної : *Дугласъ о такой силѣ и готовности до бою войска полского провѣдавши удержался и окопался под Новодворомъ где Бугъ з Вислою злучается* (138).

Крім форм теперішнього часу, що вживаються в прямому значенні (і детермінованому, і недетермінованому), у тексті літопису були виявлені форми, ужиті в переносному значенні. На думку В. М. Русанівського, "значення теперішнього-минулого створюється внаслідок вкраплення форм теперішнього часу в розповідь про минулі події" [1, с. 289]. Напр.: *Потомъ Козаки пословъ до короля посилають вопрошити: его ли повелѣнемъ сія биша или ни. Королю отрицающу и повѣдающу, яко во отмищеніе шляхтичѣ тако учили, Козаки соединившеся с Татарами, з великими полками на Польшу приходятъ; королъ вкупѣ зъ шляхетствомъ во стрѣтеніе исходитъ, и неприятелей еднимъ боемъ побѣдилъ и поразилъ* (10); А в томъ маршу его Чернецкий неусипно зо всѣхъ сторонъ на него набѣгаючи уриваетъ и шкодитъ войску его и неменьшую во всемъ наносит трудность (134).

У XVII–XVIII ст. в українській мові на позначення майбутньої дії використовувалися різні дієслівні форми – синтетичні та аналітичні.

Синтетичні форми майбутнього часу доконаного виду виступали з тими ж закінченнями, що й форми теперішнього часу: *увѣдаю* (237), *услышу, не покаешися* (197), *знесеть* (130), *поклонить* (130), *воздасть* (213), *не приметъ* (112), *обачимо* (96), *не допустимъ* (84), *отдадутъ* (111), *оберутъ* (100), *выйдутъ* (141), *получать* (228) та ін.

У тексті літопису представлені різні аналітичні форми майбутнього часу. На позначення дії майбутньої реалізації у відповідний період уживалися форми, до складу яких входили інфітив та допоміжне дієслово *ти*, а також сформована на основі такої аналітичної форми синтетична (або складна). Хоча описувані в літописі події

стосуються плану минулого, у пам'ятці, проте, представлено багато форм і конструкцій, що позначають майбутню дію.

На особливу увагу заслуговують синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду: *Аби княженіє Прусское от того часу не до корони Полской, но до Шведской належало, и от неи голду потверженіе и хоругови приймовало потоль поколь з дому Густавовомъ **ставатиметь** дндича и наслдника (130); До войны тоей, иже отъ Москвы Польшу **уражатимет**, Козаки належати не мнют, но тилко дома своихъ границъ боронити должны будут (185); . . . а если би в[а]ша велможность не изволилъ того пр[ия]т[е]лства учинити по волн, то и по неволн учинити **мучтимешъ** (66); Що если самимъ вашмость м[о]сцн п[а]нъ **выполнятимешъ** skutкомъ, то и от насъ. . . можешъ бити певень упреймой ку себн прязни и зичливости (170).*

Здебільшого складні форми вживаються у складних реченнях і позначають дію, яка відбуватиметься у відомий мовцеві час (хоча й не зовсім точно), напр.: *а они, яко люде дишкретнии, **умнтимуть** тое вашой ханской м[и]л[о]сти часу своего отвдячити (44); . . . а Эстонія оная з волостями, мнсптами, замками, повнтами и из ихъ прилеглостями Шведамъ уже належати мнеть, а ни от того времени подданіе тамошніе Коронн Полской **голдватимуть** (248–249); Инструментъ тотъ покою обадва з своєю стороны королн **аппробоватимуть**, а впредъ такъ склеєнный комисари подпишуть; потимъ медіаторовн Люмбросовн отдадутъ до рукъ (251) та ін.* Як видно з наведених прикладів, синтетичні форми могли вживатися на позначення обмеженої в часі дії. Зрідка синтетична форма могла мати значення такої дії, яка взагалі колись буде відбуватися, напр.: *Єднакъ римское наб[о]женство, ачь приватне, каждому волное тамъ будетъ, и всякое безпеченство уставлено, и никто взглядомъ впри своєя жадной **боятимется** инквизицій (249).* Про втрату додаткового значення, зумовленого семантикою дієслова **яти**, відповідною синтетичною формою свідчать також випадки, коли в одному реченні поряд виступають і синтетична, і аналітична форми недоконаного виду, напр.: *Костели и кляштори . . . а ни от жолннра яковой **узнаватимуть** турбации а нн коннихъ а нн вшелякихъ ихъ становискъ **будуть имнти** (125–126).*

В українських пам'ятках XVII–XVIII ст. уживаються сполуки з дієсловом **хотнти**, яке в основному зберігає своє лексичне зна-

чення: *але о тоє стоить сполне з Козаками и **стояти хочеть** хочь и до умору* (86); *и титулу измѣническаго на славноє имя наше **наволѣкати не хоцеть*** (170). Уживаються також інфінітивні конструкції з дієсловами: *похочу (А хто **похочеть** волею **быт**, и тѣх на обѣ стороны не неволит* (232)), *похощу (албо и отнюдь нѣхто **приклонитися не похощеть*** (184)), *въсхощу (Єму ж гетману волно презентовати королевѣ того, кого з Козаков своих **нобиллѣтовати восхоцет*** (185)). У староукраїнській мові інфінітивні сполуки з дієсловом *хочу* позначали дію майбутньої реалізації. Дієслово *хотіти* у складі таких сполук зберігало лексичне значення ('хотіти', 'бажати', 'наміряться' та ін.). Конструкції зі значенням, наближеним до футурального, були малопродуктивними і вживалися, очевидно, під впливом літературної мови за традицією. В окремих випадках дієслово *хотѣти* у формі теперішнього часу частково втрачало первинне лексичне значення, виступало компонентом аналітичної форми майбутнього часу (майбутнього складеного І). Проте пам'ятки аналізованого періоду таких форм фіксують небагато, що свідчить про занепад цієї форми в українській мові.

У тексті літопису виявлені інфінітивні сполуки з дієсловами *начну, зачну, учну*, напр.: *іжъ кого б[о]гѣ покарати восхоцеть, то первѣ помѣшаеть и уменьшитъ ему цекавости и разуму его, при котором шванку и всѣ его разсужденія и устроєнія неправимъ путемъ **начнутъ ходити**, и ку явной шкодѣ и бѣдствію **преклонятися*** (41); *А о которих о бѣглыхъ о чихъ людехъ или о хрѣстіянехъ **учнутъ** изъ городовъ воеводы **писать**, и тѣхъ бы отдавать назадъ* (234); *Нимъ **зачну** наступуючое военних Хмельницкого дѣлъ зъ Поляки поведєніє... **вспомянати** и **описовати** сердцемъ* (31). Інфінітивні сполуки з допоміжними дієсловами *почну, начну, учну, зачну* позначають дію, яка реалізується в майбутньому, але фазове дієслово у такій сполуці не втрачає повністю лексичне значення і переважно вказує на початковий етап дії, напр.: *а которіє послы и посланники и гонци изъ окрестныхъ г[о]с[т]в[ар]ствъ **начнутъ** къ нему гетману **приизджать**, и имъ **отказивать**, какія у нихъ дела єсть...* (227). У сучасній українській літературній мові такі сполуки не виступають окремою часовою формою.

У пам'ятках XVII–XVIII ст. фіксуються також аналітичні форми *стану* + інфінітив, які вживалися на позначення майбутньої дії: *можемъ у его королевскаго в[е]л[и]ч[е]ства... **упросити** желаємий **респектъ** и м[и]л[о]сть на обтяженную многими от п[а]новъ По-*

ляковъ бѣдстви Украину, кѣди **станем** о тоє зо всѣмъ войскомъ Запорожскимъ горячо **просити** и **апеллювати** (19); А хто **не станеть** з[о]с[л]ударю царю... **служити** и **прямити**, или хто учнетъ съ ихъ... недруги съсылатся, и мнѣ с тѣми людми... битися до смерти (238). Хоча інфінітивна сполука з дієсловом **стану** позначає майбутню дію, проте вона зберігає значення початку дії, вживається поряд зі сполуками з дієсловами *учну*, *учнетъ*: а хто **станет** ссорамъ **ссоровать**, и такихъ людей карат смертью (229); и нинѣ и [в]передъ **учнут** **ссоривать** (233). Українським пам'яткам такі форми загалом не властиві.

Аналітичні форми з допоміжним дієсловом *буду* активно вживалися в староукраїнській мові. У текстах XVII–XVIII ст. ця форма була найпродуктивнішою аналітичною формою майбутнього часу. Форма вживалася на позначення дії, що належить до плану майбутнього. Більшість аналізованих форм позначала дію, яка буде відбуватися після моменту мовлення, напр.: *Кровъ зась з причини вашой пролितая и еще пролитися мнѣчая, **будетъ** на вас яко Авелева о помсту **волати** до б[о]га* (197); А хто **будетъ** вино **продавати** въ кварта, и тѣхъ карати (230) та ін. Значно менше прикладів, у яких ідеться про дію, яка відбувається зараз і буде відбуватися після моменту мовлення: *а мы великий государъ под нашею царского величества високою рукою, в нашомъ государскомъ милостивомъ жалованне, и в призрахніе... непременно содержимъ и **содержати будем** васъ* (213) та ін. На зв'язок з планом теперішнього вказує дієслово у формі теперішнього часу (*содержимъ*). У деяких випадках ідеться про дію, яка відбувалася раніше і буде відбуватися після моменту мовлення, на що вказує контекст, форми минулого часу, напр.: *А когда то получаютъ, то они сами смотръ меж себе учинятъ, и хъто Козакъ, тотъ **будетъ** волность козацкую имѣть, а кто пашенной хрестіанинъ, тотъ **будетъ** должность обыкную царскому его величеству **отдават**, какъ и прежде сего бывало* (228). Окремо можна назвати випадки, у яких ідеться про майбутню дію, що почне відбуватися через певний проміжок часу (таке значення впливає з контексту): *еднакъ з тимъ **квалитися не будетъ**, поколь не одержитъ от его королевского величества отвѣта* (67).

Отже, аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом *буду* в аналізованих текстах, як і в інших пам'ятках, позначала майбутню дію, яка буде відбуватися після моменту мовлення. Здебільшого аналітичні форми з дієсловом *буду*

позначали таку майбутню дію, реалізація якої не має часових обмежень: *ни король на Кримъ, а ни ханъ на короля **нїкєди воєвати не будутъ*** (104) та ін. Форма могла позначати тривалу дію, на що вказують лексичні засоби контексту та сам контекст. Фіксуються випадки з формами, які позначають таку майбутню дію, яка буде відбуватися за відомих мовцеві обставин, хоча час реалізації дії точно не визначений. Складна і складена форми можуть вживатися в одному реченні, напр.: *хотячи подобно в нихъ и зимовати, того бинамнїй не уважаючи, що в тихъ окопахъ з войскомъ **будеть ясти, и чимъ огрѣватимется, зими близко уже наступующой*** (84). Обидві форми можуть позначати однакові дії, виступати в одному контексті, тобто вживаються без будь-яких розрізень у семантиці.

У писемних пам'ятках XVII ст. рідко трапляються форми майбутнього II, що позначали дію, яка відбудеться раніше іншої майбутньої дії. У літописі форми **буду** з дієприкметником на **-ль** вживаються у значенні "чистого" майбутнього, напр.: *которой коммисїи и вшмъ оная пунктомъ, и в них правомъ, прерогативомъ, волностямъ релїгїи грецкой... жаднїи виналїзки довищповъ людских шкодити не будутъ, также а нї привилеи давнїи и свѣжїи... не могутъ а нї **будуть могли** шкодити и нї в чим ублизати, вчними часи* (217). Писемні документи XVII–XVIII ст. дедалі рідше фіксують такі форми майбутнього часу, переважно використовуючи у канцелярських штампах. Форми з дієприкметником доконаного виду зовсім виходять з ужитку, а з формою недоконаного – зберігаються в діалектах.

Отже, козацький літопис "Сказаніє о войнї козацкой з поляками" Самійла Величка є цікавим з погляду вивчення мови освічених верств українського суспільства, XVII–XVIII ст., зокрема козацько-старшинського середовища. У тексті вжиті дієслівні форми, які функціонували в попередні періоди розвитку нашої мови. Наявність у тексті різних часових форм свідчить про взаємодію у мові автора різних джерел – усного мовлення і писемної традиції. Уживаючи архаїчні елементи літературної мови, що включали церковнослов'янїзми, літописець водночас вносить до текстів словоформи, притаманні усному мовленню, зокрема синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду, форми минулого часу, а також іншомовні елементи. Все це засвідчує складний процес формування видо-часової системи дієслова української мови, її специфічних рис у галузі морфології.

Література

1. Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, В. М. Русанівський та ін. – К. : Наукова думка, 1978. – 539 с.
2. Історія української мови: Фонетика / В. В. Німчук, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1979. – 368 с.
3. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / Віталій Макарович Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
4. Чижевський Д. Українське літературне бароко : вибрані праці з давньої літератури [Електронний ресурс] / Дмитро Чижевський. – 2003. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/index.html>. – Назва з екрана.

Джерела

- Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками / Самійло Величко. – К. : Видання Археогр. Комісії Укр. АН, 1926. – 268 с.

Акцентуація як засіб відтворення втраченої семантики у слові

Стаття є спробою продемонструвати один із прикладних аспектів акцентуаційних досліджень. Наголос у слові є іманентною його характеристикою, тому акцентуаційні зміни в ньому є відображенням процесу внутрішньої еволюції мовної системи загалом, метою й завданням якої завжди є врешті-решт лексико-семантичне збагачення мови. В основі дієслівного словотвору, супроводжуваного в тому числі й акцентуаційними перетвореннями, у сучасній українській мові лежить потреба у вираженні видових відношень між словоформами доконаного та недоконаного виду як реалізації в ній дієслівної категорії виду – центральної, системоутворюючої граматичної категорії в системі слов'янського дієслова. Тому адекватне розуміння процесів видоутворення в українській мові, супроводжуваних і відображуваних закономірними акцентуаційними перетвореннями, створює додаткові аргументаційні підстави для задовільного лексико-семантичного аналізу лексики.

Ключові слова: видові відношення, словоформи доконаного / недоконаного виду, акцентний тип, акцентна характеристика, реімперфектив.

Статья представляет собой попытку продемонстрировать один из прикладных аспектов акцентуационных исследований. Ударение в слове является имманентной его характеристикой, поэтому акцентуационные изменения в нем являются отображением процесса внутренней эволюции языковой системы в целом, целью и задачей которой всегда есть в конце концов лексико-семантическое обогащение языка. В основе глагольного словообразования, сопровождаемого в том числе и акцентуационными преобразованиями, в современном украинском языке лежит потребность в выражении видовых отношений между словоформами совершенного и несовершенного вида как реализации в нем глагольной категории вида – центральной, системообразующей грамматической категории в системе славянского глагола. Потому адекватное понимание процессов видообразования в украинском языке, сопровождаемых и отображаемых закономерными акцентуационными преобразованиями, создает дополнительные аргументационные основания для удовлетворительного лексико-семантического анализа лексики.

Ключевые слова: видовые отношения, словоформы совершенного / несовершенного вида, акцентный тип, акцентная характеристика, реимперфектив.

The article is an attempt to demonstrate one of the practical aspects of research of accentuation. The accent in a word is its immanent characteristic, which is why the accentual changes in it are the reflection of the process of the internal evolution of the lingual system as a whole, whose goal and purpose, in the end, always is the lexical and semantic enrichment of the language. At the basis of the verbal word-creating (which is followed, among the other, by accentual transformations) in the modern Ukrainian language there is a need to express aspectual relations between the word forms of the perfective and imperfective aspects as a realization of a verbal category of an aspect – a central, backbone grammatical category in the system of the Slavonic verb. That is why the adequate understanding of the aspect-creating processes in the Ukrainian language, followed and exemplified by consistent accentual transformations, creates additional argumentative grounds for satisfactory lexical and semantic analysis of the lexis.

Key words: aspectual relations, word forms of the perfective / imperfective aspect, accentual type, accentual characteristics, re-imperfective.

У "Словарі української мови" міститься одна словникова стаття, яка, гадаємо, може викликати кілька запитань і незгоду з упорядником. Мова йде про статтю *межѣти* – *меже*, *межѣш* "мариновать? вялить?" [6, т. II, с. 415]. Власне, сумніви виникають щодо визначення упорядником значень цього слова. Як виглядає, він і сам не був упевнений у своєму припущенні, що видно зі знаків запитання, якими він його супроводжує; на нашу думку, воно є цілком довільним.

Уперше такого ж роду припущення упорядник зробив кількома статтями раніше, див.: *межтний* – 1) "средний, обычный"; "как раз такой, как должен быть"; 2) "летний". *Добич* (у рибалок): *весняна* – до *Тройці*, *межена* – до *Покрови*, *просол* – до *заговін* або до *Миколая*, коли льод стане; 3) "вяленый? маринованный?" *Межені осетри* до *хрину* [6, т. II, с. 415]. Гадаємо, логічніше було б тут припустити, що й у цьому, останньому, контексті *межтний* – не що інше, як "літній", адже йдеться тут про риболовецький період між весняним (до *Тройці*) і осіннім (до *Покрови*) з його тут же зазначеними вторинними значеннями "середній", "звичайний", "якраз такий, як має бути" тощо. Це наше попереднє припущення стає переконанням після ознайомлення зі змістом уже наступної словникової статті, у якій витлумачено твірне для попереднього слово, див.: *міжень* і *міжінь*

"середина лета, лето". *Добич* (у рибалок): *весняна* – до *Тройці*, *межена* – до *Покрови*, *просол* – до *заговін* або до *Миколая*... *На-стояща добич* – то *межень*. Сказано – *літо*: на все хороше: чи то хліб упорать, чи в рибальстві зарибалить [6, т. II, с. 415]. Отже, *межний* – це "той, що стосується *міжені* (*межині*), тобто літа або й середини літа"; як би там не було, слово *міжень* (*міжінь*) у різних своїх значеннях мотивоване значенням свого твірного *межа* "середина, лінія поділу" [див.: 1, т. III, с. 431], отже, *межені осетри* – це "осетри літнього вилу" – і тільки.

Так докладно ми зупинилися на цьому через те, що українська лексикографія наступних поколінь не тільки некритично засвоїла це очевидно, з нашого погляду, невідповідне тлумачення, а й спирає на нього свої подальші висновки. Так, в "Етимологічному словнику української мови" натрапляємо на таку етимологію: "[*межѣти*] "маринувати (?), в'ялити (?), [*міжний*] "маринований", [*міживо*] "маринад" – очевидно, пов'язане з *міжень* "середина літа" (коли частково заготовляють корми, продукти) [1, т. III, с. 431]. Звернімо увагу: значення дієслова *межѣти* "маринувати, в'ялити" (до речі, цілком різні процедури) подані тут ще як сумнівні, однак похідний від нього дієприкметник *міжний* вже без будь-яких сумнівів потрактований як "маринований", а іменник *міживо* – як "маринад". Сміємо наполягати, що це – лише лексикографічні фікції, які з реальною мовою не мають нічого спільного. Це видно і з того, що ці помилкові етимології змушують автора цілком невідповідно до словотвірних закономірностей трактувати й словотвірну історію цих слів, див.: "... на українському ґрунті тоді первісним є [*міжний*], а [*міживо*, *межѣти*] походить від нього" [Там само]. Гадаємо, наслідком такого розуміння словотвірного зв'язку між утвореннями цього кореня є те, що слово *межний* зі словників української мови зникло, будучи заступлене там прикметником відіменникового походження *міжний* [див.: 7, т. IV, с. 667]. Для нас же не підлягає жодному сумніву, що архаїчне в сучасній мові *міжний*¹ – це дієприкметник, утворений від

¹ Що це дієприкметник, свідчить і наведена його характеристика як двонаголошеного *міжний*: тут відображено рух наголосу до початку слова, що є відомим в історії наголошення дієприкметників української мови процесом; пор. давні дієприкметники (збережені сучасною мовою як прикметники) *навіжний*, *скажний*, *торопплиний*, *явлинний* тощо та сучасні *розньжений*, *обріжжений*, *окріплений*, *звлений* тощо.

такого ж архаїчного нині *межѣти* – *меже*, *межѣш*, значення якого, на нашу думку, у "Словарі української мови" потрактоване помилково. Спробуємо дати своє тлумачення історії цього слова в українській мові, беручи до уваги словотвірні та акцентуаційні закономірності, що виявляють себе в ділянці українського дієслова.

Українська мова знає чимало випадків паралельного утворення дієслів з суфіксами *-и-* та *-ува-*, значення яких по суті є тотожними, хоч, звичайно, у ході мовної еволюції вони можуть розходитися, іноді – значно, див.: *басѣти* – *басуѣти*, *гайдамаѣчити* – *гайдамакуѣти*, *гетьманѣнити* – *гетьмануѣти*, *господѣрити* – *господарюѣти*, *панѣти* – *пануѣти*, *пестѣти* – *пестуѣти*, *плзѣти* – *плямуѣти*, *попѣти* – *попуѣти*, *таврѣти* – *тавруѣти* тощо. У "Словарі української мови" це явище відображене масовано, див.: *всѣмити* [6, т. I, с. 235] і *вїдѣмуѣти* [6, т. I, с. 235]; *стидѣтися* [6, т. IV, с. 203] і *стидуѣти* [6, т. IV, с. 204]; *торгуѣтися* [6, т. IV, с. 275] і *торжѣтися* [6, т. IV, с. 275] тощо, а також у різних комбінаціях із прямою вказівкою на їхню семантичну тотожність: *бабуѣти* = *бѣбити* [6, т. I, с. 15] і *забѣбити* = *забабувати* [6, т. II, с. 2]; *пробабуѣти* = *пробабити* [6, т. III, с. 456]; *готѣвити* = *готувати* [6, т. I, с. 319], *наготуѣти* = *наготовити* [6, т. II, с. 478], *навоцѣти* = *навоскувати* [6, т. II, с. 472]; *напрямуѣти* = *напрямити* [6, т. II, с. 513]; *околотуѣти* = *околотити* [6, т. III, с. 49]; *отамѣнити* = *отаманувати* [6, т. III, с. 75]; *скарѣти* = *скаржитися* [6, т. IV, с. 132]; *торѣти* = *торувати* [6, т. IV, с. 275]; *приторжѣти* = *приторгувати* [6, т. III, с. 446] і *сторжѣтися* = *сторгуватися* [6, т. IV, с. 210]; *потурбѣтися* = *потурбуватися* [6, т. III, с. 383]; *харѣти* = *харчувати* [6, т. IV, с. 388] і *підхарѣти* = *підхарчувати* [6, т. III, с. 183], *прохарѣти* = *прохарчувати* [6, т. III, с. 487] та багато ін.

Є, гадаємо, підстави на цьому тлі припустити, що насправді дієслово *межѣти* – *меже*, *межѣш* є семантичним дублетом дієслова *межуѣти* – *межею*, *межеєш* 1) "межевать"; 2) "граничить" [6, т. II, с. 415–416]. Лексикографічне джерело української мови, що відображає архаїчніший її стан, ніж той, що зафіксований у "Словарі української мови", прямо про це свідчить, див.: *межѣти* s *межуѣти* [2, с. 433]. Сам характер цієї словникової статті вказує ще й на те, що *межѣти* вже тоді відходило на мовну периферію, архаїзувалося,

поступаючись місцем щораз вживанішому *межуєфти*. Жодні семантичні зрушення ані в ньому, ані в його префіксальних похідних не зафіксовані, див.: *обмежѣти* [2, с. 543], *розмежѣти* [2, с. 824]; див. також щодо семантики утворень цього типу: "Лучше было въ сгодѣ жити, // Що мое, а що твое, // По братерськи розмежити // И держати лишь свое" [5, с. 53].

Однак "Словарь української мови" фіксує вже інший стан утворень цього кореня в мові: базовим тут дієслово з суфіксом *-ува-межуєфти* – *межею, межеєш* (див. вище), що виступає твірним для префіксальних утворень зі значенням доконаного виду, напр.: *помежуєфти* – *помежею, помежеєш* [6, т. III, с. 294]. Усі інші префіксальні утворення доконаного виду цього типу утворені теж за цією моделлю: *відмежуєфти, перемежуєфти, розмежуєфти* тощо. Та для нас важливо відзначити, з якими словоформами недоконаного виду вступають у видові відношення ці утворення, див.: *відмежјуєвати* – *відмежуєфти* [6, т. I, с. 219; 7, т. I, с. 605], *перемежјуєвати* – *перемежуєфти* [6, т. III, с. 126; 7, т. VI, с. 223], *розмежјуєвати* – *розмежуєфти* [6, т. IV, с. 51; 7, т. VIII, с. 737]. Таким чином, у видотвірному (і словотвірному) ланцюжку, що його започатковує дієслово з суфіксом *-ува-*, з потреби видотворення з'являється новий суфікс *-оува-*, за допомогою якого творяться словоформи недоконаного виду. Увесь словотвірний ланцюжок має тут такий вигляд: *межуєфти* (дієслово недок. в. 1-го ступеня) → *від-* (*пере-, роз-*) *межуєфти* (дієслово док. в.) → *від-* (*пере-, роз-*) *межјуєвати* (дієслово недок. в. 2-го ступеня) із закономірним формуванням видових пар у рамках утворень з однаковими префіксами.

Уперше в українській лексикографії словоформи недоконаного виду з суфіксом *-оува-* зафіксовано в такому контексті, див.: *розмежѣти* – *[роз]межјуєвати* [2, с. 824], що навряд чи відповідає дійсному стану речей. На нашу думку, таким чином тут відображено той мовний стан, коли в мові конкурували між собою утворення від кореневих *межѣти* – *межею, межѣш* і *межуєфти* – *межею, межеєш*. Поза сумнівом, що видові відношення між утвореннями цього кореня могли тоді формуватися або за типом *розмежјуєвати* – *розмежјуєвую, розмежјуєєш*, недок., *розмежуєфти* – *розмежею, розмежеєш*, док., або за типом *розміжјуєвати* – *розміжюю, розміжюєш*, недок., *розмежѣти* – *розмеже, розмежѣш*, док. У тому ж "Словарі української мови" можемо спостерігати саме таку комбінацію словоформ

іншого словотвірного гнізда, див.: *відслужувати* – *відслужую*, *відслужуєш*, док. в. *відслуговѣти* – *відслужую*, *відслужуєш* [6, т. I, с. 229] і далі: *відслежувати* – *відслежую*, *відслежуєш*, док. в. *відслужѣти* – *відслужує*, *відслужуєш* = *відслуговувати*, *відслуговувати* [6, т. I, с. 229]. Українська мова й справді, крім видових пар історично новішого типу на зразок *розмежувати* – *розмежуєти*, в окремих утвореннях зберігає видові відношення, що склалися в ній на ранішому етапі її розвитку, див.: *обміжувати* – *обміжую*, *обміжуєш*, док. в. *обміжити* – *обміжу*, *обміжиш* [6, т. III, с. 18]¹, де коренево-наголошене нині *обміжити* – *обміжу*, *обміжиш* є, безперечно, продовженням первісно кінцевонаголошеного *межѣти* – *меже*, *межѣш*: акцентні зміни тут сталися саме у видовій парі під впливом коренево-наголошених словоформ недоконаного виду. Власне, існування видових пар типу *обмежувати* – *обмежуєти* і *обміжувати* – *обміжити* і є ключем для розуміння тих еволюційних перетворень, що відбулися в утвореннях цього кореня. З одного боку, ми тут спостерігаємо акцентну еволюцію в утвореннях на *-ити*, що полягає в утраті ними первісного кінцевого наголошення й розвитку натомість наголошення кореневого, а з другого – наявність у мові омографічних, але різнонаголошених утворень на *-увати*, що, будучи членами видових пар різного типу, мають відмінні видові значення. Гадаємо, це і є причиною їхнього подеколи сплутування, що іноді призводить навіть до невідповідного тлумачення їх у лексикографії.

Тим часом українська лексикографія зафіксувала словоформи цього кореня в перехідному стані взаємодії при формуванні між ними видових відношень, див.: *обмежѣти*, *обмежѣти*, *обміжувати* [2, с. 543]. Словоформа доконаного виду *обмежѣти* тут зафіксована ще у своєму первісному акцентному стані (словоформи особової парадигми тут не вказані) – як кінцевонаголошена. Тим часом їй тут відповідають словоформи недоконаного виду – кореневонаголоше-

¹На жаль, у "Словнику української мови" теж бачимо сплутування цих словоформ, див.: *обміжувати* і рідко *обмежувати*, недок., *обміжити*, док. 1. "Установлювати певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами". // "Не допускати поширення чого-небудь; локалізувати". 2. "Бути межею чого-небудь; відділяти, відгороджувати щось від чого-небудь" [7, т. V, с. 536]. Тому цілком закономірно словник тут же фіксує реальну видову пару з закономірним розподілом видових словоформ та адекватним визначенням їхнього значення, див.: *обмежувати*, недок., *обмежуєти*, док. "Відділяти, визначати межі чого-небудь" [7, т. V, с. 536].

на *обмежувати*, що є звичайною в сучасній мові, і суфіксальноноголошена *обмежѣти*, нині вже архаїчна. Беручи історично, друга з них була попередницею першої. Тож первісною тут була така видова співвіднесеність слівформ: *обмежѣти* – *обмежѣю*, *обмежѣеш*¹, недок., *обмежѣти* – *обмеже*, *обмежѣш*, що у випадку первісного акцентного типу слівформи доконаного виду було зумовлено первісною акцентною характеристикою кореневого твірного *межѣти* – *меже*, *межѣш*. Певна річ, форми типу *обмежѣти* й *обмежувати*, як це видно і з наведеного лексикографічного запису, протягом якогось часу вживалися в мові паралельно, конкуруючи одна з одною, поки історично новіша не відтіснила давню на мовну периферію, а згодом витіснила її з мови взагалі. "Словарь української мови" в утвореннях багатьох коренів фіксує ще той мовний стан, коли такого роду паралелізм був широко представлений в українській мові. Цей процес у кожному конкретному випадку мав, зрозуміло, свої особливості, тому, за свідченням "Словаря", в одних випадках слововжитку ще домінують слівформи на *-ати*, в інших – уже на *-увати*, напр.: *заскебувати* = *заскубати* [6, т. II, с. 94], *пригледжуватися* = *приглядатися* [6, т. III, с. 411], *пригнєчувати* = *пригнітати* [6, т. III, с. 411], *припєзнуюватися* = *припізнятися* [6, т. III, с. 432] тощо, але: *перепорожєти* = *перепорожнювати* [6, т. III, с. 133], *примошѣти* = *примошувати* [6, т. III, с. 427], *присвічѣти* = *присвічувати* [6, т. III, с. 436], *роspалєти* = *роspалювати* [6, т. IV, с. 71] тощо. Зрозуміло, що саме провідна на той час у мові слівформа недоконаного виду є членом видової пари, див.: *заскубѣти* – *заскебти* [6, т. II, с. 96], *пригледѣти* – *пригледіти* [6, т. III, с. 411], *пригнітѣти* – *пригнітѣти* [6, т. III, с. 432], але: *перепорєжнювати* – *перепорожєти* [5, т. III, с. 133], *примєшувати* – *примостѣти* [6, т. III, с. 427], *присвєчувати* – *присвітѣти* [6, т. III, с. 436], *роspлєювати* – *роspалєти* [6, т. IV, с. 70]. Зміни – це тривалий процес, тому в інших утвореннях "Словарь" фіксує трохи інший на той час стан речей, але сам характер цього процесу не викликає жодного сумніву: слівформи на *-увати* витісняють з мови слівформи на *-ати*, див.: *домєслєватися* і *домєслєтися* – *домєслитися* [6, т. I, с. 419], *зневєлювати* і *зневолєти* – *зневєлити* [6, т. II, с. 172], *знеслєвлювати* і

¹Пор. з сучасним *перемежѣти* – *перемежѣю*, *перемежѣеш* "Час від часу змінювати кого-, що-небудь кимсь, чимсь іншим; чергувати" [7, т. VI, с. 223].

знеславлзти – *знеслѣвити* [6, т. II, с. 173], *піддїбрювати* і *піддобрзти* – *піддїбрити* [6, т. III, с. 164] та ін. Поза сумнівом, акцентні зміни в первісно кінцевонаголошених словоформах цього кореня доконаного виду типу *обмежѣти* – *обмеже*, *обмежѣш*, що виявилися в розвитку ними кореневої акцентної парадигми *обміжити* – *обміжу*, *обміжиш*, спричинені зміною характеру видової пари, членом якої вони послідовно виступали, корелюючи спочатку з суфіксальнонаголошеними словоформами *обмежѣти* – *обмежѣю*, *обмежѣєш*, а згодом – з кореневонаголошеними *обміжувати* – *обміжую*, *обміжуєш*. Таким чином, незважаючи на відмінності в наголошенні між нині вживаним кореневонаголошеним *обміжити* – *обміжу*, *обміжиш* та архаїчним у сучасній мові кінцевонаголошеним *межѣти* – *меже*, *межѣш*, семантично вони є цілком співвідносними, що слід брати до уваги при їхньому етимологізуванні.

Супровідною для нас з погляду нашого завдання відтворити первісне значення дієслова *межѣти* – *меже*, *межѣш* є проблема еволюції словоформ, що в різний час виконували роль імперфективів, однак без аналізу їхньої еволюції в мові було б неможливо пояснити причину акцентних змін в утвореннях цього кореня на *-ити*. Крім того, важливим тут є розуміння причини акцентної відмінності між кореневонаголошеною словоформою недоконаного виду *обміжувати*, що корелюють зі словоформою *обміжити*, та суфіксальнонаголошеною словоформою доконаного виду *обмежуєти*, видового корелята словоформи недоконаного виду *обмежуєувати*. Тут немає підстав добачати між ними той зв'язок, що одна з них постала з іншої внаслідок такої ж акцентної еволюції, що ми її спостерігали в дієсловах на *-ити*. Вони постають у мові внаслідок двох різних словотвірних актів: якщо словоформа *обмежуєти* з'являється як префіксальне утворення від кореневого твірного *межуєти*, то реімперфектив *обміжувати* є результатом суфіксального словотвору від *обмежѣти* (сучасне *обміжити*). Ці словоформи, таким чином, є типовими омографами, поява яких у мові є певною мірою випадковою.

Щоб краще це зрозуміти, проаналізуємо таку статтю у "Словнику української мови", див.: *опрѣвдувати* і *оправдїувати*, недок., *оправдїю* і рідко *оправдѣти*, док. [7, т. V, с. 726], що теж характеризується змішуванням словоформ різного способу словотвору. Цікавий випадок слововжитку знаходимо також в О. Потєбні, див.: "Злодія на шибеницю ведуть, а він своїм ділом не признаєцца... та

оправдаєцця (уєцця), якими не винен" [4, т. I–II, с. 452]. Дієслівна форма в записі О. Потебні *оправдаєцця* – це словоформа 3-ої особи однини дійсного способу теперішнього часу недоконаного виду дієслова *оправдѣється*, що в інфінітиві має вигляд *оправдѣтися*, див.: *оправдѣти* – *оправдѣю*, *оправдѣеш* "оправдывать, отстаивать кого" [6, т. III, с. 60]. Звернімо, однак, увагу на те, що О. Потебня пояснює цю форму формою *оправдуєцця*, тобто *опрѣдується*, яка належить парадигмі дієслова на *-увати* *опрѣдуватися* – *опрѣдуюся*, *опрѣдуєшся*. Та в джерелі живої народної мови, звідки цей приклад взяв учений, такого пояснення немає, див.: "Злодія вішати ведуть, а він своїм ділом не признаєцця, та оправдаєцця, яко би не винен" [3, с. 152]. Зрозуміла причина такої відмінності: словоформи на *-ати* чимраз далі сприймалися як словоформи доконаного виду (див. їхнє видове значення в сучасній мові), тому їх заступали словоформи на *-увати*, що вже в часи О. Потебні були звичнішими для української мовної свідомості. Чому так сталося? Річ у тім, що словоформи на *-ати* почали на той час набувати значення доконаного виду, що видно, наприклад, з такого лексикографічного запису *випрѣдувати* – *випрѣдую*, *випрѣдуєш*, док. в. *вѣправдати* – *вѣправдаю*, *вѣправдаєш* і *вѣправдиту* – *вѣправджу*, *вѣправдиш* [6, т. I, с. 179]. Це сталося зовсім не випадково, а було продиктоване потребами моворозвитку. Річ у тім, що в українській мові на той час було вживаним нині вже архаїчне кореневе дієслово *правдѣти* – *правдѣ*, *правдѣш* [6, т. III, с. 398], яке після префіксації набувало значення доконаного виду й потребувало після цього корелятивної словоформи недоконаного виду; так у мові з'явилася видова пара *спрѣджувати* – *спрѣджую*, *спрѣджуєш*, док. в. *справдѣти* – *справдѣ*, *справдѣш* [6, т. IV, с. 188], відношення між членами якої є регулярними відношеннями між дієсловами на *-ити* та похідними від них реімперфективами на *-увати*. Зрозуміло, що після цього утворення з суфіксом *-и-* почали випадати з видових відношень попереднього типу; саме тому в сучасному лексикографічному джерелі зазначено, що словоформа *оправдѣти* – *оправдѣ*, *оправдѣш* є рідковживаною в сучасній мові як корелят до словоформ *опрѣдувати* – *опрѣдую*, *опрѣдуєш* та *оправдѣувати* – *оправдѣую*, *оправдѣуєш* (див. вище). На нашу ж думку, вона зовсім не бере участі у формуванні видових відношень цього типу. Причому важливою ознакою реального місця словоформ на *-ити* в сучасній мові є

послаблення в них їхнього первісного акцентного типу та розвиток кореневого наголошення, див.: *спрфѣджувати – спрфѣджую, спрфѣджуєш*, недок., *спрфѣдѣти – спрфѣдже, спрфѣдѣш*, док. [7, т. IX, с. 589]. Натомість у випадку, що є предметом нашої спеціальної уваги, регулярні видові відношення з'являються між утвореннями на *-увати* та *-ати*, напр.: *опрфѣдувати – опрфѣдую, опрфѣдуєш*, недок., *оправдѣти – оправдѣю, оправдѣєш*, док. Однак якою тоді є причина появи в мові ще однієї, паралельної, форми недоконаного виду з суфіксом *-овува-*, що в системі цих видових відношень є надмірною? У "Словарі української мови" саме такі слововформи є членами видової пари *оправдѣувати – оправдѣую, оправдѣуєш*, док. в. *оправдѣти – оправдѣе, оправдѣш* [6, т. III, с. 60]. Лексичний матеріал цього джерела дає змогу відтворити словотвірну історію слововформ такого словотвірного типу. Безперечно, що базовим для них є кореневе *правдѣуѣти – правдѣю, правдѣєш* [6, т. III, с. 398], префіксальні похідні від якого, маючи видове значення доконаного виду, викликають появу слововформ недоконаного виду типу *справдѣуватися – справдѣуюся, справдѣуєшся* [6, т. IV, с. 188]. Гадаємо, сплутуванням цих форм у період остаточного упорядкування видових відношень між різними утвореннями цього кореня можна пояснити такий, не позбавлений огріхів запис у "Словарі української мови", див.: *оправдѣуватися і оправдѣуѣтися*¹ (sic!), док. в. *оправдѣтися* [6, т. III, с. 60].

Звичайно, процеси творення видових відношень (і, відповідно, формування акцентних характеристик) між утвореннями цього кореня лише частково збігаються з тими, що відбулися в утвореннях, що були спеціальним предметом нашого аналізу. Однак їхній аналіз є для нас повчальним у тому числі й через це: це дозволяє нам бачити, як мовні закономірності вищого порядку, зумовлені граматичною системою мови, у кожному конкретному випадку реалізуються щоразу з певними відмінностями – і це не випадково, адже граматична система мови кожен раз стикається з іншим лексичним

¹Заради повноти інформації, а також справедливості зазначимо, що ця характеристика слововформи тут сперта на зразок живого мовлення: "Хто ся оправдує (а зовсім винний), того як гору вздує" [6, т. III, с. 60]. Можливо, таке наголошення цієї слововформи відображає той стан відношень між дієсловами цього кореня, коли *оправдѣтися* і *оправдѣуѣтися* мали значення недоконаного виду при слововформі доконаного виду *оправдѣтися*.

матеріалом, який вона прагне упорядкувати. Тому, гадаємо, це саме той випадок, коли відмінності дають ширше уявлення про масштаб дії загальних закономірностей.

Отже, на нашу думку, яку ми тут намагалися представити як аргументовану й доказову, акцентологічні дослідження можуть мати вартість не тільки як дослідження проблем власне наголосу. Гадаємо, творче застосування здобутків акцентологічної науки здатне урізноманітнити арсенал засобів для вивчення інших аспектів мовознавчої проблематики та поглибити наші знання в різних ділянках мовознавства.

Література

1. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
Т. I–VI. – 1982–2012.
2. Желеховський Є. Малоруско-німецький словар : у 2 т. / Є. Желеховський і С. Недільський. – Львів, 1884–1886.
3. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 766 с.
4. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1958.
Т. I–II. – 1958.
5. Русскіи пѣсни. – Львів, 1883.
Ч. II. – 1883. – 124 с.
6. Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
7. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

УДК 81'282.2 (477.51–2)

Т. Л. Хомич, А. П. Пуштарик

Озерянська діалектна мікросистема: фонетичний, лексичний, граматичний аспекти

У статті вперше здійснено спробу інтегрованого багатопланового вивчення озерянської діалектної мікросистеми, проаналізовано фонетичну систему визначеного ареалу, досліджено системний характер функціонування лексичних парадигм говірки села Озеряни, розкрито морфологічні риси й виявлено синтаксичні особливості, що характерні для озерянської діалектної мікросистеми. Ключові слова: наріччя, говірка, вокалізм, консонантизм, лексична парадигма, граматичні риси.

В статье впервые осуществлена попытка интегрированного многопланового изучения озерянской диалектной микросистемы, проанализирована фонетическая система ареала, исследован системный характер функционирования лексических парадигм села Озеряны, раскрыты морфологические черты и выявлены синтаксические особенности, характерные для озерянской диалектной микросистемы. Ключевые слова: наречие, говор, вокализм, консонантизм, лексическая парадигма, грамматические особенности.

In article was realized the first attempt of an integrated multifaceted learning and development the dialect microsystems of Ozeryany. The theoretical basis of the study of the dialectal features of South-Eastern dialect of the Ukrainian language were considered and the geographical distribution the dialect of Ozeryany outlined. In addition the phonetic system of a certain area was analyzed and the functioning of the lexical paradigms of the dialect of the village of Ozeryany investigated. The morphological characteristics were solved and the syntactic features characteristic of the dialect microsystems of Ozeryany identified. Also the elements of dialect features in the speech of the indigenous people of the studied village were considered, which is one of the defining characteristics of the functioning of South-Eastern dialects. The influence of the South-Eastern dialects on the dialect of Ozeryany was characterized on the material of records.

Key words: dialect, South-Eastern dialect, the dialect of Ozeryany, phonetics features, accent, genesis, vocals, consonantism, habitat, lexical paradigm, grammatical features, syntax.

У лінгвістиці постійно зростає інтерес до вивчення української діалектології, бо наука про українську діалектну мову розглядає основні проблеми мовознавчих питань: установлення діалектного членування, пояснення генези діалектних явищ, ґрунтовне вивчення усіх структурних рівнів українських говорів.

Одним із першочергових завдань сучасної української діалектології є системне дослідження домінантних мовних рівнів організації діалектів на всій етномовній території або на конкретній частині цієї території. Для українського, звідси й для східного та загальнослов'янського мовознавства, чималий інтерес мають дослідження з проблеми походження й розвитку територіальних діалектів української мови, висвітлення питання взаємозв'язків одних територіальних діалектів із іншими та їх відношення до загальнонародної й літературної мови [2; 7].

Діалектна мова моделюється на основі сукупності описів діалектних систем, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території [6, с. 4].

Діалектні особливості окремих регіонів України викликають постійний інтерес у мовознавців, оскільки діалекти лягли в основу літературної мови, становлять невичерпну скарбницю народного духу, є елементами виявлення ментальності нації [6, с. 4].

Село Озеряни розташоване на південному сході Чернігівської області. За даними Атласу української мови, Озерянська діалектна мікросистема входить до складу середньонаддніпрянських говорів, які становлять основне ядро південно-східних діалектів [1, с. 103]. Тому під озерянською говіркою розуміємо говори географічно окреслені й історично сформовані на території Середньої Наддніпрящини, адже визначення ареалу становить вагомому проблему в процесі характеристики мовних явищ [5, с. 11].

Фонетична система озерянської діалектної мікросистеми дає підстави твердити, що риси досліджуваної говірки збігаються з рисами сучасної української літературної мови, однак наявні відмінні від неї риси, як-от:

а) функціонування альвеолярного [л']: **бул'ú, мол'окó, си^ел'ó, дал'ú, жу^ел'á, жу^ел'ú;**

б) послідовне, не залежне від наголосу чергування етимологічних [о], [е] з [і] в новозакритих складах [4]: **woíná, doítú, wozók, dwóiko, potom, moí;**

в) зближення й змішування звуків [е] та [и] або їх повне заступлення: *си^ел^о, мин^і – мен^і, ма^{ти}р^і – ма^{те}р^і, ни – не, пирижил^а, зе^мл^і, зирн^о, односил^чан, ниг^одна;*

г) уживання [ш] замість літературного [шч]: *шо – що, шоб – щоб;*

г) нечасте "акання" в ненаголошеній позиції: *хар^оше, паган^ен^око;*

д) поодинокі пом'якшення [р]: *чот^ур^і, ізвар^у. са^хар^і;*

е) особлива фонема /ф/ найчастіше замінюється звукосполученням [хв]: *хв^ерма, хват^ками, за^ухвер^мо^ю;*

е) після губного [м] перед [а], унаслідок асимілятивних процесів функціонує [н]: *м^на^{ту};*

ж) спорадичне пом'якшення фонем [с], [з], що стоять перед приголосною, після якої наявна фонема /і/: *с^кр^із^і; п^ос^лі^і, с^кі^лк^и.*

Відтак, фонетичний аналіз засвідчує, що озерянська діалектна мікросистема належить до лівобережних середньонаддніпрянських говорів та зазнає невиразного впливу північного наріччя.

Дослідивши функціонування **лексичних парадигм** говірки села Озеряни, слід підкреслити, що місцевих відмінностей в основному словниковому фонді аналізованої діалектної мікросистеми порівняно небагато [3]. Так, спостережено низку іменникових діалектизмів: *вибо^іјини* – ями; *у^чин^а* – навчання; *бени^ки* – очі; *бол^ниц^а* – лікарня; *бусел* – лелека; *воспитан^а* – виховання; *горбушка* – край хліба; *гречанка* – суп із гречкою; *зв^оздка* – вапно; *закрутка* – консервація; *канхвети, кохвети* – цукерки; *к^лун^а* – погріб; *к^нур^у* – кабан; *ко^ут^оба* – повільна людина; *кобка, копка* – капюшон; *лар^ок, ла^ука, мага^зін* – магазин; *лелик* – нероба; *ліжбище, лог^{во}* – ліжко; *марнота* – пуста трата часу; *м^начка, м^јачка, м^ачка* – товчена картопля; *наймач^і* – наймані люди для праці; *неук* – про нерозумну людину; *окраїчик, окраєц^у* – кусень хліба; *оч^еред^у* – стадо корів; *поб^ілка* – білення дерев, хати; *помадори* – помідори; *попружка* – ремінь; *потер^уха* – різні відходи після зернових культур, щелушиння; *пуц^ув^ір^інок* – про малу дитину; *р^адно, поп^інка* – прямокутна тканина для носіння трави або сіна; *св^ет* – світло; *суш^нак* – спилані сухі гілки; *тупизна* – незрозумілість; *халу^па* – стара хата; *ц^омалка* – нероба; *шмот^а* – лахміття; ганчір'я; *в^ір^овка* – мотузок; *віхалка, кач^ел^а* – гойдалка; *бол^ічка, бол^із^н* – хвороба; *бух^анка* – запашна хлібина; *г^возд^ок, г^візд^ок* – цвях; *г^ічка* – паросток на коренеплодах; *гр^ебка* – сільськогосподарська машина для згрібання сіна, соломи; *д^вір* – хата з господарськими будівлями; *дерун^і* – оладки з тертої картоплі; *д^іт^і* – діти; *д^охтор, д^октор* – лікар; *жил^ізо* – залізо; *ж^ітник* –

поле, із якого скошено жито; **жу́жик** – комаха; **загі́блик** – нещасна людина; **зажа́рка** – засмажка до страви; **засті́лка** – тканина доріжка; **зо́нт'ік** – парасолька; **к'і́сто** – тісто; **кача́лка** – суцвіття очерету; **коу́йор, ков'о́р** – килим; **коп'і́чанка** – копілка; **коса́рка** – тракторна машина для скошування трави; **кошбу́ка** – кошик; **крі́ша** – дах; **кру́жка** – чашка; **круче́ник** – жвавий хлопчик; **кукурузу́н'а** – стебла кукурудзи; **лісоу́шчік** – лісник; **ла́л'а, ла́л'ічка** – мала дитина; **ледачо́** – ледача людина; **лобу́р'** – ледача дюдина; **мл'е́ко** – молоко; **молоча́р'н'а** – пункт прийому молока; **моро́жино** – морозиво; **мо́сто́к** – міст; **нату́на** – стебла кормового буряка; **об'і́ск** – обшук; **обу́йка** – взуття; **огу́дина, огу́д'а** – сухі стебла повзучих рослин (огірок; диня; гарбуз); **од'і́яло** – ковдра; **окле́цьок** – шматок бруду; **окове́лок** – шматок бруду; **очкі́** – окуляри; **п'і́рка** – молода цибуля; **п'ічу́рка** – підпіччя; **пага́на** – погана; **паст'і́н'я́, па́стовен'** – пасовище; **перехо́дка** – кладка; **перу́на** – мішок з пір'ям, на якому сплять; **пиріп'о́лка** – перепілка; **по́гриб** – погріб; **полива́йка** – посудина для поливання, подібна до відра з кришкою, у яке впаяна трубка; **помо́ст** – підлога у сараї для корів; **поп'і́нка** – шматок тканини для носіння трави чи сіна; **про́звище, хвам'і́л'я** – прізвище; **роз'д'а́ва** – неуважна людина; **с'і́н:і́к** – приміщення для зберігання сіна; **с'ічка́р'н'а** – автоматичний пристрій для нарізання кукурудзиння, кропиви твариною; **ска́тирт'** – скатертина; **сл'о́па** – погана погода; **сово́к** – предмет з короткою ручкою, куди замітають віником сміття; **со́н'ачник, нас'і́н:і́к** – соняшник; **спу́скалка** – гірка, із якої спускаються на санках; **ст'і́рка** – білизна; **стикло́** – скло; **ступе́н'ки** – ганок; **ступе́н'ки** – сходи; **тарза́нка** – ігрове спорядження для розгойдування, що складається з довгої мотузки, прив'язаної до дерева та ручки; **гу́л'ок** – поліетиленовий пакет; **нату́на** – верхня частина кормового буряку; **зд'і́р** – свинячий жир; **капшучо́к** – торбинка; **тача́нка** – візок; **хв'і́ртка, хворто́чка** – вхідні двері у воротах; **хварту́х** – фартух; **хаз'а́йство** – подарство; **хл'і́й** – сарай; **ходуно́к, ходуне́ць'** – пристрій, за допомогою якого дітей вчать ходити; **ца́ц'а** – іграшка; **чашу́н** – горщик, у якому варять (найчастіше) кашу; **чарда́к, черда́к** – горище в хаті; **чере́п'я** – посуд.

В озерянській діалектній мікросистемі зафіксовано чимало регіональних дієслів: **виту́рлит'**, **туру́лит'** – проганяти; **баб'і́ти** – набрякнути; **балака́т'**, **тере́вент'** – говорити; **бол'і́ти** – хворіти; **гамсе́лит'** – бити; **гуци́кан'а** – забавляння дитини; **дз'у́рчат'** – лити щось; **добит'с'** – досягти; **забу́ркотат'** – заговорити;

заколошматитис'а – заворушитися; **зирити** – дивитися; **з'іпат'** – кричати; **іж:арит'** – ізжарити; **кужоудитис'а** – не знаходить собі місця; **лишитис'а** – позбутис'а; **мариц':а** – увижатися; **надибат'** – знайти; **освобонити** – звільнити; **от':агувати** – відкладати на потім; **прискакат'**, **примчат'** – приїхати; **розчаўчит'** – розбити; **рубати** – у переносному значенні "швидко їсти"; **схламати** – з'їсти; **телесуватис'** – не знаходить собі місця; **уздр'іт'** – побачити, **ут'амит'** – додумати; **уторопат'** – зрозуміти; **ут'ухатис'** – закохатися; **шарабурут'** – щось помішувати тощо.

Також у словниковому складі озерянська говірка містить такі прислівникові, прикметникові, займенникові лексичні діалектизми: **великомудрий** – про хитру людину, **мо** – може; **ўпос'л'а** – потім, після, **багац'ко** – багато, **без:аступний** – безпомічний, **борзій** – енергійний, **ўремен:о** – на певний час, **ўсих** – усіх, **гор'ілиц'** – догори обличчям, **даўн'аш'н'її**, **даўн'іш'н'її** – дуже давній, **жодний** – ніякий, **замалом** – ще трохи б, **завс'ігда** – завжди, **здуру** – згоряча, **зимн'її**, **з:імн'її** – зимовий, **знарошне** – навмисно, **кожний**, **кожаний** – шкіряний, **колис'** – на днях, **л'убе** – будь-яке, **моторний** – дуже швидкий, **наўзнак** – горілиць, **неўжел'ї**, **неужел'ї** – невже, **незт'амно** – дуже, **н'ікогда** – ніколи, **н'їт** – ні, **осторожно** – обережно, **плотно** – щільно, **пос'л'ї** – потім, **поштї** – майже, **придомашнений** – присвоєний, **самотихом** – самовільно, не поспішаючи, **спачала**, **значала** – спочатку, **стлен:о** – багато, **ус'ігда**, **ус'ігди** – весь час, **шчас** – зараз; **л'уб'їс'їн'ко** – звичайно, так як треба; **л'уб'кї** – красивий, гарний; **л'уб'ї** – будь-який; **с'одн'ї** – сьогодні; **бумажн'анї** – паперовий; **јесл'ї** – якцо; **особин:о** – особливо; **к'їснї** – тісний.

У лексичному складі говірка має спільні риси з говорами Середньої Наддніпрянщини (особливо полтавськими), а також із східно-поліськими; є спільні риси з говорами російської мови (південно-російськими): **год**, **да**, **пожинілис'**, **жїз'н'проїзошла**, **ост'алас'**, **воїну**, **у пос'л'їдн'їх**, **нисчит'аў**, **ошїбка**, **д'їл'а**, **ў сучасне ўр'ем'ја**, **кон'єшно**, **за хар'оше пошчит'а**, **пошчит'аје**, **ўп'јат'** тощо.

Грамаіичний рівень озерянської діалекіної мікросистеми в аспекі морфології та синіаксису виявляє низку рис східно-поліського наріччя, які збігаються з рисами сучасної української ліітературної мови, зокрема:

а) у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни колишніх **о**-основ у озерянській говірці мають паралельні закінчення **-ові**, **-еві** та **-у**: **бр'атов'ї**, **хл'опцев'ї**, **п'арубков'ї**, **бат'ков'ї**, **селу**;

б) чітке розрізнення прикметників твердої та м'якої груп у словах на кшталт: **гарний – гарні, старний – старші, малий – малі** тощо;

в) інфінітив дієслова після голосного основи має суфікс **-т'**: **ч'ут', жив'ут', помагáют', ход'ат', бол'ат', нóсит', рóбит', пáдают', ниоб'іжáют'**; г) форми 3-ї ос. одн. дієслів І дієвідміни з основою на **-j** бувають усічені (**сл'уха, зна, нимá**) і повні (**сл'ухає, знáє, нимáє**);

г) рідко використовують усічені дієслова на зразок: **сид'у**;

д) використання приставного звуку **н** в особових займенниках: **до жо́го, јім**;

е) у дієсловах жіночого роду спостережено закінчення **-а**: **дојіла, ходила, робила, годувала, прот'агала, гор'увала, в'ійшла**;

є) порядковий прикметник "перший" має два варіанти – літературний та діалектний – **первий**;

ж) числівник "чотири" у називному відмінку функціонує у двох формах: **чотирі** (уживається частіше) та **чотири**;

з) у числівниках "п'ять – десять" родовий відмінок із закінченням **-и**: **п'яти, шести, семи, вос'ми** тощо;

и) числівник "вісім" уживається у двох варіантах: **вос'ім** та **в'іс'ім**;

і) варіант прийменника **в (у)** має форму **ув**: **спл'у ув спориш'і; ув пол'і бул'ó бримо; один п'ішб'у ув прійми; пиријіхат' ув озир'áни**.

Отже, озерянська діалектна мікросистема хоча й розташована на межі північного та південно-східного наріч, має різноманітні риси на всіх мовних рівнях. Місцевих відмінностей у фонетичній системі дуже мало, тому що на діалектну мікросистему не вплинув сусідній поліський говір, що характеризується специфічними фонетичними ознаками. Лексичний рівень озерянської діалектної мікросистеми взаємодіє з полтавськими та південноросійськими говорами, а граматику має риси південно-східного наріччя.

Література

1. Атлас української мови : в 3 т. – К., 1984.
Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина та суміжні землі. – 1984. – 498 с.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К., 1955. – 314 с.
3. Мартинова Г. І. Середньо-наддніпрянсько-поліські лексичні ізголови / Г. І. Мартинова // Волинь-Житомирщина. – 2001. – № 6. – С. 364–370.

4. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.

5. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.

6. Пащенко В. М. Південно-східна макросистема діалектних систем української мови : хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 67 с.

7. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 12–14.

УДК 811.161.2'366(075.8)

В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко

Граматична транспозиція в системі частин мови (партикуляція)

У статті проаналізовано партикуляцію як один із найпродуктивніших перехідних процесів у системі частин мови; з'ясовано передумови транспозиції прислівника, займенника, сполучника та дієслова до класу часток, висвітлено класифікаційний статус часток в сучасному мовознавстві.

Ключові слова: частка, транспозиція, партикуляція, частини мови.

В статье проанализирована партикуляция как один из наиболее продуктивных переходных процессов в системе частей речи; определены предпосылки транспозиции наречия, местоимения, союза и глагола в состав частиц, отражено классификационный статус частиц в современном языкознании.

Ключевые слова: частица, транспозиция, партикуляция, части речи.

The article analyzes the particulation as one of the most productive transients in the system of speech parts, defined prerequisites transposition adverbs, pronouns, conjunctions and verb in the composition of the particles, reflects the status of the particle classification reflects in modern linguistics.

Key words: particle, transposition, particulation, part of speech.

Проблема міжчастиномовної транспозиції є надзвичайно актуальною у сучасному мовознавстві, оскільки ніколи не трактувалася однозначно. Транспозиційні процеси у різні періоди були об'єктом дослідження і зарубіжних, і вітчизняних мовознавців: В. Бабайцева, В. Гак, Є. Курилович, В. Лопатін, М. Лукін, В. Мігірін; В. Ващенко, І. Вихованець, К. Городенська, Г. Гнатюк, Д. Гринчишин, М. Леонова, О. Селіванова та ін.

На сучасному етапі проблеми транспозиції (омонімії) в системі частин мови активно вивчають Н. Глібчук, У. Добосевич, І. Дудко, В. Ожоган, О. Кушлик, С. Соколова, Г. Гримашевич, Л. Бондаренко.

Граматисти визначають наступні види транспозиції: 1) неповну, або синтаксичну, у процесі якої змін зазнає лише синтаксична функція вихідного слова без зміни його морфологічної належності до

відповідної частини мови; 2) повну, або морфологічну, під час якої утворюється слово іншої частини мови [3, с. 639].

У лінгвістичній концепції І. Вихованця транспозиція представлена як триступеневий процес, який під впливом функційних потреб може набувати синтаксичного, морфологічного та семантичного вираження [4, с. 15]. Міжчастиномовні переходи виявляються не лише в системі повнозначних частин мови, вони активно реалізуються також у межах службових слів. Неабияке зацікавлення викликає лінгвістичний статус частки, а також процеси транспозиції слів різних частин мови до класу партикул.

У науці класифікаційний статус часток визначається неоднаково. Більшість мовознавців, зокрема й українських, ставить частки в один ряд з іншими класами службових слів, тому що вони так само не співвідносяться з поняттями, відповідно не мають власного лексичного значення. Іноді частки зараховують до службових слів, але протиставляють їх прийменникам і сполучникам на тій підставі, що частки не слугують засобом вираження синтаксичних відношень, а вживаються для надання слову або реченню певних семантичних або граматичних значень [10, с. 501].

Якщо в традиційній граматиці частки мають **статус** слова (тобто статус окремої частини мови), то останнім часом в українському мовознавстві їх кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфеми. Морфемами синтаксичного типу частки вважають тому, що вони, подібно до синтетичних морфем, не мають лексичного значення, але, на відміну від них, функціонують не в структурі морфологічного слова, а обслуговують здебільшого сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної одиниці-конструкції, виконуючи тим самим різні комунікативні завдання [5, с. 357].

Зважаючи на різні підходи до кваліфікації частки, дотримуємося традиційного погляду і визначаємо її як **службову частину мови**, яка охоплює клас слів, що надають додаткових семантичних (смилових, емоційно-експресивних або модальних) відтінків певному слову, словосполученню чи реченню загалом або беруть участь у формо- чи словотворенні [1, с. 153]. Наприклад: *Вишневий Хутір у степах **немов** пропечений сльозою* (Л. Костенко); *Я ради цього ладна жити. Всі інші **хай** проходять мимо* (Л. Костенко); *Щось безмірно далеке, первісно-таємниче було для мене в цих людях* (Олесь Гончар).

Об'єктом даного дослідження є вторинні частки, утворені шляхом партикуляції слів інших частин мови.

Вторинні (похідні) частки мають структурно-семантичний зв'язок із словами інших класів слів. Виокремлюють відприслівникові, відзайменникові, відсполучникові та віддієслівні частки [5, с. 362–363; 6, с. 290].

У складі вторинних часток група відприслівникових є кількісно найбільшою. У процесі партикуляції прислівник втрачає власне категорійне значення ознаки іншої ознаки і виконує видільну або підсилювальну функцію.

Група **відприслівникових** часток включає такі слова:

а) партикульовані обставинні прислівники: *ось, тут, де, куди, як, там, вже*: *Бо я така зробилась, як черниця. **Куди вже там** співають про молоду? **Куди вже там** ходить на вечорниці, як я до церкви ледве вже їду?* (Л. Костенко); *Щось **там** Васильович біля мисника передав Мотрі, щось **там** Мотря взяла у Васильовича* (Є. Гуцало); *Аж **ось** де прихилю я свою втому за стільки днів, за стільки довгих літ* (Л. Костенко);

б) вторинні прості частки, утворені в основному від означальних прислівників: *просто, остаточно, так, виключно, прямо, точно, приблизно, рівно, чисто, власне, зовсім, якраз*: ***Просто** сидить і дивиться на згасаючий за плавнями захід* (Олесь Гончар); *Було це, люди, на Петра Капусника, **якраз** на самий сонцеповорот* (Л. Костенко);

в) складені відприслівникові кількісні частки на зразок: *трохи не, мало не, далеко не, напевно чи, ледве чи: ... а я писала **мало не** осколком великі букви, щойно з букваря* (Л. Костенко); *Тож свідок мовив **трохи не** до діла. Тут треба чітко провести межу* (Л. Костенко); *Скільки болю й смутку в цих словах людини, яка ще **далеко не** вичерпала себе, **далеко не** все здійснила із своїх багатючих задумів* (Олесь Гончар).

В. Німчук уважає, що "за аналогією до *мало не* пізніше виникли *ледве не, трохи не* [7, с. 489]. Вони вказують на часткову невідповідність між значенням слова й означуванним поняттям (предметом, ознакою, ознакою ознаки) [10, с. 507].

Якісно-означальні прислівники відносяться переважно до дієслова, вказують на якісну ознаку іншої ознаки – процесуальної або статичної. Переміщення прислівника в нетипову для нього синтаксичну позицію, що зумовлюється іноді цілим комплексом семантичних, ритміко-мелодійних причин, веде до появи у лексичному значенні прислівника додаткових смислових чи емоційно-експресивних відтінків, що є початком синтаксичного ступеня трансформації

прислівника. Прислівник у таких випадках втрачає власний словесний наголос, починає сприйматися як єдине фонетичне ціле з іншим елементом [2, с. 8], наприклад: – *Оце **так** віз! – сміявся. Не доско-чиш. Дочка хазяйська, павою пливе* (Л. Костенко) – частка; *Він зраду якось **так** перетворив, **так** говорив беззахисно й правдиво, неначе він про подвиг говорив* (Л. Костенко) – прислівник.

Безпосередньою семантичною передумовою транспозиції означальних прислівників у частки є максимальна послабленість у них якісного значення. Сама ж можливість транспозиційної моделі "означальний прислівник – частка" обумовлена препозицією прислівника. У постпозиції ці ж прислівники виступають у своєму первинному значенні якості та не дають часток-транспозитів [9, с. 13]: *Ще як мовчить – нічого. Заговорить, – гостренькі зуби – **чисто** ховрашок* (Л. Костенко) – частка; *В хаті у Меланії було як у віночку: тіняво, зелено, **чисто*** (Олесь Гончар) – прислівник.

Вторинні частки утворюються також шляхом партикуляції займенників (**відзайменникові** частки), насамперед особових та особово-вказівних (*воно, мені, тобі, його*), зворотного (*собі*), означальних (*саме, сам, сама*), вказівних (*ото, це*), наприклад: *Що ж **це** виходить? Зрадити в житті державу – злочин, а людину – можна?* (Л. Костенко); *А журавлі летять **собі** додому ключами* (Т. Шевченко).

Найхарактернішими ознаками партикуляції займенників виступають: 1) утрата прономінативними компонентами зв'язку з денотатом; 2) утрата анафоричної / катафоричної і дейктичної функцій; 3) утрата граматичних категорій (роду, числа, відмінка); 4) неможливість утворювати словосполучення і виступати членами речення [8, с. 56].

Займенник *воно*, втрачаючи значення вказівності, в художньому мовленні вживається у функції власне підсилювальної чи вказівної частки: *Он **воно** що, – посміхнувся капітан своїй догадці* (Олесь Гончар) – підсилювальна частка; *Що ж **воно** таке – справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням?* (Олесь Гончар) – відповідає значенню вказівної частки *це*. Партикульований займенник *воно* втрачає граматичні категорії роду, числа, відмінка; надає мовленню більшої експресії, посилюючи значення окремих елементів тексту.

Відзайменникова частка *собі* при дієсловах мислення, мовлення, преміщення у просторі втрачає самостійне семантичне навантаження, ускладнюючи форму дієслівного простого присудка: *Повертався пізно з косовиці, **йшов собі**, як і завжди ходив* (В. Симоненко).

Частка *собі*, вживаючись при дієсловах, указує на те, що позначуваними ними ознака є звичайною для її носія [10, с. 510]: *Лише димок із Дідової Балки курить собі у небо та й курить* (Л. Костенко).

Підлягає партикуляції і прономінативний субстантив *що*, який у структурі речення виражає емоційну оцінку висловлення [8, с. 57]: **Що** я намучивсь, **що** я натерзався! А потім здався, ради не було (Л. Костенко); – Я вам **що**, припнута до цього місця? (Олесь Гончар).

Означальний займенник середнього роду *саме* може трансформуватися в частку, яка в контексті функціонує:

1) для виділення, більшої конкретизації особи чи предмета, для підсилення ознаки тощо: *Йй здавалось, що саме ця раптова буря від чогось її зарядувала* (Олесь Гончар); **Саме** та пора, коли драма твориться не за кулісами, не заховано, а відкрито, перед очима (Є. Гуцало);

2) для уточнення, підсилення обставин часу, місця, способу дії: **Саме** тут, на безлюдді, товариш збирався розповісти про найдивовижніші оказії зі свого життя (Є. Гуцало); **Саме** в лісі найвиразніше видно всю грізну невідворотність і неминучість ворожої навали, поійменованої туманом (Є. Гуцало);

3) для підсилення питальних прономінативних слів, релятивів і сполучників [8, с. 57]: *Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав...* (М. Коцюбинський).

Група **віддієслівних** часток досить різноманітна, тут здебільшого спостерігається значна фонетична деформація дієслова: *знай, дай, давай, мов, мовляв, хоч: Тетяна знай за дочок гомонить, як то ведеться обом заможом...* (Є. Гуцало); – *Чоловік як чоловік, – безпечно мовила Зойка, наче в своєму житті знай що перебирала чоловіками* (Є. Гуцало). Частка *знай* уживається переважно при дієслові-присудку. Дія, позначувана таким присудком, набуває відтінку постійності, безперервності [2, с. 9]: *Ну, думаю, давай на старість хоч на рідне село погляну, дітей там кинула напризволяще, може, простять...* (Є. Гуцало).

Група **відсполучникових** часток налічує порівняно небагато одиниць: *а, і (й), та, також, але, або, однак, проте, зате* та ін.: *А вранці знову сліпучість, і білосніжність...* (Олесь Гончар); *Але не бійся прикрого рядка ...* (Л. Костенко). Наслідком дії явища партикуляції у лексико-граматичному класі сполучників є виникнення міжчастиномовної омонімії та гібридних перехідних типів слів [2, с. 10]. Таким чином, етимологію деяких часток і сполучників не можна встановити остаточно й однозначно. Найдавніші слов'янські частки

омоніміїні зі сполучниками, бо вони виникли з одних і тих же повнозначних займенникових елементів, які не мали в реченні логічного наголосу і поступово перетворювались на формальні засоби, що стали поєднувати між собою слова й речення або надавати їм додаткових відтінків [7, с. 466].

Отже, партикулюються (переходять у частки) слова і самостійних, і службових частин мови. Велика й різноманітна група часток є вторинними, похідними від різних частин мови. Найчастіше в частки транспонуються прислівники та займенники, рідше – слова інших частин мови – дієслова та сполучники. Процеси транспозиції засвідчують складні й різноманітні зв'язки в системі частин мови, розширюють чи конкретизують їхні межі, семантичні й стилістичні можливості.

Література

1. Бойко В. М. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – К. : Академвидав, 2014. – 246 с.
2. Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. В. Бондаренко ; Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2005. – 20 с.
3. Вихованець І. Р. Транспозиція / І. Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 638–639.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
6. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 335 с.
7. Німчук В. В. Частка / В. В. Німчук // Історія української мови: Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 466–501.
8. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови / Василь Ожоган. – К., 1997. – 230 с.
9. Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / С. В. Соколова ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 19 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

УДК 81'366.55

С. В. Зінченко

Семантико-граматичні категорії якісних прикметників

У статті аналізується розвиток вчення про градацію ознаки якісних прикметників протягом XIX–XXI ст., актуалізується увага на поняттях "співвідносна інтенсивність ознаки" та "кількісна градація ознаки". Окремо визначається статус граматичної категорії ступенів порівняння як однієї з морфолого-словотвірних категорій, розглядається семантико-граматичний аспект категорії ступенів порівняння.

Ключові слова: семантико-граматична категорія, співвідносна інтенсивність ознаки, кількісна градація ознаки, морфолого-словотвірна категорія, ступені порівняння, ступені якості.

В статье анализируется развитие учения о градации признака качественных прилагательных в течение XIX–XXI вв., актуализируется внимание на понятиях "соотносительная интенсивность признака" и "количественная градация признака". Отдельно определяется статус грамматической категории степеней сравнения как одной из морфолого-словообразовательных категорий, рассматривается семантико-грамматический аспект категории степени сравнения.

Ключевые слова: семантико-грамматическая категория, соотносительная интенсивность признака, количественная градация признака, морфолого-словообразовательная категория, степени сравнения, степени качества.

The article analyzes the development of the doctrine of the gradation characteristic of qualitative adjectives for XIX–XXI centuries. Actualizes focus on the concepts of "correlative characteristic intensity" and "quantitative gradation characteristic". Separately defined status grammatical category degrees of comparison as the one of the morphological categories of slovoobrazovatel-considered semantic categories-grammatically aspect of degree of comparison.

Keywords: semantic-grammatical category, correlative intensity of symptoms, symptoms of quantitative grading, morphological and derivational category, degrees of comparison, the degree of quality.

Одним із значних надбань у розвитку теоретичних положень вчення про градацію XX століття є остаточне виділення в групі якісних прикметників двочленної парадигми категоріальних значень –

грамем інтенсивності й грамом кількості ознаки. Переорієнтація дослідників у бік семантико-граматичного аналізу категорії ступенів порівняння дозволила чітко розмежувати категорію співвідносної інтенсивності ознаки й категорію її кількісної градації.

Як відомо, якісна характеристика ознаки відбувається за відношенням до кількох предметів, які мають цю ознаку. У таких випадках об'єкти позамовної дійсності порівнюються за ступенем або рівнем її інтенсивності в кожному з них. Відтворення такої співвідносної міри інтенсивності тієї самої ознаки предметів здійснюють лексеми прикметників (прислівників) вищого і найвищого ступенів порівняння, які й формують категорію співвідносної інтенсивності ознаки.

Наявність в окремому предметі більшої або меншої міри ознаки передають деривати, що належать до категорії кількісної градації ознаки. Специфіка цих граматичних одиниць полягає в тому, що вони виражають величину ознаки, яка міститься в самому предметі, безвідносно до її наявності в інших предметах. Семантико-граматична категорія кількісної градації ознаки відтворюється ступенями якості.

Чітка диференціація цих семантико-граматичних категорій прикметників аж до ХХ ст. була відсутньою. Давні граматисти Л. Зизаній, М. Смотрицький, І. Ужевич, переважна більшість авторів граматик, що виходили в Україні до ХХ ст., говорять про префікси *пре-*, *при-*, *все-*, *роз-* як про засоби творення найвищого ступеня порівняння; деякі вчені ХІХ ст. додають до цих засобів ще прислівники *барзъ*, *дуже*, *весьма*, *вельми*, *самий*. Проблема необхідності розмежування якісних прикметників, що мають різні семантико-граматичні категорії, виникає вже в ряді граматик української мови ХІХ ст., зокрема Я. Головацького, М. Осадци, С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера. Інформація, що стосується ступенів порівняння і ступенів якості, цими вченими подається окремо, хоча теоретичне обґрунтування цих явищ в їхніх філологічних працях ще не сформоване. Варто сказати, що у ХІХ столітті серед дослідників російської мови вперше такий підхід до розв'язання цієї проблеми здійснив І. Калайдович, який розрізняв за семантичними ознаками ступені порівняння (відносні ступені) та ступені якості (абсолютні ступені) [4, с. 115]. К. Аксаков також розцінював утворення з префіксами *пре-*, *най-*, *раз-*, *на-* та з рядом прислівників як форми, що передають силу якості, й не уважав їх за ступені порівняння [10].

Нагадаємо, що теоретичний розвиток в українському мовознавстві питання розрізнення в групі якісних прикметників грамом інтенсивності й грамом кількості ознаки знаходимо у філологічних

працях початку ХХ ст. Так, у "Короткій граматиці української мови" (1918 р.) П. Залозного чітко подається інформація про творення ступенів порівняння, стосовно ж прикметників, що мають категорію кількісної градації ознаки, автор зауважує: "... прикметники бувають: побільшені, поменшені, голубливі й зневажливі" [3, с. 26]. У програмі-конспекті "Українська мова" М. Наконечного спостерігаємо уже чітке розмежування прикметників, що мають кількісну градацію ознаки, і прикметників, що передають її співвідносну інтенсивність. Учений спочатку подає інформацію про засоби творення прикметників "на означення меншої міри", "на означення згрубілості прикмети", "на означення великої міри пестливості" [8, с. 168–170]; потім розкриває суть ступенів порівняння [8, с. 173–174]. Подібне розмежування аналогічної інформації наявне і в праці М. Перегінця "Словотвір: Прикметник" (1932 р.) [9, с. 3–4].

Таким чином, у першій третині ХХ ст. в українському мовознавстві було розв'язане питання розрізнення ступенів якості й ступенів порівняння якісних прикметників (прислівників), що через існування відповідного еталона звичайної міри інтенсивності або кількості ознаки як реальної величини, спільної для парадигми грамам обох категорій і від якої починається вимір того або іншого типу ознаки предмета, було раніше проблематичним.

Іншою проблемою, що стосується ступенів порівняння, є визначення статусу цієї граматичної категорії. З-поміж сучасних функціональних досліджень вирізняється теорія, зміст якої трактує категорію ступенів порівняння також як одну з морфолого-словотвірних категорій. Як відомо, периферію категорій сучасної української літературної мови утворюють морфолого-словотвірні категорії, які стосуються двох мовних рівнів – граматики і лексики. Вони реалізуються через мінімальні морфологічні одиниці – морфеми, тому разом із власне морфологічними категоріями формують систему морфологічних категорій української мови взагалі. Акцентуючи увагу на цьому питанні, І. Вихованець вирізняє чотири основні морфолого-словотвірні категорії: 1) категорія неповного вияву ознаки; 2) категорія надмірної інтенсивності ознаки; 3) категорія суб'єктивної оцінки; 4) категорія ступенів порівняння [1, с. 174–175, 212–215]. Дослідження семантичного та граматичного аспектів морфолого-словотвірних категорій в сучасній українській літературній мові дає підстави вважати, що вони в системі граматичних категорій ста-

новлять перехідне явище між класифікаційними і словозмінними категоріями [5, с. 35].

У функціонально-семантичному плані ступені порівняння визначаються на основі структурної організації засобів різних мовних рівнів, які взаємодіють. Проміжний характер ступенів порівняння як категорії морфолого-словотвірної, нехтування комплексним механізмом визначення ступенів порівняння як функціонально-семантичної категорії нерідко призводить до нерозрізнення специфіки форм вищого і найвищого ступенів порівняння на тлі типового прикметникового функціонування. Зокрема, у граматичних дослідженнях поширеною є кваліфікація ступенів порівняння як словозмінної категорії, яка утворюється за допомогою формотворчих афіксів двома рядами протилежних форм із морфологічним значенням вищого і найвищого ступенів. У цій інтерпретації грамемі цієї категорії характеризуються лексичною тотожністю форм і граматичною їх відмінністю, а отже, ставляться в один ряд із власне-морфологічними прикметниковими категоріями відмінка, числа й роду [5, с. 36]. Таке висвітлення цього питання наявне в цитаті: "Особливо цікавим... може бути зіставлення прикметникових ступенів порівняння (*старий* – *старший* – *найстарший*), що властиві тільки якісним прикметникам і, отже, не поширюються на весь прикметник як частину мови, і так званих емоційно-оцінних похідних типу величезний, маленький, малесенький, малюсінкий, що також творяться тільки від якісних прикметників. В обох випадках морфологічні зміни в структурі якісних прикметників викликані потребою виразити міру, ступінь вияву ознаки.

Наведені приклади ілюструють два найхарактерніші різновиди морфологічних змін, один із яких формує парадигматику відповідної частини мови, тобто утворює замкнену систему форм, необхідну для вираження граматичного зв'язку між лексичними одиницями відповідно до їх функціонального призначення в мовленні, а другий об'єднує в собі також систему формальних змін, кінцевим результатом яких виступають уже не форми, а самостійні одиниці лексичної системи мови з властивими їм формальними змінами у межах відповідної парадигми" [7, с. 97].

Але більшість дослідників (зокрема і академік А. П. Грищенко) розглядають категорію ступенів порівняння в семантико-граматичному аспекті, це дає змогу стверджувати, що "ступені порівняння... з граматичного погляду, на відміну від словозміни за родами, числами і відмінками, виступають як цілком самостійні, не зумовлені залежною синтаксичною позицією прикметника в реченні" [2, с. 112].

На противагу категорій роду, числа і відмінка, які в системі прикметника мають яскраво виражену синтаксичну обумовленість, "форми ступенів порівняння характеризуються іншою мотивацією; вони утворюються у зв'язку з необхідністю порівняння міри, інтенсивності виявлення тієї чи іншої ознаки за відношенням до різних предметів. Несловозмінний характер ступенів порівняння пояснюється перш за все суфіксальним і префіксальним утворенням на основі вихідної одиниці – якісного прикметника у формі називного відмінка однини, яка одночасно функціонує як звичайний ступінь (нульовий ступінь), що називає нейтральну ознаку безвідносно до порівняння з виявом її в іншому предметі" [11, с. 75]. Звертаючи увагу на цю проблему, (словозмінного чи словотвірного характеру категорія ступенів порівняння), І. Вихованець зауважує, що "... форми вищого ступеня порівняння лінгвісти нерідко включають у словозміну прикметника. За такої умови категорія ступенів порівняння кваліфікується як словозмінна, що реалізується не у формах різних слів, а формами того самого слова. Проте при трактуванні певної категорії як словозмінної необхідна лексична тотожність форм і граматична їх відмінність. У випадку з вищим ступенем порівняння маємо якраз явище, коли вихідна і похідна форми виступають лексично не тотожними. Із вищим ступенем порівняння пов'язується новий лексико-семантичний зміст – вказівка на вищий ступінь якісного стану. Отже, перед нами типовий словотвірний феномен, у якому формальний засіб, що виражає відмінну від вихідного слова семантику, є словотворчим суфіксом" [1, с. 51].

У руслі сучасних поглядів українських мовознавців на категорію ступенів порівняння можемо зауважити, що існують усі підстави для того, щоб дану категорію класифікувати як морфолого-словотвірну. Тому формальні засоби, що виражають градацію якісного стану, потрібно визначати як словотвірні морфеми. Це підтверджує і семантичний план специфіки грамам компаратива й суперлатива, оскільки вони утворюють самостійні лексичні одиниці, у яких відбувається модифікація лексичних значень і мотивація необхідності виразити відповідний ступінь вияву ознаки. Зв'язок же ступеньованих прикметників із неступеньованими, за словами І. Милославського, повинен розглядатися у розділі "Дериватологія", де аналізуються утворення прикметників від прикметників [6, с. 119].

Література

1. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / Іван Романович Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / Арнольд Панасович Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
3. Залозний П. Коротка граматики української мови / Петро Залозний. – К., 1918. – 64 с.
4. Калайдович И. Ф. О степенях прилагательных и наречий качественных / И. Ф. Калайдович // Тр. общ. люб. слов. – М., 1823. Т. 3. – 1823. – 421 с.
5. Костусяк Н. М. Власне-морфологічні та морфолого-словотвірні категорії прикметника / Н. М. Костусяк // Наук. зап. аспірантів. – Луцьк, 1997. – С. 34–37.
6. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка / И. Г. Милославский. – М. : Просвещение, 1981. – 255 с.
7. Жовтобрюх М. А. Морфологічна будова української мови / Михайло Андрійович Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1975. – 208 с.
8. Наконечний М. Українська мова : програма-конспект / М. Наконечний. – Харків : Рух, 1928. – 240 с.
9. Перегінець М. Словотвір: Прикметник / Микола Перегінець // Загальний курс української мови / за ред. проф. Д. А. Булаховського. – Харків, 1933. – С. 123–124.
10. Аксаков К. Сочинения / К. Аксаков. – М., 1875. Т. 2. – 1875. – 247 с.
11. Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская и др. – К. : Наук. думка, 1986. – 360 с.

УДК 81'161.2'366.5

І. А. Ярошевич

Нові підходи до вивчення прикметника та його категорій

У статті відзначено вагомий внесок відомого українського мовознавця-граматиста А. Грищенка у розбудову вчення про прикметник української мови, особливості функціонування якого вчений ґрунтовно описав в історичному аспекті. Зосереджено увагу на тому, що спостереження вченого дали поштовх для розширення й уточнення у новітніх дослідженнях деяких положень щодо статусу прикметника в системі частин мови і його категорій у граматичній структурі української мови.

***Ключові слова:** частини мови, прикметник, граматична категорія, категорія ступенів порівняння.*

В статье отмечен весомый вклад известного украинского языковеда-грамматиста А. Грищенко в развитии учения об имени прилагательном украинского языка, особенностей функционирования которого ученый всесторонне описал в историческом аспекте. Особое внимание обращено на то, что наблюдения ученого послужили толчком для расширения и уточнения в новейших исследованиях некоторых положений относительно определения статуса имени прилагательного в системе частей речи и его категорий в грамматической структуре украинского языка.

***Ключевые слова:** части речи, имя прилагательное, грамматическая категория, категория степеней сравнения.*

The article noted a significant contribution of famous Ukrainian linguist, grammarian A. Grishchenko into the development of the theory of language as the main morphological units, including the doctrine of the adjective of Ukrainian language, inflectional and derivational characteristics which scientist thoroughly described in historical perspective and in relation to other relevant events of Slavic languages.

Special attention in the article is focused on the characteristics of inherent adjective grammatical categories, their interconnection and operation in other parts of speech. The views of scientist on the nature of the adjective, its sort and grammatical categories gave impetus to review and specify some provisions of traditionally established in recent studies, which theoretical principles are based on two important methodological concepts - semantic and functional-categorical.

In particular, in the studies of dunctional-categorical put to scientific use the notion of centrality and peripheral parts of speech and therefore motivated definition of the adjective as peripheral parts of speech comparing two central-noun and verb.

Fundamentally important in theoretical plan and is the definition of primary and secondary functions of the adjective and its division into primary and secondary on the basis derivatives. In these studies Author determined as one of the defining adjective grammatical categories – category of the comparison – which was first granted the status of interlevel, since it concentrated both morphological and syntactic and word building and signs.

Key words: part of speech, adjective, grammatical category, category degrees of comparison.

Упродовж другої половини минулого століття, що характеризується бурхливим розвитком української мовознавчої науки на всіх мовних рівнях, учені-мовознавці особливу увагу зосередили на системному описові основних одиниць морфологічного рівня – частин мови. У науковому доробку вчених з'явилася низка фундаментальних праць, присвячених простеженню шляхів формування, становлення й розвитку іменника (І. Матвіяс), дієслова (В. Русанівський), числівника (Г. Арполенко, К. Городенська, Г. Щербатюк) та ін. Яскраву сторінку в історію вивчення й системний усебічний опис прикметника вписав відомий граматист А. Грищенко своєю монографією "Прикметник в українській мові" [4]. Важливим теоретичним здобутком ученого є те, що в ній уперше на широкому лінгвістично достовірному матеріалі писемних пам'яток, даних діалектного мовлення і наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених простежено історію виокремлення в самостійну частину мови прикметника, виявлено і схарактеризовано основні його ознаки порівняно з іншими частинами мови, схарактеризовано притаманні лише йому та іншим частинам мови, зокрема іменникові, граматичні категорії роду, числа та відмінка. Формування прикметника як самостійної частини мови, тісно пов'язаної саме з іменником, за спостереженням А. Грищенка, відбувалося на тлі поєднання сукупності характерних його особливостей, "одні з яких є семантично-морфологічними (парадигматичними), а інші – виразно синтаксичними" [4, с. 6]. Зокрема, сформованими у системі прикметника семантико-морфологічними особливостями вчений визначає такі: а) наявність протиставлюваних розрядів прикметника – якісних і відносних; б) виокремлення властивої йому категорії ступенів порівняння для вираження міри виявлення ознаки в розряді якісних прикметників; в) можливості творення похідних прикметників від якісних за допомогою суфіксів, що містять суб'єктивну оцінку міри виявлення ознаки; г) наявність системи відмінкових форм, протиставлюваних в однині за системою

закінчень у чоловічому, жіночому й середньому родах, а в множині за відсутністю такого протиставлення. Що стосується виразно синтаксичних особливостей, сформованих у системі прикметника, їх вияв спостерігається лише на основі синтаксичного вживання прикметника в реченні. Саме тому властиві прикметникові синтаксичні категорії роду, числа і відмінка, зауважує автор, "не змішуються із специфічно прикметниковими відмінковими закінченнями, за якими прикметник протиставляється іменникові як виразна з морфологічного погляду частина мови" [Там само]. Ці спостереження дали підстави дослідникові виокремити у складі прикметника первинні (конститутивні) і вторинні (неконститутивні) функції, пов'язані з його вживанням у внутрішньосинтаксичній структурі речення.

Одним із важливих питань у граматичній теорії частин мови і характеристики визначальних її одиниць, що їх порушив автор у своєму дослідженні, є також простеження співвідношення прикметника з трьома іншими частинами мови – іменником, дієсловом і прислівником, із якими він вільно вступає в дериваційні зв'язки. На підставі виявлення цього зв'язку автор доходить висновку, що іменник і дієслово є конститутивними одиницями з погляду формування речення, а прикметник і прислівник такими не є.

Це спостереження уможливило в подальшому розвитку граматичної теорії визначення іменника і дієслова як центральних частин мови, а прикметника і прислівника як периферійних [2, с. 16; 3, с. 3–10].

Високо оцінюючи аналізовану працю, зауважимо, що вона дала плідний поштовх до розбудови теорії прикметникової системи, до розбудови в подальшому нормативних у традиційному мовознавстві теоретичних узагальнень у структурі прикметника. Про це свідчать сформульовані вченим визначення поняттєво-термінологічного апарату, що його містять відповідні розділи навчального курсу "Сучасна українська літературна мова" [10] за його редакцією, статті про прикметник і його категорії в енциклопедичному виданні "Українська мова" [11], а також академічний курс "Сучасна українська літературна мова. Морфологія" [9], автором розділу про прикметник є Д. Баранник. Однак, як слушно зауважував відомий мовознавець А. Білецький, "кожна наука, а не тільки мовознавство, не може залишатися незмінною, доки нею займаються вчені-дослідники, бо дослідні горизонти науки постійно розширюються, адже вона збагачується новими фактами, новим їх розумінням, новими теоріями" [1, с. 42]. З цього приводу І. Кучеренко навіть констатував, що майже кожне

явище в мовознавстві має два тлумачення – "нормативне" (назване ще шкільним, традиційним) і "наукове" [7, с. 7]. При цьому варто зауважити, що традиційний підхід, ретельно описаний науковцями впродовж багатомісячної історії розвитку граматичної науки в Україні, як бачимо, виявився надто стійким і достатньо переконливим. Його особливістю є оперття на формально-значеннєві засади у вивченні мовних одиниць, у тому числі й частин мови.

В останні десятиліття в українському мовознавстві набув поширення започаткований ще О. Потебнею новий підхід до аналізу структурних одиниць мови, у тому числі й частин мови, що спирається на два методологічно вагомні концепти – семантичний і функційно-категорійний. Цей підхід у граматиці теоретично обґрунтував на сучасному українському мовному матеріалі І. Вихованець, що уможливило створення нової граматичної школи, досягнення якої плідно починають пропагувати і впроваджувати в навчальний процес у вищих навчальних закладах України його послідовники – А. Загнітко, К. Городенська, Н. Костусяк, М. Скаб, І. Мельник, О. Межов, Т. Масицька та ін. Цей підхід, звичайно, враховує досягнення представників традиційного мовознавства, водночас комплексно поєднує формально-граматичні (від форми до значення) і семантико-граматичні (від значення або функції до форми) особливості аналізованих мовних одиниць, що вносить часом досить істотні зміни в їхню кваліфікацію. Зокрема, у новій академічній граматиці "Теоретична морфологія української мови" порівняно з традиційним визначенням прикметника як частини мови значно розширено його дефініцію, а саме: прикметник кваліфіковано передусім як периферійну частину мови, "яка позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числі й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема) та може виконувати комунікативну функцію теми чи реми або входити до складу комплексної теми чи реми" [2, с. 121]. Уперше у новітніх дослідженнях до наукового обігу введено поняття центральності й периферійності частин мови та вмотивовано відповідну їх дефініцію. Периферійність прикметника, як і похідного від нього прислівника, на відміну від центральних частин мови – іменника і дієслова, мотивується кількома ознаками у його функціонуванні, з-поміж яких є нейтралізація в них семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак. Це пояснюється природою їхньої семантики, тобто закріпленістю за приіменниковою

і придієслівною позиціями. Функціонуючи у структурі речення, прикметник і похідний від нього прислівник стають своєрідними доповнювачами центральних частин мови – іменника і дієслова [Там само, с. 6–7]. Периферійність прикметника засвідчує також його стосунок до властивих йому граматичних категорій і морфологічного оформлення належних до нього лексичних одиниць. У прикметниках, як відомо, виявляють співвідносні з іменником граматичні категорії роду, числа й відмінка. Але якщо в іменникові вони є незалежними, то в прикметниках вони орієнтовані на опорний іменник, з яким сполучається прикметник, отже, є синтаксично залежними і мають абсолютно словозмінний характер, що вказує на їхню похідність, а отже, і периферійність.

Принципового характеру набуває в новітніх дослідженнях і проблема функціонального використання прикметника. Прихильники традиційного підходу до вивчення прикметника, зокрема виконуваних ним функцій, відзначають, що основна синтаксична роль прикметника в реченні – це бути морфологізованим узгодженим означенням, тобто основна його функція атрибутивна; водночас зазначають, що прикметник може виконувати і предикативну функцію у структурі іменного складеного присудка [9, с. 149]. Уживаючись у нетиповій для прикметникової форми синтаксичній позиції, прикметник втрачає типові для нього граматичні ознаки і набуває відповідних ознак іншої частини мови – дієслова, засвідчує синтаксичний ступінь транспозиції прикметника в дієслово. Якраз у новітніх дослідженнях, порівняно з традиційними, основну увагу зосереджено на особливостях такого функціонального використання прикметника. Особливо це стосується висновку про те, що із синтаксичного погляду тільки ті прикметникові за формальним вираженням одиниці треба "вважати власне прикметниковими, які займають типові для прикметника формально синтаксичну (приіменникову) позицію, виражають атрибутивний зміст і в яких іменні морфологічні категорії роду, числа і відмінка набувають залежного від опорного іменника синтаксичного характеру" [2, с. 127], усі інші позиції засвідчують перехід у сферу дієслова.

Новим у вивченні прикметника є і поділ прикметників на 2 семантично-граматичні підкласи: первинні і вторинні. Первинні прикметники передають якісний стан предмета і морфологічно членуються лише на корінь і флексію, у вторинних ознака є похідною і, крім кореня та флексії, членуються на суфікс і префікс [Там само].

Значну увагу в дослідженнях функційно-категорійного спрямування приділено зіставленню й характеристиці морфологічних і словотвірних категорій прикметника, що є важливим для вирішення *міжрівневих* граматичних категорій, яким притаманні морфологічні, словотвірні та синтаксичні ознаки. Саме такою категорією у структурі прикметника є категорія ступенів порівняння, яка стосується усіх трьох граматичних рівнів. До речі, поняття і термін *міжрівнева граматична категорія* вперше в українському мовознавстві до наукового обігу ввів І. Вихованець [2, с. 42–43, 139]. Традиційно ж категорію ступенів порівняння кваліфікують як морфологічну словозмінну [4, с. 7; 9, с. 155; 10, с. 331–332], що, як зауважує І. Вихованець, веде до приписування усім прикметниковим формам єдиних синтаксичних характеристик, тобто йдеться про нерозрізнення специфіки форм звичайного ступеня (вихідної форми), вищого ступеня (компаратива) і найвищого ступеня (суперлатива) [2, с. 139]. Кваліфікуючи категорію ступенів як морфолого-синтаксико-словотвірну [6, с. 3; 2, с. 139] та характеризуючи синтаксичні позиції ступеньованих форм, учені на широкому ілюстративному матеріалі доводять, що первинною функцією компаратива є не атрибутивна, а предикативна функція, що є наслідком транспозиції прикметника у сферу дієслова. Водночас форми вищого й найвищого ступенів порівняння можуть виступати у вторинній для них власне-прикметниковій функції за умови "згортання двох (або більше) вихідних елементарних речень в одне просте ускладнене", у результаті чого ступеневі предикати переміщуються з присудкової в приіменникову позицію [3, с. 141]. Важливим є спостереження, що у предикатах зі значенням ступенів порівняння відбувається навіть зміна лексичного значення порівняно з вихідним прикметником.

Отже, у новітніх дослідженнях скориговано й розширено дефініцію прикметника як частини мови, визначено його статус як периферійної частини мови та по-новому схарактеризовано його функціональне призначення і граматичні категорії, що на сьогодні є пріоритетними та потребують упровадження не лише в наукову практику, а й у практику викладання відповідного розділу курсу "Сучасна українська літературна мова" у вищих країни. На жаль, доводиться констатувати, що новий функційно-категорійний підхід "досі не відображається в навчальних курсах усіх рівнів мовознавчої освіти" [5, с. 4] і це при тому, що граматична теорія повинна враховувати всі можливі підходи до аналізу граматичної структури мови.

Література

1. Білецький А. Мовознавство у школі / А. Білецький // Урок української. – 2004. – № 4. – С. 41–42.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
3. Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
4. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові : монографія / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
5. Кадомцева Л. О. Сучасні методологічні засади мовознавчої освіти / Л. О. Кадомцева // Українське мовознавство. – К., 1990. – Вип. 17. – С. 3–8.
6. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Вежа, 2002. – 179 с.
7. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля-2000, 2003. – 464 с.
8. Мельник І. Відприкметникова дієслівна морфологічна транспозиція / Ірина Мельник // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 11–23.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 140–236.
10. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К. : Вища шк., 2002. – С. 326–338.
11. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 833 с.

УДК 811.161.2'28

В. М. Березняк

**Семантичні типи прислівників
у діалектному мовленні Лівобережжя**

У статті на основі лексикографічних джерел та діалектних записів студентів НДУ імені Миколи Гоголя досліджуються типи прислівників за значенням, які вживаються у мовленні мешканців Східного Полісся, визначаються їх регіональні особливості.

Ключові слова: діалектне мовлення, локальна лексика, атрибутивні, обставинні прислівники, дериваційні суфікси, предикація, адвербіалізація.

В статье на основе лексикографических источников и диалектных записей студентов НГУ имени Николая Гоголя исследуются типы наречий по значению, которые употребляются в разговоре жителей Восточного Полесья, определяются их региональные особенности.

Ключевые слова: диалектная речь, локальная лексика, атрибутивные и обстоятельственные наречия, деривационные суффиксы, предикация, адвербиализация.

The adverbs in the dialectal speech of Eastern Polissia have not been systematized yet.

The works by F. Zhylyko, N. Prylypko and other linguists-dialectologists partly describe this part of speech as a problematic one among all other parts of speech.

On the basis of lexicographical sources and dialectal records done by the Nizhyn Mykola Gogol State University students the types of adverbs according used in the speech of the Left-Bank Ukraine residents are investigated and the regional features of the adverbs are described. Their two semantic types are defined: attributive and adverbial. Attributive adverbs are divided into two subgroups: adverbs of manner and adverbs of degree and measure. Adverbial ones are divided into adverbs of time, place and direction of action. Practical material proves that dialecticisms were formed due to the peculiarities of local inhabitants, the influence of neighboring countries, with the help of prefixes, suffixes and adverbialization.

Key words: dialectal speech, local lexics, attributive and adverbial adverbs, derivative suffixes, predication, adverbialization.

Частиномовний статус прислівника в науковій літературі визначається досить неоднаково. Прислівник виявляє характеризуючі

особливості й повнозначних частин мови, оскільки має лексичне значення та синтаксичну функцію, і службових слів, тому що не змінює своєї форми [1, с. 243]. І. Р. Вихованець переконаний, що прислівник не має свого специфічного лексичного значення. Воно базується на лексичному значенні прикметника, дієслова, іменника, що виступають у прислівниковій синтагматичній позиції [2, с. 153]. Прислівник втрачає категоріальну членованість вихідних для нього частин мови і набуває статусу безкатегоріальної частини мови [1, с. 246].

В українському мовознавстві одним із перших вагомих досліджень прислівника як частини мови є монографія І. К. Чаплі "Прислівник в українській мові" (Х., 1960). Проблеми відіменникової, відприкметникової, віддієслівної адвербіальної деривації, визначення семантико-синтаксичних груп прислівників вивчали І. К. Кучеренко, М. В. Леонова, І. К. Білодід, І. М. Уздиган, З. І. Іваненко, М. Я. Плющ. Прислівники староукраїнської мови давньоруської доби проаналізувала у першій своїй публікації Т. В. Назарова.

Уживання прислівників в українських говорах досліджене фрагментарно. Архаїчним структурам прислівників у поліських говорах присвятила статтю Н. П. Прилипко; прислівниковій лексиці у говорах району Карпат – Т. М. Розумик; словотвору прислівників народного мовлення Закарпаття – В. В. Німчук. Відсутній докладний опис прислівників східнополіського регіону.

Мета дослідження – охарактеризувати лексико-семантичні групи прислівників Лівобережнополіської зони, визначити специфіку їх уживання. Теоретичні положення викладені на основі фактичного матеріалу, взятого зі "Словника поліських говорів" П. Лисенка (К., 1974), "Словника східнополіського говору", уклад. А. С. Зеленько та ін. (Луганськ, 1990), діалектологічних записів студентів Ніжинського університету імені Миколи Гоголя 2010–2016 рр.

У процесі дослідження прислівників, уживаних у мовленні мешканців Східного Полісся, визначено дві групи одиниць: атрибутивні та обставинні прислівники (обставинно-атрибутивні та власне обставинні [1, с. 247]). Атрибутивні прислівники становлять кількісно більшу групу й виражають відношення, що встановлюються внаслідок потрапляння лексичних значень прикметників у придієслівну позицію. Як правило, адвербіалізуються якісні прикметники, морфологічні ознаки яких змінюються. Флексія як показник несамостійного характеру граматичних категорій роду, числа, відмінка в літературній мові замінюється дериваційними суфіксами – -о, -е [1, с. 247]. У діалектному мовленні відбувається заміна на суфікси -о, -а, -у, -и,

-а, -ом, -і, -е, -ій. Більш продуктивними виявилися суфікси -о, -е, -у; менш продуктивними – -ом, -и; малопродуктивними – -а, -і. За допомогою вказаних афіксів ця група постійно поповнюється новими утвореннями.

Група атрибутивних прислівників поділяється на дві підгрупи: прислівники способу дії та прислівники міри і ступеня. За характером сполучуваності з головними компонентами у складі відповідних словосполучень прислівники способу дії можуть поєднуватися тільки з дієсловами. Вони відповідають на питання як? яким чином? і стоять переважно перед дієсловом, як і прикметники стосовно опорного іменника. Атрибутивні прислівники способу дії можуть утворювати синтетичні та аналітичні форми ступенів порівняння. У мовленні мешканців Лівобережжя зафіксовано лише синтетичні діалектні форми. Наприклад: *зб́пка* 'швидко' (С. Р.) [4, с. 8], *шпáрко* 'те саме' (Стод.) [4, с. 40], *шй́бка* 'те саме' (Ст.) [3, с. 234]; *рэготно* 'смішно' (С. Д.) [3, с. 184]; *скупáсна* 'страшно' (Тер., Сдн.) [3, с. 197]; *на́бгом* 'нахильці' (Ст.) [3, с. 130]; *лб́во* 'гарно' (В. К.) [4, с. 23], утворений від іменника *біда* + не *небеду́* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 135], [5, с. 84]; *кісно* 'тісно' (Бахм.) [4, с. 19]; *боржій* 'мерщій' (Март.) [4, с. 9]; *уперék* 'упо-перек' (Хор.) [3, с. 220]; *крадькі* 'крадькома' (Млж.) [3, с. 105]; *жудко* 'бридко' (Пер.) [ДЗС]; *дрб́га* 'грузько' (М.-К.) [3, с. 70]; *дюркóм* 'безперервно з дзюрчанням' (Крск.) [3, с. 71]; *знéтельки* 'навідліг' (М.-К.) [3, с. 84]; *нахáлом* 'силомиць' (Свд.) [3, с. 135]; *нахутку́* 'нашвидко, наспіх' (Крсл.) [3, с. 135]; *нищй́мне* 'пісно, нежирно' (М.-К.) [3, с. 137], (Пер.) [ДЗС]; *пратéпам* 'прожогом, вистрибцем, скоком' (М.-К.) [3, с. 172], *протéпом* 'те саме' (См.) [3, с. 172]; *зй́мно* 'холодно' (Стод.) [4, с. 17]; *вабигóню* 'спосіб оранки земельної ділянки від країв до середини' (Г., П. С., Пг., Р., Тхн., Чп.), *вразóру* 'те саме' (Дяг., Зм., Кт., Чп.) [3, с. 50], *вабй́гóню* 'те саме' (Осьм.), *вагóню* 'те саме' (Вл., Ст.), *вобй́гóн* 'те саме' (Крск.), *вогóню* 'те саме' (Влн., Гбн., Зг., Пльч.) [3, с. 38], *врозгй́н* 'те саме' (Н. М.) [3, с. 50]; *усклáд* 'спосіб оранки земельної ділянки від середини до країв' (Вл., Влн., Г., Гбн., Дяг., Зг., Крск., Осьм., Пльч., Р., С.) [3, с. 220], (Н., Том.) [ДЗС].

Зафіксовані прислівники є лексемами локального використання. Вони зазнали відприкметникової адвербіальної деривації. Утворені суфіксальним або прифіксально-суфіксальним способом, атрибутивні прислівники способу дії вказують на риси ментальності поліщуків Лівобережжя.

До групи атрибутивних прислівників належать і ті, які вказують на міру й ступінь. Якщо прислівники способу дії констатують якісну

характеристику динамічної ознаки, то прислівники міри й ступеня – ступінь вияву ознаки. Вони можуть утворювати синтетичні та аналітичні форми ступенів порівняння, де значення надмірності та неповного ступеня в східнополіських говорах передають суфікси, іноді префікси. Наприклад, *багатьо́нна* 'дуже багато' (Лоп.) [4, с. 8], *дава-лénна* 'те саме' (Кчн.) [3, с. 64]; *лавкénно* 'дуже гарно' (С.) [3, с. 112], *красівénно* 'те саме' (Гр.) [3, с. 106]; *найпáче* 'найбільше' (Крсл.) [3, с. 132]; *крі́пко* 'дуже' (Крсл.) [3, с. 106], *крі́єпко* 'те саме' (Кт., Лкш., Мкс., Шст.) [3, с. 106], *вéльми* 'те саме' (Шевч.) [ДЗС]; *дúкше* 'дужче' (Гр.-Ів.) [4, с. 15], (Н., Том.) [ДЗС], *вяльмсі́* 'те саме' (Смч.) [3, с. 51]; *грубénно* 'дуже грубо' (Гр.) [3, с. 59], *бу́елéй* 'більше' (Гр.) [3, с. 36]; *ущéрк* 'ущерть' (Кчн.) [3, с. 222]; *трéйки* 'тричі' (М.-К.) [3, с. 216]; *жівше* 'швидше' (Кр.) [4, с. 15], *ганчéй* 'те саме' (Дмш.) [3, с. 53]; *блі́кше* 'ближче' (Н., Том., Пер.) [ДЗС], *блі́жей* 'те саме' (Шст.) [3, с. 33], *ближéй* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 33]; *давжéй* 'довше' (М.-К.) [3, с. 64].

Таким чином, прислівники міри й ступеня поєднуються з дієсловами, прикметниками або прислівниками, тобто зі словами, категоріальну семантику яких становить ознаковість, здатна мати різну міру чи інтенсивність вияву [6, с. 449]. Творення прислівників за допомогою суфіксів -енна, -онна, -онно, -енно, які набувають значення збільшеності ознаки, характерне для східнополіських говорів.

Обставинні прислівники позначають різні зовнішні ситуації перебігу дій або станів, вияву інших ознак. Вони характеризують не окремий семантико-синтаксичний компонент (присудок), а вказують на додаткові обставини здійснення предикації [6, с. 451]. Виявлені лексикографічні та зібрані студентами НДУ імені Миколи Гоголя матеріали дозволяють визначити підгрупи обставинних прислівників: 1) прислівники часу, 2) місця, 3) напряду дії або руху, 4) мети, 5) модальні прислівники. Пропонована стаття передбачає розгляд перших трьох груп лексем.

Прислівники часу більшою мірою постали внаслідок адвербіалізації відмінкових форм іменників, які виступали в ролі означень та обставин. Семантика колишніх іменників, що означали часові поняття, в основному "перейшла" до прислівників [7, с. 52]. Виокремилися підгрупи прислівників, які вказують на конкретний час, на вихідну чи кінцеву межу часу. Характеризуючи час, кожен інформатор, який мешкає на Лівобережжі, укладає в нього своє розуміння. Це поняття настільки суб'єктивно абстрагується, що переростає в ширше поняття. До групи прислівників, що вказують на конкретний час,

належать такі лексеми: *щас* 'зараз' (Гв.) [3, с. 236], *з́ара* 'те саме' (Млж.) [3, с. 80], *с́еле* 'те саме' (Мх. С.) [3, с. 193], *тепéрка* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 212]; *з́автрьока* 'завтра' (С.) [3, с. 76], *з́автрає* 'те саме' (Вих.) [4, с. 16]; *давнѣй* 'раніше, колись' (М.-К.) [3, с. 64]; *пiсляз́автра* 'післязавтра' (Н., Том., Март.) [ДЗС]; *загадѣй* 'заздалегідь' (М.-К.) [3, с. 75]; *неко́лі* 'ніколи' (С.) [3, с. 136]; *налі́ета* 'наступного року' (М.-К.) [3, с. 133]; *налі́то* 'влітку' (Пер., Том., Н., Гр.-Ів.) [ДЗС]; *с́ядні* 'сьогодні' (Буч.) [4, с. 34], *с́ьодні*, *с́ьодня* 'те саме' (Н., Том.) [ДЗС]; *в́ечором*, *ув́ечирі* 'увечері' (Н., Том., Пер., Шевч.) [ДЗС]; *л́етась* 'минулого року, торік' (М.-К., Ор.) [3, с. 114]. У праслов'янській мові прислівник *л́етась* входив до парадигми прислівників на -сь, що означали різні часові поняття у межах доби та року, тобто у нашому випадку 'у літо це' [5, с. 83].

Кількісно меншою є група прислівників, які вказують на вихідну чи кінцеву межу часу: *св́ітком* 'вдосвіта' (Дрім.) [4, с. 32], *сперв́а* 'спочатку' (Н., Пльч., Шевч.) [ДЗС], *папéрвасті* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 151]; *прі́цямкам* 'присмерком' (Гор.) [4, с. 29], *смеркóм* 'те саме' (Гр.-Ів., Том., Н.) [ДЗС]; *надáлей* 'надалі' (М.-К.) [3, с. 132]; *до́кі* 'доти' (Н., Том., Шевч.) [ДЗС].

Для вираження значення місця та напрямку існує досить великий прислівниковий арсенал, частина якого розвинулася на ґрунті української мови або постала в праслов'янський чи спільносхіднослов'янський період. В основному прислівники місця утворюються від іменників, прикметників, займенників, що означають широкі просторові поняття. Прийменники, які беруть участь у творенні, сприяють абстрагуванню значення прислівника. Набуваючи в процесі адвербіалізації нового лексичного й граматичного значення, прислівники місця стають своєрідним засобом узагальненого відтворення понять простору. У процесі дослідження виокремилися дві підгрупи прислівників, що визначають напрямок руху або дії. У першій групі розрізняються лексеми зі значенням конкретного місця, по сусідству, поблизу та місця на віддалі: *та́мекі* 'там' (Мс.) [3, с. 210], *та́мика*, *та́мики* 'те саме' (М.-К.) [3, с. 210], *та́мака* 'те саме' (Буч.) [4, с. 34], *та́мка* 'те саме' (Вих.) [3, с. 210], *та́мки* 'те саме' (Гр.) [3, с. 210], *дам* 'те саме' (Ірж.) [4, с. 13], *та́мечки*, *о́ндечки* 'те саме' (Бахм., Стод., Пер., См., Н., Том.) [ДЗС]; *ата́макі* 'тут' (Вих.) [4, с. 7], *ту́та* 'те саме' (Н., Шевч., Ірж., Н.-М., Кр., Дрім., Кт.) [3, с. 217], *о́де* 'те саме' (Кпт.) [3, с. 141], *ту́течки* 'те саме' (Н., Бахм., Мрт., В. К.) [ДЗС], *о́зьдечки* 'те саме' (Лм.); *а́ська* 'ось' (В. К.) [4, с. 7]; *по́плеч* 'поруч' (М.-К.) [3, с. 168].

Як бачимо, у східнополіських прислівниках відбувається своєрідне розширення морфемної структури прислівників за допомогою суфіксів, які допомагають визначити й напрямок дії від якогось предмета чи до нього. Давні прийменники-префікси зберігають свою первісну структуру: *от-* (*од-*) <*оть*, *с-* (*з-*) <*сь*. Перед другими префіксом може виступати приставний [і] [5, с. 85]. Наприклад, *абра́тна* 'назад' (М.-К.) [3, с. 23]; *адку́ль* 'звідки' (М.-К.) [3, с. 24], *атку́ль* 'те саме' (Гр., Кмр.) [3, с. 24], *откѣль* 'те саме' (Пльч.) [3, с. 24], *ату́ля* 'те саме' (Чай.) [4, с. 7]; *сюдо́ю* 'цією дорогою, в цьому напрямі' (Бахм., См., Н. М., Кт., Том.) [ДЗС]; *тудо́ю* 'тією дорогою, в тому напрямі' (Н., Гр.-Ів., Мрт., Стод.) [ДЗС]; *навпросткі́* 'навпростець' (М.-К.) [3, с. 131]; *да́ле* 'далі' (С.) [3, с. 64]; *отці́йда* 'звідси' (Н., Бахм., Ірж., Дрім.) [ДЗС]; *ізе́рху* 'зверху' (Н., Пер., Кр., Кт., Кпт.) [ДЗС]; *ізнутрі́* 'зсередини' (Н., Том., В. К., Шевч.) [ДЗС]; *на́бик* 'набик' (Дрім., Бахм.) [ДЗС]; *за́очи* 'далеко' (Н., Пер., В. К., Н. М.) [ДЗС].

Отже, східнополіські говори вирізняються з-поміж інших специфікою діалектної лексики, яка формувалася залежно від регіональних особливостей мешканців: уживання дифтонгів, акання (білоруська риса), трансформованих росіянізмів. Оскільки прислівник входить до системи частин мови, не беручи до уваги його семантику, ми спробували визначити групи за значенням. Виокремилися означальні та обставинні прислівники, синтаксична характеристика функцій яких повністю відповідає суті їхньої узагальненої семантики. Означальні виражають ознаку дієслова, прикметника чи іншого прислівника, обставинні є виразниками часових, просторових та інших обставин, за яких здійснюється предикація. Діалектні прислівники залишаються ще не вивченими остаточно.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К., 1988. – 273 с.
3. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
4. Методичні вказівки з діалектології української мови / уклад. А. С. Зеленько. – Луганськ : ЛДПІ, 1990. – 78 с.
5. Прилипка Н. Архаїчні структури прислівників у поліських говорах / Надія Прилипка // Полісся: мова, культура, історія : матеріали міжнародної конференції / відп. ред. Г. А. Скрипник. – К., 1996. – С. 83–87.

6. Сучасна українська літературна мова : підруч. для студ. філол. спец. / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

7. Прилипка Н. Прислівникове вираження часових значень в українських говорах / Надія Прилипка // Український діалектологічний збірник / відп. Ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Довіра, 1977.

Кн. 3. – 1977. – 471 с.

Умовні скорочення

ДЗС – діалектологічні записи студентів НДУ ім. Миколи Гоголя

СТ – Стольне Менського р-ну Чернігівської обл.

С. Д. – Салтикова Дівиця Куликівського р-ну Чернігівської обл.

Тер. – Терехівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Сдн. – Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Стод. – Стодоли Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

В. К. – Велика Кошелівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

Бахм. – Бахмач Чернігівської обл.

Март. – Мартинівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

Хор. – Хоробичі Городнянського р-ну Чернігівської обл.

Млж. – Моложава Городнянського р-ну Чернігівської обл.

Пер. – Перебудова Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

М.–К. – Михайло–Коцюбинське Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Крск. – Криськи Коропського р-ну Чернігівської обл.

Свд. – Свидовець Бобровицького р-ну Чернігівської обл.

Крсл. – Красилівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

См. – Смолянка Куликівського р-ну Чернігівської обл.

С. Р. – Стара Рудня Городнянського р-ну Чернігівської обл.

Г. – Гірки Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

П. С. – Петрова Слобода Корюківського р-ну Чернігівської обл.

Пг. – Погорільці Семенівського р-ну Чернігівської обл.

Р. – Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл.

С. – Савинки Корюківського р-ну Чернігівської обл.

Тхн. – Тихоновичі Сновського р-ну Чернігівської обл.

Чп. – Чепелів Сновського р-ну Чернігівської обл.

Осьм. – Осьмаки Менського р-ну Чернігівської обл.

Вл. – Волосківці Менського р-ну Чернігівської обл.

Влн. – Волинка Сосницького р-ну Чернігівської обл.

Гбн. – Галайбине Борзнянського р-ну Чернігівської обл.

Зг. – Загребелля Сосницького р-ну Чернігівської обл.

Пльч. – Пальчики Бахмацького р-ну Чернігівської обл.

Дяг. – Дягова Менського р-ну Чернігівської обл.

Н. – Ніжин Чернігівської обл.

Том. – Томашівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

Лоп. – Лопатні Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

Кт. – Коти Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Лкш. – Лукашівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Мкс. – Максим Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Шст. – Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Гр. – Гірськ Сновського р-ну Чернігівської обл.
Кчн. – Кучинівка Сновського р-ну Чернігівської обл.
Шевч. – Шевченкове Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Гр.-Ів. – Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Кр. – Красилівка Бахмацького р-ну Чернігівської обл.
Смч. – Смяч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Дмш. – Домашлин Корюківського р-ну Чернігівської обл.
Н. М. – Нові Млини Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Зм. – Змітнів Сосницького р-ну Чернігівської обл.
Гв. – Гвоздиківка Сновського р-ну Чернігівської обл.
Вих. – Вихостів Городнянського р-ну Чернігівської обл.
Ор. – Орлівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Буч. – Бучки Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Мх. С. – Михальчина Слобода Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Дрім. – Дрімайлівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Гор. – Городня Чернігівської обл.
Мс. – Миси Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.
Ірж. – Іржавець Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Кпт. – Кіпті Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Лм. – Лемеші Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Кмр. – Комарівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.
Чай. – Чайкине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

УДК 811.161.2'38

Л. В. Кравець

Метафора в українській політичній мові початку ХХ ст.

У статті схарактеризовано поняття "політична мова". Описано стан української політичної мови початку ХХ ст. Визначено продуктивні моделі метафори та висвітлено особливості їх функціонування у політичній мові початку ХХ ст. З'ясовано, що метафори відображають державотворчі наміри тогочасних українських політичних діячів та спрямовані на розвиток національної свідомості народу. Зазначено, що типовість вживаних метафоричних моделей указує на їх зв'язок з глобальним політичним інтердискурсом.

Ключові слова: українська політична мова, метафора, архетипна метафора, експресивність, текст.

В статье обосновано понятие "политический язык". Описано состояние украинского политического языка начала ХХ в. Определены продуктивные модели метафоры и раскрыты особенности их функционирования в политическом языке начала ХХ в. Установлено, что метафоры отражают государственные намерения тогдашних украинских политических деятелей и направлены на развитие национального сознания народа. Отмечено, что типичность применяемых метафорических моделей указывает на их связь с глобальным политическим интердискурсом.

Ключевые слова: украинский политический язык, метафора, архетипическая метафора, экспрессивность, текст.

The article substantiates the concept of "political language". It describes the state of Ukrainian political language of the early twentieth century. Determined productive models and metaphors revealed the peculiarities of their functioning in the political language of the early twentieth century. It was found that metaphors reflect the intentions of the then state-owned Ukrainian politicians and focused on the development of national consciousness of the people. It is noted that typically applied metaphorical models indicate their relation to global policy interdiskursom. National specifics exhibit features the use of metaphors, such as the frequency of certain models and their pragmatic load.

Key words: Ukrainian political language, metaphor, archetypal metaphor expressive text.

Проблема політичної мови у її зв'язку з метафорою не нова в науці. Витоки сягають давньогрецької і давньоримської риторики, де

сформульовані основні правила публічного (політичного) красномовства. У лінгвістиці цю проблему тривалий час розглядали в прикладному аспекті, зосереджуючись на аналізі публічних виступів або публікацій політичного характеру та висловлюючи рекомендації стосовно способів досягнення прагматичного ефекту (Д. Карнегі, П. Сопер). Із середини ХХ ст. і до сьогодні актуальним є різноаспектне дослідження зв'язків між політикою та мовою її вираження, а також вивчення комунікативної практики в демократичних і тоталітарних державах (Г. Лассвелл, В. Клемперер, П. Серіо, С. Інчі, Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Осборн, В. Ріккерт, А. М. Баранов, А. П. Чудінов, Г. Г. Почепцов, Л. П. Нагорна та ін.).

За довгий час студіювання мови політичної комунікації багато проблем теоретичного характеру не тільки не втратили актуальності, а й набули гостроти. Йдеться насамперед про неусталеність терміна "політична мова" та відсутність його чіткої дефініції, що можна пояснити складністю і багатогранністю феномена політичної мови, його інтенсивним розвитком, різноаспектністю підходів до вивчення. У нашому дослідженні політичну мову трактуємо як різновид літературної мови, який уживають у сфері політики для пропаганди певних ідей, формування політичної свідомості, досягнення суспільного консенсусу. До політичної мови відносимо публічні виступи політиків, парламентські дебати, публічні дискусії політичного характеру, мову політичної пропаганди і реклами, мову документів політичних сил (програми, заяви, угоди та ін.) тощо. Основними ознаками вважаємо виражену оцінність, логічність, експресивність, а також маніпулятивний характер, що істотно залежить від добору і вживання метафор.

Мета дослідження – з'ясувати типологію, функції та специфіку використання метафор в українській політичній мові початку ХХ ст. У подальшій перспективі це дасть змогу розкрити особливості динаміки метафоричної системи в цілому та виявити ступінь впливу соціокультурних чинників на еволюцію її окремих підсистем.

Для повного і глибокого розуміння явищ політичної мови та змін метафоричної системи важливим є знання особливостей їх розвитку на всіх етапах. Історія української політичної мови має чимало лакун, одна з яких – період початку ХХ ст. У цей час, а саме з 1917 до 1921 рр., "по майже двостолітній перерві українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська і зборів, – зазначає Ю. Шевельов. – Правда, на різних рівнях державного апарату були

помітні різниці. Сільська й центральна адміністрація вживали української мови, а міська дуже часто – російської. (...) Зате в політичному житті, багатому на новозасновані партії, української мови вживали тепер куди частіше, ніж перед тим, у прилюдних дискусіях і полеміці" [6, с. 105–106]. У складний період розбудови національної держави, що супроводжувався формуванням національної свідомості громадян, виникає необхідність у розвитку й офіційно-ділової мови, яка забезпечувала державно-адміністративне правове регулювання відносин між людьми, й української політичної мови. Мова політичних лідерів несе інформацію не тільки про соціально-економічні зміни, а й про те, як ці політики співвідносять себе з народом, виразниками інтересів якої соціальної групи вони є та наскільки близькі до неї.

Інституцією, яка символізує творення української держави, а з нею і української політичної мови на початку ХХ ст., є Українська Центральна рада, що існувала з березня 1917 до квітня 1918 р. Короткий і водночас складний та суперечливий період діяльності цього державного органу відображений у протоколах засідань і сесій Української Центральної ради й Малої ради, а також протоколах Генерального секретаріату, чотирьох Універсалах, постановах, меморандумах, законопроектах, деклараціях, зверненнях, циркулярах тощо, зібраних у 2-томному науковому виданні "Українська Центральна рада: документи і матеріали". Особливу увагу привертають тексти, що належать незмінному голові Української Центральної ради Михайлу Грушевському. У них автор висловлює свої погляди, оцінки, висновки, ділиться планами. Статті демонструють тонкий мовно-естетичний смак автора та його високу майстерність текстотворення.

Центральній раді випала доля не тільки закладати основи нової української державності в надзвичайно складних умовах, а й формувати українську політичну мову. Постійно обмежувана у функціонуванні, українська мова на початок ХХ ст. не мала достатніх ресурсів для задоволення назрілих у суспільстві потреб. За словами Ю. Шевельова, "десятиліттями, а то й століттями виключена з багатьох сфер життя, вона мусіла за короткий час виповнити утворені прогалини. Мова потребувала стандартизації / нормалізації й – до певної міри штучного – заповнення прогалин, – ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової до літературної та мають задовольняти найрізномірніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й терміно-

логію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори" [6, с. 112]. У такій ситуації цілком закономірним виглядає звернення тогочасних державотворців до мови козацької доби, що виявляється, зокрема, в термінології. Назви *універсал*, *генеральний писар*, *сойм*, *землі* (замість губернії) та ін. актуалізували славне минуле, додавали наснаги. М. Грушевський писав: "Магічне слово "Універсал", несподівано винесе на поверхню демократичного селянського, соціалістичного, давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації суверенності. Се слово ставило на порядок дня спомин української державності, колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії, на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах. Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах" [3, с. 22].

Відродити у свідомості народу його державницькі устремління, утвердити ідею створення української держави допомагають метафори. Їх переважно вживають у відозвах, універсалах, публічних виступах політиків та учасників з'їздів. У політичній мові метафори призначені не стільки виконувати естетичну функцію, скільки бути засобом моделювання віртуального світу. Впливаючи на емоційну сферу, вони здатні спрямовувати хід думок у певному напрямку, викликати нові думки та імпульси, спонукати людину до діяльності. "Віртуальне, – за словами Г. Г. Почепцова, – посилює реальність, задаючи в ній важливі для віртуальності об'єкти. Віртуальне працює як карта світу, а те, чого немає на карті, не буде поміченим" [2].

Найбільшу силу впливу мають архетипні метафори, оскільки вони закорінені в надрах підсвідомого й стосуються тем, які вічно турбували людину. Серед метафор, зафіксованих в аналізованих текстах, до архетипних відносимо архітектурну, родинну та життєвої дороги.

Архітектурна метафора є однією з найчастотніших в українській політичній мові досліджуваного періоду. Вона ясна й легка для сприйняття, відкриває широкий простір для мислення й уяви, впливає на почуття, стимулює їх та відкриває автоматичне реагування адресата. Як цілісну, упорядковану, організовану за певними принципами споруду розуміли в міфологічній та міфологізованій ранньофілософській традиції всесвіт. Про це свідчить, зокрема, етимологія слова *космос*, що в перекладі з грецької означає "упорядкованість, будова, світобудова, світ". Як нову споруду найчастіше моделюють

у політичній мові початку ХХ ст. державницьке майбутнє України: *... ми, Українська Центральна рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи (I Універсал), закласти міцні підвалини нового життя, народ буде будувати великий будинок будуччини* [5]. Рідну землю (Україну) аналогізують зі спорудою (хатою): *Хто зараз господар в нашій хаті, на нашій землі?* [5].

Вищим ступенем експресивності характеризуються метафори М. Грушевського, в яких українська держава аналогізована з фортецею: *Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до якої не буде доступу поліцейсько-бюрократичній реакції, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму* [1, с. 75]. Виразально-зображальну силу цих метафор визначає і донорська зона (фортеця – надійне укріплення з міцними капітальними спорудами), і вживання лексеми *твердиня*, що має урочисте забарвлення. Архітектурна метафора в аналізованих текстах виражає не тільки націленість на конструктивний процес, а й необхідність деструктивних дій для досягнення високої мети: *Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях* [3, с. 105], *великий переворот, (...), розніс високі чорні мури царської неволі* [3, с. 321].

Асоціативно-семантичний потенціал архітектурної метафори сприяє її узгодженню в текстах з іншими компонентами, зокрема метафорою *родинності: збудуємо міцний будинок автономії і федерації, в якому всім народам всього світу буде вільно, і всі будуть браття* [5]. Сила впливу концептуальної метафори родинності зумовлена актуалізацією зв'язків з первинним досвідом кожної людини, її найінтимнішими почуттями й емоціями, пов'язаними з сім'єю. Метафора збуджує чуттєву сферу людини й сприяє перетворенню сприйманого "чужого" тексту у "свій", пропущений через індивідуальний досвід адресата. Вона структурує розуміння людиною держави та визначає взаємодію "людина – держава". Оскільки сім'я є найбільшою цінністю людини, то і державу, яку аналогізовано з сім'єю, пропонується сприймати як таку саму цінність. На реципієнтну зону держава проєктують різні характеристики сім'ї, зокрема наявність родинних зв'язків та певної ієрархії, взаємних зобов'язань, моральної відповідальності тощо. Водночас ця метафора профілює доброзичливість, довіру, взаємну прихильність, спільність інтересів між людьми і між народами. Метафору родинності

вживали в своїх творах Т. Шевченко (*І мене в сем'ї великій, // В сем'ї вольній, новій, // Не забудьте пом'янути // Незлим тихим словом*), Б. Грінченко (*Народові руку подасть Народ – його брат, його друг*) та інші українські митці. Фіксуємо цю метафору і в українській політичній мові початку ХХ ст.: (*Український народ*) **З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю** [3, с. 38]. За цією моделлю Україну традиційно аналогізують з матір'ю, її захисників – із синами, а громадян – із братами: *в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь матері-України* [3, с. 39], *найкращі сини нашого народу* [3, с. 48], *присягайте, браття, перед лицем народу нашого* [3, с. 48]. Братами називають представників інших національностей, які проживають на території України, а також поляків і росіян: *згода націй та братерське співжиття дадуть Україні той бажаний новий лад* [3, с. 32]; *Історія цих двох "братніх народів"* (українського і російського – Л. К.) *вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступала історія двох інших слов'янських братів – українського і польського* [1, с. 68]. Метафора родинності має цілісну, але водночас амбівалентну структуру змісту, що визначає її різноаспектну реалізацію в текстах. Вона може профілювати не тільки доброзичливість у людських взаєминах, а й ворожість. Актуалізація відповідних міфологічних або біблійних сюжетів збільшує впливову силу метафори, сприяє руйнуванню усталених стереотипів: *Історія цих двох "братніх народів" вступила в стадію, про яку оповідає біблійна історія перших братів: "І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?"* [1, с. 69]. Метафора родинності, хоч і вживається в політичній мові початку ХХ ст., проте вона не частотна і не розгорнута. Динамічний і концептуальний потенціал метафори повною мірою проявився в українській художній та політичній (пропагандистській) мові радянського періоду, де її функціонування було підпорядковане ідеологічним завданням.

У політичній мові початку ХХ ст. фіксуємо також метафору *життєвої дороги*. Виникла вона ймовірно ще в античні часи (Гесіод, Продік, Піфагор), наявна також у Старому та Новому Заповітах. Відомий літературний приклад використання цієї метафори – "Божественна комедія" Данте Аліґ'єрі. Метафора життєвої дороги актуалізує асоціації з рухом, змінами, вибором шляху, пошуком свого місця в світі, наявністю орієнтирів, а також переходом від звичного до нового, випробуваннями, різними труднощами, перешкодами тощо. В аналізованих текстах ця метафора реалізує ідею здобуття незалежності, самостійності та створення української держави на демократичних

засадах: *Народе Український! Перед тобою шлях до нового життя* [3, с. 39], *Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях* [3, с. 39], *шлях великої майбутності* [3, с. 321], *ніщо не зведе народ з його шляху* [5].

Мова універсалів, відозв, декларацій, виступів на засіданнях і сесіях Української Центральної ради й Малої ради містить типові для цієї сфери спілкування метафори. Значно більшу кількість різнотипних метафор, серед яких також індивідуально-авторські, фіксуємо в текстах статей М. Грушевського періоду 1917–1918 рр. Це, зокрема, одиничні нерозгорнуті метафори на кшталт *хащі неутралітету* [1, с. 64], *московська кормига* [1, с. 65], *царська зрзяя жандармів і посіпак* [1, с. 66], *великий огонь – війна* [1, с. 68], *в огні цієї війни з Московщиною* [1, с. 74], *кувалась українська державність* [1, с. 76] та ін. Проте частотні й ускладнені образно-асоціативні комплекси: *У великих болях родяться великі діла. Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народження нового життя пройшло якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, – були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона ввесь час мусила маршувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь* [1, с. 71]. Метафори такого типу створені не з пропагандистською чи маніпулятивною метою, що притаманно політичній мові, а швидше для вираження власних переконань, оцінок. Вони відбивають специфіку мислення автора, глибину його думок, розвинену уяву, багатство внутрішнього світу та майстерність володіння словом.

Загалом метафори української політичної мови початку ХХ ст. відображають державотворчі наміри тогочасних українських політичних діячів та спрямовані на розвиток національної свідомості народу. Типовість вживаних метафоричних моделей указує на їх зв'язок з глобальним політичним інтердискурсом, який охоплює політичну комунікацію різних країн. Національну специфіку виявляють особливості використання метафор, а саме частотність певних моделей та їх прагматичне навантаження.

Література

1. Грушевський М. На порозі нової України : статті і джерельні матеріали / М. Грушевський ; ред. і вступ. ст. Л. Р. Винара. – Нью Йорк– Львів– Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – 278 с.

2. Почепцов Г. Виртуальное как реальное и реальное как виртуальное [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/>. – Назва з екрана.
3. Українська Центральна рада: документи і матеріали : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1996.
Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 1996. – 590 с.
4. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. – К. : Наук. думка, 1997.
Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 1997. – 424 с.
5. Український з'їзд у Чернігові. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/>. – Назва з екрана.
6. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. Мовознавство / Ю. Шевельов ; упоряд. Л. Масенко. – К. : Вид. дім "Кисво-Могилянська академія", 2008.
Кн. І. Мовознавство. – 2008. – 583 с.

УДК 811.161.2'38

Л. В. Одинецька

Політична метафора в мові українського публіцистичного дискурсу початку ХХІ ст.

У статті розглянуто функціонування політичної метафори у мові українського публіцистичного дискурсу початку ХХІ ст. З'ясовано поняття політичної метафори та її особливості. Розглянуто та схарактеризовано соціоморфний та природоморфний тип метафор. Виділено найчастотніші метафоричні моделі у мові публіцистичного дискурсу.

Ключові слова: концептуальна метафора, політична метафора, політична комунікація, публіцистичний дискурс.

В статье рассмотрены функционирования политической метафоры в языке украинского публицистического дискурса начала ХХІ в. Выяснено понятие политической метафоры и ее особенности. Рассмотрены и охарактеризованы социоморфный и природоморфный тип метафор. Выделены частые метафорические модели в языке публицистического дискурса.

Ключевые слова: концептуальная метафора, политическая метафора, политическая коммуникация, публицистический дискурс.

The article considers functioning of the political metaphor in the language of Ukrainian journalistic discourse of the early ХХІ century. The concept of the political metaphor and its features are defined. Sociamorphic and naturemorphic types of metaphor are considered and determined. The most frequent metaphorical models in the language of journalistic discourse are highlighted.

Key words: conceptual metaphor, political metaphor, political communication, journalistic discourse.

Зміни, що відбуваються в суспільно-політичному житті країни, знаходять безпосереднє відображення в українському публіцистичному дискурсі, де одним із характерних засобів вираження оцінки є метафора. Зв'язок метафори з політикою існував здавна. Античні оратори у своїх виступах використовували метафору у поєднанні з іншими риторичними прийомами для точного й водночас фігурального вираження думки, для впливу на аудиторію. У сучасній політичній комунікації метафори також займають чільне місце [6, с. 50].

Актуальність дослідження полягає в окресленні поняття політичної метафори та особливостей її функціонування у мові українського публіцистичного дискурсу.

Метою цієї статті є з'ясування стилістичних функцій політичної метафори в українському публіцистичному дискурсі початку XXI ст.

Метафори пронизують всю політичну комунікацію, вони є невід'ємною частиною мови публіцистики. Метафоричні образи та поняття функціонують як у публікаціях, так і у виступах політиків. Політична метафора в мові українського публіцистичного дискурсу тісно пов'язана з типом політичного мовлення, це дієвий засіб створення виразності, оцінності, аргументності та агресивності тексту. У мові публіцистики метафора реалізує експресивний потенціал, який сприяє популяризації різних політичних ідей. В українській лінгвістиці політичну метафору вивчають О. І. Андрейченко, Х. П. Дацишин, О. І. П'єцух, О. М. Чадюк, І. О. Філатенко, в зарубіжній – М. Джонсон, А. Н. Баранов, Е. В. Будаєв, Ю. Н. Караулов, Дж. Лакофф, А. П. Чудінов.

Політична комунікація – це мовна діяльність, зорієнтована на популяризацію тих чи тих ідей та цінностей, емоційний вплив на людську свідомість та спонування до певних політичних дій [9, с. 8]. Головною і важливою функцією політичної комунікації є відображення постійної боротьби за владу. Політична лінгвістика вивчає взаємозв'язок між мовою, мисленням та комунікацією, суб'єктами політичної комунікації та політичним станом суспільства [9, с. 8]. Зауваживши на емоційно-оцінний характер політичної комунікації, вважаємо за необхідне розглянути функціонування в ній політичної метафори. Цей засіб у публіцистичному дискурсі не лише прикрашає текст, а й виступає інструментом вираження певних суспільно-політичних ідей та формування відповідних переконань.

Багато сучасних дослідників відмовились від аристотелівського трактування метафори і перейшли до вивчення її в когнітивному аспекті. Саме когнітивісти (Дж. Лакофф, М. Джонсон, А. Ченкі, Н. Д. Арутюнова, А. Н. Баранов, Ю. Н. Караулов, Л. М. Кобозева, А. П. Чудінов, О. О. Селіванова, Л. В. Кравець) розглядають її "як ментальне явище, основний спосіб творення певних концептів у мовній картині світу" [3, с. 23]. Метафоризація є одним із найпотужніших засобів збагачення мови, "виявом мовної економії, семіотичною закономірністю, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, схожої з нею в якомусь відношенні або асоціативної з нею" [5, с. 164]. Як креативний засіб,

метафори беруть активну участь у процесі формування нового сприйняття, пізнання та відображення об'єктивної реальності [8, с. 55]. Метафори мають здатність створювати мовну картину світу та давати нову емоційну оцінку для вже давно знайомих і вживаних речей.

Політична метафора – це "засіб мовного впливу з метою формування у реципієнта або позитивної, або негативної думки про ту чи ту політичну партію, програму, політика [2, с. 115]. Вчені Е. В. Будаєв та А. П. Чудінов називають політичну метафору комплексом дзеркал, в яких відображається ментальний світ людини та суспільства в цілому, а також відображення людських уявлень про політичні події або образи [1, с. 9]. За частотністю вживання метафор у публіцистичному дискурсі можна прослідкувати політичну стабільність. У мові українського публіцистичного дискурсу початку XXI ст. вживання політичної метафори частотне. На цей історичний часовий період припадають різні суспільно-політичні події, які знаходять вираження в метафорах. Найпродуктивніший тип концептуальної метафори цього періоду – соціоморфний. Публіцисти та журналісти в своїх статтях та публікаціях аналогізують політиків та політичні процеси з різними суспільними явищами.

Однією з найчастотніших метафор є: ПОЛІТИКА – це ТЕАТР. Публіцисти / журналісти за допомогою театральної метафори характеризують політику та політиків за аналогією до акторів в театрі, спектаклю на сцені.

Політичні події чи процеси відбуваються за певним сценарієм, під керівництвом режисера, а також з добре репетируемими ролями. Театральна метафора інтерпретує політику як шоу, дійство, як щось несерйозне: *Модерний театр може торжествувати – тепер він увесь за прозорими лаштунками державо- і націотворення.* (ЖУ. – 2004. – № 2); *Президента Путіна можна зрозуміти – якщо вже утримуєш цілий театр маріонеток, то хай вони хоча б будуть смішними* (ДЗ. – 2014. – № 2). Політичні процеси та події у публіцистичному дискурсі аналогізують з виставою під керівництвом режисера-політика: *По-перше, давно вже відомо, що саме таким чином будується сценарій нинішньої влади, такий "Бренд" режисера Леоніда Кучми: одного "підіймати" наспроти іншого, потім "опускати" за рахунок "п'ятого" і так далі* (ЖУ. – 2003. – № 6). Політики в свою чергу виконують різні ролі, як актори в спектаклях: *Що стосується комуністів, то Петро Симоненко, який вже не може претендувати на лідерство у комуністичних лавах, намагатиме-*

ться до початку передвиборчих змагань за імператорську посаду об'єднати розшматовані сили комуністів та підрихтувати свій сильно потертий імідж театрального героя-жертвника (ЖУ. – 2003. – № 6); *Провінційність інтелектуального життя породжує таких же провінційних політичних акторів* (ЖУ. – 2005. – № 1).

У публіцистичному дискурсі початку ХХІ ст. широко представлена спортивна метафорика. Політика – це постійна боротьба за владу, це змагання за керівні посади. Спортивна метафора є засобом пропаганди різних політичних ідей, вона є великим інструментом впливу на людську свідомість. За її допомогою публіцисти зображають політичну реальність як запеклу боротьбу, змагання з різних видів спорту. Як і в спорті, так і в політиці спортсмени / політики прагнуть виграти, дійти на вершину або ж зайняти перше місце. У публіцистичному дискурсі функціонують різні моделі спортивної метафори.

ПОЛІТИКА – СПОРТ: *Осінній політичний марафон в українському політикумі розпочався з утілення в життя літніх політичних заготовок учасниками забігу* (ЖУ. – 2003. – № 10); *Завершення спікеріади та перемога влади можуть бути корисними для демократичних сил* (ЖУ. – 2006. – № 6). У спортивній метафоріці переважна більшість назв командних спортивних змагань.

ПОЛІТИКИ – СПОРТСМЕНИ: *Адже результат цих маніпуляцій невтішний – лава запасних у команді Кучми–Медведчука–Януковича (ДТ. – 2004. – № 20); І все-таки парламентські вибори багато чому навчили українських політиків. Принаймні деяких з них. Зокрема, тих, хто приміряє на себе непривабливу шкуру політичного аутсайдера й одразу все зрозумів: народ, придумавши прислів'я стосовно того, що "гуртом і батька легше бити", таки мав рацію* (ЖУ. – 2007. – № 4–5).

Політику зображають як гру. За допомогою цього різновиду метафори публіцисти / журналісти показують політику як щось несерйозне, розважальне.

ПОЛІТИКА – ГРА: *Якщо область вирішить, що нові правила гри ще рано приймати, то й базовому рівню місцевого самоврядування, який у даних питаннях є останньою інстанцією, доведеться взяти під козирок* (ДТ. – 2001. – № 1). Це 1 тип метафор допомагає публіцистам актуалізувати інші аспекти, поєднуючи різностильові вислови і радянізми. *Дивно, що політики, які намагалися весь цей час утриматися на плаву, погоджуються грати в піддавки з владою. Нині, схоже, роль "розводящого" приготовлена лідеріві СПУ Олександру Морозу* (ДТ. – 2004. – № 20); *США та країни ЄС поки*

що поводяться надто несміливо й майже не беруть участі в грі (ДТ. – 2004. – № 35).

У суспільстві функціонує мовленнєво-мисленнєва модель в основі якої торгівельна діяльність: все можна купити та продати. Політичні відносини аналогізують із торгівлею, маркетингом, ярмарком, на якому можна купити владу або високі посади, а політики є продавцями або покупцями голосів. Однією з показових моделей торгівельної метафори є ПОЛІТИКА – ЯРМАРОК: *Політичний ринок України досить обмежений, тож не дивно, що на ньому процвітає надто жорстка конкуренція* (ЖУ. – 2003. – № 2); *Що ж стосується асоційованого членства ЄС, то його, звісно, ніхто не дасть одразу, це об'єктивно непроста річ, але, принаймні, про це можна буде одразу почати серйозно торгуватися...* (ЖУ. – 2004. – № 11–12); *Торги з владою вже почалися...* (ДТ. – 2014. – № 5).

Мистецькі метафори використовуються у публіцистичному дискурсі для характеристики суспільно-політичних процесів за аналогією до будь-якого виду мистецтва. Велику кількість становлять музичні метафори ПОЛІТИКА-МУЗИКА: *Ухвалення конституції, цілком можливо, стане лебединою піснею парламенту сепаратистів* (ДТ. – 2014. – № 12). Політичні процеси асоціюють з піснею, з музичним реміксом, коли за аналогією "перемішування" композицій змішують різні політичні процеси: *Такий собі "політичний ремікс" на мотив відомої попсової пісеньки "я його зліпила з куряви і пилу..."* (ЖУ. – 2006. – № 1–4). Або: *По-перше, під акомпанемент мантри "Головне – провести вибори!" через держжордон, який припинив існування, на території країни масово перекидалися бойовики, озброєння та техніка* (ДТ. – 2014. – № 22).

Через невиконані політичні обіцянки у суспільства з'явилася недовіра до політиків, що знайшла вираження в метафорі ПОЛІТИКИ – МІФОТВОРЦІ: *Непевершеними майстрами такої міфологізації були (а деінде в світі ще і є) комуністи* (ЖУ. – 2006. – № 1–4); *Кожна влада в кожній країні займається міфотворчістю та наймає казкарів, які ті міфи створюють та розповсюджують* (ЖУ. – 2006. – № 1–4). Політиків порівнюють із казкарями, а їхню діяльність – міфотворчістю.

На початку ХХІ ст. в Україні відбулося кілька президентських виборів, парламентських виборів, революції, була постійна запекла боротьба за владу. Метафори є дзеркалом усіх суспільно-політичних подій, тому функціонують такі метафоричні модель, які зображають політичну боротьбу за владу, а політиків за аналогією до володарів всесвіту, царів.

ПОЛІТИКИ – ВОЛОДАРИ: *І тоді вже ніхто не вийде на заклики опозиційних вождів протестувати проти фальсифікацій* (ДТ. – 2014. – № 1); *Володарі капіталів збудилися б і без втручання ззовні* (ДТ. – 2014. – № 3); *У ковбасно-аграрного короля півострова й депутата ВР Віктора Поліщука в той самий час також з'явилися "партнери", і це тільки те, що на очах і вголос* (ДТ. – 2014. – № 6).

Функціонують у публіцистичному дискурсі мілітарні метафори, які моделюють суспільну реальність за аналогією війни. Мілітарні метафори будуються на основі аналогізації військових реалій з різними суспільно-політичними процесами, про що свідчить вживання військової термінології. Найпоширенішою моделлю мілітарних метафор є ПОЛІТИКА – АРМІЯ: *З урахуванням того, що Київ відчуває дефіцит у таких активістах, можливо, органи самоорганізації стануть своєрідною кузницею кадрів для вищих ешелонів столичної влади* (ЖУ. – 2003. – № 12; 2004. – № 1); *У таборі Ющенко є люди, з якими я особисто не сидів би в одному політичному окопі* (ЖУ. – 2004. – № 10); *Потрібна не реабілітація – потрібна мобілізація та відмова від віртуальної політики й подвійних стандартів* (ЖУ. – 2008. – № 7–8).

В українському публіцистичному дискурсі частотна також природоморфна метафора. До природоморфних належать метафори, в основі яких – аналогізація з явищами та об'єктами природи. Журналісти та публіцисти в термінах природи зображують політику або політичні процеси [3, с. 137]. Модель ПОЛІТИКА – ПРИРОДА диференціюється на явища природи та тварини (худоба, звірі, птахи).

ПОЛІТИКА – СТИХІЙНЕ ЛИХО: *Президентські вибори, які насуваються на країну з невідворотністю цунамі – це стихійне лихо, яке треба пережити* (ЖУ. – 2009. – № 3); *Адже незабаром – цунамі президентських виборів* (ЖУ. – 2009. – № 3); *Даруйте за порівняння, але законодавчий процес в Україні нині нагадує снігову лавину* (ЖУ. – 2001. – № 1); *Адже західна Україна – післявоєнна. Вона багато років була під Польщею, і численні історичні буревії, що проходили через цей регіон, не могли не позначитися на світогляді його жителів* (ЖУ. – 2008. – № 1).

Політиків у публіцистичному дискурсі асоційовано з образами тварин. ХУДОБА: *Політики – овечки* (ЖУ. – 2009. – № 3); *А взятися всерйоз за доіння "святих корів" (особливо з власного регіонального загону) влада, схоже, не наважиться* (ДТ. – 2014. – № 1); *Мовчання "ягнят" – Луценка і Кириленка, які навіть не спромоглися у прямому ефірі перед усією країною захистити, по-перше, даму,*

по-друге – соратницю, свідчить щонайменше про погане виховання і ситуативність цього троїстого союзу (ДТ. – 2007. – № 15). За допомогою цих метафор публіцисти прагнуть наголосити на політичній незграбності та неінтелігентності.

ЗВІРІ: Лише під час недовгого правління Леоніда Кравчука президентська адміністрація не відігравала жодної відчутної ролі. Ніхто навіть не знав про те, що це за звір такий і чим він займається (ЖУ. – 2009. – № 2); Загартовані у підклимових баталіях зубри великої політики і молоді люди, що здобували перемогу на барикадах – хтозна, на чю користь виявляться ставки під час майбутніх парламентських виборів? (ЖУ. – 2005. – № 2–3). На основі цих метафор акцентується увага на давності, мудрості політичних діячів.

Образи ПТАХІВ ґрунтуються на архетипах. У публіцистичному дискурсі суспільно-політичних діячів асоціюють із різними птахами для зображення хижості, розлюченості і мужності: *Природно, кінцева мета кримських маневрів орлів Путіна не анексія і не "добровільне" повернення в лоно Росії Криму – такої війни світ не проковтне, а Росія не перетравить, навіть якщо дрібно покришить (ДТ. – 2014. – № 6); Але для тих яструбів з оточення Януковича, котрі люблять пити каву в Ніцці, а гроші зберігати у швейцарських та австрійських банках, вони стали б серйозним стримуючим чинником (ДТ. – 2014. – № 6).*

Політична метафора в публіцистичному дискурсі є важливим засобом концептуалізації світу, створення певної світоглядної моделі. Метафорична система публіцистичного дискурсу засвідчує мисленнєву активність соціуму, виявляє основні напрями його розвитку. Соціоморфні метафори дають змогу підкреслити характерні ознаки політичної діяльності. Найпродуктивнішими соціоморфними метафоричними моделями є "політика – театр" та "політика – спорт". Природоморфні метафори у публіцистичному дискурсі акцентують агресивність та жорстокість політичного життя, асоціюючи політиків із тваринами, птахами, а політичні події – з природними явищами. Ці метафоричні моделі виявляють самопізнання й розвиток суспільства, його ставлення до політичного життя в країні.

Перспективою подальших розвідок концептуальної метафори може стати більш детальне вивчення природноморфного типу в мові українського публіцистичного дискурсу початку ХХІ ст.

Література

1. Будаев Э. В. Зарубежная политическая метафорология : монография / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов ; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2008. – 248 с.
2. Карицкая Л. Ю. Политическая метафора в мурманской прессе / Л. Ю. Карицкая // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2011. – № 5–6. – С. 115–118.
3. Кравець Л. В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. / Л. В. Кравець. – К. : ВЦ "Академія", 2012. – 416 с.
4. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – П. : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
6. Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика : курс лекций / Т. Г. Скребцова. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2011. – 256 с.
7. Стоянова Е. Метафора сквозь призму лингвокультурной ситуации / Е. Стоянова. – Университетское издательство "Епископ Константин Преславки", 2013. – 276 с.
8. Чудинов А. П. Политическая лингвистика : учеб. пособие / А. П. Чудинов. – М. : Флинта, 2006. – 254 с.
9. Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000) / А. П. Чудинов. – Екатеринбург, 2001. – 238 с.

Список використаних джерел

1. ДТ – Дзеркало тижня (2001–2015)
2. УЖ – Україна (2001–2015)

УДК 811.161.2'373.2:001.4

Л. Б. Думанська

Полісемія в українській архітектурній термінології

У статті проаналізовано явище полісемії у сучасній українській архітектурній термінології. На основі аналізу семантичної структури багатозначних лексем в архітектурній терміносистемі виділено зовнішню і внутрішню полісемію; досліджено джерела її виникнення та особливості функціонування.

Ключові слова: українська архітектурна термінологія, внутрішня полісемія, зовнішня полісемія, метафора, метонімія.

В статье проанализировано явление полисемии в современной украинской архитектурной терминологии. На основании анализа семантической структуры многозначных лексем в архитектурной терминосистеме выделены внешняя и внутренняя полисемия; исследованы источники ее возникновения и особенности функционирования.

Ключевые слова: украинская архитектурная терминология, внутренняя полисемия, внешняя полисемия, метафора, метонимия.

In the article the phenomenon "polysemy" in modern Ukrainian architectural terminology was analysed. On the basis of the analysis of semantical structure of polysemantic lexemes in architectural terminology outer and inner polysemy were identified; the sources of its appearance and the peculiarities of its functioning were researched.

Key words: Ukrainian architectural terminology, outer polysemy, inner polysemy, metaphor, metonymy.

У сучасному вітчизняному мовознавстві проблема теорії терміна посідає одне з центральних місць. Актуальність цієї проблеми пояснюється соціальною значущістю термінологічних номінацій, які репрезентують концептуальні знання у спеціальних сферах спілкування та фіксують поступальний розвиток наукових знань.

На шляху становлення та формування терміносистем різних галузей знань відбуваються певні лексико-семантичні процеси, що впливають на подальше функціонування термінів в умовах відповідного контексту.

У сучасному українському термінознавстві питання семантичної організації термінології, зокрема полісемії, є дискусійним і вимагає дослідження на матеріалі різних терміносистем.

Як відомо, однією з основних ознак терміна є прагнення останнього до однозначності. Проте ця властивість терміна має відносний характер, оскільки термінологічна одиниця є членом не тільки певної терміносистеми, а й загальномовної. Явище полісемії термінів у межах однієї терміносистеми є небажаним, проте такі явища у термінології на практиці трапляються досить часто. Кожна наука намагається максимально впорядкувати термінологію, якою вона користується, і, встановивши однозначне співвідношення між словом та термінованим поняттям, досягти максимальної точності та лаконічності кожного терміна. Проте ця властивість терміна має відносний характер, тому що в процесі пізнання навколишнього світу виникають нові поняття, що відбиваються в мові, в тому числі і в полісемії слова. Термін повинен відповідати різним вимогам, що нерідко заперечують одна одну. Наприклад, прагнення створити точніший термін призводить до збільшення кількості терміноелементів, що суперечить лаконічності.

Явище полісемії привертає увагу науковців і як оригінальний аспект функціонування лексеми в мовній системі, і як цікавий предмет лінгвістичних досліджень. Семантичні та лексико-граматичні процеси у сучасному термінознавстві стали об'єктом дослідницької уваги багатьох мовознавців. Загальні питання багатозначності та її ролі у формуванні терміносистем у своїх працях розглядали Б. М. Головін [1], В. П. Даниленко [2], В. В. Виноградов [3], Д. С. Лотте [4], А. В. Крижанівська [5], О. В. Суперанська [6], Т. В. Михайлова [7] та інші. Проблема полісемії терміноодиниць у галузевих терміносистемах неодноразово розглядалася у наукових працях вітчизняних лінгвістів, зокрема Л. О. Симоненко, Л. В. Мурашко, Н. А. Цимбал, Н. В. Руколянської, С. М. Дорошенко, Л. Д. Малевич та інших. Оскільки питання семантичної організації української архітектурної термінології (УАТ) розглядалися побіжно, вважаємо актуальним наше дослідження як для термінологів, так і для фахівців сфери архітектури.

Метою наукової розвідки є дослідження явища полісемії у сучасній українській архітектурній термінології. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити різновиди багатозначних лексем; 2) з'ясувати причини появи полісемії в УАТ.

Матеріалом дослідження послужили термінологічні одиниці на позначення архітектурних елементів, будівель та споруд різного призначення, фрагментів міської забудови, конструктивних прийомів, мистецьких напрямів, які зафіксовані у загальних і галузевих

словниках, енциклопедіях, підручниках, посібниках, довідниках, фахових працях з архітектури.

Явище полісемії виявляється як у загальноновживаній лексиці, так і в термінологічній, проте функціонування багатозначних лексем в обох різновидах мови має певні відмінності. У загальнолітературній мові багатозначність є закономірною і "пов'язана з тим, що слово є асиметричною одиницею, тобто такою, у якій немає повної симетрії між планом змісту і планом вираження: не кожній одиниці смислу відповідає окрема одиниця мови – слово, інакше кажучи: одне слово може мати кілька пов'язаних між собою значень" [8, с. 22]. У сучасній лінгвістиці полісемію трактують як "наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення" [9, с. 465].

Полісемія у термінологічній лексиці вважається небажаною і, на думку Д. С. Лотте, створює неточність терміносистеми [4, с. 15]. Однак у термінології "не можна надовго зберегти однозначність, тому що людські знання про навколишній світ весь час поповнюються, в процесі пізнання виникають нові поняття, які потребують словесного вираження, тобто вони відбиваються в мові, в тому числі і в полісемії слова" [10, с. 27], таким чином сприяючи розвиткові поняттєвої системи певної галузі знань. Багатозначний термін інтерпретується як структурована одиниця, в якій кожний з її лексико-семантичних варіантів посідає точно визначене місце, тобто між значеннями багатозначної одиниці існує певний семантичний зв'язок.

Дослідження УАТ дозволило виділити три різновиди полісемії: зовнішню (міжсистемну, міжгалузеву, експліцитну), внутрішню (внутрішньосистемну, імпліцитну) та міжсистемну. Під зовнішньою полісемією розуміємо багатозначність загальноновживаного слова, один чи декілька лексико-семантичних варіантів якого мають термінологічне значення. Багатозначні терміни в архітектурній терміносистемі утворюються шляхом термінологізації загальноновживаних слів. Навіть за умови, коли загальноновживане слово набуває термінологічного значення, воно вже стає двозначним. Термінологічне значення вичленовується на правах лексико-семантичного варіанта, який розвивається на основі суміжності ознак того, що вже позначено в попередньому значенні слова, і нового, що позначається. Такий процес у лінгвістиці зображають як тричленну структуру: В – П – Р, де В – вихідне слово, Р – результат, а П – проміжне поняття, спільне для В і Р [11, с. 484]. Наприклад, архітектурний термін *каскад* об'єднує загальнономовне значення "природний або штучний

водоспад, що спадає уступами, або система таких водоспадів" [ВТС, с. 230] і термінологічне "група послідовно з'єднаних однотипних пристроїв, споруд" [УТСБТ, с. 200]; в основі номінації терміна *подушка* – загальнономовне значення "м'яка прокладка, прямокутна в плані" [ВТС, с. 404] і термінологічне значення "бік іонічної волоти" [АММТП, с. 335]; "частина збірного стрічкового фундаменту" [УТСБТ, с. 348]; термін *ребро* має спільну сему із загальноновживаним словом "дугоподібний скелетний утвір" [ВТС, с. 493] і термінологічне значення "частина кістяка якоїсь споруди або предмета, що підтримує чи скріплює собою" [ВТС, с. 493]. Слід зазначити, що чим більше компонентів значення збігається з термінованим поняттям, тим більша ймовірність слова стати вербальним виразником цього поняття. Таким чином, особливістю архітектурних термінів *каскад*, *подушка*, *ребро* є їх мотивованість, яку прийнято вважати позитивною властивістю терміна, тому що мотивовані терміни правильно орієнтують на зміст відповідного поняття наукової галузі. Слід зазначити, що метафоризація на початковому етапі термінотворення вносить певний відтінок експресивності, яка у процесі функціонування з часом нівелюється.

Значна кількість загальноновживаних слів в УАТ є компонентами полісемічних термінів-словосполучень, у яких один з компонентів називає певну реалію архітектури: *стрічкові фундаменти*, *ритм споруди*, *підшова амбразури*, *лоб арки* тощо. На першому етапі метафоризації на основі подібності ознак реалії, яка вже має номінацію, і реалії, яка позначається, синтезується новий ідеальний об'єкт. Наприклад, на першому етапі формування архітектурного терміна *крок колон* на основі припущення подібності гетерогенних сутностей спільною ознакою виявилось саме "певна відстань або величина за спрямованого руху". Тому термін *крок колон* отримав дефініцію "відстань між модульними осями колон, які розміщені поруч" [УТСБТ, с. 229].

При внутрішній (імпліцитній) полісемії як твірний, так і похідний терміни (семантична деривація) належать певній терміносистемі. Термінологічній лексиці (в межах терміносистеми) полісемія властива меншою мірою, ніж загальноновживаній. Це пов'язано з лінгвістичною природою терміна як типу мовного знака, якому властива тенденція до однозначності. Для внутрішньої полісемії УАТ характерні в основному метонімічні перенесення значення, що ґрунтуються на суміжності предметів та явищ, таким чином, пов'язані з вихідним значенням не окремими ознаками, а всім обсягом значення [12,

с. 87]. Метонімічним перенесенням властива низька експресивність, стилістична нейтральність та висока номінативність.

Найбільш продуктивним в УАТ є метонімічне перенесення у сфері іменника, яке представлено моделями каузальної метонімії:

1) "галузь знань чи науки" – "сукупність об'єктів": *архітектура* – "мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будов; будівельне мистецтво" [СУМ, с. 271] та "характер, стиль будови" [СУМ, с. 271];

2) "дія" – "місце дії" – "об'єкт": *будівництво* – "дія за значенням будувати" [СУМ, с. 669], "місце, де здійснюється будування" [СУМ, с. 668], "споруджувана будівля" [СУМ, с. 668];

3) "дія" – "результат дії": *акцентування* – "дія, що означає виділення, підкреслення або збагачення архітектурної форми, що досягається засобами ритму, контрасту, кольором, фактурою" [АММТП, с. 18] і "результат, назва композиційного прийому" [АММТП, с. 18];

4) "дія" – "місце дії" – "предмет (результат)": *будова* – "дія за значенням *будувати*" [СУМ, с. 669], "місце, де відбувається будівництво" [СУМ, с. 669], "кам'яна, дерев'яна та ін. споруда для житла, господарських потреб" [СУМ, с. 669].

Деякі архітектурні терміни утворені за просторовою суміжністю. Наприклад, термін *гардероб* має дефініцію "приміщення у громадській будівлі для короточасного зберігання головних уборів і верхнього одягу" [АММТП, с. 110], яка утворилася шляхом метонімічного перенесення на основі слова *гардероб* "велика шафа для одягу і постільних речей" [АММТП, с. 110]. За аналогічною схемою утворено архітектурний термін *диван*, що отримав дефініції "1) приміщення для гостей у стародавньому східному будинку; 2) споруда для судової установи у країнах мусульманського Сходу" [АММТП, с. 144].

Окрім внутрішньосистемної та зовнішньосистемної полісемії, в УАТ виявлено міжсистемну полісемію, яка виникає внаслідок уживання певного терміна в різних наукових сферах із практично незмінним семантичним ядром, але з іншим набором периферійних сем [13, с. 9]. Наприклад, термін *альвеоли* в анатомії має значення "1) міхурці в легенях на кінцях найтонших розгалужень бронхів, куди проходить повітря під час дихання; 2) заглиблення в щелепах, де містяться корені зубів" [СУМ, с. 181]. В архітектурній термінології цей термін використовується із значенням "1) вертикальні дугоподібні в перетині жолобки на стовбурах колон або пілястр; 2) горизонтальні виїмки на базах іонічних колон" [АММТП, с. 193]. Незважаючи на розбіжності у семантиці цих термінів, їх об'єднує спільна сема

"заглиблення (виїмка)". Полісемічний термін *ансамбль* обслуговує декілька терміносистем: 1) у музичному мистецтві – це "група співаків, музикантів або танцюристів, що постійно виступає як єдиний художній колектив; музичний твір або окрема його частина, виконувана кількома музикантами або співаками" [СУМ, с. 220]; 2) у легкій промисловості – це "комплект одягу, костюм із декількох предметів, що постійно доповнюють один одного" [СУМ, с. 220]; 3) в архітектурі – це "гармонійна узгодженість кількох різнорідних об'єктів, просторових осередків, форм і мотивів" [АММТП, с. 28]. Мовознавці радять уникати міжсистемних полісемантів, більш ретельно відслідковувати значення слів і ступінь використання слова в суміжних терміносистемах. На думку Д. С. Лотте, "при створенні нового терміна потрібно враховувати можливості використання певного слова як терміна або терміноелемента в цій термінології, у загальнотехнічній або спорідненій галузевій, а також детально проаналізувати вкладене в слово значення" [3, с. 21].

У результаті дослідження УАТ було виявлено терміни-бісеманти (*рампа* – 1) широкий пандус для проїзду транспорту до вище розташованих споруд або майданчиків; 2) крайня частина театральної сцени або ар'єрсцени у вигляді невисокого бортика, призначеного приховати від глядачів освітлювальні прилади [АММТП, с. 354]) і терміни-полісеманти (*трифорій* – 1) арковий проріз з трьох частин; 2) верхня поздовжня галерея (інколи декоративна), відкрита в центральний неф собору потрійними чи подвійними арковими прорізами; 3) низка потрійних аркових вікон у нефі; 4) подібна до лоджії вузька галерея, яка знаходилась під дахом бокових нефів і освітлювалась із середини собору [АММТП, с. 416]. Проте серед проаналізованих багатозначних лексем переважають ті, що мають два або три значення, наприклад: *амбразура*, *амвон*, *анкер*, *дикастерій*, *канелюри*, *католикон*, *кафедра*, *кесон*, *клірос*, *пантеон*, *партер*, *табернакль* тощо.

Таким чином, дослідження явища полісемії в УАТ дозволило сформулювати **висновки**: 1) засоби утворення термінів, умови їх використання і особливості функціонування в спеціальних текстах свідчать про те, що явище полісемії в архітектурній термінології зумовлене лінгвістичними факторами, що полягають у тому, що лексичний склад у порівнянні з кількістю понять, які існують у реальному світі, надзвичайно обмежений. Тому часто терміну, який вже закріплений за певним поняттям, надається нове значення. Крім мовних причин утворення полісемії, існують позамовні фактори –

виникнення нових понять і необхідність їх позначення мовними засобами; 2) загальноживана лексика є постійним джерелом поповнення української архітектурної термінології; 3) полісемію в УАТ найчастіше ілюструють однослівні терміни, зокрема іменники; 4) з-поміж трьох видів полісемії (внутрішньої, зовнішньої та міжсистемної) найпродуктивнішою є зовнішня полісемія; 5) внутрішня полісемія є небажаним явищем, оскільки може зумовити помилкове трактування окремих термінів.

Дослідження полісемії в українській архітектурній термінології сприятиме вдосконаленню термінографічної практики, результатом якої можуть стати навчальні словники для студентів архітектурних факультетів. Вважаємо перспективним подальше вивчення лексико-семантичних процесів, зокрема омонімії, в українській архітектурній термінології.

Література

1. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.
2. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
3. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : АН СССР, 1961. – 158 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 639 с.
5. Крижанівська А. В. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. В. Крижанівська, Л. О. Симоненко, Т. І. Панько та ін. ; ред. А. В. Крижанівська. – К. : Наукова думка, 1984. – 196 с.
6. Суперанская А. В. Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева ; отв. ред. Т. В. Кандаки. – М. : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2012. – 248 с.
7. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Михайлова Т. В. – Харків, 2002. – 218 с.
8. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : навч. посіб. / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища школа, 1977. – 114 с.
9. Тараненко О. О. Полісемія / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія : ред. В. М. Русанівський та ін. – 2-ге вид. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології : монографія / Л. О. Симоненко. – К. : Наукова думка, 1991. – 151 с.
11. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 768 с.

12. Черникова Н. В. Метафора и метонимия в аспекте современной неологии / Н. В. Черникова // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 82– 90.

13. Рогач Л. В. Семантична основа лінгвістичних термінів в українській та англійській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Рогач Л. В. – К., 1999. – 20 с.

Список умовних скорочень

1. АММТП – Тимофієнко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво : терміни і поняття (словник) / В. І. Тимофієнко. – К. : Головкиївархітектура, 2002. – 472 с.

2. ВТС – Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ "БАО", 2008. – 704 с.

3. СУМ – Словник української мови : у 20 т. – К. : Наукова думка, 2010.

Т. 1. – 2010. – 911 с.

4. УТСБТ – Український тлумачний словник будівельних термінів / О. М. Лівінський, М. О. Лівінський, О. А. Васильковський та ін. – К. : Українська академія наук, 2006. – 528 с.

УДК 81-1

А. С. Зеленько

Прагматичний аспект дослідження значення на етапі когнітивної парадигми

Ця розвідка – одна з багатьох, підготовлених автором на основі написаної ним монографії, присвяченої дослідженню значення. Автор доповнює і деталізує своїх попередників-семасіологів. По-перше, розрізняє семантику, в якій аналізуються субстантивовані категорії, і семасіологію, і, по-друге, семасіологію, в якій мають розглядатися аспекти аналізу. Ним чітко наголошується на парадигмальній змінюваності перших та других. Важливе місце у семасіології посідає вчення саме про аспекти. Відповідно ним розрізняються прагматичний, парадигматичний та синтагматичний аспекти. У розвідці ж автор зосереджується на сутності тлумачення саме прагматичного під кутом зору когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: аспект, значення, об'єкт, прагматичний, предмет.

Эта статья – одна из многих, написанная автором на основании его монографии, посвященной изучению категории значения. Он дополняет и детализирует предшественников-семасиологов. Во-первых, дифференцирует семантику, в которой анализируются субстантивирующие категории, и семасиологию и, во-вторых, семасиологию, где рассматриваются аспекты их изучения. Автор сосредотачивается на дифференциации парадигмальной изменчивости как первых, так и вторых. Особое место в семасиологии занимает, безусловно, учение об аспекте. Соответственно выделяются прагматический, парадигматический, синтагматический аспекты. В предлагаемой статье основное внимание уделяется прагматическому аспекту на этапе когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: аспект, значение, объект, прагматический, предмет.

This research work is one of the numerous works prepared by the author on the basis of a monograph written by him. The monograph was devoted to the research of meaning. He amplifies and details the works of those of his predecessors, who also work in the sphere of semasiology.

First of all, he singles out semantics in which substantivized categories are analyzed and semasiology in which some aspects of their analysis are supposed to be considered. Besides, he distinctly emphasizes paradigmatic changeability of the former and the latter ones.

The doctrine about aspects occupies a significant place in semasiology. Correspondingly, the pragmatic, paradigmatic and syntagmatic aspects

are singled out by the author. It is on the essence of interpretation of the pragmatic aspect at the stage of cognitive linguistics that the author concentrates his attention in this work.

Key words: aspect, meaning, object, pragmatic, subject.

Заголовок розвідки визначає предмет її дослідження і аспектуальний аналіз категорії значення на підсумковому парадигмальному етапі. Далі тезово комплексно відтворюються процеси формування категорії значення на початковому етапі в аспекті прагматики.

Одразу зауважимо, що автор використовує й категорії свідомого, підсвідомого, несвідомого й поза оперуванням свідомістю (та її видовими поняттями) він не виходить [2, с. 30–33]. Це сучасний етап постановки проблеми значення (він творчо заперечує усі попередні витлумачення). Але це ще не остаточно розв'язане земне вже нині піддається сумніву з позицій майбутнього космічного.

Нині визначається воно автором у методології на основі принципів пропагованого ним детермінізму синергетики як одного з філософських напрямків когнітивної парадигми. Принципи останнього розкриваються далі. Попереджаємо ще раз, що, на жаль, поки що повно відтворити формування значення у трьох аспектах автор не може. Пропонований нижче навіть з позицій синергетичного детермінізму стосується фактично доісторичного періоду формування значення, а тому важко детально диференціювати усі три аспекти. Починаємо свої судження з того, що Всесвіт – це постійно змінювана дискретно членована субстанція матерії. Функціонування матерії виявляє себе закономірними змінами-коливаннями. Навіть людський організм реалізується понад сотнею біоколивань.

Співвідношення членованої дискретно матерії, інформації й енергії визначається нами таким чином. Структуралізація дискретно членованої матерії здійснюється за генетично визначеними закономірностями. Структуралізація супроводжується відповідною витратою енергії. Деструктуралізація дискретно членованої матерії, навпаки, відповідно реалізується виділенням нагромадженої за період її структуралізації втіленої у ній енергії.

Безкінечна змінюваність Всесвіту у його функціонуванні зумовлена у неорганічній природі тяжінням, в органічній, зокрема у тварин, – генетичною інтенціональністю несвідомості й підсвідомою та усвідомленою працею людини. Отже, безкінечний Всесвіт постає різноманітністю дискретно членованої субстанції, частки якої перебувають у постійних ритмічних змінах. Природні явища й природні

катаклізми виявляють себе зміною форми субстанції у процесі перетворення маси-субстанції на енергію і видозміни форм субстанції. До з'яви підсвідомої й свідомої істоти-людини названі процеси не напівусвідомлювалися й не усвідомлювалися, які і не дублювалися ідеальними знаками, а ті не змінювалися.

У синергетичному детермінізмі замість тлумачення застиглого одновекторного розвитку природи й суспільства фактично на принципах діалектичного матеріалізму у розвідці аналізується невизначеність спіралеподібної еволюції. Автор бачить у становленні науки еволюційний підсумок предметного осмислення (з оживленням людиною предметів неживої природи у язичників, атомарного сприйняття давніх греків, молекулярного середньовічного, атомного й електронного ХХ і нанотехнологічного ХХІ століть). У безкінечно й безперервно змінюваному функціонуючому Всесвіті визначаються, найперше, як наслідки закономірних взаємодій субстанційні предмети, істоти, рослини, тварини, люди та закономірності їх взаємодій. Якщо, наприклад, у рослин, а особливо помітно у тварин якісна еволюція реалізується у своєму спіралеподібному розвитку зміною матеріально зримих сортів рослин і видів тварин, то в людини вона постала на етапі від неандертальця до кроманьйонця спіралеподібно, ідеально, опосередковано й узагальнено структурованою сукупністю закономірностей людини (а насправді тварин і всього живого) фізичної (й соціальної та психологічної) з ближнім і все більше й більше віддаленим земним і позаземним середовищем. Якщо у первинної людини ментальні закономірності виділялися емотивно у процесі психічної реальної гармонії (що характерне для мистецтва і початкової форми науки), то нині – ймовірністю віри в науку і її наслідками. Отже, автор базується на тлумаченні матерії як єдності дискретно членованої субстанції та інформації й з нею асоційованої енергії. Відповідно визначається взаємодія різної субстанції. Взаємодія у неживій природі не усвідомлюється. Не усвідомлюється вона й у тварин, бо реалізується несвідомо генетично. У людини взаємодія трансформується у напівусвідомлену, а потім й усвідомлену працю. Взаємодія незалежно від її сприйняття й усвідомлення реалізується за певними закономірностями. Якщо у тварини ментальні закономірності маркуються у крайніх точках корисного й шкідливого, то в людини градуються шкалою емотивних закономірностей. Отже, заходить мова про свідомість як родове поняття, членовану на несвідомість, підсвідомість та свідомість. Свідомість асоціюється з понятійним мисленням, тоді як підсвідомість – з конкретно-образним.

Людина розумна, точніше сприймаюча, у процесі взаємодії з природним середовищем працею й суспільним життям у вигляді ритуалізованого повсякденного побуту, мистецтва та науки створила уже згаданий дубльований ідеальний варіант навколишнього середовища, що давало змогу розумово експериментувати з метою його глибшого пізнання й наступного використання для інтенсифікації свого впливу на середовище. Пізнаючи потенційні закономірності-енергію у вигляді інформації, знання, вона інтенсифікувала цю взаємодію. Якщо у безпосередньому зв'язку повсякденно-побутового ритуалу та за допомогою мистецтва людина підсвідомо керує своєю взаємодією з середовищем, то наука робить цей процес свідомим, ефективним, активним.

Отже, повторимось і скажемо, що визначення бінарної субстанціонально-інформаційної матерії означає визнання всезагального зв'язку у ній – від тяжіння у фізиці, інтенції (виявленої через імпринтинг у тварин у біології) до високопоетичної любові й огрубленого сексу у людей в аспекті фізіології, валентності, інтенціональності мовних одиниць у лінгвістиці. Усі названі зв'язки-відношення постають у людини по-різному сприйнятими й осмисленими: різною мірою кількісно й якісно визначеними закономірностями. Скажімо, одна справа – первинні найдавніші знаряддя праці, постали на основі наочно-дійового мислення, інша – повсякденно-побутовий ритуал найдавнішої людини та давнє мистецтво на основі конкретно-образного і, нарешті, – новітня наука переважно на основі понятійного мислення.

При визнанні безперервно змінюваної матерії, а значить, безкінечності закономірностей і безмежності їх пізнання на тлі кінечно обмежених можливостей людини логічним стає визнання повсякденно-побутової категорії віри на рівні повсякденного побуту, художньої й міфологічно-релігійної, а наукової – на рівні науки моделей світу. У першому випадку матеріальність конкретної людини опирається на рецепторне безпосереднє емотивне фіксування, у другому – на творчу інтуїцію аналітика-ученого, сприйману опосередковано. Віра у науці трансформується в гіпотезу і стає підґрунтям інтуїції.

Отже, свідомість витлумачується як взаємодія ментальних закономірностей взаємодії людського організму з природним середовищем та закономірностей формування й функціонування емоцій. Свідомість в еволюційному розвитку людини видозмінюється залеж-

но від зміни типу мислення (наочно-дійового, конкретно-образного, понятійного). Відповідно свідомість як родове поняття на першому й другому щаблях постає підсвідомістю і лише на третьому етапі – видовим, власне свідомістю. Ментальний компонент свідомості формується за участю керованих ним емоцій, що утворюють почуття. Емоції, власне почуття формують ментальний компонент, відповідним чином структуралізуючи його.

Взаємодія людського організму з природним середовищем тріадна. Генетично закладена у давніших ділянках задньої частини кори головного мозку, вона опосередковується вибраними правою півкулею з численної кількості сформованих закономірностей ментальною лівою півкулею. Тріадність свідомості як опосередкованого компонента у взаємодії людини з природним середовищем підтверджує й визначення Ф. Сьорлем інтенціональності у свідомості [4 ; 5].

Анатомо-фізіологічне природне бінарне розрізнення корисного й шкідливого (небезпечного) у тварин емотивно градується у людей і стає соціальним регулятором взаємодії людського організму з природним середовищем. Опосередкування взаємодії градуїваним почуттєвим знаком у людини стало засобом її самозбереження. Це опосередкування проходить шлях від наочно-дійового до конкретно-образного за подібністю перенесення. Удруге органічна взаємодія людського організму з природним середовищем опосередковується на основі понятійного майже безмотивного наукового осмислення цього соціологізованого акту. До речі, грандіозні соціологізовані досягнення людства у взаємодії з неосяжним середовищем через нівеляцію людиною емотивного взаємозв'язку з ним – передумова не лише його прогресу, але й імовірної загибелі.

Підсумовуючи вищесказане, констатуємо, що еволюція тваринного світу відбувалася, з одного боку, виформуванням усе ускладнюваного інстинкту для регулювання безпосередньої взаємодії організму з природним середовищем без зміни його анатомо-фізіологічної природи, а з іншого – у процесі ускладнення й опосередкування взаємодії першого з другим творчим осмисленням її у вигляді спершу підсвідомості на основі закономірностей конкретно-образного мислення у повсякденному побуті та мистецтві, а потім – науки на основі закономірностей понятійного мислення.

Отже, додамо й таке. Маємо визнати, що до чітко визначеної моноекторної гендерної спадковості тварин у людини додається багата підсвідома соціологізована й психічно варіативна інформація, сформована за допомогою конкретно-образного мислення та

надзвичайно багата галузеву структурована наукова інформація, сформована за допомогою понятійного мислення. У першому випадку передача інформації реалізується у вигляді образів конкретних предметів, речей, у другому – узагальнених образів предметів речей, у третьому – сутностей речей як понять, у вигляді сукупностей сутнісних ознак предметів, речей, явищ. Наголосимо також, що у людини, крім генетичної передачі інформації, важливу роль відіграє підсвідоме: спершу – наочно-дійове, з часом – підсвідоме конкретно-образне, нарешті – усвідомлене наукове понятійне мислення. Наочно-дійове ілюструється етапом виробничо-пізнавальної діяльності давньої людини та навчанням ремесла у середньовічних цехах. Конкретно-образне є базою формування повсякденно-побутового ритуалу та усіх видів мистецтва.

Порівняно строго визначена анатомо-фізіологічна природа людини фактично, здавалося б, визначила її психологічні можливості, що розширюються завдяки соціологізації останніх й опосередкуванню за допомогою знарядь праці та засобів виробництва, а особливо виробленої людиною знакової моделі світу. Якщо раніше людина в основному розширювала межі своїх фізичних можливостей, то нині вона збагачує свій розумовий потенціал. Саме це зумовило те, що цивілізований розвиток сучасної людини визначається все зростаючою безмежною кількістю інформації.

Генна природна інформація матеріалізується матеріальними фізичними природними засобами, підсвідомо й свідомо – соціально за допомогою ідеальних знаків. На етапі наочно-дійового мислення за допомогою мови жестів, міміки у процесі формування конкретно-образного мислення ручна мова видозмінюється у мову звукову. Формування мови науки – це з'ява надбудови над звуковою природною мовою, як і комп'ютерних мов та Інтернету, які на новому технологічному рівні замінюють звуковий та писемний варіанти природної звукової мови. Звукова мова, співіснуючи з мовою жестів, на етапі зростлого понятійного мислення в аспекті змісту сформувала наукову мову. Лише позитивна генна інформація органічно нагромаджувалася у процесі безпосередньої взаємодії біологічного організму з природним середовищем за умови його збереження, підсвідомо й свідомо – у процесі психічного опосередкування цієї взаємодії. Така віртуальна енергія-інформація починає функціонувати за її внутрішніми закономірностями, лише відштовхуючись час від часу від її матеріального першоджерела.

Беремо до уваги тезу вчення З. Фрейда, що визначальною у психічній діяльності пересічної людини постає підсвідомість, базова-

на на закономірностях конкретно-образного мислення. Визнаємо те, що сучасна людина у її кінцевому нинішньому анатомо-фізіологічному і психологічному вигляді сформувалася на етапі від неандертальця до кроманьйонця. Саме на рівні підсвідомості генне розрізнення корисного й шкідливого трансформується у хороше та погане, а далі – красиве й потворне, моральне та аморальне. Це узгоджується з витлумаченням пізнання як формування свідомості, що є наслідком взаємодії ментального та почуттєвого компонентів. Природою дана живій істоті діада жити чи вмерти на користь першого у людини реалізується спершу підсвідомо наочно-дійово у повсякденному побуті, пізніше конкретно-образно у мистецтві, а потім свідомо у науці градується в обох напрямках.

Взаємодія людського організму з природним середовищем відтворюється у вигляді вольових актів, що постають як наслідок взаємодії названих ментального і почуттєвого компонентів свідомості. Це цілком зрозуміле під кутом зору витлумачення положення філософії про те, що матерія – єдність субстанції та енергії (інформації), що неорганічна природа функціонує за законом тяжіння, а органічна – за генною природою у тварин і підусвідомленою інтуїцією чи інтенціональністю у людей.

Іntenціональність – це вияв взаємодії на етапі підсвідомості людини. У несвідомої тварини інтенція зумовлена генетично. Підсвідомо бінарна градуйована свідомість емотивно у гармонії із взаємодіючим середовищем корегує взаємодію організму людини з середовищем. Міра цієї гармонії визначає рівень емотивності. Якщо у тварин залежно від їх еволюційного розвитку вона діадна й саме так маркована рецепторами, то в людини залежно від особливостей психіки дуже деталізована. У сучасної людини з домінуючим ментальним компонентом діяння емотивного чинника послаблюється, й вона корегує свою взаємодію з середовищем переважно пізнаними закономірностями. Градація емотивного корегувальника різна у різних людей і визначається особливостями їх психіки. Вона об'єктивується на повсякденно-побутовому рівні природною звуковою, а на науковому (у психології) – науковою мовою.

Іntenціональність (як опосередкування від інтенції) – це марковане рецепторами відчуття. Якщо у генетично несвідомої тварини вона корисно-шкідливо бінарна (і лише так фіксована і сприймається її організмом, а фактично позитивна одновекторна), то у пересічної підсвідомої людини, будучи градуйованою, вона гармонізує взаємодію організму з природним середовищем. Якщо у тварини

успадковується крайня міра позитивного вектора взаємодії, то у людини обидва градуйовані вектори. Гармонія може бути повною (у позитиві й негативі) і неповною. У тварини моновекторна фіксована генно позитивна й негативна реакція конкретні стосовно кожного дискретно вичленованого подразника. У людини гармонія стосовно кожного окремого акту взаємодії абстраговано узагальнена. Очевидно, це судження пояснює ускладнення діяння психіки людини, зокрема еволюцію від найпростіших природних емоцій до складних соціологізованих почуттів.

Порівняно недавно (фактично у зарубіжній науці) проблематика мовознавства деталізувалася завдяки її поглибленню за рахунок вивчення комунікування поведінки тварин. На жаль, поки що аналіз робиться в аспекті дослідження ментального компонента. Автор пробує змінити ситуацію, констатуючи, що первинна інформація була емотивною. У ній опосередковано реалізовувала себе ментальна. Дана природою інтенція виформовувала людину, відстаючи й випереджаючи через пошуки гармонії у взаємодії людини з середовищем; вона вироблялася й закріплювалася за допомогою емоцій (емоцій). Емоції регулювали взаємодію людей, виражаючи їх не лише (і не спершу) мімікою, але й позою, простором, зміною звучання сигналів. Довербальне й власне мовне спілкування людей засвідчують тривалу взаємодію давніх соціологізованих істот з природним середовищем.

Почуттєвий чинник регулює ментальний компонент за допомогою рецепторів, які або дають насолоду від задоволення потреби, або застерігають від певного больового акту через незадоволення потреби чи надмірне її задоволення. Започаткований анатомо-фізіологічно рецепторами органів, він завдячує закодованому безпосередньо у генному й опосередковано у мовному кодах інформації. Ізоморфізм названих кодів уже став предметом дискусій серйозних учених і фактично позитивно розв'язується. Бінарність (ментально-емотивна) характеризує мовне значення; вона особливо виразна у лексеми загальної назви.

Суперечність між безмежним Всесвітом і можливостями його пізнання (в аспекті ментального) та дискретністю й обмеженістю пізнання його людиною, зумовлена її потребами й можливостями і розв'язується втручанням-спрямуванням і корегуванням емоцій (та почуттів), фіксованих у відносно важливих моментах безпосередньо

рецепторами органів людського тіла й опосередковано закодованих генною та вдруге опосередкованою природною мовною системою.

Рушієм функціонального розвитку людини як соціологізованої істоти з природним середовищем на всіх етапах її життєдіяльності і дотепер залишається підсвідоме досягнення гармонії. Вона не усвідомлювалася на рівні неживої природи й тварини до сформування людини; людина підусвідомлює, а потім й усвідомлює свою взаємодію з природним середовищем і відтворює її у міфах; постала усвідомлено й цілеспрямовано на етапі високоцивілізованого суспільства, базованого на гармонійному розвитку науки у цілому, зокрема природничо-технічних та гуманітарних, зважаючи на її безкінечність, вона трансформується у наукову інтуїцію безмежну (у часі й просторі сукупність закономірностей). З ускладненням цивілізаційної взаємодії людини з природним середовищем через нівеляцію емотивного компонента ця взаємодія надзвичайно опосередковується й втрачає регулюючу роль. І тоді черга постає за виявленням опосередкованої гармонії ментальних закономірностей.

Функціонування будь-чого чи будь-кого є наслідком урівноважених гармонізованих взаємодій, що є наслідком повторюваних закономірностей. Нами це кваліфікується як фізична чи психічна напруга. Напруга градується, а значить кількісно визначається. Напруга виражається генетично бінарно у тварин і градуйовано соціально-генетично у людини. В обох випадках постає емотивно у вигляді емоцій та почуттів. Пам'ятаємо про генетично корегуючу полюсно (бінарно на корисне й шкідливе) у тварин і градууючо підсвідому функцію ментальних закономірностей у людини. Гармонія сприймається сучасною наукою як категорія естетична. Аналізується вона естетикою. У сучасної людини залежно від рівня цивілізаційного розвитку вона по-різному співвідноситься з ментальним компонентом. На цій підставі люди класифікуються за типом темпераменту. Закономірності взаємодії організму тварини у їх діадному бінарному перемиканні корегуються емотивно, будучи конкретно генетично задані на кожну субстанцію. У людини закономірності емотивно регулюються й перемикаються на підсвідомому рівні градуйованою гармонією закономірностей взаємодії: якщо у тварини (за рідким винятком) вони успадковані, то у людини домінують потенційно генетично зумовлені й набуті у процесі взаємодії. Таким чином, констатуємо у формуванні значення взаємозв'язок категорій закономірностей, свідомості, інтенціональності, ментальності, емотивності, градуальності, гармонії.

Із сформуванням людини зміни-закономірності, будучи нею пізнані, дають все більше і більше можливостей для їх видозміни, гармонізуючи еволюціонуючу людину з природним середовищем. Домінантність емотивного компонента видає себе при спогляданні у раритетно збережених природних закутках та геніально відтворених пейзажах й віднайденій первинній гармонії у мистецтві.

Визнання одиниць субстанції та закономірностей їх функціонування в епоху домінантності у сфері управління саме принципів наукового управління, на жаль, нехтується абсолютизацією оперування закономірностями структурно-функціональної їх організації. Така недалекоглядність на сучасному етапі пояснюється діями раритетів тоталітарної системи соціального співжиття, успадкованої з недалекого минулого.

Усе сказане стосується аспекту в основному прагматичного. Йдеться тут про субстанціональне тлумачення значення, власне номінацію. Одиниці предикації спрямовують вченого на синтагматичний аспект. Синтагматика орієнтує на пошуки природного компонента у формуванні субстанційовано предикативного потоку мовлення, зокрема поєднання природного ритму функціонування організму у цілому і його органів зі смисловою сигналізацією. У даному разі змушені будемо звернутися до принципів генеративної лінгвістики Н. Хомського.

Отже, розвідка висвітлює одну з часткових проблем, детально аналізованих автором у його монографії, присвяченій проблематиці значення у мові [3, с. 1–2]. У ній пропонується понятійно аналітичний варіант семасіології на етапі когнітивної парадигми. У суто теоретичному аспекті прослідковується становлення категорії значення у вже визначених, найперше, прагматичному, дещо парадигматичному й синтагматичному аспектах. Розпочинається з визначення лінгвістичної категорії значення як опосередкованої інформативної сукупності закономірностей взаємодії фізичної людини з середовищем, вираженим засобами звукової природної мови, й завершується трактуванням його як певної сукупності біт (лінгвістичних сем) інформації.

Автор розрізняє в одиницях різних рівнів системи мови зміст і форму й наголошує, з одного боку, на тому, що вони мали різну підоснову і по-різному формувалися; з іншого, зосереджується на значенні у широкому розумінні як змістовій категорії. Отже, дослідження значення здійснюється, найперше, на основі інтеграції мово-

знавства з психологією, а також залучення археології, антропології і т. д. Названі категорії мовних одиниць по-різному співвідносяться на різних етапах їх становлення. Він застерігає своїх опонентів також у можливому обвинуваченні в психологізації лінгвістичної проблематики, чого не слід боятися. До речі, ознайомлення з науковими працями північноамериканських учених, а тим паче російських й українських традиціоналістів-лінгвістів шокує останніх саме психолого-біологічна орієнтованість американських колег. Отже, підсумовуючи, вкотре констатуємо, що у розвідці аналізується спершу співвідношення психологічної категорії свідомості та лінгвістичної – значення. Робиться це в аспекті обґрунтованого автором синергетичного детермінізму. Тут деталізується зміна тлумачення значення в еволюційно змінюваних лінгвістичних парадигмах. У цій розвідці автор все ще не може запропонувати остаточне вирішення загальної проблеми, обмежуючись висвітленням питання про формування значення, доісторичного періоду. Робиться це переважно в аспекті прагматики. До речі, зроблена спроба розмежувати семасіологію, де йдеться про закономірності, й семантику, де йдеться про субстанціональні одиниці, автор і зосереджується на категоріях, що характеризують саме процес номінації. До них відносимо взаємодію, свідомість, інтенціональність, ментальність, емотивність, градуальність, гармонію. Категорія значення, таким чином, постає такою, що поєднує диференційовані нами семасіологію та семантику. Звернемо увагу, ще раз на те, що деякі категорії, якими автор оперує як лінгвістичними, запозичені з психології та з інших гуманітарних галузей. Вони, так би мовити, використовуються операційно. Зумовлено це актуальною нині інтеграцією галузей наук і характером вирішуваної проблеми.

Наголосимо, що пропонований автором перелік категорій – це арсенал когнітивної семасіології. Про складність категоріального апарату цієї парадигми свідчить зіставлення його з відомим нам переліком категорій описової парадигми за книгою Л. А. Булаховського, зустрічаємо лексичне й граматичне значення, багатозначність, однозначність, синонімія, антонімія і т. д. [1].

Література

1. Булаховський Л. А. Нарис з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Рад. школа, 1959.

2. Ординський В. Л. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Л.Ординський. – 2-ге вид. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 376 с.

3. Зеленько А. С. Проблеми семасіології в аспекті еволюції лінгвістичних парадигм : у 2 ч./ А. С. Зеленько. – Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка". – 2013.

Ч. 1. – 2013. – 249 с.

Ч. 2. – 2013. – 230 с.

4. Серль Дж. Открывая сознание заново / Дж. Серль. – 2002. – 256 с.

5. Серль Дж. Рациональность в действии / Дж. Серль. – 2004. – 336 с.

УДК 811.112.2'373.7

В. В. Красавіна, Л. В. Зіневич

**Функціонування фразеологізмів
у сучасному суспільно-політичному дискурсі
(на матеріалі електронних засобів масової інформації)**

У статті досліджено фразеологічні одиниці (далі – ФО) сучасного суспільно-політичного дискурсу з погляду структурно-семантичного, функціонально-стилістичного та комунікативно-прагматичного аспектів, простежено характерні тенденції утворення нових фразеологізмів.

Ключові слова: мова ЗМІ, фразеологічна одиниця, фразеологічна трансформація, фразеологічна інновація, функції фразеологічних одиниць.

В статье исследованы фразеологические единицы современного общественно-политического дискурса с точки зрения структурно-семантического, функционально-стилистического и коммуникативно-прагматического аспектов, прослежены характерные тенденции образования новых фразеологизмов.

Ключевые слова: язык СМИ, фразеологическая единица, фразеологическая трансформация, фразеологическая инновация, функции фразеологических единиц.

In the article below there have been researched phraseological units (hereinafter FU) of the contemporary socio-political discourse in terms of functional and stylistic, structural-semantic and communicative-pragmatic aspects. FU have been classified according to different classifications and used stylistic techniques. There have been analyzed the individually-content transformation of FU. The characteristic tendencies of phraseological innovation formation has also been traced.

Key words: media language, phraseological unit, phraseological transformation, phraseological innovation.

Суспільно-політичні події, що відбуваються останнім часом у державі, Революція Гідності, воєнні дії на Сході країни, входження України до європейського співтовариства, декомунізація та інше знаходять широке відображення в мові. Особливою активністю в процесі творення "нової мови" відзначаються електронні ЗМІ, оскільки вони найоперативніше реагують на суспільно-політичні зрушення: з'являються численні новотвори, спостерігаються семан-

тичні зміни в лексиці, одні слова і словосполучення виходять з активного вжитку, інші, навпаки, – активізуються тощо.

Із появою нових технічних можливостей чимало друкованих ЗМІ, частково телебачення, радіо, перейшли в електронний формат, з'явилися інформаційні, новинні інтернет-ресурси, соціальні мережі, де і ми безпосередньо долучені до творення суспільно-політичного дискурсу, що відбувається онлайн: будь-який яскравий пост, фраза багаторазово повторюються, стають популярними уже без згадки про автора. Так народжується чимало слів і виразів, напр.: укропи, Кіборги (неосемантизм із значенням "захисники донецького аеропорту"), Небесна сотня тощо. Таким чином, завдяки електронним мас-медіа, які є найбільш доступними, швидкісними, охоплюють найбільшу аудиторію, оказіональні словотвори набувають загально-го визнання і поширення, а деякі вирази стають афористичними, нові словосполучення фразеологізуються.

Сучасний суспільно-політичний дискурс виконує не лише інформативну функцію, а характеризується ще й прагматичним потенціалом (в умовах конкуренції, боротьби за читача). ЗМІ повинні привертати увагу потенційних споживачів інформації до повідомлення, викликати певну реакцію на відображену дійсність. Інтенсифікаторами такого цілеспрямованого впливу на адресата є фразеологічні одиниці, в яких зображувально-характерологічна, оцінна, емоційно-експресивна функції виступають на перший план.

Суспільно-політичний дискурс в українському мовознавстві вивчали О. Бакун, Х. Дацишин, Ю. Кліпатська, С. Онуфрив, Ю. Філатенко, А. Чудінов та ін. Дослідженню проблеми функціонування фразеологізмів присвячено чимало наукових праць вітчизняних і зарубіжних мовознавців: В. Виноградова, Л. Булаховського, Б. Ларіна, Л. Скрипник, Г. Їжакевич, І. Гнатюк, А. Коваль, Л. Авксентьєва, М. Алефіренко, Н. Кірілкової, Ж. Колоїз, В. Ужченка, Д. Ужченка, О. Назаренко, О. Селіванової та ін.

Фразеологічні одиниці у мові преси досліджували О. Пономарів, А. Мамалига, О. Сербенська, О. Стишов та ін. На сучасному етапі зріс інтерес науковців до аналізу фразеологічних трансформацій у мові ЗМІ, зокрема, це праці С. Коновець, Т. Свердан, С. Пташник, Н. Скиби тощо.

Багатоаспектність вивчення проблеми функціонування фразеологізмів як невичерпного джерела української мови спонукає нас до студіювання даного питання.

Мета нашого дослідження – здійснити структурно-семантичний, функціонально-стилістичний і текстовий аналіз ФО сучасного суспільно-політичного дискурсу на матеріалі електронних засобів масової інформації.

Як зазначає мовознавець О. Селіванова, "фразеологічні знаки вносять до комунікативного процесу цілий світ сенсів, особливу образність, виразність, експресивність, аксіологічність, що ґрунтуються на комплексі відчуттів та уявлень народу" [3, с. 12]. Семантика фразеологічних одиниць, що вживаються в сучасному суспільно-політичному дискурсі, відображає як позитивний бік суспільних зрушень, так і негативні моменти, що існують на сьогодні в суспільстві.

Безумовно, найбільш уживаними в мові ЗМІ є питома українські ФО, які відображають звичаї, традиції українського народу, особливості національної культури. Саме побут українців демонструє великий пласт фразеологізмів, якими і до сьогодні активно послуговуються мас-медіа, іноді видозмінюючи їх з метою актуалізації, пристосовуючи до сьогоднішніх суспільно-політичних умов. Наприклад: "Мимоволі напрошується думка, що ми йдемо до системи революційного правосуддя, в якому суд – п'яте колесо до воза" (<http://ua.racurs.ua/1257->); "Путін м'яко стелить: санкції з Туреччини зніматимуть поступово" (<http://news.meta.ua/archive/09.08.16/cluster:50043215>); "Нагадаємо, що йдеться про адвоката, який до пенсії працював в інспекції з особового складу УМВС в області і добряче залив за шкуру сала деяким "правоохоронцям" (<http://www.galychyna.if.ua/publication/>); "Але на практиці ця латана свитка, як завжди, застебнута не на ті ґудзики" (йдеться про Конституцію України) (<http://ua.racurs.ua/1257>); "У цій ситуації потрібна обережність і злагодженість, але не втримали шило в мішку – конфлікт вирвався в публічну площину" (<http://glavnoe.ua/news/n260235>). Такі ФО ґрунтуються на стереотипах досвіду народу, відображають його світорозуміння й передаються з покоління до покоління.

Окрім узвичаєних у народній мові, активно використовуються книжні фразеологізми, зокрема:

1) із Святого Письма: вмити руки, притча во язицех, Содом і Гоморра, цап-відбувайло тощо. Пор.: "Але дарма, вмити руки як вищезгаданому префекту, чи-то прокуратору, не вдасться" (<http://ua.ra curs.ua/877->); "Притчею во язицех стала історія про те, як Кожем'яко "збили" з виборчого списку за "темну пляму в біографії" (<http://tsn.ua/politika/->); "Про це, можливості депутатів, перед якими важко встояти, та про Содом і Гоморру всередині

українського парламенту в інтерв'ю FaceNews розповіла Анна Бикова" (<http://www.facenews.ua/articles/2016/304129/>); "Герашенко став цапом-відбувайлом у війні спецслужб РФ і Заходу" ([http://znaj.ua/news/politics/44485/-](http://znaj.ua/news/politics/44485/));

2) античного походження: розрубати гордіїв вузол, скриня Пандори, жереб кинуто, Рубікон перейдено, колос на глиняних ногах, біла ворона; нетранслітеровані вислови на зразок *modus vivendi* тощо. Пор.: "Президент розрубав гордіїв вузол парламентсько-урядової кризи" (<http://olegleusenko.livejournal.com/3858715.html>); "Скриню Пандори відчинив, звичайно ж, Путін" (<http://nv.ua/ukr/recommends/-201853.html>); "Жереб кинуто, Рубікон перейдено: Порошенко таки змусить Яценюка піти у відставку" (<http://www.facenews.ua/articles/2016/304129/>); "Влада Януковича була колосом на глиняних ногах" (<http://ua.racurs.ua/1263->); "Кожна розумна людина тут сприймалась, як біла ворона, і одразу викидалась" (<http://ukrreal.info/ua/politika/898-20->); "Віра в ефективність дотеперішнього *modus vivendi* занепадає, а формула нової віри ще не визріла" (<http://nv.ua/ukr/recommends/201853.html>);

3) літературного походження, наприклад: "бути чи не бути" (В. Шекспір, "а віз і нині там" (І. Крилов) та ін. Наприклад, "Україна: бути чи не бути – ось у чому питання" (<http://universum.lviv.ua/previous-site/journal/2010/1/ksenzh1.htm>); "Бути чи не бути: стала відома доля студентських стипендій" (<http://24tv.ua/>); "Безвіз – бути чи не бути? Ось у чому питання" (<http://glavcom.ua/press/371146.html>). Активному вживанню вислову сприяє симетрична організація ФО, оскільки допомагає варіювати другу частину. Зазначимо, що такі, освячені літературною традицією, крилаті вирази найчастіше виносяться в заголовок.

Найчастотнішими із міжкультурних фразеологізмів є запозичені із західноєвропейських мов – німецької (між молотом і ковадлом, грати першу скрипку), англійської (за круглим столом), французької (місце під сонцем, гарматне м'ясо, на війні як на війні) тощо. Пор.: "Політолог: у "Батьківщині" хочуть завжди грати першу скрипку" (<http://newsradio.com.ua/archives/20151111/1284372.html>); "В Ужгороді за "круглим столом" дискутуватимуть про чверть століття української незалежності" (<http://zakarpattya.net.ua/News/159706->); "Україна 2020: чи знайдеться місце під сонцем?" (<http://www.uipp.org.ua/multimedia/>); "Гарматне м'ясо. Бойовики виставляють на передову "молоде поповнення" (<http://tsn.ua/ato/738035.html>); "На війні як на війні, або чому була необхідна амністія: "Бійці підривали себе

гранатою із іменем "Айдару" на вустах! Але і злочини були", – офіцер добробату" (<http://www.lifeinvest.com.ua/>). Активізацію останніх спричинила воєнна агресія Росії проти України.

Характерною рисою мас-медійних текстів є перенесення фразеологізмів з однієї концептосфери до іншої, на основі метафоризації або метонімізації, наприклад:

1) зі спортивної сфери, пор.: "Як політика Кремля відправила економіку Росії в глибокий нокаут" (<https://focus.ua/world/344655/>); "Адже Путін "перекинув шахову дошку" не знічев'я, а в момент гострої загрози для нього, коли український Майдан здобув перемогу" (<http://nv.ua/ukr/recommends/>); "Так, розіграти прем'єрський гамбіт не вдалося" (<http://tyzhden.ua/Politics/154093>); "Вимагати відставки прем'єра без жертв зі свого боку в президента не вийшло б, тому він наважився віддати свого ферзя" (<http://obozrevatel.com/blogs/17258->); "Регіональний шах і коаліційний мат: як місцеві вибори впливають на перспективи дострокових виборів" (<http://politeka.net/102539>); "Глава нашої держави та дипломатія створили ще одну патову ситуацію для себе й України: мінські домовленості однаковою мірою неможливо виконати та неможливо не виконати" (<http://tyzhden.ua/Politics/155272>);

2) із військової термінології, пор.: "Її дипломатія "вступає в бій" тоді, коли військовий компонент забезпечує для цього найвигідніші умови" (<http://tyzhden.ua/Politics/155272>); "Поведінка Яценюка ще раз доводить, що політики із старої обойми не можуть мислити і діяти демократично" (<http://obozrevatel.com/blogs/96534->); "Багато списів було зламано через одне єдине речення, що з'явилося в Прикінцевих та перехідних положеннях" (<http://ua.racurs.ua/877>); "Медведев виправдав покладені на нього надії й знову налякав стару Європу відновленням холодної війни, а заодно – можливою фазою гарячої війни в Сирії" (<http://espresso.tv/article/2016/02/15/t>);

3) із наукової галузі, пор.: "Економічно, Україна знаходиться "на штучному диханні" іноземних кредитів" (<http://obozrevatel.com/blogs/92807-.htm>); "Проте, у кожній системі є "критичний попіг" і схоже, що команда Порошенка його переступила" (<http://www.dw.com/uk/a-19036775>); "Біда лише в тому, що в нинішньому глобалізованому світі кожний різкий крен у бік від принципу "доданої вартості" до принципу "нульової суми" загрожує війною всіх проти всіх, тобто врешті-решт – черговою світовою війною" (<http://nv.ua/ukr/recommends/-201853.html>); "Квадратне рівняння для гібридної влади" (<http://ua.racurs.ua/1263->);

4) із гральної сфери (картярської, театральної), пор.: "Але коли на кону гроші Заходу і прийдешня приватизація, шансів зайняти своє місце під сонцем у цього угруповання небагато" (<http://glavnoe.ua/news/n260252->); "Чи стане Наливайченко козирем у колоді Тимошенко?" (<http://www.radiosvoboda.org/a/27554003.html>); "Вважалось, що в президентській колоді був ще один кандидат – Саакашвілі" (<http://antikor.com.ua/articles/87739>); "Маски зірвано. Не можна сідати за один стіл з шулерами (влада, уряд). Бенкет під час чуми поєднаний з театром абсурду закінчиться" (<http://ukrreal.info/ua/politika/90633->).

Вживаючи відповідний фразеологізм, автор певним чином оцінює зображувану дійсність. Наприклад: "Так низько влада ще не падала!" (<http://ua.racurs.ua/1263>); "Зміни до Конституції – фільчина грамота" (<http://ua.racurs.ua/877->); "Березовець: Фатальна помилка Юлії Тимошенко, яка буде коштувати їй кар'єри" (<http://politic.kiev.ua/politika/13823.html>); "На жаль, поки що для більшості українців згадані геополітичні лещата – це безвихідь, черговий історичний фатум, це кара Божа, що періодично нависає над нашим нещасним народом" (<http://nv.ua/ukr/recommends/201853.html>); "Зовні це дивне голосування може здатися перемогою Петра Порошенка, але пірвою перемогою, можливо, зруйнує правлячу коаліцію і підштовхне Україну до дострокових виборів", – інформує eizvestia.com; "Проте владі "вдалося" поставити країну на край прірви – чергової буремної політичної кризи" (<http://tyzhden.ua/Politics/155917>).

Моніторинг електронних медіа-текстів засвідчує високу частотність вживання ФО у заголовках. Оскільки фразеологізми образні, емоційно-оцінні, у них сконденсована думка, передані істотні елементи інформації, наявної в тексті, тому й привертають увагу читачів. Особливою виразністю, експресивністю, оригінальністю відзначаються індивідуально-авторські фрази. Інтригуючи назвою, відвідувача сайту ніби ловлять на гачок, змушують прочитати матеріал. Саме заголовки залишаються основним джерелом інформації для читачів, які проглядають головну сторінку сайту. За даними дослідників, 60–80 % користувачів узагалі не читають тексту новин чи статей, а отримують необхідну інформацію лише із заголовків сайту [1, с. 13]. Пор.: "Судний вівторок для Кабміну Яценюка"; "Зміни до Конституції – фільчина грамота"; "Хід конем прокурора Назара Холодницького"; "Ще один глухий кут судової реформи"; "Рибчинський: "Донбас – блудний син України" та ін.

ЗМІ постійно в пошуку нових засобів експресивного мовлення, бо від мови, стилю залежить популярність сайту, видання. Одним із таких засобів є трансформація ФО, яка набула значного поширення в медійних текстах. Зміна складу фразеологізму дає можливість відновити стерту образність, осучаснивши його, тісніше пов'язати з текстом, надати додаткової виразності, емоційно-експресивного забарвлення. При індивідуально-авторських видозмінах ФО перетворення можуть відбуватися як в семантиці, так і структурі словосполучень. Найбільш вживані прийоми – це розширення або скорочення компонентного складу, лексична заміна елементів ФО, поєднання в одній фраземі частин кількох фразеологізмів тощо.

Найчастіше для уточнення й конкретизації ситуації автори розширюють компонентний склад. Наприклад: "Російський молот та європейське ковадло. Україна ж у цьому протистоянні опиняється між військово-імперським молотом Кремля і оборонним ковадлом Брюсселя й Вашингтона" (<http://www.radiosvoboda.org/content/article/27564098.html>); "Цей клінічний діалог потребує деякого юридичного пояснення, коли за першою заявою має відкриватися кримінальне провадження, захлесне дев'ятим макулатурним валом всі слідчі органи" (<http://ua.racurs.ua/1209->); "Шістнадцяте лютого нинішнього року сприймається суспільством і політикумом, як своєрідний Рубікон" (<http://obozrevatel.com/blogs/63209.htm>); "Мінський глухий кут. Де вихід?" (<http://www.radiosvoboda.org/a/27745605.html>). Таким чином, додаючи лексеми-субститути, автори роблять фразеологічні одиниці подвійно виразними, більш помітними, конкретними.

З метою актуалізації ФО використовують лексичну трансформацію – заміна одного з компонентів. Наприклад: "Судний вівторок для Кабміну Яценюка: хто голосуватиме за відставку уряду" (<http://tsn.ua/politika/>) (пор.: бібл. – судний день); "Затока розбрату. Як Росія "охороняє" українські родовища газу" (йдеться про Каркінітську затоку) (<http://www.radiosvoboda.org/a/27977911.html>); (пор.: Гомер "Іліада" – яблуко розбрату); "Чи є нагальна необхідність займатися тотальними перейменуваннями областей, органів влади, переписуванням з пустого в порожнє?" (<http://ua.racurs.ua/877->) (пор.: переливати з пустого [та] в порожнє); "І раді б об'єднатися, та законодавчі "гріхи" не пускають" (<http://chask.net/?p=49747>) (пор.: рада б душа в рай, та гріхи не пускають); "За великим рахунком, переконані газетярі, ділять не крісла в уряді, а тушу напівмертвого слона, якого продають західним партнерам" (пор.: ділити шкуру невбитого ведмеда). В останньому фразеологізмі помітна смислова

й експресивна перебудова, автор, увиразнюючи, створює іронічний ефект.

Мастисті журналісти, публіцисти, політологи вдаються до контамінації ФО – поєднання в новому виразі частин двох фразеологізмів, що стикаються в асоціативному або синтагматичному ряду, створюючи смислову компресію, зумовлюють утворення нової фрази. Наприклад: "А поки почали б виявляти гріхи та пальці на вкраденому, в українських традиціях національних злодіїв, давно наживав би п'ятами" (<http://nv.ua/ukr/recommends/201853.html>) (пор.: усталені ФО набратися гріха + пальці знати); "Старий битий вовк Володимир Литвин, який не один пуд солі з'їв на вітчизняній політичній кухні, мабуть, інтуїтивно відчуваючи якусь підлість, завбачливо запропонував, перш ніж ставити на голосування таке важливе рішення, дізнатися, чи не забракне раптом у залі голосів" (<http://tyzhden.ua/Politics/158776>) (пор.: старий вовк +битий вовк); "Я переконаний, що заява прозвучала лише для того, щоб перекласти вину зі своєї голови на умовну "невістку" – ПРООН та ТОВ "Міранда" (<http://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/08/17/7053506/>) (пор.: перекладати із хворої голови на здорову + хто винен? – Невістка!) тощо.

Рідше натрапляємо на скорочення компонентного складу. Наприклад: "Проте, якби й було таке бажання, "гріхи" не пускають – йдеться все ж таки про Основний Закон: зміст поправок обов'язково треба надсилати на погодження в Конституційний суд, тому без варіантів рано чи пізно Петру Порошенку довелося б ошчасливити суспільство своїм конституційним твором" (<http://kievlast.com.ua/mind/.html>) (пор.: рада б душа в рай, та гріхи не пускають); "Захід також, либонь, не розбереться, де хвіст, а де грива... Олександр Горобець" (<http://blog.liga.net/user/ogorobets/article>) (пор.: пожалів вовк кобилу: залишив хвіст та гриву).

Посилюючи експресивне забарвлення тексту, ЗМІ використовують фразеологічну паронімію, коли поряд стоять кілька співзвучних, але не однакових за значенням слів, наприклад: "Пишному куму пишні проводи" (Андрій Пишний – кум А. Яценюка) (<http://infokava.com/lang-uk/36704-.html>). Тут відображено схильність українського народу до жартів і каламбурів, словесної гри. "А візи й далі там: нові блоки й старі виклики" (<http://www.hromadske.tv/world/>); "Провокації у матчах "Динамо" з "Шахтарем". Бити чи не бити?" (<http://prosport.tsn.ua/>) тощо.

Щоб привернути увагу, досягти значної емоційної сили й стилістичного ефекту, застосовують засіб градації, використовуючи фразеологічні синоніми, як наприклад: "І хоч би хто наважився йому натякнути. Що на дзеркало, мовляв, зась... за що боролися, на те і... Що, мовляв, бачили очі... Що стявши голову... Лише б за справу і так, щоб зачепило" (<http://glavnoe.ua/articles/a10631>); "На жаль, поки що для більшості українців згадані геополітичні лещата – це безвихідь, черговий історичний фатум, це кара Божя, що періодично нависає над нашим нещасним народом"; "Жереб кинуте, Рубікон перейдено: Порошенко таки змусить Яценюка піти у відставку" (<http://ukreal.info/ua/politika/89032-zmi>). Один синонім підсилює інший, створюючи ефект рішучості, безповоротності, неповернення ситуації.

На сучасному етапі великою мірою саме позамовні чинники (соціально-політичні, фінансово-економічні та ін.) зумовили появу неофразеологізмів, які поповнили словниковий склад ЗМІ. В основі фразеологізації лежить переосмислення вільного словосполучення, яке набуває стійкості, відтворюваності в результаті повторюваності. Часто нові сталі сполуки виникають у результаті фразеологізації перифраз. Як зазначає дослідниця Л. Завгородня, "завдяки частоті й регулярності вживання перифрази з часом набувають рис, властивих фразеологізмам: відтворюваність, стійкість у складі й структурі, фіксоване положення компонентів" [2, с. 75].

Останнім часом виникли такі фразеологічні інновації: "русская весна", зелені чоловічки, Іловайський котел, мінські переговори, нормандський формат; чорна бухгалтерія, офшорний скандал, панамський архів; "герої не вмирають" тощо. Пор.: "Кінець "русской весны": Діячі, які кричали "Путін, введи війська!" більше не потрібні" (<http://socportal.info/2016/07/29/html>); "Хармс: Жодних виборів із "зеленими чоловічками" і найманцями з Чечні" (<http://fakty.ictv.ua/ua/ukraine/20160920>); "Іловайський котел": Луценко назвав причини і винуватців трагедії" (7dniv.info); "Представник Києва в мінських переговорах назвала можливу причину розпаду України" (<http://replyua.net/news/38441-.html>); "Показово, що Україна, на відміну від РФ, не входить у країни "великої двадцятки", а тому спроби Путіна переглянути "нормандський формат" з іншими впливовими світовими лідерами дуже нагадували закулісні переговори" (<http://ru.slovoidilo.ua/2016/09/09/kolonka/>); "Антикорупційне бюро отримало всю "чорну бухгалтерію" Партії регіонів" (<http://glavcom.ua/news/>); "Данія заплатила 810 тисяч євро за "панамський архів" (<https://www.facenews.ua/news/2016/335874/>); "Знайшлися у "панамських документах"

відомості і про опального українського олігарха Дмитра Фірташа" (<http://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/10/7108020/>); "Хто з українців засвітився у офшорному скандалі" (<http://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/10/7108020/>); "Москаль обіцяє розкрити "чорні схеми" ліроспів" <http://telegraf.com.ua/ukraina/obshhestvo/2783449-.html>) та ін.

Отже, можна констатувати, що ФО виявляють високу активність у сучасному суспільно-політичному дискурсі. У мові електронних засобів масової інформації спостерігаємо функціонування загально-мовних, трансформованих та неологічних фразеологізмів, які виконують вагомні стилістичні функції: оцінну, емоційно-експресивну, створення смислової багатозначності, заголовну тощо. Апелюючи не стільки до раціонального, логічного, як до емоційно-образного мислення адресата, його культурного досвіду, ФО певним чином сприяють формуванню політичної свідомості суб'єктів, їх моральних і культурних цінностей. Фразеологічні інновації відображають сучасні суспільно-політичні процеси, що відбуваються в державі і за кордоном, водночас виступають маркерами мовних засобів публіцистики конкретної історичної доби.

Література

1. Амзин А. Новостная Интернет-журналистика : сетевой учеб. [Електронний ресурс] / А. Амзин. – Режим доступу: <http://pr.marketologi.ru/PR-committee/Library/Journal.pdf>. – Назва з екрана.
2. Завгородня Л. В. Перифрази як засіб стереотипізації соціальної інформації / Л. В. Завгородня // Наук. зап. Ін-ту журналістики. – К. : Ін-т журналістики, 2002. Т. 7. – 2002. – С. 75–78.
3. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. Селіванова. – К. ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

УДК 811.161.2'373.7

Н. М. Пасік

Фразеологічна репрезентація стильової домінанти химерності в художньому мовленні Євгена Гуцала

У статті проаналізовано стилетвірний потенціал фразеологічних засобів мови в контексті химерного роману Є. Гуцала "Позичений чоловік". Поетика цього твору тягнє до інтеграції гротеску й пародії, міфологічного та реального, смішного й ліричного. Вербалізаторами такої ексцентричної стильової домінанти є фразеологізми, актуалізація яких базується на закладеній у них від природи й необхідній для мовної гри експресивності та структурно-семантичній парадоксальності, відкритості до контекстуальної динамізації.

Ключові слова: химерність, фразеологізм, актуалізація, модифікація.

В статье проанализирован стилиобразующий потенциал фразеологических средств языка в контексте химерного романа Е. Гуцало "Одолженный муж". Поэтика этого произведения тяготеет к интеграции гротеска и пародии, мифологического и реального, смешного и лирического. Вербализаторами такой эксцентричной стилиевой доминанты являются фразеологизмы, актуализация которых базируется на заложенной в них от природы и необходимой для языковой игры экспрессивности и структурно-семантической парадоксальности, открытости контекстуальной динамизации.

Ключевые слова: химерность, фразеологизм, актуализация, модификация.

The article deals with the style-forming potential of phraseological means in the context of Yevhen Hutsalo's chimerical novel "A borrowed husband". The poetic narration of this work is connected with the combination of grotesque and parody, mythological and realistic, ridiculous and lyrical. Phraseological units bear an eccentric stylish dominant, expressiveness and structural-semantic paradoxicality, openness to contextual dynamism necessary for linguistic interplay. The writer uses the variety of linguistic phraseological resources and involves them for text-formation in different ways: without structural-semantic changes, with the help of modification, amplification and gradation. The double actualization, detailed phraseological metaphor, allusion, component structure expansion and contamination are the most productive among transformative means for the grotesque style forming.

The expressive effect from such author's modifications is often intensified by amplification and gradation. That provides with figurativeness, illogical linguistic interplay, explication of various associative and inter-textual connections, verbal signs perception, which leads to the comic effect, the forming of chimerically- oriented semantic framework of the text.

Key words: *chimerical, phraseologism, actualization, modification.*

Детермінантні чинники організації текстотвірних лінгвальних засобів, динамічні процеси в мові художньої літератури, пов'язані з ідіостильовою специфікою, привертають увагу багатьох вітчизняних дослідників: С. Бибик, С. Єрмоленко, Т. Коць, Ю. Лазебника, Л. Лисиченко, Л. Мацько, А. Мойсієнка, Ж. Соколовську, Н. Сологуб, Г. Сюту та ін. Інтерес до тексту як засобу трансляції індивідуального досвіду не випадковий, адже аналіз текстового полотна дає змогу простежити кореляцію між мовою і мовною свідомістю, зрозуміти когнітивні механізми формування й репрезентації змісту, виявити потенціал мовних знаків та умови їх актуалізації. Не можна залишати поза увагою і того, що індивідуальне мовомислення зазвичай уписане в естетику доби, підпорядковане системі національно й хронологічно маркованих рис світобачення, філософського дискурсу, принципів образотворення й інтерпретації життєвих фактів. Тож передусім індивідуальні творчі пошуки корелюють зі стильовою нормою, репрезентованою системою прийомів, типових для певного літературного стилю, напряму, течії, школи [9, с. 35]. На думку Л. Ставицької, "кожний літературний напрям прагматично пристосовує загальнохудожню норму для втілення насущних ідей та емоцій. Із словника поезії обираються ті лексеми, які здатні передати емоційно-смыслову домінанту стильової норми, а отже, диференційуючим фактором останньої є вибір, частотність певної образної номінації і невживання іншої" [Там само, с. 38]. Саме стильова домінанта слугує психічною основою вербалізації картини світу в тексті й забезпечує гомогенність лексико-фразеологічного плану, однорідність семантичного простору, спрямованого на формування конкретного стилістичного колориту.

Простежити кореляцію між стильовою домінантою та прагматично зорієнтованою селекцією мовних, зокрема фразеологічних, засобів пропонуємо на прикладі химерної прози, для поезики якої показові синтез ліризму й епічності, фантазії, міфологізації та реальності, гротескності й пародіювання, сміху й драматизму. Літературознавці В. Брюховецький, В. Дончик, М. Ільницький, Л. Новиченко,

О. Ковальчук, В. Панченко, А. Погрібний, О. Федотенко й інші одноставно вказують на багатоплановість стильових ознак творів "яскраво умовного стибу, насичених фольклорним, іноді фантастичним елементом, який іде від казки, легенди, сказання, здебільшого пронизаних гумором" [6, с. 137], позначених "неосяжністю сюжетного часу, несподіваним переплетенням різних стилістичних шарів – лірики, гротеску, патетики, іронії" [7, с. 142] і мотивованих прагненням пізнати в реальній дійсності ті явища, які не піддаються художньому інтерпретуванню вже відомими засобами [3, с. 124]. Така складна система когнітивних та емотивних еталонів у химерних текстах релевантно представлена вербальними засобами, передусім лексико-фразеологічними.

Потреба літературної компенсації просторіччя, яке втрачалось в умовах ідеологічно-політичного пресу, намагання протиставити багатство загальнонародної мови штапованій мові соцреалізму [5, с. 32], прагнення зберегти національно-культурне обличчя українців, обстояти мистецьку позицію [10, с. 23] спонукали звернутися до химерного роману і Євгена Гуцала. Для його "Позиченого чоловіка" також показові нетрадиційність сюжетної схеми, іронічно-бурлескна манера оповіді, збагачення художнього мислення міфологізованими образами, фольклорною орнаментикою, використання умовних форм ексцентричності, завдяки чому спосіб зображення набуває ігрового характеру. Естетично обумовлена стильовою домінантою химерності образна система інтегрує різні мовні параметри – від експресивних лексичних одиниць до ритміко-синтаксичних структур. Та провідну роль у системі гротескного текстотворення, на наш погляд, відведено фразеології. Тому в цій статті ставимо за мету проаналізувати механізми експлікації стильової домінанти химерності фразеологічними засобами мови на матеріалі роману Є. Гуцала "Позичений чоловік".

Заявлена у творі природність актуалізації багатих фразеологічних ресурсів мови закономірна, адже саме вона формує "ціннісно-онтологічне поле персонажа-наратора" [4, с. 7]. Організована за химерними законами мова – це свого роду відбиток картини світу героя – Хоми Прищепи, мотиватор його поведінки та вчинків, що той добре усвідомлює: *... людський розум – интересна бестія, так і прагне гри* [2, с. 153]; *Лише хочу належно пошанувати язика – свого владику й повелителя, бо то ж він розповідав, що хотів, а рука моя тільки пером водила, та й годі* [2, с. 449–450]. Принцип саморозвитку тексту за законами каламбуру, показового для неби-

лиць та анекдотів, зумовив обростання кумедної побутової теми позички чоловіка гротескною метафорою, яка народжується в химерній свідомості оповідача.

Текстотвірна роль фразеологізмів у досліджуваному художньому мовленні продемонстрована різними способами їх актуалізації. Але навіть традиційне вживання стійких зворотів без зміни їх структури й семантики спрямоване на формування системи концептуально значущих для автора, комунікативно й естетично зумовлених стильовою нормою химерності принципів організації тексту. Окрім експлікації фактуальної та концептуальної інформації, фразеологізм постає яскравим засобом характеристики й оцінки, вираження образного бачення, репрезентантом розмовності, гумористичного колориту, скажімо: *Звісно, тій, що води з її лиця не пити, ще якось і пасувало б таке прізвище, а от красуні, на яку всі заглядаються?! [2, с. 149]; А ми ж бо гадали, що вона смаленого дуба плете [2, с. 172]; І почала вона балакати-голосити сім мішків гречаного Гаврила [2, с. 204].* Упадає в око авторська орієнтація на вибірковість фразеологічного матеріалу, викликана потребою включення його в естетично гомогенну художню систему: смакуючи словом, його відтінками, письменник зупиняється на виразно розмовно маркованих одиницях – носіях сміху.

Особливе світобачення в рамках стильової системи химерності частіше диктує креативний підхід до вживання фразеологізмів, тому основна маса цих одиниць зазнає модифікацій. Безсумнівно, мовлення роману продуктивно представлене всіма видами семантичних і структурно-семантичних зрушень, та найбільший інтерес у контексті стильової домінанти химерності становлять семантична трансформація, подвійна актуалізація, розгорнута фразеологічна метафора, алюзія і поширення компонентного складу, здатні спрямовувати текстотвірний вектор, на психокогнітивному рівні інтегрувати реальний та ірреальний світи.

Мовній грі за принципом незвичності підпорядкована власне семантична модифікація, пов'язана зі зміною сфери обов'язкового оточення, яка демонструє різний ступінь відхилення від узуального значення. Так, в авторському фрагменті "... усмішка розкошувала на її обличчі, як вареник у маслі" [2, с. 197] разом з оновленням обов'язкового оточення (*жити* → *розкошувати*) освіжається мотиваційний образ фразеологізму, узуальне значення "дуже добре, безтурботно або заможно" [11, с. 67] змінюється на оказіональне

"широко, відверто, впевнено, тривало". Інтенсифікації виражального ефекту сприяє включення власне семантичної модифікації в ампліфікаційний ряд псевдосинонімічних фразеологізмів, коли мовець уважає їх такими, наділяючи нетрадиційними значеннями: *Щось і мене повело-покрутило так, щоб я не прямо сказав, що схожий на гриб, а висловився через пень-колоду, через дорогу навприсядки, з допомогою семи мішків гречаної вовни, та й ті неповні* [2, с. 153]. У мовній системі фразеологізм *через пень-колоду* відомий зі значенням "недбало, як-небудь, не так як треба" [11, с. 611], за аналогією до цього значення герой нанизує каламбурні звороти, яким подібна семантика й заявлене обов'язкове оточення не властиві: фразеологізм *через дорогу навприсядки* вживається зі словами *родич, рідня*, характеризуючи їх як "дуже далекий або зовсім ніякий" [11, с. 521]; жартівливий стійкий вислів *сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні]* при словах *наговорити, напнути* означає "багато зайвого, безглузкого" [11, с. 809]. Авторський прийом організації мовлення за алогічним асоціативним принципом демонструє підкреслену химерність і багатство форм вияву народного гумору.

Продуктивним репрезентантом мовної гри постає подвійна актуалізація. Цілеспрямоване моделювання текстового оточення, за якого синтаксично вільне значення сприймається адресатом мовлення паралельно з фразеологічним, створюючи подвійний семантичний план, передбачає формування стилістичного ефекту ексцентричності, неочікуваності, стирання меж між реальним та ірреальним, напр.: *Мартоха десь по хатах гасала, щоб поклямцати язиком, наче терницею, орудувала тим язиком так, як гайдамака ножем, то я вже сам води зогрів, шию собі намилув і спину натер* [2, с. 177]. За такої повної подвійної актуалізації, де обігруванню піддається весь фразеологізм, який має генетичний прототип у вільному вжитку, читач проводить асоціацію між реальною фізичною дією та відомою усталеною структурою (пор.: *намилити шию* "покарати кого-небудь за якусь провину; виразивши незадоволення, добре вилаяти кого-небудь" [11, с. 529]) і, натрапивши на когнітивну двоплановість, розцінює цей каламбур як черговий механізм гротеску.

Розширює арсенал прийомів семантичного переключення механізм часткової подвійної актуалізації, яка охоплює ті ідіоми, що не мають генетичного прототипу серед вільних словосполучень [1, с. 89–90], напр.: *З цієї причини іноді й мусиш, як мовиться, пришивати кобилі хвіст, хоч у кобили і свій довгий...* [2, с. 316]. Порушуючи предметно-логічну дистрибуцію, мовець актуалізує в

подальшому синтагматичному ланцюгу компоненти *кобила*, *хвіст* у вільному значенні. Ефектом від подібного руйнування узуальної структури в заданому контекстуальному оточенні є моделювання "кількох світів у координатах одного буття" [3, с. 103]. Цей спосіб актуалізації звороту веде до нівелювання принципу антиципації, адже читач налаштований на сприйняття фразеологічного значення виразу й не передбачає буквалізації змісту, проте ефект марного очікування стає своєрідною тенденцією в системі химерного викладу інформації, ключовим прийомом, що створює змістово й естетично значущі ланки тексту.

Часто подвійна актуалізація ускладнюється низкою інших стилістичних прийомів, що в комплексі забезпечують детерміновану гротеском схильність мови роману до смислових парадоксів. Розгортання химерного словесно-художнього образу на основі буквалізації значень компонентів фразеологізму *вішати всіх собак* ("звалювати вину на когось, безпідставно звинувачувати когось у чому-небудь, обмовляючи" [11, с. 134]), лексичної субституції та повтору простежуємо на такому прикладі з роману "Позичений чоловік": *Вже, здавалось, усіх **собак почеплено**, вже б можна і стомитись, а нечиста сила в образі яблунівського листоноші Федора Горбатюка ніяк, холера ясна, не стомлювалась, а в нелюдському натхненні та захопленні **чіпляла собак і чіпляла, вішала собак і вішала!**... <...> Тут якесь шолудиве **щеня** забігло в двір і ну лащитись до мене. Ну, думаю, саме прибігло **вішатись** на мені, та взяв пугу, та тією пугою й нагнав* [2, с. 383]. Домінантний механізм подвійної актуалізації базується на зіставленні фразеологічного значення з мотивувальною ситуацією і переключенні планів.

Гумористично-пародійний колорит химерності в романі Є. Гуцала активно продукує розгорнута фразеологічна метафора – структурно-семантичне зрушення, що передбачає довільний розвиток закладеного у звороті метафоричного образу [1, с. 128]. На основі порушення предметно-логічних зв'язків унаслідок асоціацій за подібністю, функцією чи суміжністю виникають нові художні образи, позначені тяжінням до химерного, скоригованого фольклорною моделлю мовомислення. Завдяки розгорнутій метафорі моделюються фрагменти нової картину світу з показовим зміщенням часо-просторових і причиново-наслідкових уявлень, зооморфними та міфологічно-гіперболічними перетвореннями, скажімо: *Дармограїха реготала! Рот її розтягнувся від вуха до вуха, наче віршовка, на якій сушать випране шмаття, й тепер на віршовці її губів **суши-***

лися зуби – великі й білі, як зубці часнику. А за зубцями часнику сікався й сікався гавкучим цуциком язик, причому **цуциком зінської породи** [2, с. 405]. Контекстуальна дефразеологізація, за якої письменник штучно створює для звороту *сушити зуби* "сміятися, посміхатися" [11, с. 871] буквальний план, є вдалим засобом репрезентації синтезу реального й умовно-фантастичного, пов'язаного з алогічною мовою небилиць. Експресивне препозиційне розгортання метафоричного образу щодо звороту *зінське щеня* "пащекуватий, уїдлиий, злий" (з усного мовлення) підсилене прийомом фразеологічного натяку.

Художня умовність, сформована гармонійним комплексом розгорнутої фразеологічної метафори, редукції та градації, проглядає і в такій характеристиці героїні: *Любить-бо моя Мартоха **грити зуби на сонці**, якби могла, то свою балачку сороці на хвості пов'язала б, щоб **сорока розносила*** [2, с. 159], де семантика звороту *грити зуби на сонці* "займатися несуттєвими розмовами, відпочиваючи в теплу пору року надворі, поза приміщенням" [11, с. 198] підсилюється переосмисленням стійкої мовної структури й образним метафоричним розгортанням на основі скороченого за компонентним складом фразеологізму [*як (мов, ніби і т. ін.)*] *сорока на хвості розносить* "швидко поширюються якісь чутки" [11, с. 844].

Креативне використання фразеологічних ресурсів мови, спрямоване на естетичні та прагматичні орієнтири химерності, забезпечує алюзія, чи фразеологічний натяк, – структурно-семантична модифікація, за якої в тексті використовується лише зміст або загальний образ стійкого звороту, а його самого немає [1, с. 60]. Такі логічно-образні зв'язки виразно проглядають у багатьох фрагментах роману, напр.: *Над обійстям, над верхами дерев, над головами людського натовпу снували **сороки** – одні прилітали, другі відлітали. І в кожній **на хвості** можна було помітити ту **нову вістку** з виїзного засідання товариського суду, – з цими вістями **сороки квапились у білий світ**, щоб по сусідніх селах, по всьому району знали, що чинять із Хомою Прищелою* [2, с. 392]. Трансформований образ уже розглянутого попередньо фразеологізму ніби живе своїм життям, розгортає подієвий план, але генетичні зв'язки з традиційним фразеологічним значенням – мотиватори нових образів – не дають розпастися цій єдності, інтегрують новий контекст.

Потужний експресивний ефект постає від фразеологічного натяку у випадках актуалізації компонентів, які мають лише фразеологічно зв'язані значення. Скажімо, слово *теревені* будь-який носій

мови однозначно асоціює тільки зі словом *правити* чи його синонімом, на що й розраховує автор: – *Я Одарки не боюсь, циганський піт не пройма, та нащо нам її теревені, правда?* [2, с. 165] (пор.: *теревені правити (гнути, розводити, розпускати, точити, городити, плести, ліпити)* "говорити дурниці, нісенітниці; розмовляти про щось другорядне, незначне, дріб'язкове, марнуючи час" [11, с. 687]). Таке вживання вносить корекцію у фразеологічне значення: акцент переміщується з процесу на його результат.

У пошуку нових комічних форм у народнорозмовному дусі письменник експериментує із цілеспрямованими порушеннями узуальних структурно-семантичних характеристик фразеологізмів. Скажімо, ось які комунікативно зумовлені пропозиції щодо звороту *скакати (вскакувати) в гречку* "зраджувати дружину (чоловіка); мати нешлюбні зв'язки" [11, с. 813] фіксуємо в тексті роману: *В чужу гречку завжди кортить ускочити, а тут сама гречка до тебе напрошується, і ту гречку звати Одаркою Дармограіхою – не з останніх вона молодиць у нашій Яблунівці!* [2, с. 161]; *Але ще дужче, либонь, від таких обурених жінок перепадає отим хтивим перелюбницям, що до своєї гречки підпускають не одного капосного баранчика* [2, с. 164]; *Та нащо йому була потрібна чужа гречка, коли моєї мав доста, молотив щоночі, аж упрівав...* [2, с. 222]. Перший приклад демонструє розгорнуту метафору, інші – фразеологічний натяк, але обидва шляхи створення структурно-семантичних аномалій розвинуті на тій самій дериваційній базі й однаковою мірою органічно вплітаються в ідіосистему тесту, вибудовуючи химерну картину світу. На основі традиційного фразеологізму Є. Гуцало створює деформований, але впізнаваний образ *чужої гречки*, який стає ключовим у романі.

Уписуванню фразеологізму в контекст химерної прози сприяє авторська конкретизація його додатковим компонентом, що частково дефразеологізує одиницю й водночас ставить її в сильну смислову позицію, акцентує образ, напр.: *Але таким гульвісам-джигунам завжди від своїх жінок перепадало на добрячі волоські горіхи* [2, с. 164] (пор.: *перепадати на горіхи* "діставати покарання" [11, с. 620]). Функціонально-прагматичний ефект від такого поширення складу звороту очевидний: оновлюється й увиразнюється внутрішня форма, а отже, й образ, підсилюється ексцентричність, чого вимагає стильова норма химерної прози. Стилєтвірна експресивна гра виявляється в авторській майстерності підкреслювати різні грані створеного образу контекстно-актуальними нароженнями.

Художня естетика химерності проглядає у випадках індивідуально-авторської заміни фразеологічного компонента синонімічним, антонімічним, метонімічним, близьким або віддаленим за змістом субститутом, адже при цьому зазвичай актуалізується конотація розмовності, принагідно мовець ситуатизує та індивідуалізує висловлювання, напр.: – *Ой, не дивись на мене, мов кіт на каганець, не дивись!* [2, с. 173]. Субституція узуального компонента тематично віддаленим (пор.: *дивитися, як (мов) кіт на сало*) змінює семантичний вектор звороту з "дивитися ласо або заздрісно" [8, т. 9, с. 18] на "дивитися здивовано, з нерозумінням". Очевидне згущення образності помічаємо у випадках багатокомпонентної лексичної заміни, підхопленої поширенням структури й розгорнутою метафорою, унаслідок чого фразеологічний образ переростає в казково-ефемерний мікросюжет, як-от: *Старий за примовками за пазуху не ліз, по кишнях долонями не шастав – ці примовки самі горобцями зривались із його вуст і цвірінчали за нашим столом так, що у вухах ляцало* [2, с. 254] (пор.: *за словом до кишені не лізти* "бути дотепним і метким у розмові" [11, с. 435]).

Виразного естетичного й зображального ефекту автор досягає контамінуванням фразеологізмів, подібних структурно й/або семантично, скажімо: – *Щось ви, Хомо Хомовичу, здається, приплітаєте коляду, щоб дали капусти!*" [2, с. 269], де в народнорозмовному дусі поєднані компоненти відомих каламбурів *наздогад буряків [щоб дали капусти]* "роблячи натяк на щось одне, мати на увазі щось інше" [11, с. 524] і *плетти банелюки (плетеники і т. ін.)* "говорити щось пусте, неістотне" [11, с. 645] або *плетти сухого (смаленого) дуба* "говорити дурниці, нісенітниці, обдурюючи кого-небудь" [11, с. 646]. Оказіональна інтеграція стала можливою на основі спільних семантичних показників способу й сутності говоріння. Безумовно, такий мовно-естетична прийом, як і всі розглянуті попередньо, спрямований передусім на забезпечення комічного колориту й набуває значущості в складі цілої змістової і мовної систем химерного тексту. Гротеск як зовнішній текстоутворювальний чинник генерує ускладнення актуалізації фразеологічних одиниць кількома видами семантичних й/або структурно-семантичних модифікацій, наприклад, вільне вживання компонентів звороту як вияв алюзії, контамінацію і субституцію: ... *якийсь я тут зайвий, як отой славнозвісний Марко, котрий, як пригадуєте, вчасно не вигулькнув із конопель, а так і зостався сидіти, засекачений, у коноплях* [2, с. 242] (пор.: *як (мов, ніби) Марко з пасльону* "раптово,

несподівано, недоречно" [11, с. 464] і *вискочити (вистрибнути)* як *Пилип (Кузьма) з конопель* "недоречно, недоладно або невчасно сказати що-небудь чи виступити з чимсь" [11, с. 104]).

Акцентування образного, емотивного й оцінно-модального гротескного плану пов'язане в Є. Гуцала з принципом надмірності в актуалізації фразеологічних засобів. Зокрема, інтенсифікації експресивності від прийому нарощення структурних компонентів фразеологізму сприяє варіативний повтор та ампліфікація модифікованих одиниць, як-от: *Отож, значить, набачившись за те літо й за ту осінь не тільки смалених зайців, а й смалених сов, нахавшись усіляких стусанів долі не тільки в спину, а й у зуби, побувши на коні й під конем, пізнавши, почім ківш лиха, я нетерпляче очікував, коли вже, нарешті, розпрощаюся з Одаркою Дармограїхою* [2, с. 302]. Цілеспрямованим сплавом розкутого слововживання, що переростає в алогічну мовну гру, асоціативного багатства й насолоди від смакування мовленням письменник формує ексцентричний стиль індивідуального мовлення, який уможливорює передання оптимістичного й водночас іронічного світобачення героїв – носіїв українського менталітету.

Отже, актуалізовані в романі Є. Гуцала "Позичений чоловік" фразеологізми постають важливим текстотвірним засобом, що презентує стильову домінанту химерності. Динамічне їх уживання, заявлене авторськими модифікаціями та прийомами ампліфікації і градації, забезпечує широкий простір для створення образності, експресивності, алогічної мовної гри, експлікації асоціативних, у тому числі й інтертекстуальних, зв'язків, багатоплощинного сприйняття вербальних знаків, що сприяє моделюванню умовно-фантастичної картини світу, формуванню химерно зорієнтованої смислової рамки тексту й сміхового ефекту.

Література

1. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1989. – 156 с.
2. Гуцало Євген. Твори : в 5 т. / Євген Гуцало. – К. : Дніпро, 1997. Т. 3 : Повісті, роман. – 1997. – 461 с.
3. Ковальчук О. Г. Український повоєнний роман: проблеми жанрового розвитку : навч. посіб. / О. Г. Ковальчук. – К. : Вища школа, 1992. – 174 с.
4. Лавринович Л. Б. Українська химерна проза в аспекті постмодернізму (на прикладі роману Є. Гуцала "Позичений чоловік") / Л. Б. Лавринович // Терміносистеми сучасного літературознавства: досвід розробки і

проблеми / наук. ред. Р. Т. Гром'як. – Тернопіль : Вид-во Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка, 2006. – С. 269–280.

5. Масенко Л. Т. Химерна проза як традиційна мовностильова течія української літератури / Л. Т. Масенко // Мовознавство. – 1991. – № 1. – С. 26–33.

6. Новиченко Л. Стильові складники багатства сучасної прози / Л. Новиченко // Дніпро. – 1981. – № 7. – С. 135–144.

7. Панченко В. Реальність розмаїття / В. Панченко // Дніпро. – 1981. – № 6. – С. 137–143.

8. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

9. Ставицька Леся. Стильова норма українського символізму / Леся Ставицька // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 35–40.

10. Федотенко О. В. Інтерпретація українського химерного роману другої половини ХХ століття в літературознавчому дискурсі: жанрово-стильовий аспект / О. В. Федотенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 4 (2). – С. 20–30.

11. Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993.

УДК 81'367.04

Г. М. Вакуленко

Цілісні словосполучення у функції власне обставин місця в українській мові

У статті розглянуто семантико-синтаксичну будову цілісних словосполучень у реченнєвій структурі; з'ясовано їх роль у вираженні аналітичної форми власне обставини місця в українській мові.

Ключові слова: власне обставина місця, аналітична форма, детермінант речення, цілісні словосполучення, семантико-синтаксична структура речення.

В статье рассматривается семантико-синтаксическая структура целостных словосочетаний в структуре предложения; определена их роль в выражении аналитической формы обстоятельства места в украинском языке.

Ключевые слова: обстоятельство места, аналитическая форма, детерминант предложения, целостные словосочетания, семантико-синтаксическая структура предложения.

The article deals with semantic and syntactic structure of complete phrases in the sentence structure; found out their role in terms of analytical form their own circumstances place in Ukrainian.

Key words: adverbial of place, analytical form, determinant sentence, holistic phrases, semantic and syntactic structure of sentence.

Останніми роками підвищився інтерес учених до проблем теорії синтаксичної зв'язаності та до вивчення цілісних словосполучень як складової частини цієї теорії зокрема (А. Загнітко, І. Вихованець, Н. Іваницька, Г. Козачук, М. Богдан, М. Балко, І. Родіонова, І. Москаленко, Г. Шелемеха та інші дослідники).

Природа синтаксичних конструкцій, що становлять єдине функціональне ціле, не є новим явищем у лінгвістиці, адже деякі спроби аналізу синтаксично зв'язаних структур з'явилися ще в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Актуальність теми статті полягає в необхідності поглибленого аналізу обставинних поширювачів на позначення локативних семантико-синтаксичних відношень, у визначенні ролі синтаксично неподільних словосполучень для їх вираження. Вивчення цілісних сполук допоможе глибше зрозуміти природу аналітичних синтаксич-

них одиниць та чіткіше проводити формально-граматичний аналіз реченнєвої структури.

Мета пропонованої статті – проаналізувати семантичний і синтаксичний склад аналітичних форм вираження власне обставин місця, визначити умови обов'язковості чи факультативності входження цілісних словосполучень до семантико-синтаксичної структури речення.

Теорія нерозкладних конструкцій, як і теорія словосполучення у кінці XIX – на початку XX ст., як відомо, носила лише епізодичний характер. У 50–60-х рр. XX століття теорія синтаксичної зв'язаності була опрацьована на різних рівнях. На рівні словосполучення розглядалися загальні питання синтаксичної зв'язаності компонентів: лексичне і граматичне значення обох компонентів, виникнення "нових" змістових відношень між елементами конструкції.

У цей період розвитку теорії синтаксичної зв'язаності вчені послуговувалися різними термінами на позначення цілісних компонентів, наприклад: "синтаксично зв'язані конструкції" (Д. Шмельов); "невільні синтаксичні формули" (Н. Шведова); "нерозкладні конструкції" (М. Гухман); "зв'язані сполучення" (В. Ярцева); "нерозкладне синтаксичне ціле" (Т. Ломтєв); "стійкі сполучення слів" (О. Москальська, Л. Коломієць). У сучасному мовознавстві найуживанішими є терміни "синтаксично зв'язані (нечленовані, неподільні) цілісні словосполучення".

Теорія синтаксичної зв'язаності пов'язана з теорією аналітичних форм (В. Гак, А. Загнітко, М. Вінтонів, Г. Козачук та інші мовознавці). Під аналітичними конструкціями лінгвісти, як правило, розуміють розподіл лексичного і граматичного значень між компонентами структурно й семантично об'єднаних елементів [5, с. 88].

На думку А. Загнітка, ці словосполучення є аналітичними формами тому, що один із елементів таких сполук не може виражати предметне значення, а лише бере участь "тільки у граматичному оформленні синтаксичних компонентів", а другий елемент, у свою чергу, компенсує недостатність значення першого і, таким чином, виражає предметне значення всього словосполучення і "надає йому здатність виступати одиницею синтаксичного членування речення" [6, с. 79]. Учений зазначає, що такі синтаксичні конструкції мають у своєму складі "лексеми з релятивною семантикою". Це інформативно недостатні слова, які не можуть бути самостійними компонентами синтаксичної структури речення. Для лексем із релятивною семантикою характерні ознаки: належність до категорії повнозначних

слів; необхідність обов'язкового поширення; неможливість уживання абсолютивно; здатність утворювати із залежними словами сполучення слів; передбачуваність форми залежного детермінанта.

Дослідниця синтаксично зв'язаних словосполучень М. Балко виділяє такі диференційні чинники зазначених сполук: наявність структурної схеми словосполучення; семантико-синтаксичні відношення між компонентами; необхідність лексеми з релятивною семантикою; збереження компонентами свого лексичного значення; синтаксична функція одного члена речення; певна семантична здатність компонентів; цілісність таких словосполучень простежується лише у складі речення, а за межами речення вони можуть розглядатися як синтаксично вільні [2, с. 35].

Як відомо, і головний, і другорядний член речення може бути виражений поєднанням двох і більше лексичних одиниць, одна з яких нездатна самотійно виражати предметні значення, а лише граматично оформляє синтаксичні компоненти речення. Інша лексична одиниця заміщає інформативну недостатність першої, при цьому є виразником предметного значення словосполучення в цілому. Саме тому такі словосполучення виконують функцію одного члена речення. Синтаксична чи семантична нерозкладність заявлених сполук сприймається тільки на рівні речення.

Граматично вивершеною типовою структурою двоскладного речення вважається та, у якій наявні передбачувані нею компоненти: головні, які є предикативним центром, і другорядні, які у реченнєвій структурі виконують другорядну роль. Вони відрізняються від головних членів своєю синтаксичною периферійністю, а тому і неможливістю формувати предикативну основу речення [4, с. 230].

У формуванні внутрішньосинтаксичної структури речення за кожним другорядним компонентом закріплена своя роль. Специфічна роль обставин полягає в тому, що вони для структурної завершеності [речення], за незначними винятками, не обов'язкові [8, с. 514]. Своєю семантикою, способом вираження, а також підпорядкуванням дієслову-предикату обставини суттєво відрізняються від інших другорядних членів речення.

У нашому дослідженні ми розглянемо власне обставини місця, які виражені цілісними словосполученнями на позначення локативних відношень.

Теоретичні джерела називають два засоби вираження обставин місця – прислівники місця і прийменнико-іменникові конструкції: *А там побіля касарні розпростерся великий старий міський парк*

(О. Кобилянська); *І підійшла до неї ще молода жінка, і вони довго знаходилися на березі* (М. Хвильовий).

Проте нерідко зазначені обставини мають аналітичну форму, тобто виражені нерозкладними словосполученнями: *Це було в тому лісі, де її батько був лісником* (М. Хвильовий); *А там далі знов зійшлися скелі до берегів* (І. Нечуй-Левицький).

Підаючись семантичним трансформаціям, цілісні словосполучення все ж виконують функцію одного компонента. Наприклад, у реченні *Чубенко зник у темряві лісу й прихилився на секунду до шиї коня, відсахнувся назад...* (Ю. Яновський) – (вулиці, поля, саду, двору тощо) виділене синтаксичне словосполучення виконує функцію обставини місця. Ця заявлена сполука вступає із дієсловом-предикатом у релятивні семантико-синтаксичні відношення і навіть за умови, якщо один із конститuentів конструкції замінити, але таке перетворення не повинно змінити зазначені змістові відношення.

На думку Г. Козачук, найчастіше нерозкладними словосполученнями виражаються обставини часу, місця, зрідка – обставини способу дії [7, с. 88].

Наш фактичний матеріал засвідчує, що у семантичному аспекті обставини місця по-різному характеризують дію, стан, подію на позначення локально-просторових відношень. Тому в академічному синтаксисі обставини місця поділяють на два види: власне обставини місця та обставини напрямку руху (вихідний, кінцевий пункт руху) і на позначення шляху переміщення [8, с. 211]. Названі різновиди обставин місця здебільшого виражаються синтетичними конструкціями, наприклад: *І знову над лугом прозорим ясніє беріз білина* (А. Малишко); *Дорога величезною спіраллю спускалася вниз* (О. Гончар); *А воно вже сунеться з-за гори, жевріє і посилає яскраві проміння на землю* (О. Кобилянська); *За Києвом та за Дніпром попід темним гаєм ідуть шляхом чумаченьки* (Т. Шевченко).

У статті розглянемо власне обставини місця, виражені аналітичними формами, тобто цілісними словосполученнями.

Дослідження семантико-граматичної структури заявлених словосполучень на позначення локативних відношень показує, що у ролі підпорядкованого члена (власне обставини місця) зазвичай виступають іменники із семою "необмежений" або "умовно обмежений простір". Завдяки семантиці головних і залежних конститuentів цілісні словосполучення позначають рух, який не сконцентровується на якійсь одній лінії, а проходить кількома лініями і так заповнює простір, що позначений нерозкладною сполукою: *На краю ланів*

стоїть хата її хазяїнів (Панас Мирний); *Будинок стоїть на розі людяної вулиці і прекрасно резонує звуки* (Ю. Яновський); *Подумає, що **десь там над усією Україною** завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях...* (М. Хвильовий); *Тут, у відкритім південнім степу, пролітала сила-силенна зграя птахів* (О. Олесь); *Моя карнавалова забава, пройшла мелодрама **через цілу Європу*** (М. Вороний); *Худоба розтеклась **по всьому світу*** (Панас Мирний).

Наші спостереження над фактичним матеріалом показують, що власне обставини місця можуть виражатися і семантично нерозкладними словосполученнями. У таких синтаксичних конструкціях стрижневе слово релятивної семантики не може повною мірою розкрити семантичну повноту обставини місця, а тому й вимагає локативного поширювача. У такому разі локативний компонент бере на себе роль "уточнювача", "наповнювача", "поширювача" семантики дієслова-предиката для того, щоб позиційно стійке словосполучення слугувало самодостатнім номінативним знаком. Наприклад: *Низенькі хати **осіли під синьою банею неба**, немов баби в намітках на коліна стали у церкві...* (М. Коцюбинський); ***В зморшках старого безвусого виду** глибоко **заяггла** злість* (М. Коцюбинський); *Однак ці люди на оцих конях **пробилися крізь розливиська чужих вод**...* (П. Загребельний); ***По другий бік тину стояла баба Кайдашиха**...* (І. Нечуй-Левицький); ***Крізь чорну баню верховіття де-не-де **продерся** срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою*** (М. Коцюбинський).

Як показують наші спостереження, власне обставини місця виражаються і сполученням прислівників займенникового походження або іменника переважно у формі місцевого відмінка, як-от: ***Десь у повітрі стояла мертва тиша*** (Г. Тютюнник); ***Десь там на широкій долині розлився довгий став**...* (І. Нечуй-Левицький); *Подумає, що **десь там над Україною** завжди був дим...* (М. Хвильовий); *Ось він, невтомний, **десь там угорі** тюрлюкає, розливається **стодзвонно, на все небо дзвенить*** (О. Гончар); ***А там далі, серед зеленого лісу... стоїть присілок в садках*** (І. Нечуй-Левицький); ***Десь там за морем, за туманом уже Туреччина була*** (Л. Костенко); ***Десь поблизу станційної комори була купа козаків*** (С. Васильченко).

Як відомо, займенникові прислівники *десь, там* зараховані до слів із самодостатньою семантикою. Як показує аналіз фактичного матеріалу, ці лексеми можуть і без семантичного поширювача виконувати функцію власне обставини місця: ***Там розлився довгий став**...* (І. Нечуй-Левицький); ***Десь мене чекає вільний степ, тихі***

задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок (М. Стельмах). У наведених реченнях лексеми *десь, там* виступають самодостатніми компонентами синтаксичних конструкцій і в синтаксичному, і в семантичному планах, указуючи на місце дії чи стану.

За нашими дослідженнями, власне обставини місця можуть бути репрезентовані й синтаксично нерозкладними словосполученнями, у яких основними конститuentами локативної семантики є іменники типу *край, дорога, поле, ліс, садок, озеро, сім'я тощо*, а залежними – прикметники або займенники *рідкий, чужий, далекий, той, цей, кожний*: **В цьому краю царів і пастухів суворі люди, горді і вродливі** (Л. Костенко); **І якщо впадеш ти на чужому полі, придуть з України верби і тополі** (В. Симоненко); **Стоїть серед цієї дороги, мов безпритульна** (О. Гончар); **Давно, в далекім ріднім краю** я чула казку... (Леся Українка); **Гірко жилося Тарасові в рідній сім'ї** через злидні та недостачі (Панас Мирний); **За тим садком** показала чиясь постать (Л. Яновська); **Заду кожної підводи** знаходилося відро або задимлений казанок (Г. Тютюнник); **Мешкали зі своїми родичами... край старого величезного лісу** (О. Кобилянська); **Серед золотавого озерецька** розстелилися квіти, синіють де-не-де, немов покриті інеєм... (О. Гончар).

На підставі аналізу конкретного фактичного матеріалу можна констатувати, що всупереч поширеному твердженню про неконструктивний статус обставинних поширювачів аналізовані в статті власне обставини місця здебільшого виявляють активну тенденцію до обов'язкового входження у реченнєву структуру.

На нашу думку, власне обставина місця на позначення конкретної локалізації особи або предмета в просторі здебільшого репрезентована у структурі речення прийменниково-іменниковими конструкціями. Хоча, як показали наші спостереження, не менш продуктивними в українській мові є цілісні словосполучення у функції власне обставини місця на позначення локативних відношень. Як бачимо, аналітична форма власне обставини місця через лексико-семантичну й граматичну будову сполук здатна уточнити, конкретизувати сутність власне локальності.

Література

1. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища школа, 1984. – 158 с.

2. Балко М. В. Еволюція поглядів на статус і структуру цілих слівосполучень сучасної української мови / М. В. Балко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Д. : ДонДУ, 2002. – Вип. 10. – С. 32–37.
3. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высшая школа, 1973. – 423 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вінтонів М. О. Аналіз та аналітизм / М. О. Вінтонів // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць. – К. : ІЗМК, 1997. – С. 88–92.
6. Загнітко А. П. Український синтаксис (наук.-теорет. і навч.-практ. комплекс) : навч. посіб. : у 2 ч. / А. П. Загнітко. – К. : ІЗМН, 1996.
Ч. 1. – 1996. – 202 с. ;
Ч. 2. – 1996. – 240 с.
7. Козачук Г. О. Слівосполучення у функції обставини місця в українській мові / Г. О. Козачук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / відп. редактор А. П. Грищенко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 87–91.
8. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
9. Шелемеха Г. М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Шелемеха Г. М.– К., 1996. – 19 с.
10. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2010. – 406 с.

УДК 811.161.2'38

О. Я. Лаврінець

Пасивні конструкції в сучасному адміністративно-канцелярському підстилі: парадигма, синонімія, нормативність

У статті визначено ієрархію складників парадигми пасиву, з'ясовано структурні особливості пасивних конструкцій, специфіку їх функціонування та критерії нормативності в сучасному адміністративно-канцелярському підстилі.

Ключові слова: парадигма пасиву, пасивна конструкція, активна конструкція, дієслова на -ся, предикативні форми на -но, -то, предикативні дієприкметники на -ний, -тий, синтаксична синонімія, нормативність.

В статье определена иерархия компонентов парадигмы пассива, выяснены структурные особенности пассивных конструкций, специфика их функционирования и критерии нормативности в современном административно-канцелярском подстиле.

Ключевые слова: парадигма пассива, пассивная конструкция, активная конструкция, глаголы на -ся, предикативные формы на -но, -то, предикативные причастия на -ний, -тий, синтаксическая синонимия, нормативность.

The dominance of passive constructions over active constructions is one of the defining features of official and business style of the modern Ukrainian language, including its administrative and formal substyle. The analysis of tutorials and reference literature on official and business language published at the end of the twentieth – beginning of the twenty-first centuries argues the fact of the passive paradigm transformation: the core is shaped by verbs constructions with -ся, periphery – by predicative forms with -но, -мо endings and passive participles with -нуї, -муї. The essential advantage of verb constructions with -ся over other types of passive constructions indicating their movement from the last periphery to the passive paradigm center is due to the history of the development of the official business style. It mainly depends on personal preferences of publishers of specialized official business style editions. Their language characteristics are generated as the result of the insufficient level of mastering the standards of speech.

Key words: passive paradigm, passive construction, active construction, verbs with -ся, predicative forms with -но, -мо, passive participles with -нуї, -муї, syntactic synonymy, normativity.

Довгочасне формування офіційно-ділового стилю української мови, зокрема його адміністративно-канцелярського підстилю, під впливом норм російської літературної мови зумовило одну з визначальних рис українського ділового синтаксису – пасивні конструкції, питання визначення статусу яких у системі української мови й досі не втрачає своєї актуальності. Це дискусійне питання активно порушували у своїх працях мовознавці 20–30-х рр. ХХ ст. (О. Курило, М. Гладкий, М. Сулима, О. Синявський, С. Смеречинський, С. Дложевський та ін.) і намагаються розв'язати лінгвісти після здобуття Україною незалежності (К. Городенська, Н. Непийвода, С. Караванський, О. Сербенська, С. Харченко та ін.), узявшись за справу відновлення національної ідентичності на всіх мовних рівнях, у тому числі й синтаксичному, який вважали наднаціональним. Проте ситуація на сьогодні докорінно не змінилася: пасивні конструкції в більшості фахових видань з офіційно-ділового мовлення не лише поширені, а й домінують над активними конструкціями.

Часті випадки надмірного та комунікативно не вмотивованого вживання пасивних конструкцій, що суперечить синтаксичним нормам сучасної української літературної мови, трапляються інколи через те, що науковці свідомо віддають перевагу пасивним конструкціям [13, с. 226; 16, с. 166], але зазвичай через те, що не розмежовують синтаксичні відмінності української та російської літературних у наукових текстах [12, с. 247] та офіційно-ділових паперах. Для російської літературної мови пасивні конструкції є природним явищем, оскільки успадковані нею від старослов'янської мови, якій властиве відсторонення діяча, відсунення його на другий план. Українській літературній мові, сформованій на народнорозмовній, притаманні більшою мірою активні дієслівні конструкції, а пасивні конструкції є книжним явищем, штучні для неї.

Фахівці по-різному вмотивовують доцільність уживання пасивних конструкцій. Н. Непийвода справедливо зауважує, що специфічні, книжні елементи варто залучати лише в разі комунікативної потреби [12, с. 262]. Лише в деяких посібниках з офіційно-ділового мовлення пасивні конструкції усунено з вершинного положення [10, с. 121]. Вирішення проблеми співвідношення активних і пасивних конструкцій та досягнення "золотої середини" сприятиме поверненню національної самобутності українській мові, зокрема, продовженню народних традицій у використанні органічних для неї синтаксичних конструкцій.

Мета нашої розвідки – визначити ієрархію та структурні особливості пасивних конструкцій, специфіку їх функціонування та критерії

нормативності в адміністративно-канцелярському підстилі сучасної української мови. Матеріалом для дослідження слугували навчальні посібники та довідкова література з офіційно-ділового мовлення кінця XX ст. – початку XIX ст.

У сучасних зразках документів парадигму пасиву формують конструкції з предикативними формами на *-но, -то*, дієсловами на *-ся* та предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий*. За структурою зазначені конструкції дво- та трикомпонентні, а дія, передавана цими формами, співвідносна відповідно з неозначеним або точно визначеним діячем. Напр.: *Відкрито розрахунковий рахунок* [8, с. 242; 21, с. 357; 23, с. 248; 24, с. 68]; *Акредитив нами було виставлено на суму...* [13, с. 234; 21, с. 313; 23, с. 203]; *Суперечка / Спір передається на розгляд суду...* [20, с. 150; 21, с. 410; 23, с. 309]; *План / Звіт затверджується директором інституту* [8, с. 197; 20, с. 107]; *Ваша претензія визнана безпідставною* [21, с. 316; 23, с. 206]; *Договір схвалений зборами трудового колективу* [7, с. 202].

Конструкції з предикативними формами на *-но, -то* як самобутнє семантико-граматичне явище української мови, засвідчене ще пам'ятками ділового стилю XIV–XV ст., є природними для синтаксису сучасного офіційно-ділового стилю та його підстилів і належать до ядра парадигми пасиву. У різних типах документів, у яких зосереджено увагу на завершенні дії та її результаті, а не на виконавцеві, поширені такі двокомпонентні конструкції: *Згоди досягнуто; Роботу виконано; Факс відправлено; Дію наказу зупинено; Відповідь надіслано; Будинок підключено; Борг (не)погашено; Кредит закрито; Позов задоволено частково* тощо. Нормативність поданих конструкцій серед мовознавців не викликає сумнівів, на відміну від трикомпонентних конструкцій, побудованих за структурною схемою "предикативна форма на *-но, -то* + знах. відм. об'єкта дії + ор. відм. суб'єкта дії"¹ і поширених у більшості аналізованих посібників [3; 7; 8; 13; 14; 15; 16; 17; 20; 21; 22; 23; 24]. Напр.: *Телефонограму прийнято секретарем* [17, с. 39]; *Усі цінності комісією перевірено і внесено до опису* [3, с. 251]; *Статут зареєстровано Державною адміністрацією* [8, с. 188]; *Мною втрачено чекову книжку* [21, с. 369; 23, с. 260]; *Цей заповіт посвідчено мною,*

¹Детальніше про питання нормативності / ненормативності вживання орудного суб'єкта дії з предикативними формами на *-но, -то* див. у статті за нашим авторством [11].

нотаріусом... [15, с. 148; 23, с. 75]; *Рахунок оплачено нами повністю* [24, с. 59] тощо. Попри те, що орудний суб'єкта дії кваліфікують традиційно книжним явищем та найвиразнішою ознакою пасивності, його вживання з предикативними формами на *-но*, *-то* не властиве українській мові та позначене впливом російської мови, яка успадкувала пасивні конструкції з орудним дійової особи від книжної церковнослов'янської мови. Дія в конструкціях із цими дієслівними формами лише співвідносна з поняттям "хтось зробив", але назвати діяча неможливо або немає в цьому потреби.

У канцелярсько-діловому мовленні поширені конструкції з компонентами: *Видано...* / *Дозволено...* / *Засвідчено...* / *Затверджено...* / *Одержано...* / *Перевірено...* / *Передано...* / *Прийнято...* (*посада* особи, яка видала / дозволила / засвідчила / затвердила / одержала / перевірила / передала / прийняла; *підпис*; *ПІБ*) [4, с. 9]. Потребу назвати діяча та акцентувати на ньому увагу реалізують у сучасних зразках документів рідко вживані активні конструкції – двоскладні речення, що репрезентують національну специфіку синтаксису української мови, напр.: *Права й обов'язки військовослужбовців визначають закони України* [16, с. 15]; *Переведення студентів у межах університету здійснює ректор* [3, с. 305]; *Документи на оформлення відкриття та здійснення операції за рахунком перевірів головний бухгалтер* [23, с. 248] тощо. В аналізованих фахових виданнях із офіційно-ділового мовлення фіксуємо часті випадки паралельного функціонування трикомпонентних конструкцій із предикативними формами на *-но*, *-то* та двоскладних речень як їхніх синонімічних варіантів у формі активу. Напр.: *Колективом педагогів і майстрів було проведено такі заходи... – Усі куратори проводили...* [15, с. 76]; *Акт складено комісією у складі: Голова... Члени комісії...* [24, с. 48] або *Акт складено: Головним бухгалтером... Завідувачем каси...* [13, с. 245] – *Комісія у складі: Завідувач сховища... Експерт... Завідувач каси... склали цей акт про...* [13, с. 244; 24, с. 49] тощо.

Речення з предикативними формами на *-но*, *-то* у складі пасивних конструкцій названо "завершальною ланкою в процесі повної формально-граматичної нейтралізації суб'єкта дії, тому що в структурі цих незмінних предикативних форм немає будь-яких граматичних афіксів, які б характеризували особу діяча" [6, с. 13]. Пор.: *Нарада схвалила заходи щодо профілактики...* [2, с. 146] → *Нарадою схвалені заходи щодо...* → *Схвалені заходи щодо...* →

Схвалено заходи щодо... Крім того, ор. відм. зі значенням суб'єкта дії в українській мові притаманна семантична та формальна периферійність, що є наслідком трансформації трикомпонентної активної конструкції на двокомпонентну пасивну. У такому разі слід говорити не про синонімію вихідної та похідної конструкцій, а про їх одnobічний трансформаційний зв'язок, оскільки в них різна кількість константних компонентів [18, с. 8]. Перехід активної конструкції в пасивну, як зазначає І. Вихованець, "спрямований не стільки на створення суб'єктної позиції ор. відм., скільки на перетворення предиката дії на предикат стану, а суб'єкта дії на суб'єкт стану" [1, с. 65].

До ядра парадигми пасиву в системі української літературної мови традиційно зараховано дво- та трикомпонентні конструкції з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий*, уживання яких нівелює її національну синтаксичну самобутність. Напр.: *Ваша претензія розглянута* [16, с. 236; 21, с. 316; 23, с. 206]; *Я попереджений про кримінальну відповідальність* [17, с. 156]; *Гроші сплачені Покупцем Продавцеві повністю* [23, с. 312]; *Комісією з приватизації державного майна визначена оціночна вартість майна...* [15, с. 34; 17, с. 134; 21, с. 421] тощо. Нівелюють національну самобутність українського синтаксису також складні для осягнення змісту конструкції з пасивними дієприкметниками, один із яких функціонує як означення, а другий – як присудок. Напр.: **Одержані пачки перед знищенням перевірені за накладками та корінцями й упаковані у мішки в установленому порядку** [13, с. 243]; **Розрахунки за виконані роботи будуть проведені КСП "Хотівський"** [17, с. 29]; **Вами не виконані взяті на себе зобов'язання** [20, с. 69]. За поширеністю в сучасних зразках документів конструкції з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* становлять периферію, оскільки здебільшого пасивні дієприкметники виконують функцію означення (відокремленого чи невідокремленого), а не присудка. Напр.: **Виділений радою підприємства обсяг коштів не дозволяє залучити до управління підприємством фахівців** [23, с. 57]; **Кількість пропущених мною занять без поважних причин на сьогодні становить 28 год.** [20, с. 135]; **Подаю висновок про сплату податку, затверджений податковим органом цієї країни** [13, с. 108]; **Організація гарантує погашення кредиту, виданого Банком позичальнику** [15, с. 162; 23, с. 215].

Трапляються випадки паралельного функціонування пасивних конструкцій із предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* та двоскладних речень. Напр.: *Умови поставки спецобладнання*

будуть визначені Сторонами в окремому контракті [21, с. 267; 23, с. 154] – **Сторони визначають, що всі ймовірні претензії за Договором повинні бути розглянуті Сторонами протягом...** [23, с. 120]; **3 документом** [наказ, інструкція, акт, правила... – О. Л.] **ознайомлений** [2, с. 45; 7, с. 34; 8, с. 319; 13, с. 215; 14, с. 66, 349; 15, с. 16, 55; 16, с. 196, 223; 17, с. 11; 21, с. 41; 23, с. 28] – **3 документом** [відгук-характеристика – О. Л.] **ознайомився** [7, с. 138; 14, с. 426; 21, с. 162; 23, с. 95]. На думку фахівців, пасивні конструкції з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* замість активних варто вживати у службових листах для уникнення гостроти стосунків із партнером: *Ви ще не висловили своїх пропозицій... – Вами ще не висловлені пропозиції...* [25, с. 109; 16, с. 154; 21, с. 12]; *Ви не відповіли на лист-запит – Вами ще не дана відповідь на лист-запит* [3, с. 71; 7, с. 21]. Однак цієї мети можна досягти лише за допомогою конструкцій із предикативними формами на *-но, -то*, у яких дія лише співвідносна з неозначеним діячем "хтось" та вживання яких запропоновано в деяких аналізованих посібниках з офіційно-ділового мовлення. Напр.: *Ваш борг не погашено* [3, с. 166]; *Ваш борг не лише не погашено, але він продовжує зростати* [23, с. 407]; *У вашій пропозиції не згадано про жодні гарантії* [25, с. 129].

Пасивні конструкції з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* та безособовими формами на *-но, -то* є мовними проявами синонімічного семантико-синтаксичного співвідношення, засвідченого їхнім паралельним уживанням в адміністративно-канцелярському мовленні. Напр.: *Документ виданий / видано, вилучений / вилучено, зареєстрований / зареєстровано, засвідчений / засвідчено, затверджений / затверджено, підписаний / підписано, поданий / подано, складений / складено, ухвалений / ухвалено; Питання вирішене / вирішено; Правила розроблені / розроблено; Договір може бути змінений, продовжений, розірваний / може бути змінено, продовжено, розірвано; Збитки завдані / Збитків завдано; Особа зарахована, прийнята на посаду, призначена, переведена, звільнена, встановлена / Особу зараховано, прийнято на посаду, призначено, переведено, звільнено, встановлено; Дієздатність особи перевірена / перевірено* тощо. Домінують у канцелярсько-діловому мовленні конструкції з безособовими формами, проте вибір їх переважно інтуїтивний, оскільки частими є випадки використання обох типів пасивних конструкцій у зразках документів того самого фахового видання. Напр.: *Товариство створене / створено на підставі...* [8, с. 189]; *Вартість робіт вказана з урахуванням*

ПДВ – Авторство твору **вказано неправомірно** [23, с. 119, 297]; Згідно з планом кафедри **було проведено відкриті заняття** – Також **була проведена** групова консультація до іспиту [3, с. 157, 160] тощо. Автори лише кількох із проаналізованих посібників свідомо віддають перевагу конструкціям із формами на *-но, -то* [2, с. 103; 10, с. 121; 15, с. 206], функціонування яких замість конструкцій із предикативними дієприкметниками сприяє відновленню національної ідентичності канцелярсько-ділових текстів, оскільки наближає українську літературну мову до живої народної, якій притаманне зосередження предикативності в дієслові.

Традиційно конструкції з дієсловами на *-ся* включено до опозиції актив / пасив, проте в новітніх дослідженнях їх вилучено з парадигми активних-пасивних конструкцій [5, с. 243], унаслідок чого вони опинилися на крайній периферії синтаксичної системи української мови. В останні десятиліття в українській літературній мові, зокрема й канцелярсько-діловому мовленні, спостерігаємо таку тенденцію: активне вживання пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* засвідчує їх поступовий перехід із крайньої периферії до ядра синтаксичної системи української мови, що суперечить сучасній літературній нормі.

У сучасному адміністративно-канцелярському підстилі поширені дво- та трикомпонентні пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* [2; 3; 4; 7; 8; 13; 14; 15; 16; 17; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25]. Напр.: *Інші умови узгоджуються (Сторонами) в кожному конкретному випадку* [21, с. 181; 23, с. 154]; *Суперечки / Спори розглядаються / вирішуються (органами Держарбітражу / арбітрами / Арбітражним судом) відповідно до чинного законодавства* [3, с. 268; 8, с. 262; 13, с. 97; 14, с. 236; 21, с. 211, 412; 23, с. 146]; *Квартира використовується (Наймачем) на умовах найму* [23, с. 325]; *Угода розривається (мною) достроково* [8, с. 268; 14, с. 145; 21, с. 81; 23, с. 57] тощо. За нашим спостереженням, переважають двокомпонентні конструкції з огляду на їхній узагальнений зміст: нульова позиція діяча зумовлена акцентуванням уваги лише на дії. Напр.: *Особа призначається на посаду...; Роботи виконуються із матеріалів Замовника; Прибуток розподіляється пропорційно до витрат; Договір анулюється після постачання...; Претензія задовольняється повністю / частково в сумі...; До порушника вживаються санкції; Остаточні терміни коригуються на період...; Готівка не видається без касової заявки; Угода укладається на новий термін* тощо.

У деяких посібниках з офіційно-ділового мовлення пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* кваліфіковано як порушення сучас-

них мовленнєвих норм [10, с. 118–119], для усунення якого рекомендовано вживати активні (неозначено-особові, означено-особові, двоскладні речення) або пасивні (з предикативними формами на *-но*, *-то*) конструкції. Напр., неправильно – правильно: *Підсумки змагання між групами **проводяться** один раз на семестр* [2, с. 140]; *Замовлені книги **надсилаються**...* [15, с. 97; 21, с. 68]; *Пасажирам **забороняється**...* [2, с. 88; 8, с. 225]; *Інші безпосередні витрати Покупця **відшкодовуються Продавцем*** [21, с. 181; 23, с. 114] – *Підсумки змагання між групами **підбивають** один раз на семестр; Замовлені книги **надсилаємо**...; Пасажирам **заборонено**...; Інші безпосередні витрати Покупця **відшкодовує Продавець***. Проте частіше пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* функціонують паралельно з активними конструкціями в сучасних зразках документів, а подекуди й у тому самому тексті документа. Напр.: *Звіт **підписується керівником підрозділу** – Протокол **підписують** усі члени лічильної комісії* [20, с. 107, 115]; *Продукція, що **випускається**... – Продукція, яку **випускають**...* [23, с. 53]; *Будівельні роботи **виконуватимуться** місцевими **фірмами**, які **найматимуться** на умовах субпідряду. Виконання робіт **контролюватимуть** висококваліфіковані **фахівці**...* [3, с. 187; 25, с. 155]. Крім того, конструкції на зразок: *До заяви **додаються** такі документи. . . ; До заяви **додаю**. . . та **Додаток**...* – визначено як рівноцінні варіанти оформлення додатку заяви [21, с. 154]. Вважаємо, що пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* переважають над активними як данина історії розвитку офіційно-ділового стилю, якій уже час "канути в Лету".

В аналізованих виданнях із офіційно-ділового мовлення спостерігаємо не лише паралельне функціонування пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* та з предикативними формами на *-но*, *-то*, а й суттєве домінування першого типу пасивних конструкцій над другим. Напр.: *Оплата **переказується** / Суму **переказано** на рахунок...* [23, с. 286, 205]; *Особі **надається** / **надано** право...* [3, с. 421; 8, с. 198; 13, с. 178; 15, с. 163; 21, с. 105; 23, с. 156]; *Реєстрація учасників конференції **проводитиметься**... – Сертифікаційне зовнішнє тестування **буде проведено**...* [3, с. 170, 177]; *Пенсія на іншій підставі або від іншого відомства **призначалась** – Пенсію **призначено**...* [7, с. 177, 236] тощо.

Нерозв'язаність питання внормованості пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* зумовлює їхнє паралельне, проте нечасте функ-

ціонування і з конструкціями з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий*, суттєва перевага над якими і зумовлює периферійність останніх у парадигмі пасиву. Напр.: *Характеристика будівлі наводиться в технічному паспорті – Характеристика квартири та її обладнання наведені в технічному паспорті* [21, с. 409, 425; 23, с. 307, 324]; *Ці недоліки негайно ліквіднуються за рахунок продавця – У період цієї угоди організація орендаря буде ліквідована* [21, с. 183, 331; 23, с. 114, 221] тощо.

Отже, попри відносно вільний розвиток української літературної мови на сучасному етапі однією з визначальних рис офіційно-ділового стилю, зокрема адміністративно-канцелярського підстилю, лишається домінування парадигми пасиву, яка має трансформований вигляд: ядро формують конструкції із дієсловами на *-ся*, а периферію – з предикативними формами на *-но, -то* та дієприкметниками на *-ний, -тий*. Суттєва перевага конструкцій із дієсловами на *-ся* над іншими типами пасивних конструкцій, що засвідчує їхній перехід із крайньої периферії до центру парадигми пасиву, є даниною історії розвитку офіційно-ділового стилю і залежить переважно від власних уподобань укладачів фахових видань із офіційно-ділового мовлення, мовний смак яких сформований переважно через недостатній рівень оволодіння нормами культури мовлення.

Література

1. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
2. Волкотруб Г. Й. Українська ділова мова : практикум / Г. Й. Волкотруб, А. М. Венцовський. – К. : МАУП, 2003. – 156 с.
3. Глущик С. В. Сучасні ділові папери : навч. посіб. / С. В. Глущик, О. В. Дяк, С. В. Шевчук. – Вид. 5-те, доповн. і переробл. – К. : Атіка, 2005. – 544 с.
4. Гордієнко К. Д. Діловодство в роботі секретаря : практ. посіб. / К. Д. Гордієнко. – 2-е вид., стереотип. – К. : КНТ, 2007. – 280 с.
5. Городенська К. Дієслово / К. Городенська // Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. вид-во "Пульсар", 2004. – С. 217–298.
6. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / К. Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. / відпов. ред. Л. О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 11–15.
7. Данюк В. М. Кадрове діловодство : навч. посіб. / В. М. Данюк, Л. П. Кулаковська. – К. : Каравела, 2006. – 240 с.

8. Діденко А. Н. Сучасне діловодство : навч. посіб. / А. Н. Діденко. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – 384 с.
9. Комова М. В. Діловодство / Нац. ун-т "Львівська політехніка", Ін-т гуманітарних і соціальних наук / М. В. Комова. – Львів : Тріада плюс, 2006. – 220 с.
10. Комова М. В. Складання ділових документів : навч. посіб. / М. В. Комова ; Нац. ун-т "Львівська політехніка", Ін-т гуманітарних і соціальних наук. – Львів, 2007. – 176 с.
11. Лаврінець О. З історії вивчення предикативних форм на *-но*, *-то* в українській мові / О. Лаврінець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 45–58.
12. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К. : ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1997. – 303 с.
13. Паламар Л. М. Мова ділових паперів : практик. посіб. / Л. М. Паламар, Г. М. Кацавець. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2000. – 296 с.
14. Палеха Ю. Кадрове діловодство : навч. посіб. (зі зразками сучасних ділових паперів) / Ю. Палеха. – 5-те вид., доповн. – К. : Ліра-К, 2009. – 476 с.
15. Погиба Л. Б. Складання ділових паперів. Практикум : навч. посіб. / Л. Б. Погиба, Т. О. Грибніченко, М. П. Баган. – К. : Либідь, 2002. – 240 с.
16. Потелло Н. Я. Українська мова і ділове мовлення : навч. посіб. / Н. Я. Потелло. – 4-те вид., випр. – К. : МАУП, 2001. – 256 с.
17. Практикум з українського ділового мовлення / Л. Г. Погиба, Н. Г. Шкурятяна, Т. О. Грибніченко та ін. – К. : ФАДА, ЛТД, 2002. – 359 с.
18. Синявський О. Порадник української мови / О. Синявський. – Харків–Берлін–Нью–Йорк : Космос, 1922. – 150 с.
19. Скібіцька Л. І. Діловодство : навч. посіб. / Л. І. Скібіцька. – 2-ге вид. – К. : Кондор, 2009. – 220 с.
20. Собчук В. С. Основи загального діловодства : навч. посіб. / В. С. Собчук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – 180 с.
21. Сучасне діловодство : зразки документів, діловий етикет, інформація для ділової людини / уклад.: Н. Г. Горголюк, І. А. Казімірова ; за ред. В. М. Бричина. – К. : Довіра, 2007. – 687 с.
22. Універсальний довідник з ділових паперів та ділової етики. – К. : Довіра, 2003. – 623 с.
23. Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / С. П. Бирик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта. – 2-ге вид., доповн. і випр. – К. : Довіра : УНВЦ "Рідна мова", 1999. – 507 с.
24. Хоменко М. Ф. Посібник з діловодства / М. Ф. Хоменко, О. В. Грабарь. – Вид. друге, випр. і доповн. – К. : Генеза, 2003. – 104 с.
25. Шевчук С. В. Українське ділове мовлення : навч. посіб. / С. В. Шевчук. – К. : Літера ЛТД, 2001. – 480 с.

УДК 81'367:165.12:[811.161.2]"712"

Р. Г. Шрамко

Ізофункційна структура суб'єктної й предикатної позицій у реченнях із предикатами стану суб'єкта

Стаття є спробою проаналізувати особливості наповнення суб'єктної синтаксеми в реченнях, які конституують ізофункційні трикомпонентні синтаксичні парадигми $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$ із вербативами, ад'єктивами / вербоїдами й адвербативами стану суб'єкта. У роботі схарактеризовано понятійну розгалуженість субстантивів – репрезентантів лівобічної припредикатної позиції носія фізичного, фізіологічного, психоемоційного та інтелектуального стану. Уточнено функційну активність у сучасній українській мові лексико-семантичних розрядів субстантивів на позначення істот / неістот як суб'єктів стану.

Ключові слова: ізофункційна компонентна синтаксична парадигма, синтаксична структура, суб'єкт стану, предикат стану, субстантив, синтаксема.

В статье предпринято попытку проанализировать особенности заполнения субъектной синтаксеми в предложениях, конституирующих изофункциональные трёхкомпонентные синтаксические парадигмы $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$ с вербативами, ад'єктивами / вербоїдами и адвербативами состояния субъекта. В работе охарактеризовано понятийное разветвление субстантивов – репрезентантов левосторонней припредикатной позиции носителя физического, физиологического, психоэмоционального и интеллектуального состояния. Уточнена функциональная активность лексико-семантических разрядов субстантивов, обозначающих имена одушевлённые / неодушевлённые как субъектов состояния в современном украинском языке.

Ключевые слова: изофункциональная компонентная синтаксическая парадигма, синтаксическая структура, субъект состояния, предикат состояния, субстантив, синтаксема.

The article is an attempt to analyze the subject syntaxeme filling peculiarities in sentences, constituting $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$ isofunctional three-component syntactic paradigms with verbal, adjective / participle, and adverbial subject state predicates. The notional embranchment of substantives, which are left-side physical, physiological, psycho-emotional, intellectual state carrier by-predicate position representatives, was determined in succession. The functional activity of lexical-semantic classes of substantives, denoting animate / inanimate as

state subjects in Modern Ukrainian, was ascertained consistently. It was proved that the substantives, designating human beings as physical, physiological, psycho-emotional, and intellectual state carriers, have the highest functional potential, whereas the functioning of substantives – animals and inanimate appellations manifests transforming and metaphorical using of the state carrier of this type.

Key words: isofunctional component syntactic paradigm, syntactic structure, state subject, state predicate, substantive, syntaxeme.

Проблема структурування ізофункційних трикомпонентних парадигм $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + \text{Adj} / \text{Part} \rightarrow N_3 + \text{Ad}$ із предикатами фізичного, фізіологічного, психоемоційного й інтелектуального стану суб'єкта належить до кола актуальних у сучасній україністиці. Одним із перших феноменів ізофункційності одиниць у синтаксичному ладі виокремив і схарактеризував Ю. Леденьов [7; с. 8]. Особливості утворення ізофункційних зв'язків між функційно еквівалентними синтаксичними структурами в синхронії досліджували Н. Гуйванюк [2], Г. Золотова [4], Є. Курилович [6] тощо. Релевантні ознаки речень із вербативами, ад'єктивами / вербоїдами, адвербативами стану носія на тлі теорії ізофункційності були об'єктом наукової інтерпретації І. Вихованця [1], Н. Кавери [5], О. Леути [9], І. Пасічник [12], М. Степаненка [15], В. Тимкової [16], І. Тимофєєвої [17] й ін. Водночас до сьогодні не уточнено питання наповнення припредикатної позиції суб'єкта в синтаксичних структурах із дієслівними, прикметниковими / вербоїдними, прислівниковими предикатами, які входять до складу парадигм зазначеного вище типу, тому об'єктивна потреба в ґрунтовному витлумаченні цього аспекту теорії граматики української мови не викликає жодного сумніву. Класифікування таких реалізаторів перспективне з огляду на те, що в наукових працях загальнотеоретичного характеру природу ізофункційних компонентних синтаксичних парадигм висвітлено недостатньо чітко.

Мета роботи – окреслити репертуар лексико-семантичних актуалізаторів суб'єктної синтаксеми в реченнях із предикатами фізичного, фізіологічного, психоемоційного, інтелектуального стану носія – компонентах ізофункційних синтаксичних парадигм $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + \text{Adj} / \text{Part} \rightarrow N_3 + \text{Ad}$ сучасної української мови.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) ідентифікувати спектр граматичних виразників позиції зліва від вербативів, ад'єктивів / вербоїдів, адвербативів стану суб'єкта у синтаксичних структурах розглядуваного типу;

2) конкретизувати семантичний діапазон одиниць на позначення істот як найтипівіших репрезентантів суб'єктної синтаксеми в реченнях із предикатами фізичного, фізіологічного, психоемоційного, інтелектуального стану носія;

3) систематизувати значеннєвий склад лексем – найменувань неістот, що заповнюють лівобічну позицію суб'єкта в синтаксичних структурах із дієслівними, прикметниковими / вербоїдними, прислівниковими предикатами стану носія;

4) з'ясувати функційну активність лексико-семантичних розрядів таких субстантивів у реченнях, які формують ізофункційні синтаксичні парадигми $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$ в сучасній українській мові.

Об'єктом роботи є ізофункційні трикомпонентні парадигми $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$, а її предметом – синтаксичні структури з предикатами стану суб'єкта як конститuentи цих парадигм.

Джерелом ілюстративного матеріалу слугує картотека, що об'єднує 7000 фіксацій, добутих способом суцільної вибірки з текстів різностильового спрямування XIX – початку XXI ст.

Суб'єкт фізичного, фізіологічного, психоемоційного, інтелектуального стану є обов'язковим структурним компонентом простого українського речення. На формально-граматичному рівні лівобічне розташування сингулярної за виявом позиції носія того чи того стану врегульоване як потенціалом валентності, так і значенням статального предиката. Така позиція фіксована й детермінована притаманними конкретному ознаковому слову граматичними категоріями, домінувальними серед них є граматичні категорії способу, виду й часу: ... *аж вам **лячно** стане* (А. Чайковський); *Чого ти **сумуєш** чи **сердишся**?* (Б. Грінченко); *Мені **байдуже*** (І. Франко); *А гарна удова **веселіє**, що загублене знайшла* (Марко Вовчок); *Ви **гніваєтесь**?* (О. Кобилянська); *І так **страшно** стало Мажорисі, що прокинулась геть мокра од поту холодного...* (А. Дімаров); ***Встидно** мені дуже* (І. Франко).

Суб'єкт стану репрезентує клас пацієнсів / пацієнтів [11, с. 81; 14, с. 24] за деміпасивною здатністю відчувати / бути схильним до певного стану. Усеохопне переживання стану – одна з невід'ємних властивостей носія, його перманентна характеристика. Фізичний, фізіологічний, психоемоційний, інтелектуальний стан виникає поза волею чи настроєм експерієнсива / експерієнсера [3, с. 214; 13, с. 165], що так само не корегує тривалість перебігу стану чи неспроможний докладати зусиль щодо його підтримання загалом.

Усвідомленню або відчуженню стану носієм властивий відтінок результативності, оскільки фізичний, фізіологічний, психоемоційний чи інтелектуальний стан є наслідком впливу зовнішньої сили – обставин, докілья або ситуації, у якій опинився суб'єкт незалежно від його біологічних властивостей, фізичних можливостей, морально-вольових якостей, розумових здібностей, психічної діяльності, ставлення до подій / явищ об'єктивної реальності, взаємин на основі комунікативної діяльності й ін. Статичну ситуацію, у якій перебуває суб'єкт, водночас розглядають як налаштованість "людини, на яку вона сама не в змозі впливати і яка ... визначає всі її почуття і бажання" [18, с. 427]: ... *нам ще й досі **встидно**, коли собі пригадаємо, як ми вас приймили* (І. Франко); *Я був такий **соромливий*** (В. Сосюра); *Вперше в Каховці Данькові стало по-справжньому **страшно** якраз тепер...* (О. Гончар); *Пристав **сердиться**...* (В. Винниченко); *Ти ж **смутна**, у тебе сльози, і тремтиш ти вся* (Олександр Олесь); *І так мені стало **шкода**, мало не заплакав* (С. Васильченко). Інколи ознака того чи того стану інтегрується з ознакою іншого відчуття / почуття, оскільки носій може синхронно переживати кілька станів: *І змить йому стало **чудно** і навіть **смішно*** (В. Винниченко); *І так **гидко**, так **тоскно** й **незатишно** стало Гапощі...* (А. Дімаров); ... *і **сумно** йому, і **чудно**, і щось би робив, і кудись би пішов, і щось би говорив* (А. Свидницький); *Мені стало **смутно** й чогось **шкода*** (С. Васильченко); *І **чудно** мені, й **гарно*** (С. Васильченко); ... *Маковейчикові ... і **соромно**, і **легко**, і **весело*** (О. Гончар); *Бо мені і **весело**, й **чудно*** (Б. Грінченко).

У формально-граматичній будові речення суб'єкт жорстко субординований вербату, ад'єктиву / вербоїду, адвербату як первинному / вторинному ознаковому слову, граматичному актуалізатору семантики статального предиката. Суб'єктній синтаксемі властива частиномовна варіантність репрезентації. У синтаксичних структурах аналізованого вірця такий носій реалізований насамперед грамемами номінатива й датива субстантивів: ... *молодь ... була **страшенно збентежена*** (Олександр Олесь); *Як, Грицю? – питає **вона** і **чудується*** (О. Кобилянська); ***Татари** дуже збентежились* (А. Чайковський); ... *усяке **тривожиться**, сумує...* (П. Куліш); *Одного разу **Марко** навіть дуже лякається* (Б. Грінченко); *Тепер **вона** не такою байдужною була, як біля річки* (Іван Ле); ... *аж **самій** стало **лячно*** (П. Загребельний). Ізофункційна трикомпонентна синтаксична парадигма, сформована на базі речень із предикатами стану суб'єкта, представлена так: $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$:

Ти веселився в теплі... (А. Дімаров) → *Він був веселий, бо його діло закінчене...* (Іван Багряний) → *Так їй весело, гарно* (А. Тесленко); *А він лякаєсь: це все вона!* (Л. Костенко) → *Вона... тільки злякана* (В. Винниченко) → *Іноді мені лячно...* (О. Кобилянська).

Семантико-синтаксична ознака носія фізичного, фізіологічного, психоемоційного, інтелектуального стану в синтаксичних структурах – конститuentaх указаних вище ізофункційних трикомпонентних парадигм програмує відповідну лексико-семантичну актуалізацію суб'єктної синтаксеми. Звертає на себе увагу той факт, що експлікаторами сингулярної лівобічної позиції є передусім іменники, які називають істот і неістот. Серед лексем на позначення істот, що заповнюють позицію зліва від вербативів, ад'єктивів / вербоідів, адвербативів стану суб'єкта, вирізнено найменування тварин та людей, причому серцевину становлять останні. У корпусі бестіальних іменників спостережено найперше власні й загальні назви свійських тварин, зосібна сільськогосподарського призначення (кішок, собак, овець, коней): *Лиш овечки... тішуться...* (Марко Черемшина); *Кінь жахається...* (О. Кобилянська); *Султанка [собака]... дуже врадувана...* (А. Чайковський); *Кім Мурлика застидався* (І. Франко); *Кінь стоїть над ними, ... сердиться* (О. Гончар). Значно активніше припредикатну позицію носія стану в сучасній українській мові заповнюють апелятиви із семантикою "дика, а не свійська тварина". До їхнього складу належать як найменування істот, що виникли на східнослов'янському мовному ґрунті, так і назви екзотичних звірів. Сюди зараховуємо й лексеми, які позначають риб, комах та птахів загалом / окремі види представників тваринного світу як казкові персонажі: *Засміявся чорний крук ізтиха...* (Б. Грінченко); *Сидить жучок і журиється* (О. Іваненко); *Лев лютує!* (Б. Грінченко); *І так верблюду інтересно...* (Л. Костенко); *Вовк врешті скучив* (М. Коцюбинський); *... жайворонки... сміються* (Олександр Олесь); *... сокіл застидався та й відлетів...* (Марко Черемшина); *Руба в Дніпрі сміялася цього вечора!* (О. Гончар).

Розлогий семантичний спектр у межах ізофункційних трикомпонентних парадигм $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$ властивий іменникам, що позначають людину як суб'єкт фізичного, фізіологічного, психоемоційного чи інтелектуального стану. Реалізаторами цього лексико-семантичного розряду є такі одиниці: 1) власні назви: *... Химці теж стало страшно* (А. Дімаров); *Дуже тяжко смутувала Маруся* (Марко Вовчок); *Мочернаки сердилися...* (Марко Черемшина); *Одна біда: ся друга Роксоляна Хасеки-Хуррем... сумує...*

(П. Куліш); **Григорієві**... *школа таку презарну тварину*... (Іван Багрянний); ... **Маня** *майже розпачає*... (О. Кобилянська); **Антоші** ... *сучно* (М. Коцюбинський); 2) загальні назви, зокрема апелюючи **люди, людина** (... *добрі люди сумують і плачуть вельми!* (Марко Вовчок); ... *тут здебільшого все люди веселі*... (О. Гончар), та найменування за певними ономазіологічними параметрами, найвагомішими серед них є а) навчання й освіта: **Вчителька** *сердита*... (С. Васильченко); б) фах, посада: **Прикажчик** ... *лякається* (В. Винниченко); **Ханові** ... *лячно* (Володимир Малик); ... **цар** ... *сердитий* (І. Франко); ... **агрономові** *тоскно*... (Остап Вишня); *Та недовго сумує отаман* (М. Коцюбинський); А **шеф** *лютий*... (О. Гончар); **Сотник** ... *дуже радий і веселий* (А. Чайковський); в) національна належність: **Поляки** *збентежилися, почувши таке* ... (А. Чайковський); ... *зажурився грек* (Л. Костенко); *Сміється циган* ... (Л. Костенко); ... *стиха радіє, стиха й сумує українець* (П. Куліш); *Сміялись ... скіфи і етруски* (Л. Костенко); *Сміються варяги*... (І. Франко); г) суспільно-політичний стан, соціально-економічні права народу чи окремих його верств: ... *сумує жертвеник народний* (Олександр Олесь); ... *підданці-борці царя осіннього* ... *тривожаться чимало* (Марко Черемшина); А *що таке? – турбується селянин* (С. Васильченко); ... *козак* ... *сумує* ... (Т. Шевченко); ... *омітно стривожився пасажир* (О. Гончар); *В такі хвилини мандрівникам смутно* (Л. Костенко); ... *моя Княгиня туже* ... (Олександр Олесь); **Багач** *собі*... *журиться*... (І. Франко); ... **роботяги** *сміються*... (О. Гончар); г) родинні зв'язки та стосунки, назви спорідненості чи свояцтва: **Тато** *сердиться* ... (А. Дімаров); ... **мати** *печалиться*... (А. Свидницький); А **сестра** ... *Наталочка, журиться* (Іван Багрянний); ... **брат** *сумує!*.. (М. Старицький); **Мужу** *часом ніяково, жінці часто стидно* (І. Франко); ... *журиться коханий* (Олександр Олесь); *Ой плаче сирітка і туже, й ридає*... (Б. Грінченко); д) вікові або гендерні особливості: *Радіють діти*... (Марко Черемшина); ... *сумують хлопець з дівчиною* (С. Васильченко); ... **дівка** ... *боїться* (Ю. Федькович); ... **чоловіку** *вже неприховано тривожилися*... (П. Загребельний); е) релігія: *Самотні? Ми? – сміється піп Шрамко* (Л. Костенко); **Піп** *стривожився, не діставши відповіді на запитання* (Іван Ле); *Коли птицям молитви промінь сплітаю, прихожани сміються: "Дитя, не дід!"* (Б. Рубчак); ... **інок** ... *боїться* (П. Куліш).

Окремий лексико-семантичний розряд виразників носія фізичного, фізіологічного, психоемоційного, інтелектуального стану в ізо-

функційних трикомпонентних парадигмах $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$ утворюють іменники, що називають неістот. Вони об'єднують передусім найменування: 1) сукупностей людей: *Господь воцарився – нехай бояться **народи!*** (Біблія); ... ***ватага** ... дуже збентежилась ...* (А. Чайковський); 2) органів / частин людського тіла: ... ***очі** ... сумні ...* (О. Гончар); ***Тіло** потішається...* (П. Куліш); ***І мозок мій здивований** украй ...* (Л. Костенко); *Тільки **очі** ... тужні* (В. Підмогильний); сюди віднесемо й апелюючи ***душа, серце: Серцю** втішно на полях ...* (Д. Загул); *Моя **душа** сумтна до смерті!* (Леся Українка); ... *моє **серце** ... сумує* (П. Куліш); *Сумує... **душа** моя...* (Д. Загул); 3) елементів інтер'єру, меблів, предметів домашнього (кімнатного) чи декоративного вжитку: ***Манекени** завжди сміються...* (Д. Павличко); *Сумує **лава**...* (В. Сосюра); 4) приміщень за функційним призначенням / їхніх частин чи окремих споруд: ***Двері** заприралися і сердилися* (Марко Черемшина); ***І солодко** сміються **вітрини**...* (В. Сосюра); 5) рослинного світу, серед них дикорослі / культивовані садові дерева й кущі, сільськогосподарські городні культури або їхні частини: ***Дерево** хмуриється й сердиться ...* (С. Васильченко); ***І сумують** дві **берізки** ...* (В. Сосюра); *Зажурилась **тополенька** ...* (С. Руданський); *Сумують **айстри** у саду* (В. Сосюра); *Сумує **тернина** ...* (С. Васильченко); ... *тільки **листя** сумує крилате ...* (В. Сосюра); *А до вікна припадає **гілля** – тужить ...* (С. Васильченко); 6) абстрактних понять на позначення дій та процесів: *Тужить ... в яру **дівочий спів**...* (С. Васильченко); ... *лютує людський **шал*** (Юрій Клен); почуттів і станів: *Аж **лихо** сміється ...* (Т. Шевченко); *Тоскно **задумі** пізній ...* (С. Йовенко); 7) понять у галузі мистецтва, що передають культурні запита людини, її естетичні смаки та вподобання: ... ***віоліна** тужливо журиться ...* (Василь Еллан-Блакитний); ... *тужить сумна **бандура** ...* (В. Симоненко); 8) земельних ділянок / угідь, а також термінів, які характеризують процес обробітку ґрунту, орні знаряддя тощо: ***Радується** на ріллі **скиба**...* (Марко Черемшина); 9) астрономічних понять: ***І небо** сміється, **і поле** сміється...* (Б. Грінченко); *Сумно ... **сонцю** ...* (Марко Черемшина); 10) географічних понять, зосібна різних типів ландшафтів зі властивою їм рослинністю, територій із чітко фіксованими розмірами, акваторій та ін.: ***Пишна земля візантійська** ... тихо сумує* (Леся Українка); ***Дівчина** [водоспад] тужить ...* (Іван Багряний); населених пунктів / їхніх частин: *Тяжко, важко **Україна** сумує ...* (П. Куліш); ***Надворі** вже смеркло, **і тьмою** повитий, **Дрім**ає, сумує **Ієрусалим*** (Т. Шевченко); 11) окремих предметів, що мають сакральне призначення, культових споруд

загалом: *І сняться замріяно Індії далі, в траві дитинча-молодик, і храм голубий, де в задуманій залі сумує **візтар** золотий ...* (В. Сосюра); ... **дзвони** сміються ... (Олександр Олесь); *На тім степу скрізь **могили** Стоять та сумують...* (Т. Шевченко); 12) поняття, які віддзеркалюють вірування / уявлення певного народу: *Сміється моя **відьма**...* (Л. Костенко); *А **дерево життя** стоїть та тужить...* (І. Франко); 13) темпоральних понять: *А день біжить, а **день** сміється* (В. Сосюра).

Важливо наголосити на тому, що заповнювачами лівобічної суб'єктної позиції при вербативах, ад'єктивах / вербоїдах, адвербативах фізичного, фізіологічного, психоемоційного, інтелектуального стану носія в ізофункційних трикомпонентних парадигмах $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$, крім іменників, служать також 1) субстантивовані прикметники, що називають особу передусім за її фізіологічним буттям чи фізичним станом, ознаками, руховою активністю тощо. Це лексеми, пов'язані з життям людини, її народженням / смертю: *Сумно **старій і старому**...* (Д. Загуп); ... **молодшому** у колісці ... **заздо**... (А. Чайковський); *Журяться **старі**...* (І. Франко). До конститuentів цієї групи зараховуємо й одиниці, які розкривають соціальний статус носія: *А **бідний** плаче і сумує...* (І. Франко); *За дверима нудиться **коридорний** ...* (І. Багрянний); 2) особові, неозначені, відносні й узагальнювальні займенникові іменники: *Я сумую, і журбі немає **дна*** (В. Сосюра); ... **мені** аж лячно (І. Франко); *Йому телер ... байдуже* (П. Загребельний) / ... **декому** ніяково ... (В. Винниченко); ... **хтось** стривожився ... (С. Васильченко) / ... **що** співають і веселяться (Біблія) / ... **усяке** тривожиться, сумує ... (П. Куліш); **Кожному** ... радісно ... (І. Нечуй-Левицький); *І всі жаліють!* (Б. Грінченко); **Всі** тривожні (В. Сосюра); 3) присвійні, вказівні, означальні, узагальнювальні займенникові прикметники: ... **сам** такий утішний, господи! (Ю. Федькович); **Самому** чудно (Т. Шевченко) / ... **іншим** завжди ... **задрісно** ... (А. Дімаров); ... **другий** [інший], **ледащо**, **лінується** ... (Б. Грінченко); 4) відмінково-субстантивні сполуки: *Вона знає, **хто** тільки слабує з наших **сусід** ...* (І. Нечуй-Левицький); *Дочекалися й ми тії днини, коли **чорні сили зла і реакції**, **поборювані** Світлим Козацьким Духом, **затремтіли** й **жахнулися!*** (Ю. Андрухович).

Зазначимо, що ті дієслівні, прикметникові / вербоїдні, прислівникові предикати, які експонують значення внутрішнього стану носія, формують семантичне ядро предикатів стану в сучасній українській мові. Ця ознака здебільшого не виходить за межі суб'єкта, реалізу-

ючись у відповідному фізичному, фізіологічному, психоемоційному чи інтелектуальному стані. Носієм у синтаксичних структурах розглядуваного вище типу є найперше людина. Функціонування найменувань тварин у реченнях із предикатами стану суб'єкта сигналізує про "своєрідний вияв антропоморфізму" [10]. Системне вживання таких назв в ізофункційних трикомпонентних синтаксичних парадигмах $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$ спричинене авторськими чи жанровими вимогами, коли носій того чи того стану трансформується в метафоричний суб'єкт. Метафоризація відбувається й у тому разі, якщо суб'єкту синтаксему граматично актуалізують іменники на позначення неістот.

Отже, лівобічну позицію носія фізичного, фізіологічного, психоемоційного, інтелектуального стану в синтаксичних структурах – конститuentaх ізофункційних трикомпонентних парадигм $N_1 + V_f \rightarrow N_1 + Adj / Part \rightarrow N_3 + Ad$ заповнюють передусім іменники. Реалізаторами цієї позиції є також субстантивовані прикметники, займенникові іменники, займенникові прикметники, зрідка – відмінково-субстантивні сполуки. Серед одиниць – репрезентантів розглядуваної суб'єктної синтаксеми вирізняє назви неістот та істот, причому серцевину формують останні. У корпусі субстантивів на позначення істот найвищою функційною активністю наділені лексеми, які йменують людину як суб'єкт фізичного, фізіологічного, психоемоційного чи інтелектуального стану, тоді як уживання субстантивів, що називають тварин, неістот, указує на трансформування й метафоризацію такого носія.

Пропоновані висновки й узагальнення відкривають перспективу для подальших – глибших – студій речень із предикатами стану суб'єкта в межах ізофункційних компонентних синтаксичних парадигм сучасної української мови.

Література

1. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
3. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 378 с.
4. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова ; отв. ред. С. Г. Бархударов. – М. : Наука, 1973. – 351 с.

5. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Кавера Н. В. ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. мови. – К., 2008. – 24 с.
6. Курилович Е. Очерки по лингвистике : сб. статей / Е. Курилович ; пер. с польск., фр., англ., нем. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
7. Леденёв Ю. Ю. Изофункциональность как языковая универсалия / Ю. Ю. Леденёв // Стилистика и культура речи : межвуз. сб. науч. тр. / М-во образования Рос. Федерации, Пятигорск. гос. лингвист. ун-т ; редкол.: Витковская Л. В. (отв. ред.) и др. – Пятигорск : Изд-во Пятигорск. гос. лингвист. ун-та, 2000. – 175 с. – С. 17–23. – Библиогр. : с. 167–173.
8. Леденев Ю. Ю. Явления изофункциональности на различных ярусах синтаксической системы языка : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" : 10.02.19 "Теория языков" / Леденев Юрий Юрьевич ; Ставропол. гос. ун-т. – Ставрополь, 2001. – 40 с.
9. Леута О. І. Дієслівні речення в українській літературній мові: структура, семантика, моделі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Леута О. І. ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2009. – 35 с.
10. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : монографія / Олександр Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
11. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : монографія / О. Г. Межов ; ред. і кор. М. М. Карпевич-Ящук, О. А. Банада ; техн. ред. О. С. Шумік. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
12. Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Пасічник І. А. ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 1998. – 17 с.
13. Плунгян В. А. Общая морфология: введение в проблематику : учеб. пособие / В. А. Плунгян. – 2-е изд., испр. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 384 с.
14. Смирнова Т. Н. Семантическая структура предложений с предикатами состояния : (на материале русского языка) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Смирнова Т. Н. ; Харьков. гос. пед. ун-т им. А. М. Горького. – Х., 1986. – 25 с.
15. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення : монографія / М. І. Степаненко ; НАН України, Укр. мовно-інформ. фонд. – К., 1997. – 216 с.
16. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові : монографія / В. А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.
17. Тимофєєва І. С. Семантичні функції речень на позначення фізичного стану людини в українській мові / І. С. Тимофєєва // Лінгвістичні студії :

зб. наук. праць / уклад.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – С. 102–107.

18. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; гол. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с. УДК [811.161.1+811.112.2]367(045)

О. С. Даниленко

Синтаксическая организация и актуальное членение русских и немецких пословиц

У статті розглядаються різні структурно-комунікативні типи прислів'їв німецької та російської мов на основі аналізу їх формально-граматичного й актуального членування.

Ключові слова: паремія, прислів'я, синтаксис, актуальне членування.

В статье рассматриваются различные структурно-коммуникативные типы пословиц немецкого и русского языков на основе анализа их формально-грамматического и актуального членения.

Ключевые слова: паремия, пословицы, синтаксис, актуальное членение.

The article considers various structural and communicative types of proverbs in German and Russian by analysing their formal-grammatical and thematic-rhematic structure.

Key words: paroemia, proverbs, syntax, thematic-rhematic structure.

Пословицы (в иной терминологии паремии), представляя собой результат народного мышления, своего рода философские, этические, социальные, педагогические и прочие суждения, давно привлекают внимание исследователей не только как объект фольклорного либо лингвистического анализа, но и как источник для исследования народного мировоззрения и весьма интересный феномен логического порядка.

По мнению исследователей, паремии относятся к языковым единицам, имеющим план выражения (форму) и план содержания (значение) [1; 2; 3].

С другой стороны, на фоне бурного развития символической логики, генерализации структуралистической парадигмы исследования в языкознании и всеобщей математизации гуманитарных дисциплин значительно возрос интерес, в частности, к структуральным аспектам паремий. Так, специфика формы самих пословиц пора-

жает своей простотой, симметричностью, "формулообразностью": *Дело есть дело / Geschäft ist Geschäft (A=B)*; *Голод не тетка / Der Hunger ist niemals Freund (A≠ B)*; *Своя рубашка ближе к телу / Das Hemd ist mir näher als der Rock (A>B)*. Такие "синтаксические формулы" очень продуктивно повторяются как в фонде отдельного народа, так и в интернациональном материале [1, с. 1].

Анализ научной литературы по вопросам паремий показал, что в лингвистике особое внимание в основном уделяется культурной значимости пословиц в разных национальных языках, в то время как их формально-грамматическое строение и актуальное членение по-прежнему остаются недостаточно разработанными. Именно этими факторами объясняется актуальность данной статьи.

Таким образом, объектом исследования являются пословицы немецкого и русского языков, предметом исследования – их актуальное членение с учетом формального синтаксического членения.

Цель данной статьи – рассмотреть структурно-коммуникативные типы пословиц на основе анализа их формально-грамматического и актуального членения.

Проблемы структурных уровней анализа логической, синтаксической и семантической структуры паремий неоднократно рассматривались В. С. Баевским, Н. Барли, Д. Бурхартом, С. Голопенцией-Эретеску, К. Григасом, А. Дандисом, О. Зихом, З. Каньо, Э.-Л. Кенгас-Маранда, Ю. И. Левиным, В. Мидером, Дж. Б. Мильнером, К. Негреану, Г. Л. Пермяковым, Р. Прибе, П. Сайтелом, Д. Станчу, А. Сэмеркени, В. Фойтом, М. А. Черкасским и др. Не следует забывать также фундаментальные труды в изучении синтаксических черт русских паремий (З. К. Тарланов) и немецких (А. Д. Райхштейн, М. Д. Степанова, И. И. Чернышева).

К синтаксическим свойствам пословиц относятся признак структуры, связанный со структурной организованностью в виде разного типа предложений, и признак формы, включающий такие особенности паремий, как краткость, лаконичность и ритмичность. Паремии являются одним из средств формирования и сообщения определенной мысли, они выполняют коммуникативную функцию, им свойственны такие признаки предложения, как смысловая, структурная, грамматическая и интонационная завершенность, синтаксическая предикативность и коммуникативная задача [2].

Анализ предложения с точки зрения его функционирования в речевом процессе представляет значительный интерес, поскольку

в акте вербальной коммуникации на передний план выступают интонационные средства, которые не описываются синтаксическим анализом. Таким образом, становится очевидной необходимость сочетать синтаксический анализ с анализом актуального членения предложения для достижения наиболее глубокого проникновения в сущность рассматриваемых явлений.

По мнению И. Н. Филипповой, познавательная функция языка заключается в установлении отношения высказываемого в предложении к объективной действительности. На синтаксическом уровне предикации предложение является грамматически оформленной конструкцией, а не коммуникативной единицей. Актуальное членение оказывается зависимым от синтаксического строя предложения, т. к. использует выраженные грамматическим членением отношения для создания коммуникативной перспективы. Связь синтаксического и актуального уровня предикации дает право считать предложение коммуникативной единицей. Единство познавательной и коммуникативной функции языка проявляется также и в пословицах. Однако коммуникативная функция паремий преобладает над законами синтаксического строя (немецкого предложения, в частности) [3].

В структурном отношении русские и немецкие паремии могут быть повествовательными и побудительными, полными и неполными, простыми и сложными, двусоставными и односоставными, сложноподчиненными и сложносочиненными, бессоюзными и т. д.

И. Н. Филиппова рассматривает два основных типа взаимодействия синтаксиса и актуального членения: единство синтаксиса и актуального членения для формирования конструкций без предикативных особенностей с нейтральной коммуникативной структурой и противодействие синтаксиса и актуального членения для создания конструкций без предикативных особенностей, содержащих сложную коммуникативную структуру с богатой коммуникативной семантикой либо конструкций с предикативными особенностями и нейтральной коммуникативной структурой [3].

Так, например, в паремиях в виде полного, законченного предложения свое формальное выражение получают все члены. Смысл и понимание полных предложений-паремий не обусловлены контекстной и речевыми ситуациями. Значение немецкой паремии *Jeder Mensch hat seine Fehler* можно вывести и без контекста: у каждого человека есть свои недостатки, отрицательные качества [4, с. 177]. Синтаксическая организация пословицы этого типа соответствует нормам немецкого литературного языка. С коммуника-

тивной точки зрения такие поговорки служат для реализации одного коммуникативного единства и обнаруживают объективное развитие от темы к реме. Отсутствие предикативных особенностей находит подкрепление в нейтральной коммуникативной структуре и соответствующем интонационном оформлении.

Несмотря на то, что в неполных паремиях-предложениях пропущен один или несколько его членов, они не нуждаются в "восстановлении" недостающих слов. Такие предложения называются эллиптическими, в них неполным, незаконченным является не смысловой объем, а грамматический состав. Такая структурная неполнота придает паремиям сжатость, делает их более компактными и усиливает смысловую емкость.

В поговорках, выраженных простым предложением с однородными сказуемыми (*Der Fuchs ändert den Balg und bleibt ein Schalk / Волк каждый год линяет, а нрава не меняет*), усложнение синтаксического строя предложения приводит к усложнению его коммуникативной организации. В таких поговорках присутствует координативное усложнение ремы, однако в целом коммуникативная структура остается нейтральной.

Поговорки сложносочиненного строя без предикативных отличительных черт демонстрируют, таким образом, отсутствие особенностей как на уровне синтаксиса, так и на уровне коммуникативной перспективы (*Das Alter wägt, die Jugend wagt / Молодой на битву, а старей на думу*). Тематические компоненты отмечены прогрессивностью с повышением основного тона и ускорением темпа. При этом рема первого коммуникативного единства характеризуется интонацией незавершенности с резким подъемом тона, рема второго единства – интонацией завершенности с падением тона.

Более сложную структуру создает поговорка в форме сложносочиненного предложения без коммуникативно избыточного глагола во второй части (*Leihen macht Freundschaft, Mahnen Feindschaft / Предоставление ссуды рождает дружбу, требование её вернуть – вражду*). В отличие от сложносочиненных конструкций без особенностей в плане предикации, коммуникативные единства данного типа поговорок оказываются взаимосвязанными. Просодические средства выражения актуального членения подтверждают усложнение интонационного оформления таких паремий.

С точки зрения грамматического строя, поговорки, соответствующие сложноподчиненным предложениям, демонстрируют единство взаимозависимых главного и придаточного синтаксических

составляющих. С точки зрения актуального членения главное и придаточное предложения выражают одно коммуникативное единство, располагаясь на разных уровнях его структуры (*Wer aushält, bleibt Sieger / Терпи, казак, атаманом будешь*). Сложное оформление актуального членения в пословицах данного типа маркируют темпоральный компонент и мелодика.

Нами уже упоминалось, что к признакам паремий как предложений относится также предикативность. Она, по словам В. Н. Телии, "соотносит целым комплексом формальных синтаксических средств, сообщаемых в паремии, смысл с тем или иным временным планом действительности" [5]. Категория предикативности не является узуально закрепленной, не воспроизводится автоматически [6]. Таким образом, пословицы наделяются предикативностью в соответствии с речевым намерением говорящего. Рассмотрим пословицу *Новая метла по-новому метет*, которая имеет основной вариант *Новая метла чисто метет* [6, с. 236]. Данная паремия в разных контекстуальных примерах может выражать разные мысли: "человек, ставший новым руководителем, работает особенно старательно, требовательно, с большей самоотдачей", либо "человек, заменивший кого-либо в должности, работает вразрез с заведенными при старом начальнике порядками". Как отмечает Г. В. Колшанский, "условия адекватного восприятия отдельных высказываний, отдельных слов могут быть определены лишь в пределах, гарантирующих однозначность функционирования этих единиц, другими словами, в пределах некоторого текста" [7, с. 5].

Окончательные значения паремий реализуются только в контексте при действительной актуализации ее смысла на письме или в речи, т. к., по мнению М. М. Бахтина, "целое высказывание – это уже не единица языка..., а единица речевого общения, имеющая не значение, а смысл" [8, с. 321].

Благодаря своей предикативности пословицы выполняют коммуникативную задачу, тип которой зависит от ситуации общения, контекста и выражается в паремии интонацией и порядком слов [9, с. 395]. Здесь речь идет об актуальном членении или темпоральных отношениях внутри паремии, которые применяются для выражения данного, того, что есть (*Lass den Trunk dem Manne / На бога надейся*), и нового, того, что утверждается, что требуется выполнять, делать, как следует поступать (*aber nicht der Verstand in der Kanne / а сам не плошай*). Этому способствует такое граммати-

ческое средство выражения предикативности как повелительное наклонение [2].

Итак, следует отметить, что признак структуры как синтаксическое свойство паремий связан с их функционированием в виде предложения и обладанием такими характеристиками предложения, как смысловая, структурная, грамматическая и интонационная завершенность, синтаксическая предикативность и коммуникативная задача.

Литература

1. Крикман А. 1001 вопрос по поводу логической структуры пословиц [Электронный ресурс] / А. Крикман. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/krikmann1.pdf>. – Заглавие с экрана.
2. Серегина М. А. Паремия и план ее выражения: признак структуры [Электронный ресурс] / М. А. Серегина – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2010/Philologia/65150.doc.htm. – Заглавие с экрана.
3. Филиппова И. Н. Формально-грамматическое и актуальное членение пословиц: на материале немецкого языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04. "Германские языки" / Филиппова И. Н. – М., 2001. – 215 с.
4. Байер Х. Немецкие пословицы и поговорки / Х. Байер, А. Байер : сборник. - М. : Высш. шк., 1989. – 392 с.
5. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Яз. рус. культуры, 1996. – 284 с.
6. Бондаренко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондаренко. – Л. : Наука, 1978. – 176 с.
7. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 150 с.
8. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
9. Шведова Н. Ю. Предложение. Лингвистический энциклопедический словарь / Н. Ю. Шведова, глав. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 395–396.
10. Бинович Л. Э. Немецко-русский фразеологический словарь / Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин ; под ред. д-ра Маличе-Клаппенбах, К. Агрикола. – 2-е изд., испр. и дополн. – М. : Рус. яз., 1975. – 665 с.
11. Даль В. И. Пословицы русского народа / В. И. Даль – М. : ООО "Издательство Астрель" : ООО "Издательство ПСТ" : ЗАО НПП Ермак, 2005. – 734 с.

УДК 808.5:821

О. В. Харчук

Редагування художньої літератури: погляд автора і редактора

У статті на значному фактичному матеріалі показано роботу автора і редактора над текстами художньої літератури. Також проаналізовано роль редактора у процесі редагування.

Ключові слова: автор, редактор, редагування, читач, авторський задум, читацьке сприймання.

В статье на значительном фактическом материале показана работа автора и редактора над текстами художественной литературы. Также проанализирована роль редактора в процессе редактирования.

Ключевые слова: автор, редактор, редактирование, читатель, авторский замысел, читательское восприятие.

The article on the considerable actual material shows the work of author and editor of texts of fiction. Also is analyzed the role of the editor in the editing process.

Key words: author, editor, editing, reader, the author's intention, the reader's perception.

*Той, хто хоч раз щось видавав, знає,
яка це марудна й складна робота –
редагувати чужі рукописи...
В. Доманицький*

Класична формула успіху редактора текстів художньої літератури – це продуктивна співпраця з автором художнього твору і професіоналізм. Здавалося б, усе так зрозуміло і якщо не просто, то не дуже й складно. Та якби це було справді так, не мали б ми недосконаліх текстів. Теоретики і практики редагування надають великої уваги якості підготовки до друку літературних творів. Запорукою якісного видання, серед іншого, є взаєморозуміння між автором і редактором, їхня злагоджена творча співпраця.

Актуальність дослідження визначається потребою підготовки якісної художньої книги як одного з основних засобів впливу на масову свідомість і суспільну думку.

Мета статті – на конкретних текстах творів українських письменників показати погляд автора на редагування й особливості роботи редактора.

Письменник творить для читача. Художній світ кожного автора особливий. Основне призначення художнього стилю – впливати засобами художнього слова через систему образів на розум, почуття і волю читачів, формувати ідейні переконання, моральні якості, естетичні смаки, допомагати розуміти життя і жити в суспільстві. Для кожного автора усе написано важливе, це його світорозуміння, світосприймання, це те, чим автор хоче поділитися з читачем. Таке завдання письменника, бо він "приходить у літературу не для того, щоб "плести словеса", а для того, щоб показати якийсь там окраєць життя, доступний для нього. Але водночас він обплітає той окраєць життя всіма приступними йому способами мовлення, викладає весь свій словесний арсенал, бо, зрештою, це ж думка людська, забарвлена почуттями людськими, і що може бути для нас дорожчого і прекраснішого" [10, с. 38]. Саме редактор має бачити "плетіння слів" заради слів і, що дуже важливо, не плутати їх з високим художнім словом.

Редагування – справа складна, особливо, коли автор відома і поважана у суспільстві людина. Над редактором увесь час тяжіє авторитет такого письменника, науковця, митця. Як зробити, щоб автор повірив редакторові більше, ніж собі, і виправив текст за зауваженнями? Насамперед редактор має повірити в себе. Крім того, робота редактора з будь-якими авторами – і знаменитими, і початківцями – потребує від редактора професійних знань, уміння бачити в ньому творця, відзначати насамперед позитивні сторони в його творчості, достоїнства тексту, а вже потім – недоліки і невправності. Зауваження редактора до авторського оригіналу мають бути аргументованими, переконливими, на принципових позиціях редактор має стояти до кінця і робити все, щоб автор йому повірив. Ось як літературний критик, публіцист, видавець Микола Славинський згадує про непросту роботу над редагуванням "Щоденника" Олесь Воля: "Те, що Олесь Воля нотував мало не щодня, а також те, що його серце веліло подавати якомога більше чи й зберегти мало не все, оберталось таким огромом, у якому, мов у лабіринті, губилися дати, імена, факти... Треба було добирати епізод за епізодом, відсіювати менш значуще, ущільнювати матеріал... Герць був безкомпромісний, від багатоденного двобою аж іскри летіли. Інколи здавалося, що непоступливий автор вихопить невидиму шаблю й відітне редакторові

правицю, яка сторінка за сторінкою мережила зауваження, викреслювала абзаци, ставила знаки запитання..." [16, с. 341–342].

Слід мати на увазі й ту обставину, що, незалежно від досвіду автора художнього твору, можливості у різних авторів неоднакові. Є люди, схильні до письменницької праці; є здібні й обдаровані автори, а є таланти, генії і навіть автори-віртуози. Один автор намагається виважувати кожне слово перед тим, як покласти його на папір, інший пише, а потім виправляє, шукає кращий варіант, ще інший вважає, що основне – написати, а далі вже спільними зусиллями з редактором можна буде уникнути недоглядів, слабких місць тощо. До тих авторів, хто майже нічого або дуже мало виправляв у своїх закінчених текстах належав і Андрій Головка. Так, у листі до дружини він писав: "Колись, читаючи у своїх колег про те, як вони працюють над своїми творами, як своєвільно часом поводяться їх герої, я тільки посміхався скептично... У всякому разі у моїй практиці цього ніколи не було. Щоб ото я креслив, викидав цілі розділи... я не починав писати раніше, поки сім раз не перевіряв усе від початку до кінця..." [6, с. 278].

Інакше працював Марко Кропивницький, який також вимогливо ставився до своєї творчості. У листі до Володимира Лукича-Левицького від 18 жовтня 1893 р. читаємо: "Олесю" я мушу ще виправити, бо вона, як і всі мої твори, писана прихапком, і через те в ній стрічаються деякі помилки і недописи, котрі шкодять їй". У четвертому виданні творів Марка Кропивницького "Олесю" вміщено з певними стилістичними і змістовими виправленнями порівняно з рукописом 1891 р. і першодруком 1895 р. Драма стала компактнішою і стрункішою в своїй композиційній побудові [18, с. 580–581]. Самокритичним був і Борис Антоненко-Давидович: "Ніколи письменник не був у літературі самозакоханим Нарцисом і прислухався до слухних критичних зауважень. Зізнавався він у листі до рідної доньки Ярини: "... коли брався читати свої вже надруковані речі, я легко знаходив слабкі місця й охоче виправив би їх, якби мені випало готувати їх знову до друку..." [1, с. 43]. Та, на жаль, друкувати письменникові на той час було заборонено.

Звісно, працювати редакторів з текстом талановитого письменника, авторським оригіналом, у якому все вивірено, набагато легше, ніж із "сирим" матеріалом початківця. Але молодий за віком автор – не завжди початківець у тому звичному для нас розумінні: багато невправностей, а отже, багато роботи редакторів. Володимир Домонтович, наприклад, був зовсім не схожий на початківця

навіть тоді, коли дебютував у літературі – завжди роботу виконував сумлінно.

Робота редактора над авторським текстом спрямована на те, щоб результат її був позитивним, тобто і редактор, і автор у кінцевому підсумку розуміли: зроблено все, твір композиційно стрункий, логічно правильний, стилістично довершений, лексично виправданий тощо. Прикро і авторові, і редакторові, коли після виходу в світ результат не такий, на який очікували. Прикладів можна навести чимало. Зокрема, Іван Сенченко, український письменник, драматург, перекладач, критик, журналіст, умів бачити у своїх надрукованих творах негативне. Він не звинувачував редактора (але ж редактор також над ними працював!), а пояснював причини невдалого твору, як, наприклад, роману "Напередодні", недостатнім своїм авторським досвідом: "Був і роман "Напередодні" (1938) про історію виникнення Луганського паровозобудівного заводу. Матеріал гарячий, міцний потону в міркуваннях, сказати б, "енциклопедичного" характеру. Я старанно вивчав історію заводу, промови, статті, а тільки не живе життя. Може, його й бачив, але не розумів, а може, розумів, так бачив недостатньо. Працював до сьомого поту, а ефекту належного не вийшло. Треба почувати себе в матеріалі, як риба в воді, щоб уміти без зусиль у будь-який бік повернути, заглибитися, виринути. Цього вміння я набув лише до часу створення "Савки" [15, с. 13]. На запитання, наскільки точно письменникові слід відтворювати реальні події, І. Сенченко відповів: "Чим точніше, тим гірше. Поштовх потрібен, та без фантазії нічого не вдієш. Недавно я перечитував свої замітки, записувані протягом довгого часу. Відбирав зерно від полови. Все, що нотував з конкретним адресуванням на подію, буквально так, як воно відбувалося, вийшло літературно безпорадним. Французи кажуть: безглузде, як факт. Отож реальна подія може бути лише збудником. Важливо, щоб виник творчий інтерес до неї" [15, с. 24].

А ось інший твір Івана Сенченка – "Подорож до Червонограда". Автор згадує критику твору і говорить про свої недоліки в роботі над повістю, а також зауважує непрофесійну роботу редактора над текстом: "Я сам згодом побачив багато недоречностей в опусі. Призвела до них письменниця, вірніше, авторська недосвідченість. Протягом тисячі років виробилося основне авторське правило: ніколи не поспішай дати в друк щойно написану річ. Дай їй полежати, вилежатися, а мозкові твоєму охолонути, щоб згодом тверезіше зважити всі "за" і "проти". Я цього не зробив. Написав і спрожого – в

друку!" Далі Сенченко пише про редактора журналу "Вапліте" (1927 р.), в якому була надрукована його повість: "... редактором був Олесь Досвітній. На багато років старший за мене, досвідчений, вишколений на різних відповідальних роботах, він, здається, мав би уважно прочитати рукопис, порадити мені, сказати, що добре, що погано. Він цього не зробив, навіть не знаю, читав він цю річ чи ні. Як було написано, так і пропустив ... може, й не читав" [14, с. 548].

Ступінь участі редактора у втіленні задуму письменника на етапі його редагування залежить від багатьох факторів, серед яких і взаєморозуміння під час співпраці, і психологічна сумісність, і досвід автора у виданні своїх творів, а редактора – в редагуванні їх. Але в усіх випадках обсяг редакторської праці визначається насамперед ступенем самостійності письменника, рівнем його майстерності. І чим вони вищі, тим менше доводиться редакторові втручатися в авторський оригінал. Редактор може допомогти авторові побачити написане мовби збоку і оцінити його, а також запропонувати найефективніші шляхи вдосконалення тексту. Кожен автор пише для читача і сподівається, що читач його зрозуміє. Н. В. Зелінська переконана, що досвідчений редактор "може з'ясувати, де і з яких причин авторський задум опинився поза межами читацького сприйняття, і відповідно поліпшити виклад" [11, с. 59].

У теорії редагування маємо чимало рекомендацій редакторові, які сприяють його успішній роботі. Так, зокрема, редактор настільки має увійти в авторський текст, зрозуміти його, що може переказати зміст своїми словами. Це, на думку дослідників, і критерій розуміння тексту, і засіб досягнення цього розуміння, і впевненість, що твір саме так, як того хоче автор, вплине на читача. "Уявний співбесідник", "уявний читач" – це здебільше певне мінливе співвідношення між тим, кого хотів би мати письменник своїм читачем-співбесідником, і тим, кого реально може йому запропонувати як читача-співбесідника те суспільство або той соціальний шар, від яких він внутрішньо залежить чи на яких орієнтується, до яких адресується, видає виклик або заклик; у найзагальнішому це той читач або співбесідник, якому письменник може і хоче сказати більше, ніж будь-кому іншому" [7, с. 557]. Як зазначає М. Д. Феллер, комунікативний ефект відбувається "лише тоді, коли автор щохвилини ставить себе на місце читача. А таке здебільшого стає можливим лише тоді, коли... автор може поставити себе на місце читача, а також, коли хочете, автор більше любить читача, ніж самого себе" [13, с. 313].

Володимир Домонтович "завжди був переконаний, що літературний твір пишеться для читача і повинен бути, насамперед, цікавим. Він мав смак у літературних експериментах, але він не вдавався до них у власних творах. Точніше: літературне експериментування могло бути в його творі, але пересічний інтелігентний читач не повинен був його помічати. Натомість твір мав його, читача, захоплювати перипетіями сюжету, нагнітанням настрою, інтелігентною пікантністю, несподіваністю думки або фрази. В одних випадках це мало бути питання (від якого відкараскаються літературні сноби), – а що далі?, в інших випадках – а хто мав рацію? Перше стосувалося до перипетії дії й розвитку характерів, друге – до поставлених інтелектуальних проблем. Наслідок цього той, що твори Домонтовича можна й приємно читати, а водночас вони ховають у собі більше, ніж видно на поверхні" [20, с. 101–102].

Творчий процес автора – особлива таїна. Художній твір народжується задовго до того, як автор береться за перо або сідає за комп'ютер. Без підготовчої роботи пишуться лише коротенькі за обсягом тексти, а великі епічні полотна завжди вистраждані: вивірено тему, відібрано героїв, проаналізовано мотиви вчинків, спрогнозовано ситуації... Це підготовчий етап видавничого процесу, на якому, за згоди автора, можлива допомога і порада редактора-професіонала. Про непросту творчу роботу над повістю "Людина біжить над прірвою" писав Іван Багряний: "Два початки зробив я цій повісті – і все не можу зрушити з місця разом з моїм героєм. Він стоїть і балянсує над безоднею, ледве перемагаючи смертельну тягу полетіти сторч головою – і все б. І не треба б уже ні над чим тліти душею. Проте герой іншої думки. Автор теж. Автор, роля якого йти за героєм назирці, слід в слід, як його тінь, як його друг і свідок, йти так, як він тінню йшов за ним в житті, йти, те життя відтворюючи. Це тяжка задача.

Матеріал (говорячи фаховим терміном) навалюється брилами, громадиться горами, збиваючи з ніг, загрожуючи геть привалити. І, нагнувши голову, як проти скаженого вітру, автор стоїть на місці, все заміряючись зробити крок вперед..." [3, с. 42]. Дуже важливо, щоб крок було зроблено у правильному напрямку.

Робота редактора не менш творча і не менш складна, ніж авторська. Насамперед тому, що для успішного редагування авторського тексту редактор має зрозуміти задум автора, оцінити його значення, важливість, цікавість для читача, поведінку героїв, їхні характери тощо. У кожному тексті дуже важливо простежити логіку подій, вчинків героїв, передбачити реакцію читача. Добре, коли

автор надає логіці викладу достатньо уваги, так, зокрема, як це робив Андрій Головка. Він вважав, що остаточно про твір говорити можна лише тоді, коли він повністю закінчений, бо об'єктивна логіка розвитку художнього образу визначає поведінку героїв. І часто така поведінка не збігається з бажанням самого автора.

Для якнайкращого виконання редактором свого безпосереднього обов'язку – якісного редагування тексту – йому необхідно мати вироблені навички у роботі і виховати в собі певні риси характеру. Так, зокрема, на переконання дослідників теорії і практики редагування, сучасний редактор повинен мати освіту, яка б дала йому змогу на основі засвоєних знань вибудовувати роботу; редактор має бути уважним до автора і його праці, вільно володіти мовою, відчувати її стилістичне багатство; добре орієнтуватися в тій галузі знань, твори якої редагує; редактор має вміти "бачити" текст, його достоїнства і недоліки, логіку викладу подій, фактів тощо, щоб оцінити авторську працю з погляду суспільної важливості, пізнавальної цінності та літературної якості. Редактор повинен вивірити зміст тексту з тими знаннями, які має читач, більше того, потрібно, щоб текст вкладався у систему знань читача. Знаючи реципієнтську аудиторію, редактор аналізує, на які знання і на який досвід "ляже" текст, що в ньому буде зрозуміло читачеві, а що вимагає пояснень. Це дуже важливий момент у роботі над твором. Не можна допускати, щоб через непідготовленість читача до сприймання авторської думки він, у кращому разі, лише переглянув текст, погортав, а в гіршому – просто відмовився від читання. Та помилкою редактора буде, коли він намагатиметься пристосувати художній авторський текст для розуміння широким читачем всупереч авторському переконанню, що саме цей твір знайде свого читача, і зовсім не важливо, численним буде це коло чи вузьким. Є автори і твори, розраховані не на широкого читача, а лише на поціновувачів творчості, тексти для певної окресленої групи читачів. Так, скажімо, Володимир Домонтович "писав... для тих, хто його розумів. Його не цікавили ті, хто чогось не схопить. Він ніколи не давав пояснень до своїх творів ні в друку, ні в розмовах" [8, с. 517]. Павло Загребельний згадував про складну роботу над романом "Диво". Він говорив, що свідомо йшов на ризик бути зрозумілим не всіма. "Ясна річ, простіше було б написати відшліфовано-узвичаєний історичний роман, не відступаючи від канонів, які вже склалися в нас у цьому жанрі, вибудувати таку-сяку кількапланову споруду з ритмічними й урівноваженими відповідно розділами про князів, смердів, воїнів, іноземців, додавши потрібну

дозу кохання і наділивши всіх державних мужів роздумами, висловлюваннями й почуваннями, пильнуючи послідовно, щоб ніде не вийшли вони зі своєї високої ролі й не змаловажили, таким чином, свого історичного призначення [10, с. 40]. Письменник передбачав, що після виходу в світ роман зазнає багато критики. Так і сталося. Але Павло Загребельний сказав читачеві те, що хотів, і байдуже було авторові, що така оповідь на той час подобалася не всім. Редактор зрозумів авторську позицію і підтримав її – конструктивний діалог між автором і редактором відбувся. Це дуже важливо, бо на етапі редагування автор має відчувати у редакторові односторонність, а не відбиватися від бездоказових пропозицій щось виправити.

Завжди, незважаючи на досвід роботи, редактор має брати з авторського тексту більше або менше для себе корисного (або нового, або цікавого, на що раніше він не звертав уваги, або... або... або). Тому починати редакторську роботу над текстом кожного автора (як відомого, так і початківця) потрібно з позитивного. Леонід Бойко розповідає, як Анатолій Дімаров згадував про редагування першої книжки Бориса Антоненка-Давидовича після повернення з концтаборів: коли книжечка нарисів "Збруч" лягла на його стіл і він, "нагостривши перо", взявся до редагування, то з подивом побачив, що "редагувати було нічого: навіть у Ірини Вільде не було такого виваженого до останньої титли письма. А мова! А слова, які мені вперше стрічалися і які я вже для себе випишував. Не виправивши жодної літери, я підписав його до набору..." [1, с. 38].

Автори, як і редактори, різні. Одні автори вважають, що краще від них ніхто не напише і не зрозуміє написане, а отже, і виправляти ніхто не має права; інші вірять редакторові і готові співпрацювати. Одні редактори переконані, що бачать і знають більше, ніж автор, а тому автор має з ними погоджуватися завжди і в усьому; інші виважують кожну пропозицію авторові щось змінити в тексті. Та незважаючи на умови співпраці редактора з автором, допомога редактора авторові має бути професійною, спрямованою на вдосконалення тексту, на кращу комунікацію з читачем, на, в кінцевому підсумку, задоволення від якісного поліграфічного продукту. Редактор також має дбати, щоб моральні цінності, які пропагуються у суспільстві, не затьмарювалися або навіть не нівелювалися окремими авторами. Так, у книжечці Ганни Чубач "Хто чия мама", виданій видавництвом "Книжкова хата" і призначеній для дошкільнят, читаємо:

Цуцик любить свою маму –
З нею гавкає ночами.

І за це його матуся
Гладить лапкою по вусі.
Мама-сука – не сердита,
Коли вміє так любити.

У книжечці, красиво ілюстрованій, тварини названо так, що дитині дошкільного віку не додасть нових позитивних знань, бо вона знає, що мама – це матуся, матусенька, мамочка, мамуся, мамусенька, а що мама-сука, мама-кобила – дуже незвично, незрозуміло і неправильно для дошкільняти. Розрізняти тварин за родами, розуміти відмінність між нормативною лексикою й аномативною – занадто складно для дитини дошкільного віку. А де був редактор? Як він таке пропустив? [19].

Ірина Мацко у статті "Коли "Попелюшка" стане принцесою? Або проблеми українського казкарства" аналізує кілька проблем сучасного дитячого книговидання і наголошує на тому, що "в дитячій книзі усе важливо враховувати: і мову, і виклад, і сюжет, і мораль, бо дитина не зуміє, як дорослий, оцінити, проаналізувати, відсіяти потрібне від непотрібного, правильну думку від хибної, тому це повинен зробити автор (*додамo: і редактор*) і зробити так, щоб дитина зрозуміла думку автора і навчилася корисному та правильному" [12, с. 4].

Особливої уваги редактора потребує мова текстів художньої літератури. Редактор працює над лексикою авторського тексту, оцінює морфологію, синтаксис, стилістику, аналізує образно-виражальні засоби конкретного твору, не забуває про етичні та естетичні норми редагування тощо.

Із вдячністю згадував Дмитро Дорошенко співпрацю з Борисом Грінченком у "Раді", який, після прочитання газети, кожному виписував помилки і вивішував над столом. Надсилав зауваження і коректорам. Не терпів виправдань, наполягання на авторському неправильному. Та не з усіма він був таким суворим – Володимирові Самійленку ніколи не докоряв, бо той був прекрасним знавцем мови [9, с. 156–164]. Борис Антоненко-Давидович порівнював мову художнього твору зі скрипкою, "що під вправними пучками майстра співає передає людям думки, настрої, переконання й прагнення митця", і вважав "літературну роботу й працю над мовою за почесне служіння своєму народові, де завжди треба прагнути бездоганності" [2, с. 17].

Отже, редагування текстів художньої літератури справді, як сказав Володимир Доманицький, марудна справа. За Словником

української мови в 11 томах прикметник *марудний* визначено у першому значенні так: "який вимагає багато часу та зусиль (про роботу, справу тощо); клопітливий [17, с. 634]. Поза сумнівом, робота редактора над текстами художньої літератури складна навіть для досвідченого працівника, бо кожен автор використовує всю свою майстерність, щоб показати особливості своїх героїв за допомогою художнього слова. Це слово має бути переконливим, бо лише тоді читач зрозуміє важливість написаного. Належне авторське редагування як важливий етап редакційно-видавничого процесу, продуктивна творча співпраця автора і редактора – запорука якісного друкованого продукту.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Твори : в 2 т. – К. : Наукова думка, 1999.
Т. 1. Повісті та романи. – 1999. – 744 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Тонни і грам / Б. Антоненко-Давидович // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 159, оп. 1, спр. 35, с. 17.
3. Багрянний І. Дві нотатки на полях. – Іван Багрянний. Людина біжить над прірвою. Машинопис з правкою автора / І. Багрянний // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 1186, оп. 1, спр. 1.
4. Бойко Л. З когорта одержимих / Л. Бойко // Антоненко-Давидович Б. Д. Твори : в 2 т. – К. : Наукова думка, 1999. – 742 с.
5. Брюховецький В. С. Іван Сенченко / В. С. Брюховецький // Сенченко І. Ю. Оповідання. Повісті. Спогади. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 5–26.
6. Головка А. Твори : в 5 т. / А. Головка. – К. : Дніпро, 1977.
Т. 5. – 1977. – 312 с.
7. Дзюба І. Читач як естетична проблема у працях О. Білецького / І. Дзюба // З криниці літ. – К. : Обереги, Гелікон, 2001. – С. 544–561.
8. Домонтович В. Без ґрунту : повісті / В. Домонтович. – К. : Гелікон, 2000. – 520 с.
9. Дорошенко Д. Борис Грінченко (Дещо з моїх спогадів) / Д. Дорошенко // Українські письменники у спогадах сучасників. – К. : Видавничий дім "Комп'ютерпрес", 2012.
10. Загребельний П. Спроба автокоментаря / П. Загребельний // Урок української. – 2001. – № 11–12.
11. Зелінська Н. В. Теоретичні засади роботи редактора над літературною формою тексту (літературне опрацювання тексту) / Н. В. Зелінська. – К., 1989.
12. Мацко І. Коли "Попелюшка" стане принцесою?: дещо з проблем українського казкарства / І. Мацко // Літературна Україна. – 2008. – № 42, 30 жовтня. – С. 4.

13. Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. – К. : РВЦ" Київський університет", 1998.
14. Сенченко І. Ю. Нотатки про літературне життя 20–40-х років / І. Ю. Сенченко // Оповідання. Повісті. Спогади. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 540–580.
15. Сенченко І. Ю. Оповідання. Повісті. Спогади. – К. : Наукова думка, 1990. – 665 с.
16. Славинський М. Б. Колеги: шляхи та роздоріжжя / М. Б. Славинський. – К. : Видавничий дім "Дивосвіт", 2014. – 384 с.
17. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1973.
Т. 4. – 1973. – 840 с.
18. Центральний державний історичний архів України, ф. 777, оп. 4, спр. 91, арк. 96 – подано за: Марко Кропивницький. Драматичні твори / М. Кропивницький. – К. : Наукова думка, 1990. – 608 с.
19. Чубач Г. Хто чия мама / Г. Чубач. – Тернопіль : Книжкова хата, 2013. – 32 с.
20. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеологія : 3 т. / Ю. Шерех. – Х. : Фоліо, 1998.
Т. 3. – 1998. – 431 с.

УДК 811.161.2'373.2

А. М. Кайдаш

Фемінікон мовомислення Люко Дашвар

У статті здійснено огляд фемінітивів, уживаних у прозових творах Люко Дашвар. Система образотворення, представлена в ідіолекті української письменниці, надзвичайно багата жіночими персонажами, що позначилося на мовній організації романів Люко Дашвар. У статті феміносистема досліджується з погляду функціонування аналізованих номінацій у художньому тексті. Простежуються особливості лінгвального вираження образної системи, пов'язаної з жіночими персонажами. Фемінітиви аналізуються як мовні одиниці, що зумовлюють стилістичне навантаження контексту.

Ключові слова: фемінікон, феміносистема, фемінітив, образна система, ідіолект, стилістичне навантаження.

В статье осуществлен обзор феминитивов, употребленных в прозаических произведениях Люко Дашвар. Система создания образов, представленная в идиолекте украинской писательницы, чрезвычайно богата женскими персонажами, что определило языковую организацию романов Люко Дашвар. В статье феминосистема исследуется с точки зрения функционирования анализированных номинаций в художественном тексте, прослеживаются особенности лингвального выражения образной системы, связанной с женскими персонажами. Феминитивы анализируются как языковые единицы, обуславливающие стилистическую нагрузку контекста.

Ключевые слова: феминикон, феминосистема, феминитив, образная система, идиолект, стилистическая нагрузка.

The article deals with feminicons used in the prose of Luiko Dashvar. The system of image creating presented in the idiolect of this Ukrainian writer is rich in female characters that influenced the choice of linguistic means in Luiko Dashvar's novels. Feminosystem is studied from the point of view of functioning analyzed nominations in the belles-lettres style text. Peculiarities of lingval expression of female characters image system are described. Feminitives are studied as speech units that bring stylistic colouring to the context.

Analyzed lexems carry out the stylistic potential through contextual semantics as they assume a certain stylistic colouring of fictional text with the help of meaningful components structure presented in the context.

Feminicon in the novels by this writer forms 2 groups according to their stylistic differentiation. The first group includes neutral nominations which

are used to name female persons. The second one includes stylistically marked feminitives. They enrich and make Luiko Dashvar's lingual idiolect expressive. These analyzed units get their stylistic colouring in different ways, mostly by a meaningful structure, word-building formants correlation in the context. All these linguistic phenomena influence the stylistic marking of the writer's belles-lettres style speech.

The process of contemporary feminicon creation is also studied is also studied in the article.

Key words: feminicon, feminosystem, feminitive, image system, idiolect, stylistic colouring.

Перший роман Ірини Чернової "Село не люди" став лауреатом премії конкурсу "Коронація слова" у 2007 р.; цього ж року твір здобув II премію та нагороду "Дебют року" від книжкового порталу "Друг читача". Другий роман письменниці "Молоко з кров'ю" став дипломантом конкурсу "Коронація слова" у 2008 р.; того ж року визнаний переможцем конкурсу "Книга року ВВС". Третій роман "РАЙ.Центр" – дипломант конкурсу "Коронація слова" в категорії "Вибір видавців" у 2009 р. Четвертий роман "Мати все" вийшов друком у 2010 р. Цього ж року журі конкурсу "Коронація слова" надало письменниці офіційний статус "Золотого автора", тобто автора, чії твори надруковані й реалізовані накладом понад 100 тисяч примірників. Упродовж 2011–2012 рр. видана трилогія "Біті є". У 2012 р. Люко Дашвар отримала відзнаку "Золотий письменник України". 2013 року вийшов роман "На запах м'яса". 2016 року світ побачила книга "ПоКров". Зазначені нагороди засвідчують актуальність і цінність художнього доробку письменниці. Склавши псевдонім із літер імен дорогих для себе людей, Ірина Чернова, спираючись на великий і корисний досвід роботи в редакції, із 2006 р. зайнялася літературною діяльністю. Відгукуючись про романи письменниці, Ольга Герасим'юк зазначала: "Її історії – лише справжні, такого не придумаєш – бо, якби придумав, це було би дешевою підробкою" [3, с. 5].

Багата система жіночих образів прозових текстів Люко Дашвар відображає реалії сучасного життя, відгукується на актуальні проблеми сьогодення. Так, феміносистема романів "Село не люди" та "Мати все" представляє різноаспектну сукупність номінацій на позначення осіб жіночої статі за різними ознаками. Подібні назви вже становили об'єкт наукових зацікавлень мовознавців із таких позицій: історичний зріз (П. Білоусенко, В. Німчук, А. Бурячок, М. Брус), словотвірні особливості (І. Ковалик, С. Семенюк, І. Фекета), узуальне закріплення (Я. Пузиренко), функціонування в усному літературному

(І. Фекета) і в художньому мовленні (М. Брус). Здійснений на сьогодні Марією Брус огляд фемінітивів, уживаних у творах Олександра Олеся [1], засвідчує важливість і необхідність таких студій у царині лексикології української мови. Романи Люко Дашвар із погляду функціонування в них фемінних назв ще не досліджені. Цим зумовлена актуальність нашої статті.

Номінації на позначення осіб жіночої статі відбивають процеси, які відбуваються в суспільстві. Скажімо, заaktuалізовані ролі няні й служниці в сучасному побуті позначають контексти: "Ти краще про себе розкажи, – *нянька* їй" [4, с. 77]; "Поки Катерина з мопсиком мерзли на вулиці, Тася й Богдан Крупки влаштували сімейне обговорення новоз'ясованих обставин життя своєї *служниці*" [5, с. 210]. Соціальні проблеми закладені в семантиці фемінітивів у контекстах: "Баба на них уваги не звертала і все думала, якою ж багатющою *багатійкою* стане завдяки власній землі" [5, с. 165]; "Тамарка заскочила на подвір'я старої *п'янички* баби Нюсі" [5, с. 185]; "Як та найняла одного таксиста, щоби возив її на пошуки *ляльки* для сина хоч за тисячу кілометрів" [4, с. 84]. На позначення одного з негативних явищ у сучасному суспільстві авторка добирає фемінітиви, що утворюють синонімічний ряд: "Ця дівчина в кабінеті Петра Григоровича – *недешева повія*" [4, с. 63–64]; "*Хвойду* якусь знайшла" [4, с. 64]; "*Шльондру* Платонові привела!" [4, с. 65].

У мовну тканину художнього тексту письменниця вводить ряд однорідних членів речення – фемінітивів, що на основі градації доповнюють один одного та забезпечують якнайповніше висвітлення зображуваного. Так, позитивного забарвлення набувають фемінні номінації в контексті "Погано уявляла, де і як розшукає дівчину, яка стане Платону *подругою, коханкою, нянькою* і вірною *рабинею* до кінця своїх днів" [4, с. 87]. Негативно маркованими є феміноназви в такому контексті: "От якби Ліда була *страхіттям і дурепю, ідіоткою*, яка не знає, хто такий Шнітке, а йому за таку дружину пропонували б мільйон і півцарства, отоді це був би підкуп, підлість і суцільна ганьба" [4, с. 50].

Образна система жіночих персонажів ідіолекту Люко Дашвар диференціюється за полярними модусами "позитивний" / "негативний". Так, доброзичливе або несхвальне ставлення одних літературних персонажів до інших виявляється в мовній тканині художніх творів письменниці двояко: по-перше, імпліцитно (модальність закладена в семантиці лексеми); по-друге, експліцитно (вираженню

оцінки сприяють мовні засоби). Так, прихильне ставлення виявляється в таких словах, як *красуня, королева, розумниця, відмінниця, соратниця, помічниця*. Приклади: "– Ігорю Богдановичу... У вас така ... подруга... *Красуня!*" [5, с. 214]; "Людка й справді почувалася *королевою*" [5, с. 17]; "– *Королеви! Королеви!* Кришталеві черевички взувають" [5, с. 13]; "– Яка ти в мене *розумниця!*" [5, с. 219]; "– У школі майже *відмінницею* була" [5, с. 207]; "Сувора, серйозна... *Соратниця*" [5, с. 218]; "– За півгодини *помічниця* буде у вас!" [5, с. 203].

Позитивний модус емоційно-модальної шкали досягається використанням зменшено-пестливих суфіксів. Наприклад, у реченнях: "– Я тобі, Катя, вірю, ти ж *дівчинка* місцева" [5, с. 265]; "Ти просто не уявляєш, що пережила ця *дівчинка*" [5, с. 197]; "Катерина – дуже чемна *дівчинка*" [5, с. 199]; – фемінітив *дівчинка* містить демінутивний суфікс -к-, адже іменник позначає не малу за віком особу, а дівчину-підлітка; цією морфемою авторка підкреслює доброзичливе ставлення й позитивну оцінку героїні з боку інших персонажів. Позитивно маркують контекст і демінутивні утворення *жіночка, голубонька*, наприклад: "– Ти як не б'єшся, то файна *жіночка*" [5, с. 251]; "– Раїсо! – мамка не здається. – Та схаменися, *голубонько*" [5, с. 42].

Негативно забарвленими є фемінітиви, що вживаються в контекстах для вираження осудливого ставлення до героїнь: "– Катька! Ти *відьма...*" [5, с. 259]; "Вони ж на *тьолок* швидше клюють [5, с. 227]; А що як вона *крадійка*? Чи просто *нехлюйка?*..." [5, с. 205]; "Це дуже дивно, що до тебе, такої... інтелігентної людини, запросто приходять якісь *волоцюжки*" [5, с. 197]. Окрему групу негативно маркованих фемінітивів утворюють зооніми, що вживаються в переносному значенні: "– Придушу малу *гадюку!* – заверещав" [5, с. 255]; "– Яка ще Катя, дурна ти *корово!*" [5, с. 254]; "– Ах ти ж дурна *корово!*" [5, с. 42]. Негативний ефект досягається вживанням фемінітивів, що належать до лайливої лексики. Приклади: "– Оце прийшов у твоєї *сучки* запитати..." [5, с. 256]; "Може, ця *сволота* ще не все розпродала..." [5, с. 218]; "– А-а-а-а! То ти, малолітня *хвойдо*, думаєш, що я старий?" [5, с. 212]; "Будемо їхню *куру* з дому викурювати" [5, с. 133]; "І інструкцію дала, паскудна *стерво!*" [5, с. 117]; "Усе село на тебе плюватиме і *шльондрою* зватиме" [5, с. 92]; "Я б тій Тамарці-бізнесменці всі патли повіскубувала. *Зараза...*" [5, с. 7].

Негативного забарвлення набуває фемінітив "коханка", не порушуючи усталених поглядів на стосунки між чоловіком і жінкою. 'Осуд', 'зневага', 'презирство' є семами значеннєвої структури аналізованого слова, що яскраво виражається в таких контекстах:

"Це ж твоя *коханка* малолітня" [5, с. 198] (у реченні негативне значення підсилюється вживанням атрибутива "малолітня"); "І де йому час знайшовся на тих *коханок*..." [5, с. 42] (негативне сприйняття посилюється вживанням форми множини іменника).

Отже, фемінікон як один із шарів лексичного рівня мовної організації образної системи ідіолекту Люко Дашвар якнайповніше охоплює реалії соціального життя, пов'язані з особами жіночої статі, та сприяє стилістичному навантаженню художнього контексту.

Література

1. Брус М. П. Фемінітиви в художній мові Олександра Олеся / М. П. Брус // Вісник СумДУ. Серія "Філологія". – 2008. – № 2. – С. 19–24.
2. Брус М. П. Фемінітиви української мови в переплетінні давніх і сучасних тенденцій / М. П. Брус // Вісник Львівського університету. Серія "Філологія". – 2009. – Вип. 46. – Ч. I. – С. 61–69.
3. Герасим'юк О. Передмова / Ольга Герасим'юк // Дашвар Люко. Мати все / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2010. – С. 5–6.
4. Дашвар Люко. Мати все / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2010. – 336 с.
5. Дашвар Люко. Село не люди / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2007. – 270 с.
6. Семенюк С. Запозичені форманти в іменниках з модифікаційним значенням жіночої статі (кінець XVIII – початок XXI ст.) / Світлана Семенюк // Українська мова. – 2009. – № 2. – С. 14–20.
7. Фекета І. І. Жіночі особові назви в українському усному літературному мовленні / І. І. Фекета // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 72–75.

УДК 811.161.2'373.2

А. М. Кайдаш, А. С. Андрущенко

Семантичний аспект загальних жіночих назв у прозі Люко Дашвар

У статті досліджено семантичний аспект фемінітивів, які складають значну мікросистему лексичного рівня мовної організації прозових творів Люко Дашвар. Багатий фактичний мовний матеріал погруповано за різними ознаками, що дало змогу окреслити значну кількість лексико-семантичних полів. Більшість номінацій уживаються в різних творах письменниці, але виявляють свою специфіку відповідно до мовного оточення. У статті також розглянуто вплив семантичних відтінків значеннєвої структури номінацій осіб жіночої статі на експресивне забарвлення художнього контексту.

Ключові слова: семантика, лексико-семантичне поле, семантична структура, фемінітив, феміносистема, ідіостиль, художнє мовлення.

В статье исследовано семантический аспект феминитивов, которые составляют значительную микросистему лексического уровня языковой организации прозаических произведений Люко Дашвар. Богатый фактический языковой материал сгруппирован по разным признакам, что позволило очертить значительное количество лексико-семантических полей. Большинство номинаций употребляются в разных произведениях писательницы, но проявляют свою специфику соответственно языковому окружению. В статье также рассматривается влияние оттенков семантической структуры номинаций лиц женского пола на экспрессивную окраску художественного контекста.

Ключевые слова: семантика, лексико-семантическое поле, семантическая структура, феминитив, феминосистема, идиолект, художественное мышление.

The article deals with the semantic aspect of feminitives which make the essential microsystem of the Luiko Dashvar's prose linguistic organization at the lexical level. The rich factual language material is divided into groups according to different features. It makes possible to define a considerable number of lexico-semantic aspects. The bigger part of these names are mentioned in different works of the writer, but they are specific according to the context.

The influence of the choice of female denominations on the emphatic colouring of the belles-lettres text is also studied in this article.

Female images in Luiko Dashvar's idiolect are of different types according to their inner moral characteristics. This causes the choice of linguistic means for the most exact description of characters' personal nature. There are stylistically marked units which are realized in the context implicitly and explicitly.

The main functions of feminitives such as nominative, expressive, emotionally-evaluative are also defined and analyzed in this article. The author tries to prove that feminosystem is an important creative stylistic component of the lingval structure of Luiko Dashvar's belles-lettres style text.

Key words: semantics, lexico-semantic aspect, semantic structure, feminitive, feminosystem, idiolect, belles-lettres style speech.

Однією з підсистем лексичної парадигми української мови на позначення осіб є найменування жінок. Назви осіб чоловічої і жіночої статей утворюють досить відкриту й динамічну мікросистему передовсім тому, що значною мірою залежать від позамовних чинників. На сучасному зрізі української мови група жіночих номінацій дуже розширилася, збагатилася новими лексемами. В українській мовознавчій науці маскулінні і фемінні номінації становили об'єкт досліджень А. Бурячка, І. Ковалика, П. Білоусенка, В. Німчука, І. Фекети, М. Брус, С. Семенюк. Більшість учених акцентує на словотвірних можливостях аналізованих слів. Комплексних студій фемінитивів в українському мовознавстві не представлено. Тому актуальним видається вивчення семантичних, стилістичних, структурних особливостей феміносистеми української мови. У своїй статті ми спробували окреслити семантичний обрій назв на позначення осіб жіночої статті, які ми дібрали з творів сучасної української письменниці Люко Дашвар. Ідіостиль прозаїка характеризується великою кількістю вживаних фемінитивів. Так, це назви на позначення:

1) родинних стосунків: *мама, матінка, матуся, мамка, маманя, доня, донька, донечка, кровиночка.*

Приклади: "– *Мама веліла бігти геть... – прошепотіла Катерина*" [3, с. 196]; "*Мамка аж прокинулася. – Доню, а чого це ти досі не спиш?*" [3, с. 6]; "*Маманя товар тягала, а я бачу – мужики товчуться коло одного дядька*" [3, с. 55]; "– *Хай дівчата збирають, а я помию, – донька їй*" [3, с. 95]; "– *Ні, я шукатиму*". "*В мене донька вдома все зробить*" [3, с. 68]; "*Спати ляжу – донечка перед очима*" [3, с. 93]; "*Хтось ще знає, де моя кровиночка...*" [3, с. 189].

Експресивне забарвлення художнього контексту реалізується через уживання суфіксів – пестливих або згрубілих: "– *Матінко*, та що ж це робиться?" [3, с. 190]; "Навіть *матусі*, а вона ж у мене найкраща" [3, с. 128]; "– *Матусю* ... ким мені стати, щоб так не жити?.." [3, с. 51]; "– Не піду. *Маманю* понесло за село до покинутих будинків, веліла мені в хаті прибрати" [3, с. 106];

2) соціальних стосунків: *подруга, подружка, наречена, дружина, жінка [‘дружина’], сусідка, коханка, тітка, баба [‘жінка’], вдова, пані*.

Приклади: "Людка глянула на русяву довгокосу *подругу*" [3, с. 15]; "– Гей, *подружко!* Що з тобою? – аж злякалася" [3, с. 152]; "Таж Катерина твоя – *наречена*. А плаття ж у неї..." [3, с. 145]; "– Ой ти, дівчино, з горіха зерня... – ридаючим різноголоссям підспівує вся Килимівка, аж доки Степанова *дружина* Маруся, що у Килимівці вчителює, не схаменеться" [3, с. 10]; "Романова *жінка* Раїса якраз капусту шаткувала: на столі гора порубаних качанів, на підлозі – ще голівок із тридцять" [3, с. 19]; "– А скажи-но, *сусідонько*, за віщо ти мого друзяку Ромчика зі світу зжити хочеш, паскудна твоя натура?!" [3, с. 41]; "– Та ні... то я так, – відповіла слухняна *коханка*" [3, с. 168]; "*Тітка* Раїса до мамки з татком приходила двадцять гривень позичити" [3, с. 45]; Тільки *баби* каструлі мийуть, недоїдки збирають [3, с. 95]; "– Професор медицини, *вдова* академіка Вербицького" [2, с. 11]; "Каже: "Прекрасне печиво, добра *пані!*" [2, с. 13].

Це лексико-семантичне поле містить іменник *баба* на позначення особи жіночої статі, набуваючи згрубілого відтінку під впливом розмовного мовлення, наприклад: Чоловіки будуть далі шукати, а *баби* – по хатах [3, с. 68];

3) осіб жіночої статі за віком: *дитина, дитинка, дівчина, дівчинка, дівча, дівка, малолетка, діва, баба, бабка*.

Приклади: "– *Дитино* ти моя золота. Ну, зроби ... Зроби, якщо так" [3, с. 26]; "Та нянька побризкала Ліді в обличчя холодною водою, обійняла, зашепотіла: – *Дитино*, не дратуй матері" [2, с. 24]; "– Підводься, *дитинко*" [2, с. 24]; "– Щоб шанівська *дівчина* на поганих килимівських заглядалася! Та ніколи!" [3, с. 34]; "Ти зараз зосередься, *дівчинко!*" [2, с. 22]; "Вона так раділа, що няньці Ангеліні часом вартувало нервів відігнати *дівчинку* від немовляти" [2, с. 38]; "Роман *дівча* до себе притулив, волосся русяве цілує і ... від щастя сльози котяться" [3, с. 45]; "– Дядько Роман казав, що треба трактора терміново зібрати, – ляпнула *дівка* і язика прикусила" [3, с. 7]; "У дзеркало гляне й зітхне: одне слово – *малолетка*" [3, с. 9]; "І вже хотіла щось відповісти, та у вітальню ввалилася нянька Ангеліна –

кругла, як гарбуз, сорокап'ятирічна стара *діва*" [2, с. 12]; "– У діда єдиний варіант вижити – відіслати *бабу* в далеку путь, – спокійно відповідав Платон" [2, с. 41]; "За фермою – глиняна мазанка глухої *бабки* Килини, і другу дорогу ще видко серед будяків – не тому, що шанівці полюбляють ходити до розтровошеної будівлі та згадувати добрі часи, а тому що дня не минає, щоби хтось із них не завітав до *баби* Килини" [3, с. 10].

Це лексико-семантичне поле об'єднує лексеми з полярною семантикою. Так, позитивну модальність репрезентують назви *дитинка*, *дівчинка*; а негативну – *дівка*, *малолетка*, *баба*;

4) роду занять, професії: *однокласниця*, *учениця*, *вчителька*, *бізнесменка*, *фельдшерка*, *колгоспниця*, *лікар*, *лікарка*, *віщунка*, *няня*, *нянька*, *вихователька*, *медсестра*, *доярка*, *поетеса*, *домогосподарка*, *півчі*.

Приклади: "У школі кажуть, всіх *однокласниць* устигли перемацати, а може, й того більше" [3, с. 8]; "А непогана я *учениця!*" – думала..." [3, с. 187]; "Чи може, у *вчительки* Марусі просто голос грізний, бо після її слів пісня гасне і село німіє" [3, с. 10]; "Я б тій Тамарці-*бізнесменці* всі патли повискубувала" [3, с. 7]; "Життя тліє на єдиній кривенькій вулиці Імені Леніна: до неї з двох боків притупилися півтора десятка домів, Тамарчин кіоск, постамент, на якому колись піпсова *колгоспниця* з гострим серпом стояла в позі ніндзя" [3, с. 11]; "– Та вона *лікарем* буде, не інакше... – мамка сміється" [3, с. 7]; "– Хай. Я ... просто так. Така ви *віщунка* ... не страшна. Добре у вас" [3, с. 25]; "– *Няня* трохи допомагала... – не змогла збрехати, та впродовж обіду Стас якось дивно і насторожено поглядав на Лиду" [2, с. 13]; "А я *лікарку* затримаю" [2, с. 14]; "*Вихователька*... Лариса Дмитрівна... Така тепла" [2, с. 15]; "На шум із кухні вибігла *нянька* Ангеліна" [2, с. 24]; "Ліда теж стане *лікарем* і обов'язково вилікує брата, а зараз буде *медсестрою* при мамі-*лікарі*, бо мама, певно, точно знає, як лікувати Платона" [2, с. 40]; "Під вечір "учені люди" могли тільки кліпати очима та слухати оповіді Мануїловича про одну *доярку*, яка колись на рекорд пішла, добу доїла, вже корови від неї сахалися, а вона засинала і все руками коров'ячі дійки шукала" [3, с. 84]; "*Поетеса* мала" [3, с. 98]; "А скоро батько-професор із мамою-*домогосподаркою* й самі до Києва перебралися" [3, с. 84]; "Катерина з Людкою пленталися позаду всіх і за розпорядженням Залусківсько-го тягли важкі торби з харчами для батюшки й тіток-*півчих*" [3, с. 80];

5) жінок за зовнішніми ознаками: *королева*, *русалонька*, *красуня*.

Приклади: "– М-м-м-м! Людка! Ти просто *королева*. І красива, і розумна" [3, с. 28]; "– Дитино золота! *Русалонько...*" [3, с. 31]; – Катю, донечко! Вставай, спляча *красуне*" [3, с. 32]; "Крім того, до філармонії мали припхатися з десяток університетських викладачів, і Крупці дуже кортіло, щоб вони повмирили від заздрощів, дивлячись на *красуню*, яка поряд із ним" [3, с. 194]. Лексеми цієї семантичної групи в проаналізованих нами романах створюють позитивну експресивну тональність художнього тексту;

б) жінок за внутрішніми рисами: *підлиза, базікало, брехуха, розумниця, істеричка, жертовниця, раба, стерва, егоїстка, жебрачка, полонянка, тваринка*.

Приклади: "– Ой, доню, яка ж ти в мене *підлиза*, – мамка сміється, а очі сумні" [3, с. 34]; "– От ти *базікало!* – Степан потягся до акордеона" [3, с. 36]; "– *Брехуха! Брехуха!* – верещить Ничипориха" [3, с. 141]; "Ти ж у нас *розумниця*" [2, с. 24]; "Як невихована *істеричка* без краплі здорового глузду..." [2, с. 25]; "*Жертовниця*" [2, с. 33]; "Як була так і лишилася *рабою* Іветтиною" [2, с. 33–34]; "– Ти... Ти, старе *стерво*, в усьому винна! – зі стогоном" [2, с. 34]; "Кареніна – *егоїстка*, не здатна вгамувати чужий біль..." [2, с. 41]; "Як божевільна *жебрачка!* Як *полонянка!* Як *тваринка!*" [2, с. 17]. Більшість фемінітивів цієї групи відображають негативні риси характеру чи темпераменту героїнь Люко Дашвар;

7) за походженням: *західнячка, росіянка*.

Приклад: "Зоряна Шошак, витончена *західнячка* з дипломом Львівського медуніверситету..." [2, с. 27]; "– А мне тут нравиться, Богдан, – втихомирювала професорську гординю дружина-*росіянка*" [3, с. 84].

Отже, феміносистема мовної тканини художніх творів Люко Дашвар представлена різними лексико-семантичними полями, що дозволило письменниці багатогранно показати жіночі образи, тонко й майстерно виписати внутрішньо-психологічні реєстри своїх героїнь. Художнє мовлення авторки романів – лауреатів і дипломантів конкурсу "Коронація слова" – є експресивно наснаженим і стилістично увиразненим, що помітно також і в дібраній феміносистемі.

Література

1. Брус М. П. Фемінітиви в художній мові Олександра Олеся / М. П. Брус // Вісник СумДУ. Серія "Філологія". – 2008. – № 2. – С. 19–24.
2. Дашвар Люко. Мати все / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2010. – 336 с.

3. Дашвар Люко. Село не люди / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2007. – 270 с.

4. Семенюк С. Запозичені форманти в іменниках з модифікаційним значенням жіночої статі (кінець XVIII – початок XXI ст.) / Світлана Семенюк // Українська мова. – 2009. – № 2. – С. 14–20.

5. Фекета І. І. Жіночі особові назви в українському усному літературному мовленні / І. І. Фекета // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 72–75.

6. Фекета І. І. Особливості творення назв осіб жіночої статі / І. І. Фекета // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 4. – С. 77–79.

УДК 81'255.2:6

С. П. Грушко

Науково-технічний переклад у професійному дискурсі

Стаття присвячена проблемам науково-технічного перекладу у професійно орієнтованій комунікації. Сучасний етап розвитку українського суспільства актуалізує практичну діяльність людини в науково-технічній сфері, від якої залежить економічна стабільність країни. Цей факт стимулює активний обмін науково-технічною інформацією, активізує дослідження проблем науково-технічного перекладу, сприяє розвитку науково-технічної комунікації. Актуальність статті зумовлена недостатнім дослідженням тематики, пов'язаної із проблемами технічного перекладу в Україні як складової професійного спілкування. Увага акцентується на особливостях науково-технічного перекладу спеціальної літератури та вимогах адекватного перекладу цього типу текстів. Науково-технічний переклад розглядається як складова науково-технічного дискурсу – "професійної зони певного професійного дискурсу".

***Ключові слова:** науково-технічний переклад, науковий дискурс, адекватність, прикладне мовознавство.*

Статья посвящена проблемам научно-технического перевода в профессионально-ориентированной коммуникации. Современный этап развития украинского общества актуализирует практическую деятельность человека в научно-технической сфере, от которой зависит экономическая стабильность страны. Этот факт стимулирует активный обмен научно-технической информацией, активизирует исследование проблем научно-технического перевода, содействует научно-технической коммуникации. Актуальность статьи определяется недостаточным исследованием тематики, связанной с проблемами технического перевода в Украине как составляющей профессионального общения. Внимание уделяется особенностям научно-технического перевода специальной литературы и требованиям адекватного перевода этого типа текстов. Научно-технический перевод рассматривается как часть научно-технического дискурса – "профессиональной зоны определённого профессионального дискурса".

***Ключевые слова:** научно-технический перевод, научный дискурс, адекватность, прикладное языкознание.*

The article deals with the issues of scientific and technical translation in professional communication. The present stage of development of the Ukrainian society manifests practical activities of a person in the scientific

and technical sphere influencing the economic stability of the country. This fact stimulates active information exchange, activates the study of scientific and technical translation, facilitates the development of scientific and technical communication. The relevance of the article is caused by insufficient study of the issues of the technical translation in Ukraine as an integral part of professional communication. Attention is given to the specifics of scientific and technical translation of specialized literature and the demands of adequate translation of this text type. Scientific and technical translation is regarded as a part of scientific and technical discourse, i. e. professional sphere of the definite professional discourse.

Key words: scientific and technical translation, scientific discourse, adequacy, applied linguistics.

Нова соціально-економічна парадигма сучасного етапу розвитку українського суспільства актуалізує практичну діяльність людини, у першу чергу у науково-технічній сфері, розвиток якої – умова економічної стабільності країни. Цей факт призводить до інтенсифікації процесів обміну науково-технічної інформації, актуалізує проблеми науково-технічного перекладу і, як наслідок, сприяє розвитку науково-технічної комунікації. Сьогодні науково-технічний переклад не тільки сприяє обміну спеціальною інформацією, а є важливою складовою науково-технічного дискурсу – "професійної зони певного професійного дискурсу" [3, с. 7].

Приєднання України до цінностей ЄС ставить перед українськими вищими навчальними закладами мету підготовки професійних перекладачів науково-технічної літератури та технічної документації з їх подальшим виходом на європейський ринок перекладацьких послуг. Проте досягнення цієї мети вимагає вирішення основної проблеми науково-технічного перекладу – поєднання знання іноземної мови зі знанням у галузі науки і техніки, про які йдеться у перекладі. Отже, актуальність запропонованої розвідки зумовлена недостатнім дослідженням проблем технічного перекладу в Україні, зокрема в царині науково-технічної літератури та технічної документації як найважливішої складової професійно орієнтованого спілкування. Актуальність проблеми визначає мету і завдання дослідження: визначення особливостей науково-технічного перекладу спеціальної літератури; виявлення поширених загальних труднощів, які слід враховувати при перекладі науково-технічної літератури.

Відомо, що сучасний ринок перекладацьких послуг відчуває нестачу технічних перекладачів і з лінгвістичною, і з технічною освітою. Протягом останнього десятиліття ведуться тривалі дискусії про

базову освіту науково-технічних перекладачів. Одні автори вважають, що технічний перекладач повинен мати базову освіту в галузі іноземних мов, з потужною термінологічною базою і технічними знаннями, які перекладач здобуває під час практичної роботи. Інші учені схиляються до думки професійного знання відповідної галузі науки і техніки, а знання іноземної мови є вторинним, особливо при перекладі на рідну мову (дослідження В. Карабана [1], А. Коваленко [2], І. Колеснікової [3], К. Сухенко [5], О. Пономаріва [4], О. Швейцера [6], І. Шевченко [7] та інших).

Різні підходи щодо технічного перекладу знайшла своє відображення у двох технологіях перекладу: у першому випадку науково-технічний переклад виконується перекладачами-лінгвістами з наступним редагуванням фахівців з профільною технічною освітою; у другому – переклад здійснюють фахівці певних галузей знань, а редагування – лінгвісти. Проте, незалежно від технології виконання технічних перекладів, проблема кваліфікованих перекладачів залишається гострою.

Будь-який науково-технічний текст будується за законами логічного мислення. З точки зору завдань і функцій конструкції науково-технічних текстів на відміну від емоційно-риторичних структур інших типів дискурсів (художнього, мас-медійного, молодіжного тощо) будуються як раціонально-логічні структури. Їм притаманна логіко-понятійна сутність, оперування об'єктивними фактами, чітка система аргументацій, яка спирається на аналітичний метод. Цей тип перекладу вимагає від перекладача знання фахової термінології мовою оригіналу і мовою перекладу галузі науки і техніки, до якої належить текст перекладу; володіння різними видами технічного перекладу. Безумовно, оптимальним є варіант наявності у перекладача, окрім лінгвістичної освіти, ще й фахової технічної освіти. Отже переклад науково-технічних текстів вимагає чіткості, термінологічної однозначності, логічності викладу.

У цьому контексті слід виділити найбільш поширені загальні труднощі, які потрібно враховувати при перекладі науково-технічної літератури:

1) наявність поширених складнопідрядних речень під час перекладу потребують їх грамотного поділу на прості речення із дотриманням граматичних норм рідної мови;

2) використання термінів, запозичених із споріднених галузей знань, вміння перекладача користуватися робочими джерелами інформації;

3) складнощі під час перекладу численних посилань на різні розділи, які ще не перекладені рідною мовою;

4) переклад безконтекстних фрагментів (таблиць, підписів під малюнками);

5) посилання на незнайомі для не фахівця прізвища (наприклад, у тому разі, коли важко зрозуміти, згадується чоловік чи жінка під певним прізвищем).

Кваліфікований, якісний переклад науково-технічних текстів має враховувати всі вищезгадані особливості та відповідати загальноприйнятим вимогам перекладу:

По-перше, бути адекватним, чітким, зрозумілим для користувача. Виклад тексту перекладу має буди логічним, послідовним і повним.

По-друге, переклад потрібно передавати грамотно з точки зору лексико-граматичних особливостей літературного варіанта рідної мови (а не діалектів регіонів). Текст перекладу має відповідати оригіналу за стилем, водночас із дотриманням стилістичних норм рідної мови. Не повинно бути стилістичних дефектів тексту, наприклад, зміщення логічного наголосу, розщеплення присудка, повторів тощо.

По-третє, текст перекладу має бути грамотним із точки зору галузі, в якій виконується. В тексті повинні бути стандартні словесні вирази, які використовуються у певній галузі знань. Стиль тексту перекладу має відповідати жанровим особливостям документа. Термінологія, яка використовується в тексті перекладу, повинна відповідати нормативним документам країни.

По-четверте, текст перекладу має бути вільним від різного роду описок, пропусків, помилок друку, орфографічних та синтаксичних помилок і відповідати вимогам редакційно-видавничого оформлення (якщо це письмовий офіційний варіант перекладу).

Всі вимоги щодо особливостей перекладу науково-технічної літератури завжди пов'язані зі структурними особливостями і принципами іноземної та рідної мов у контексті навколишнього середовища, де вони існують. З огляду на це їх можна розглядати як переклад культур, адже мовні структурні особливості демонструють специфіку сприйняття довкілля носіями мови, що в результаті визначає сутність культури цілого народу. У цьому аспекті важливим для перекладача є знання про те, що граматична структура мови визначає ті аспекти даного явища або предмета, які дана мова повинна виражати, тобто граматичні форми впливають на семан-

тичний зміст фрази і семантику тексту в цілому. Під час перекладу слід враховувати, що носії мови, перш за все, звертають увагу на елементи, які є обов'язковими у рідній мові. Цей факт спричиняє неабиякі труднощі при перекладі, адже в іноземній мові є ціла низка слів, які не існують у рідній мові перекладача, або навпаки: у рідній мові перекладача є слова, які відсутні в іноземній мові. В першому випадку носії мови називають однослівно цілий ряд певних предметів, для яких в іноземній мові існують різні терміни. Завдання перекладача – знайти відповідну адекватну заміну цим термінам.

Коли певні культурні особливості передаються іншою мовою буквально, в перекладі з'являються і граматичні помилки, і незрозумілі / неправильні фрази. Зберегти і відтворити нюанси тексту оригіналу – необхідна умова адекватного перекладу. Особливо складно виконати всі ці завдання технічному перекладачеві, що працює із специфічною термінологією, де мовленнєві еквіваленти, заміники не завжди забезпечують адекватний і кваліфікований переклад із збереженням тих асоціацій, з якими пов'язане те чи інше слово іноземною мовою.

Дослідження науково-технічного перекладу у сучасному прикладному мовознавстві належать до найбільш актуальних, адже сучасні когнітивно-дискурсивні та комунікативно-дискурсивні практики стали основою для вивчення сутності фахової комунікації, її специфіки у контексті з іншими сферами людської діяльності. У цьому аспекті актуалізуються дослідження не тільки проблем науково-технічного перекладу, але й в цілому науково-технічного дискурсу в комунікативному мовознавстві.

Переклад є складовою науково-технічного дискурсу, який можна розглядати як "комунікативну подію" представлену різними лінгвістичними дослідженнями, що спрямовані на всебічний опис та характеристику мовленнєвого спілкування у специфічних комунікативних ситуаціях як сукупність "усіх вербальних та невербальних засобів, що використовує людина для обміну інформацією у науково-технічній сфері спілкування" [4, с. 130]. Це текст (тексти), "створені в результаті мовної діяльності представників певної лінгвокультурної спільноти, розглянутий у сукупності його лінгвістичних параметрів і соціокультурного контексту" [7, с. 152].

Отже, науково-технічний переклад займає особливу нішу в царині перекладу й у науковому дискурсі взагалі, оскільки відрізняється певними лексичними, граматичними, стилістичними особливостями; своєрідними труднощами самого акту перекладу; вирішує важливе

завдання наукової міжкультурної комунікації. Адже певні наукові досягнення, феномени наукового і технічного розвитку країни можуть не знаходити відповідних еквівалентів при перекладі рідною мовою. Знайти цей еквівалент – одне із завдань перекладача. У цьому разі перекладач – своєрідний посередник між культурами, який відіграє важливу роль у прогресивному науково-технічному розвитку країни. Основна зона функціонування науково-технічного перекладу – професійний дискурс.

Література

1. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури / В. І. Карабан. – Вінниця : Нова книга, 2002. – 564 с.
2. Коваленко А. Я. Загальний курс науково-технічного перекладу : підручник / А. Я. Коваленко – К. : Інкос, 2002. – 317 с.
3. Колеснікова І. А. Лінгвокогнітивні та комунікативно-прагматичні параметри професійного дискурсу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Колеснікова І. А. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009. – 33 с.
4. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови : підручник / О. Д. Пономарів.– 3-тє вид., перероб. і доповн. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
5. Сухенко К. М. Лексичні проблеми перекладу / К. М. Сухенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 2000. – 124 с.
6. Швейцер А. Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты / А. Швейцер. – М. : Наука, 2003. – 75 с.
7. Шевченко И. С. К определению понятия дискурса в исторической прагматике / И. С. Шевченко // Вісник ХДУ – № 435. Серія "Романо-германська філологія". – Х. : Харк. ун-т., 1999. – С. 150–153.

УДК 81'255.2

O. V. Kohut, M. V. Shtohryn

**"Translator's false friends"
in the oil and gas texts**

У статті досліджено особливості та труднощі перекладу "фальшивих друзів перекладача" в науково-технічній літературі англійської мови, зокрема у текстах нафтогазової промисловості. Проаналізовано поняття "хибні друзі перекладача" та досліджено їх класифікацію і джерела виникнення. Розглянуто особливості перекладу текстів науково-технічного змісту загалом, а також труднощі перекладу "фальшивих друзів перекладача" зокрема. Здійснено аналіз перекладу слів, що належать до нафтогазової терміносистеми української та англійської мов, на основі статті "Effect of Gas Recycling on the enhancement of Condensate Recovery, Case Study: Hassi R'Mel South Field, Argentina" та перекладу цієї статті.

Ключові слова: науково-технічний текст, переклад, псевдоінтернаціоналізм.

В статье исследованы особенности и трудности перевода "ложных друзей переводчика" в научно-технической литературе английского языка, в частности в текстах нефтегазовой промышленности. Проанализировано понятие "ложные друзья переводчика" и исследована их классификация и источники возникновения. Рассмотрены особенности перевода текстов научно-технического содержания в целом, а также трудности перевода "ложных друзей переводчика" в частности. Осуществлен анализ перевода слов, относящихся к нефтегазовой терминсистеме украинского и английского языков на основе статьи "Effect of Gas Recycling on the enhancement of Condensate Recovery, Case Study: Hassi R'Mel South Field, Argentina" и перевода этой статьи.

Ключевые слова: научно-технический текст, перевод, псевдоинтернационализм.

The article investigates peculiarities and difficulties of translating "translator's false friends" in the scientific literature of the English language, in particular in the texts of the oil and gas industry. The concept of "false friends of translator" is analyzed and their classification and sources of origin are studied. The peculiarities of translating texts of scientific and technical content in general, and the difficulty of translating "translator's false friends" in particular are considered. The analysis of the translation of the words relating to the oil and gas term system of Ukrainian and English languages on the basis of the article "Effect of Gas

Recycling on the enhancement of Condensate Recovery, Case Study: Hassi R'mel South Field, Argentina", and the translation of this article is carried out.

Key words: *scientific and technical text, translation, pseudo-internationalisms.*

With the development of science and technology, every day there appear terms to refer to fundamentally new objects, phenomena and processes. The performance of the optimal translation of such words is an important task for the translator. However, not only terms, but also common words that are often used in the texts of scientific and technological content, can be a source of serious errors. However, many English words coincide in form with the Ukrainian words, which does not always mean that their meaning is also the same. Moreover, sometimes they may have one common meaning, but apart from it, have several more that are different. These words are misleading for not only beginners but also experienced translators, thus they are called "translator's false friends".

The studies of the sources of origin, classification and problems of translation of "translator's false friends" were carried out by V. Karaban, T. Kyiak, A. ЯKovalenko, V. Myroshnychenko, I. Mostovyi, L. Neliubyn, I. Onushkanych, S. Radetska, A. Sabitova, A. Tsyrcal, and others.

Despite the fact that new terms are created so that they all sound the same in different languages, and have the same meaning, it is impossible to completely avoid the use of "false friends". It is therefore important to explore what one should pay attention to when translating these words, and what to do in order to avoid errors, since even a single incorrectly transmitted word can distort the meaning of the whole text.

The aim of the study is to investigate the features of the concept of "translator's false friends" and their translation by means of the Ukrainian language.

Therefore, fulfillment of our objective involves accomplishment of the following tasks:

- to explore the features and causes of "translator's false friends";
- to identify translation problems related to the "translator's false friends" and their solutions;
- to consider the methods of translation of "translator's false friends" in the texts of the oil and gas industry.

The implementation of adequate study of the topic "Translator's false friends" when translating English texts of the oil and gas industry" is impossible without a deep understanding of the term "false friends".

Scientist T. Kyiak provides the causes of the "translator's false friends" in the field of scientific and technical terminology, referring to linguists E. Skorokhodko, and D. Lotte. According to the scientist E. Skorokhodko pseudointernationals occur due to:

- 1) use of dential words in different languages in the formation of terms by transferring the name;
- 2) connection of the primary meaning with similar features of different objects-terms;
- 3) giving advantages in different languages to different aspects of the content of international terms [2, p. 18].

We agree with this position of the scientist, however, would like to add to it yet the reasoning of V. Miroshnychenko, who in addition to the above listed causes of "false friends", adds random creation of similar words in several different languages [3, p. 44].

Most scientists believe that "translator's false friends" are words which have similar expressions in different languages, but their meaning is completely or partially different. However, some linguists emphasize that the concepts of "translator's false friends" and "pseudointernationalisms" should not be equated.

Among the sources of the emergence of the phenomenon linguists name coincidence, interference of languages, the national peculiarities of vocabulary and terminology, particularly in different languages, different directions of development of the same lexical units, the impact of national culture that leads to adding new meanings to the initial ones and account for different shades of meaning when borrowing words.

According to A. Tsyrcal, scientific and technical literature is rich in stylistic means, which contribute to its expressiveness, flexibility, however, contains many internationalisms and "false friends of translator", which may pose a threat to the proper translation [5, p. 385].

I. Onushkanych describes the techniques of translation of terms-phrases suggested by A. Kulchytskyi:

- 1) descriptive translation – transmission of the content of the phrase by its explanation;
- 2) translation with the use of the genitive case;
- 3) calquing – translation of words or phrases in parts with subsequent assembly of these parts;
- 4) transcription – transferring the sounds of the words of the original language by the target language letters;
- 5) the translation by the use of prepositions [4].

The modern scientist emphasizes that the main attention should be paid not to the meaning of narrow terms, but to the development of the common features of the language and style of scientific and technical literature, vocabulary, pronunciation and its grammatical structure. The linguist notes that the texts should not be translated mechanically or intuitively, but by identifying all features of the literature [4].

V. Karaban notes that, for successful translation of terms that belong to the category of "false friends of translator", it is primarily necessary to define whether the following words are used in a broad or narrow context. The scientist explains that if they are used in a broad context, they should be translated by the words denoting general concepts, if in narrow one – according to the area described in text [1, p. 55].

"Translator's false friends" represent a threat not only for beginners in learning the English language, but also for experienced professionals. The problem of translation of this category of words is that their meaning in the language of the translation is often very different from the meanings in the original language, but their shapes may be similar in different languages, which causes false associations for a translator. They try to solve this issue at the international level, by adopting the law on providing equal meanings to terms that have a similar sound in several languages.

In general, in the oil and gas industry there are many words which came from Greek, Latin or French, for example: *abstract* (Latin), *accurate* (Latin), *actual* (French), *address* (French), *adequate* (Latin), *alternative* (French), *analysis* (Greek), *balance* (Latin), *barrier* (French), *block* (French), *center* (Greek), *component* (Latin), *composition* (French), *concentric* (Latin), *condensate* (Latin), *configuration* (Latin), *contact* (Latin), *critical* (Latin), *demonstrate* (Latin), *design* (French), *effect* (French), *extreme* (Latin), *factor* (Latin), *final* (Latin), *fluid* (French), *focus* (Latin), *formation* (Latin), *geometry* (Greek), *hydraulic* (Greek), *injection* (Latin), *isothermal* (French), *limit* (French), *maximum* (Latin), *mixture* (Latin), *mobile* (French), *normal* (Latin), *ordinate* (Latin), *original* (Latin), *practice* (Latin), *process* (French), *production* (French), *project* (Latin), *region* (Latin), *reservoir* (French), *retrograde* (Latin), *simulation* (Latin), *scheme* (Greek), *system* (Greek), *technique* (French), *original* (Latin), *zone* (Latin).

As you can see, among the "translator's false friends", which are found in the text, there are no such terms, the cause of which was a

borrowing into English from Ukrainian. However, you cannot argue that they are the result of imitation of English by Ukrainian. Many of these terms came to our language through direct borrowing from the languages in which they originated (Greek, Latin, and French). In addition, they could penetrate into the Ukrainian language, which, in turn, borrowed these words from source languages. Thus, the words *fluid*, *effect* came to the Ukrainian language from Latin, *technique* – from German, *operation*, *system* – from French.

To better understand the peculiarities and ways of translation of "translator's false friends" from English into Ukrainian, we have analyzed the scientific paper "Effect of Gas Recycling on the enhancement of Condensate Recovery, Case Study: Hassi R'Mel South Field, Argentina" and its translation. Below are some examples from the text.

The word *abstract* can be translated into Ukrainian as *non-figurative*, but in our article, this word is used as the scientific term, which often occurs in scientific articles, so the translator used a different equivalent, namely, the expression of the summary of the content. Moreover, it is obvious that the subtitle of the scientific article may not be represented by only an adjective, thus for its translation one should have chosen the equivalent that would have contained contain the noun.

In Ukrainian, they call tank in which liquid is stored "rezervuar". In the English language *reservoir* means rock that has hydrocarbons. Therefore, referring to the context of the article, the translator translated the word-combination *gas condensate reservoirs* into the Ukrainian language as "*porody shcho mistiat hazovyi kondensat*" i. e. *rocks which contain gas condensate*.

Data is translated as "*dani*" (*information*), because, despite its similarity with the Ukrainian word *data* which means day and month, in English this word is used in the meaning chosen by the translator as the equivalent.

Simulation does not belong to words that can be used in scientific and technical literature, that is why *simulation study* is translated as "*doslizhennia na osnovi imitatsiinykh eksperymentiv*" i. e. *studies based on the simulation experiments*.

Address is not usually translated into Ukrainian as *to solve*, but in the context of a sentence it is obvious that this word is used in this meaning, because it is used in the following expression: *to address this problem*. As you know, we cannot normally address the problem in the direct sense therefore, the verb consonant with the English version cannot be used.

The word *production* in scientific and technical literature has Ukrainian analogue *vydobutok* and the translator, given the content of the text, has used this equivalent. The word *produksiia* would be inappropriate, since *production* concerns the production of condensates, but they are not called products.

Factor quite often is translated into Ukrainian as *factor*, but in the article, this word is used in combination with another word. This combination constitutes a term. According to this fact, the units of the phrase *recovery factor* can not be translated separately. They are united by a common meaning inherent in them only when they are used together, so this term is translated by the phrase *koefitsiient viddachi "coefficient of performance"*.

The word *figure*, which often occurs in the scientific texts sounds like Ukrainian *fihura*. However, one of the first meanings of the word provided in the dictionary, is *drawing / sketch* and, actually, it fits within the context of the article.

One of the equivalents of the word *proportion* in Ukrainian is "*proportsiia*" i. e. *ratio*. However, in our language this word is used to denote the ratio of body measurements or a certain type of mathematical calculations. In the sentence "*Due to the composition and proportion of the individual components in the reservoir, a gas-condensate is in a single gaseous phase at the reservoir pressure and temperature conditions*", *proportion* means *ratio* (of elements), that is why this equivalent was used when translating the article.

The word *individual*, which we can find in the same sentence, is rendered by the equivalent "*okremyi*" i. e. *separate*, not "*indyvidualnyi*", as these two Ukrainian words have slightly different meanings. *Individual* – is not simply *separate*, but intended for, or something that concerns a particular person.

In the sentence "*The primary focus of this study was TGS formation in HRS field*" we find the word *focus*, which reminds of the Ukrainian *fokus*. But in the Ukrainian language, the word *fokus* is often used only in two cases – when talking about the art of photography or about magic tricks as a form of entertainment. Although in this sentence *focus* plays the role of a noun, the interpreter renders the meaning by the Ukrainian verb "*zoseredzhene*" i. e. *concentrated*, changing the sentence structure.

In order to perform the correct translation of the above words it is necessary to check their meanings in dictionaries, and try to better understand the meaning of the whole sentence, because it helps to

choose the correct Ukrainian equivalent and to determine which part of speech the word belongs to, as in English forms of writing nouns and verbs, nouns and adjectives can be the same.

References

1. Karaban I. V. Pereklad anhliskoi naukovoї i tekhnichnoi literatury – chastyna II / I. V. Karaban – Vinnytsia : Nova Knyha, 2001 – 303 p.
2. Kyiak T. R. "Falshyvi druzi perekladacha" iak problema mizhkulturnoi komunikatsii / T. Kyiak // Naukovi zapysky. Seriya "Filolohichni nauky". – Vypusk 89 (1). – Kirovohrad, 2010.
3. Myroshnychenko V. M. Problemy perekladu "khybnykh druziv perekladacha" z anhliskoi movy na ukrainsku / V. M. Myroshnychenko // Vostochno-Yevropeyskyi zhurnalпередovykh tekhnolohii. – Vypusk 2/10 (50). – 2011.
4. Onushkanych I. V. Zakonomirnosti perekladu naukovo-tekhnichnoi literatury [Електронний ресурс] / I. V. Onushkanych. – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2013/zakonomirnosti-perekladu-naukovo-tehnichnoji-literatury/>. – Назва з екрана.
5. Tsyrcal A. Problema perekladu internatsionalizmiv ta "falshyvykh druziv perekladacha" v naukovo-tekhnichnii literaturi / A. Tsyrcal // Fakhovyi ta khudozhnii pereklad: teoriia, metodolohiia, praktyka: materialy dopovidei V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 6–7 kvitnia 2012 r. / za zah. red. A. H. Hudmaniana, S. I. Sydorenka. – K. : Ahrar Media Hrup, 2013. – S. 385–369.
6. Adel H., Effect of Gas Recycling on the Enhancement of Condensate Recovery, Case Study: Hassi R'Mel South Field, Algeria / H. Adel, T. Zhu // Journal of Petroleum Technology. – 2006.

УДК 81'25(651.926)

Ю. І. Дем'янчук

Методика створення паралельних багатомовних корпусів для перекладу юридичних та офіційних документів

У статті пропонується розробка багатомовного паралельного корпусу (англо-російсько-українського) для перекладу юридичних та ділових текстів. На основі аналізу морфемних змін здійснюється вибірка та вибір кращого словникового варіанта. Запропонований паралельний корпус (на основі програм CRATER, контенту InfoStream та інших) визначається як вагомий додаток до Національного корпусу російської мови (НКРМ).

Ключові слова: багатомовний корпус, офіційні документи, алгоритм, вибірка, електронний словник, НКРМ.

В статье предлагается разработка многоязычного параллельного корпуса (англо-русско-украинского) для перевода юридических и деловых текстов. На основе анализа морфемных изменений, осуществляется выборка и выбор лучшего словарного варианта. Предложенный параллельный корпус (на основе программ CRATER, контента InfoStream и других), определяется как весомый дополнение к Национальному корпусу русского языка (НКРМ).

Ключевые слова: многоязычный корпус, официальные документы, алгоритм, выборка, электронный словарь, НКРМ.

The article proposes the development of a multilingual parallel corpus (English-Russian-Ukrainian) for translation of legal and business texts. On the basis of morphemic and algorithmic changes, carried out sampling and selection of the best variant of the vocabulary. The proposed parallel body (based on the CRATER program content InfoStream and others), defined as a significant addition to the Russian National Corpus (NKRM).

Key words: multilingual body, official documents, the algorithm, sampling, electronic dictionary, NKRM.

У сучасній корпусній лінгвістиці особливої актуальності набуває створення додаткових паралельних корпусів для швидкого перекладу міжнародних офіційних документів (наприклад, архівів та доповідей НАТО). Складність офіційно-ділового перекладу уповільнює розробку алгоритмів та програм для національних корпусів (зокрема, багатомовного Національного корпусу російської мови). Порівняно з

художніми текстами тексти офіційних документів є глибоко стандартизованими, це стосується як структури всього тексту, так і організації окремих параграфів. Основною рисою мови міжнародної ділової кореспонденції є збереження структурних форм і використання певних синтаксичних конструкцій (заголовка, дати, вступного звернення, основного тексту, заключного слова і підпису), все це регулюється як лексично, так і синтаксично. Саме повнота інформації, точність і лаконічність формулювань, відсутність емоційності, використання нейтрального тону, безособовість лексичних конструкцій офіційного стилю створюють додаткове навантаження для лінгвістів-розробників, адже вимагає високого рівня професійності. Паралельний багатомовний корпус як блокову частину головних національних корпусів досліджували Д. Добровольський [2], Д. Сичинава [4], В. Широков [6], Л. Цінман [5] та інші. Проте проблема перекладу міжнародних офіційних документів у додаткових паралельних компонентах національного корпусу залишається нерозглянутою.

Мета дослідження – здійснити розробку та аналіз загальних компонентів паралельного корпусу для НКРМ на прикладі додатку InfoStream. Концептуальні завдання: розглянути систему розробки паралельного багатомовного корпусу та методи його застосування; висвітлити систему пошуку офіційно-ділових текстових блоків за ключовим словом в паралельному корпусі НКРМ; запропонувати застосування онлайн-сервісу InfoStream як якісного двомовного паралельного (російсько-українського) додатка до НКРМ.

Для перекладу міжнародних ділових документів результативним можемо вважати багатомовний Національний корпус російської мови (НКРМ). Зокрема, розробка паралельного корпусу російсько-англійських і російсько-німецьких текстів на базі технологій Національного корпусу російської мови тривала до 2015 року, до сьогодні база оновлюється. Наприклад, російсько-британська частина корпусу двомовна із можливістю переходу на іншу мову.

Українсько-російський і російсько-український компоненти паралельного корпусу досягає десяти мільйонів слововживань і перевершує найбільший Національний лінгвістичний корпус української мови.

Вирівнювання текстів англійською та російською, а також німецькою та російською мовами програмними засобами з подальшим редагуванням є технологічно складним. Зокрема, для корпусу були розроблені спеціальні програмні засоби вирівнювання та створено систему управління корпусом для полегшення роботи із корпусом

(зокрема, програма ПАРТЕКС, що має на вході два паралельні тексти (оригінал і переклад)).

Крім того, в різних мовах (а іноді й у різних виданнях) реалізуються різні способи графічного оформлення, що іноді ускладнює визначення меж пропозиції в автоматичному режимі. Наприклад, існують різні способи оформлення переходів від прямої мови персонажів до авторських ремарок. У таких випадках результати автоматичного вирівнювання потребують корекції, що здійснюється вручну.

Нами була виявлена проблема пошуку українських та російських офіційно-ділових термінів (наприклад, мовних конструкцій з документів НАТО). Даний пошук можливо реалізовувати лише англійською мовою у паралельному корпусі, далі вирівнювання та пошук алгоритмів має здійснюватися вручну (рис. 1, 2) [8].

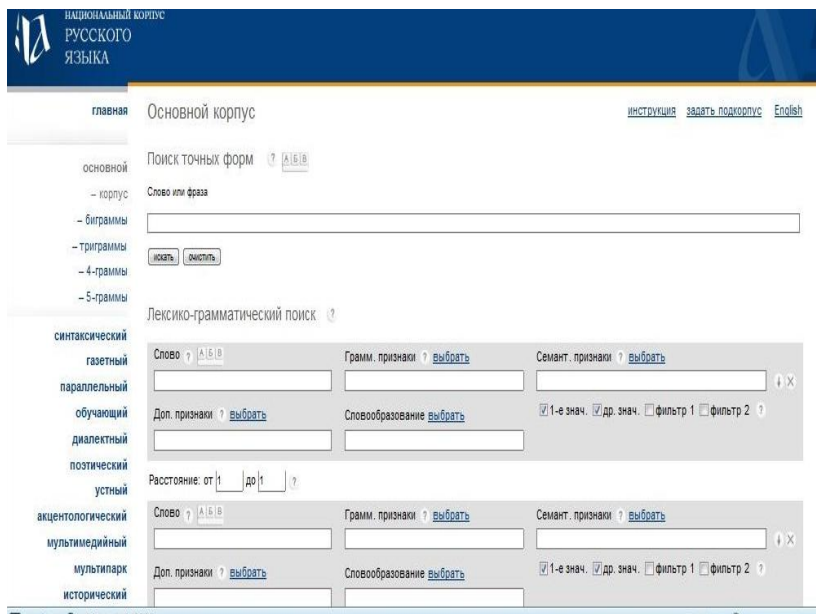

Рис. 1. Пошукове вікно паралельного корпусу текстів НКРМ

травень, 1

1. Sir Timothy Garden, Tom Donnelly et al. In the wake of Iraq ("NATO Review") [ABVYU LingvoPRO] (2003) [омонимия не снята] **Все примеры (163)**

ru	Сэр Тимоти Гарден рассматривает политические последствия военной кампании в Ираке и пути продвижения вперед для всех вовлеченных в нее международных организаций. Переосмысливая НАТО Том Доннелли оценивает воздействие военной кампании в Ираке на НАТО с точки зрения США. [Sir Timothy Garden, Tom Donnelly et al. In the wake of Iraq ("NATO Review") [ABVYU LingvoPRO] (2003)] [омонимия не снята] — — — —
en	Sir Timothy Garden examines the political impact of the Iraq campaign and ways forward for all institutions involved. Rethinking NATO Tom Donnelly assesses the impact of the Iraq campaign on NATO from a US perspective. [Сэр Тимоти Гарден, Том Доннелли и др. После Ирака ("Вестник НАТО") (2003)] [омонимия не снята] — — — —
ru	Том Доннелли оценивает воздействие военной кампании в Ираке на НАТО с точки зрения США. [Sir Timothy Garden, Tom Donnelly et al. In the wake of Iraq ("NATO Review") [ABVYU LingvoPRO] (2003)] [омонимия не снята] — — — —
en	Tom Donnelly assesses the impact of the Iraq campaign on NATO from a US perspective. [Сэр Тимоти Гарден, Том Доннелли и др. После Ирака ("Вестник НАТО") (2003)] [омонимия не снята] — — — —
ru	Подполковник Стивен Коллинз оценивает коалиционные операции по управлению восприятием в период до операции «Иракская свобода», в ходе ее проведения и после ее окончания, а также их значимость для НАТО. [Sir Timothy Garden, Tom Donnelly et al. In the wake of Iraq ("NATO Review") [ABVYU LingvoPRO] (2003)] [омонимия не снята] — — — —
en	Lieutenant-Colonel Steven Collins assesses the Coalition's perceptionmanagement operations before, during and after Operation Iraqi Freedom as well as their implications for NATO. [Сэр Тимоти Гарден, Том Доннелли и др. После Ирака ("Вестник НАТО") (2003)] [омонимия не снята] — — — —
ru	Рональд Д. Асмус анализирует проблемы, стоящие перед странами Центральной и Восточной Европы в связи с их предстоящим вступлением в Европейский союз и НАТО. [Sir Timothy Garden, Tom Donnelly et al. In the wake of Iraq ("NATO Review") [ABVYU LingvoPRO] (2003)] [омонимия не снята] — — — —
en	Ronald D. Asmus analyzes the problems facing Central and Eastern European countries in connection with their impending accession to the European Union and NATO. [Sir Timothy Garden, Tom Donnelly et al. In the wake of Iraq ("NATO Review") [ABVYU LingvoPRO] (2003)] [омонимия не снята] — — — —

Рис. 2. Приклад пошуку корпусів офіційних документів за ключовими словами-термінами (НКРМ)

Для вирівнювання знайдених корпусів застосовується інтерфейс користувача (GUI) та програма вирівнювання текстів HunAlign. Для пошуку офіційної термінології передбачені наступні автоматизовані операції (у вигляді графічних кнопок: 1) додавання порожнього рядка; 2) видалення порожнього рядка; 3) перенесення пропозиції в сусідній рядок; 4) перенесення частини в сусідній рядок; 5) додавання вручну вирізаних частин до пропозиції.

При збереженні вирівняного тексту вказується мова оригіналу і перекладу. В даному разі мовою оригіналу можуть бути лише англійські блоки, мова перекладу – російська. Тому виникають труднощі концептуального перекладу з базової російської на українську окремих текстових блоків.

Пропонується метод, за допомогою якого реалізується виявлення інформаційних дублікатів, поданих різними мовами (російською та українською), як додаток до НКРМ, а також до Національного корпусу української мови. Програма CRATER та контент InfoStream оснащені деякими автоматично сформованими тегамі і перекладами виділених лексем на двох мовах [7]. Вирівнювання даного корпусу за пропозиціями або словами, а також морфологічна розмітка корпусу має перспективи подальшого розвитку.

На основі контенту InfoStream створення паралельних корпусів офіційних документів можна розділити на дві групи [9]: традиційні і

статистичні. Актуальним у цьому разі є підхід до створення паралельних корпусів документів, заснований на алгоритмі пошуку дублікатів документів різними мовами. Підхід дає можливість відшукати схожі документи різними мовами у великому масиві документів. В результаті можна переконатися в тому, що до корпусу потрапили паралельні документи з різних джерел (рис. 3, 4).

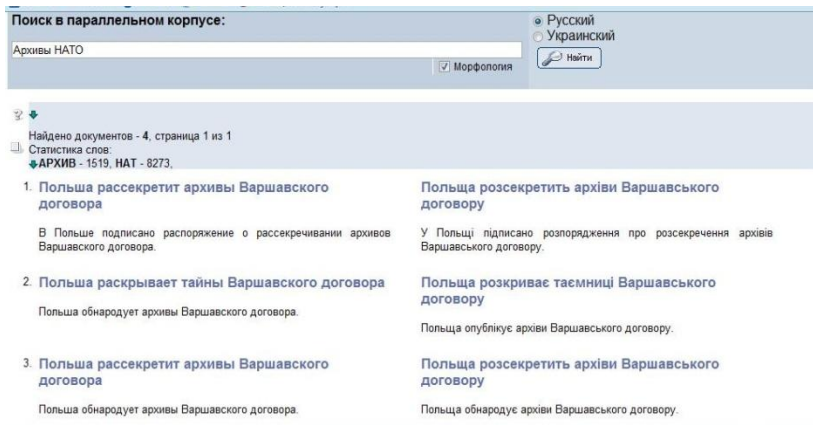

Рис. 3. Пример поиска официально-деловых документов на основе терминів-ключів (контент InfoStream)

Рис. 4. Результаты поиска та аналізу окремих лексем у додатку InfoStream

Доцільність застосування запропонованого додатка полягає в тому, що традиційні методи побудови паралельних корпусів в НКРМ використовують паралельні дані, що робить їх непридатними для використання. Запропонований контент дає можливість створити двомовний українсько-російський паралельний корпус текстів для роботи з електронними архівами, документами. В інтерфейсі наявний російською та українською мовами обсяг документів понад 500 тисяч пар. Натомість точність запропонованого алгоритму становить 98 %.

За допомогою додатків можливе створення частотного словника на основі морфологічного словника (МС) з використанням текстового корпусу документів, побудови алгоритму обчислення опорних слів з використанням частотного МС і модифікації загальновідомого підходу TF IDF, а також статистичного підходу для виключення помилок. НКРМ можна якісно інтегрувати в контент-моніторингу InfoStream, оскільки вказаний додаток враховує не лише статистичні властивості офіційних текстів, а й деякі морфологічні ознаки. Відповідно до цього алгоритму побудова паралельного корпусу відбувається кількома основними етапами: створення морфологічних словників офіційних документів; створення частотних морфологічних словників офіційних документів; створення словників перекладів; створення процедури визначення опорних слів у міжнародних документах; визначення різномовних дублікатів.

Доцільно, на нашу думку, доповнити морфологічні словники неологізмами, назвами міжнародних організацій, відомими прізвищами секретарів та політичних діячів, яких не було у вихідних словниках. А також додавання та застосування електронних ресурсів публікації документів та новин (наприклад, офіційного ресурсу "НАТО" [10], якщо досліджуються архівні документи організації) (рис. 5).

Із запропонованого ресурсу можна створити файл потрібних словоформ, сортувати лемми, після чого проаналізувати кількість входжень кожної словоформи і кількість документів, у яких вона зустрілася. Знайдені частоти записуються в частотний словник, на підставі якого визначається ймовірна нормальна форма кожного слова (аналіз здійснюється через InfoStream в НКРМ).

Після аналізу термінологічних словоформ в InfoStream в НКРМ здійснюється другий етап аналізу лем – виявлення омонімії. Зокрема, в вихідний файл записуються потрібні відповідники, далі зберігаються підраховані частоти з усіма знайденими нормальними

формами. Останній етап – загальний підрахунок кількості омонімічних форм і збереження їх результатів в частотний словник.

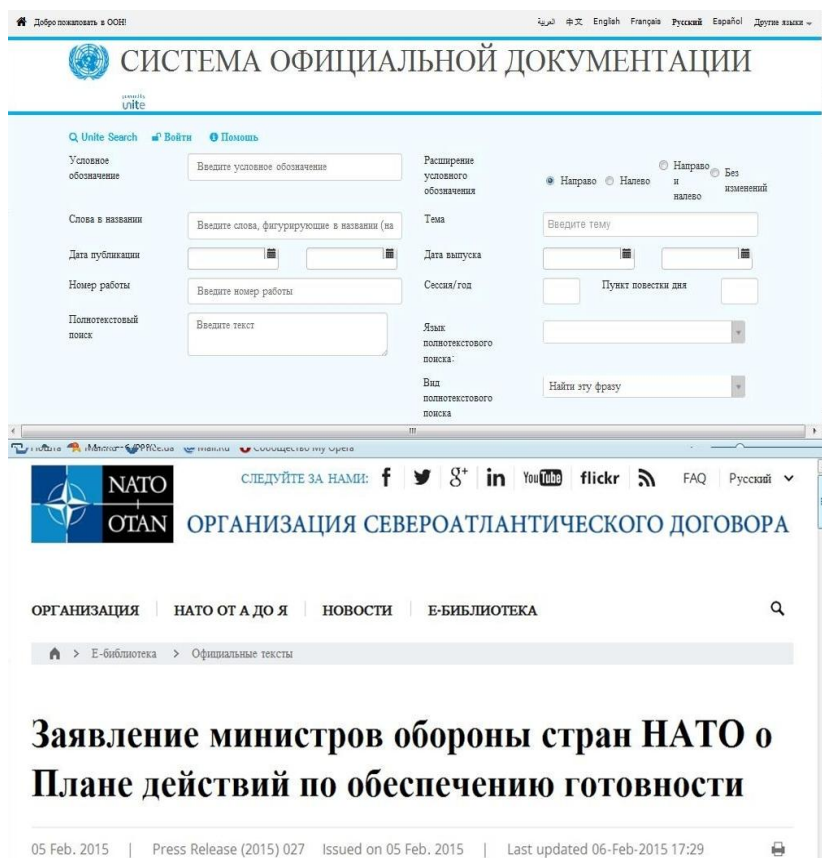

Рис. 5. Зразок пошукового офіційного ресурсу "НАТО" для аналізу офіційних документів організації

На морфологічному рівні для розв'язання завдання побудови паралельних текстових корпусів у словники відбираються всі словоформи іменників.

Третій етап – синтаксичний аналіз вибраного офіційного тексту. Відповідно до інтерфейсу InfoStream можна застосувати декілька етапів аналізу: визначити синтаксичні зв'язки між формами слів у

реченні; контекстуальний аналіз; побудувати формальну синтаксичну структуру речень; побудувати формальну структуру складних синтаксичних одиниць. Усі запропоновані синтаксичні паралелі прикладаються до паралельного українсько-російського паралельного корпусу НКРМ.

Запропоновані інструментальні рівні можуть бути використані для подальшого лінгвістичного дослідження. Водночас лінгвістичні бази даних можуть бути інтегровані не лише в НКРМ, а й в україномовний, англomовний та німецькомовний корпуси з різною поточною обробкою природної мовної системи.

Таким чином, ідея проектної пропозиції полягає в об'єднанні передової інтернет-бази з традиційним акцентом на даних контрастивної лінгвістики. Головне обмеження запропонованого додатка до паралельного корпусу НКРМ – це його менші розміри порівняно з одномовними корпусами. Причина цього – алгоритмічна невідповідність. Саме тому робота над розробкою електронних словників з офіційно-діловою термінологією має продовжуватися, оскільки це дасть змогу розширити лексичну галузеву структуру національних корпусів.

Література

1. Баглей С. Г. Вероятностный подход к задаче разрешения омонимии слов и словарных пар / С. Г. Баглей, А. В. Антонов, В. С. Мешков и др. // Труды межд. конф. Диалог'2005. – М. : Наука, 2007. – С. 23–28.
2. Добровольский Д. О. Использование корпусов текстов в двуязычной лексикографии / Д. О. Добровольский // Среди нехоженых путей : сб. науч. статей к юбилею А. А. Кретьова. – Воронеж : НАУКА-ЮНИПРЕСС, 2012. – С. 14–25.
3. Зинькина Ю. В. Разрешение функциональной омонимии в русском языке на основе контекстных правил / Ю. В. Зинькина, Н. В. Пяткин, О. А. Невзорова // Труды межд. конф. Диалог'2005. – М. : Наука, 2005. – С. 198–202.
4. Сичинава Д. В. Параллельные корпуса Национального корпуса русского языка как инструмент лексической типологии / Д. В. Сичинава // Труды симпозиума по лексической типологии LEXT-III. – Гранада, 2012. – С. 11–24.
5. Цинман Л. Л. Лингвистический процессор ЭТАП: дескрипторное соответствие и обработка метафор / Л. Л. Цинман, В. Г. Сизов // Труды межд. Семинара. Диалог'2000. – М. : Изд-во РГГУ, 2000. – С. 366–369.
6. Широков В. А. Корпусна лінгвістика / В. А. Широков, О. В. Бугаков, Т. О. Грязнухіна. – К. : Довіра, 2005. – 471 с.

7. Сайт CRATER Multilingual Aligned Annotated Corpus [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.comp.lancs.ac.uk/linguistics/crater/corpus.html>. – Назва з екрана.
8. Сайт Национального корпусу русского языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.ruscorpora.ru/corpora-biblio.html>. – Назва з екрана.
9. Сайт інтерфейсу InfoStream [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://ling.infostream.ua>. – Назва з екрана.
10. Офіційний сайт архівних документів "НАТО" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts.htm. – Назва з екрана.

УДК 821.161.2:82–6

О. О. Юрчук

**Олександр Афанасьєв-Чужбинський і Тарас Шевченко:
реконструкція історії взаємин**

У статті розглядаються стосунки Олександра Афанасьєва-Чужбинського й Тараса Шевченка. Інтерпретація непростих взаємин видається продуктивною з урахуванням "аксіології поглядів" кожного з поетів, життєвих та національних імперативів.

Ключові слова: щоденник, реконструкція, імператив, життєвий і національний імператив.

В статье рассматриваются отношения Александра Афанасьева-Чужбинского и Тараса Шевченко. Интерпретация непростых взаимоотношений кажется продуктивной с учетом "аксиологии взглядов" каждого из поэтов, жизненных и национальных императивов.

Ключевые слова: дневник, реконструкция, императив, жизненный и национальный императив.

The article examines the Alexander Afanasyev-Chuzhbynsky and Taras Shevchenko. Interpretation of difficult intercourse seem to be productive with regard to "axiological views" of each of the poets life and national imperatives.

Key words: diary, reconstruction, imperative, vital and national imperative.

Творчий доробок Олександра Афанасьєва-Чужбинського українською мовою невеликий за обсягом. Вагому його частину складають посвяти, серед них особливе місце – Тарасові Шевченку ("Шевченкові", "Над гробом Т. Г. Шевченка"). Взаємини поетів – неоднозначні. В рецепції Олександра Афанасьєва-Чужбинського Тарас Шевченко був і залишався "любим земляком", "рідненьким братиком", натомість ставлення Тараса Шевченка до Олександра Афанасьєва змінюється від товариського ("приятель") до іронічного ("дрібнота").

Творчість Олександра Афанасьєва-Чужбинського й Тараса Шевченка неодноразово втрапляла в коло наукових зацікавлень українських літературознавців (праці Ю. Барабаша, М. Гнатюка, Г. Грабовича, І. Дзюби, М. Євшана, М. Жулинського, О. Забужко, Н. Зборовської, М. Зерова, В. Пахаренка, В. Смілянської, І. Франка, Н. Яковенко та інших). У пропонованому дослідженні вдамося до реконструкції історії взаємин поетів, урахувавши аксіологічний вимір життєвої і національної позиції кожного з них.

Нагадаємо факти стосунків митців. У 1843 році Олександр Афанасьєв перебував у річній відпустці в Полтавській губернії. За спогадами поета, в той час український істеблїшмент вирізнявся "патріархальною гостинністю", його молоде покоління – освіченістю: "В то время паны наши жили, что называется, на широкую ногу, и патриархальное гостеприимство не теряло ни одной черты из своего почтенного характера. Молодое поколение было уже более или менее образовано. Женщины высшего сословия, собственно молодые, все уже были воспитаны в институтах, пансионах..." [1, с. 103–104]. Не зрідка збиралося вишукане товариство: "Но в то время уже, как отрадные оазы, выдавались некоторые семейства с новым направлением, отличавшиеся и образованием и гуманностью. Их было немного, но проехав несколько десятков верст, вы были уверены встретить и умную беседу, и интересную книгу, поспорить не об одних собаках и лошадях и услышать истинную музыку" [1, с. 104].

На балу в поміщиці Тетяни Волховської відбулася перша зустріч поетів – Євген Гребінка приїздить до Мойсівки разом із Тарасом Шевченком і знайомить товариство з автором "Кобзаря". Надалі між ними зав'язуються товариські стосунки. Тарас Шевченко відвідує Олександра Афанасьєва в його маєтку (село Ісківці Лубенського повіту), у 1846 році запрошує долучитися до подорожі Україною. Під час подорожі поет створює портрет Чужбинського та записує до альбому поезію-присвяту "Не женися на багатій" (ні портрет, ні альбом не збереглися).

Восени 1846 року поети перебувають у Києві, де разом із художником М. Сажиним винаймають будинок. Олександр Афанасьєв зазначав, що йому раптово довелося повернутися додому, й наступного разу поети зустрінуться за чотирнадцять років. Зустріч буде прикрою, адже Тарас Шевченко поставиться до свого колишнього "приятеля" холодно, подекуди неприязно: "Войдя в мастерскую Тараса Григорьевича в Академии, я застал его за работой: он гравировал. На вопрос мой, узнает ли меня, Шевченко отвечал отрицательно,

но сказал, что по голосу, кажется, не ошибся и назвал меня по имени. Я бросился было обнять его, но он заметил по-русски: – Не подходите – здесь вредные кислоты. Садитесь" [1, с. 123]. Не маємо свідчень самого Шевченка, але зі спогадів Афанасьєва дізнаємося, що поетам пізніше таки вдалося порозумітися і відновити попередні стосунки: "... он сам с обычной, прежней откровенностью выразил мне причину своей холодности. Разумеется, в двух словах я разъяснил, в чем дело, и с тех пор возвратились наши прежние отношения" [1, с. 124]

Надалі зосередимо увагу на взаємній рецепції митців у двох вимірах: особистісному (людські якості) та творчому (художній хист). У цьому контексті видається вагомим урахування життєвих і національних позицій кожного.

Почнемо з особистісної рецепції. Складно говорити про враження Тараса Шевченка від спілкування з Олександром Афанасьєвим, адже вони текстуально не зафіксовані. Однак припускаємо, що від моменту знайомства він ставився до свого "приятеля" прихильно і з цікавістю (знаходимо в "Журналі" пояснення спільного проживання в Чернігові: "... чтобы, как товарищи по ремеслу, созерцать друг друга во все минуты дня и ночи..." [3, с. 43]). За аргумент може бути й той факт, що Тарас Григорович неодноразово відвідує Афанасьєва, саме з ним подорожує лівобережжям України. Навряд людина, до якої відчувається неприязнь, могла б стати товаришем і подорожнім. Однак пізніше на сторінках "Журналу" Шевченко відгукується про Олександра Степановича негативно. Він закидає колишньому товаришу несумлінність у грошових взаєминах: "... главное дело в том, что когда пришлось нам платить дань обладателю "Цареграда", то у товарища по ремеслу не оказалось наличной дани. И я должен был заплатить, не считая другие потребления, но собственно за локомотив, приводивший в движение вдохновение, 23 рубля серебром, которые, несмотря на дружеское честное слово, и до сих пор не получил" [3, с. 44].

Рецепцію Афанасьєва на постать Шевченка знаходимо у його спогадах. Олександр Степанович не приховує свого захоплення від першої зустрічі. Поет "зачепив" його особливим поглядом: "... спутник его был среднего роста, плотный; на первый взгляд лицо его казалось обыкновенным, но глаза светились таким умным и выразительным светом, что невольно я обратил на него внимание" [1, с. 105], комунікабельністю і харизмою: "Целый день он был предметом всеобщего внимания...(...) Скоро Шевченко сделался как свой со всеми и был точно дома" [1, с. 106].

Пізнаючи Тараса Шевченка за різних обставин, Олександр Афанасьєв повсякчас підкреслює його позитивні риси. Особливо звертає увагу на емпатичні здібності Шевченка. Так, у Прилуках Тарас Григорович рятує погорільців, допомагаючи виносити їхні речі. Олександр Степанович підкреслює, що для Шевченка в його співчутті не існувало жодних перешкод. Після пожежі він звертається до людей, дорікаючи їм байдужістю, викликану національною належністю порятованих – євреї: "Шевченко горячим словом упрекал предстоявших в равнодушии, доказывал, что человек в нужде и беде, какой бы ни был нации, какую ни исповедовал бы религию, делается нам самым близким братом" [1, с. 113].

Особливе співчуття породжували в Тараса Шевченка діти й тварини. Олександр Афанасьєв помітив, що його друг має пієтет до селянських дітей, вміє налагоджувати з ними контакт, викликає довіру: "Большое удовольствие доставляли Шевченку крестьянские дети, которые в деревнях обыкновенно целые дни проводят на улице. Тарас Шевченко не раз садился к ним в кружок и, ободрив пугливое общество, рассказывал им сказки, пел детские песни, которых знал множество, серьезно делал пицалки и вскоре приобретал привязанность всех ребятишек" [1, с. 120]. Неодноразово був Олександр Степанович свідком, як Тарас Шевченко опікувався тваринами, ставав на їх захист: "Не раз защищал он котят и щенков против злостных намерений уличных мальчишек, а птичек, привязанных на свороке, покупал иногда у детей и выпускал на свободу" [1, с. 122]. Афанасьєв згадує, що одного разу Шевченко вдався до застосування фізичної сили проти представника поліції, в обов'язки якого входило вбивство собак: "Проходя на "Козье болото", мы как-то раз попали на подобную сцену. Гицель схватил большую собаку за ребро и, не совсем убив ее, тащил полуживую между городом. Тарас Григорьевич вышел из себя и упрекнул живодера. Гицель ответил грубо и тут же начал тиранить собаку, которая визжала раздирающим образом... Шевченко выхватил у него дубину..." [1, с. 120].

Тобто рецепція Шевченка в Олександра Афанасьєва не просто позитивна, подекуди вона ідеалізована. Зрозуміло, що автор споминів помічав "мінуси" в людській натурі Тараса Григоровича, але одночасно виправдовував їх, наводячи різноманітні аргументи. Звернемося до декількох прикладів.

Проживаючи разом, Олександр Степанович не міг не зауважити певну побутову невлаштованість поета, його невміння розпоряджатися власними коштами, що ставало причиною ошуканства

Шевченка. Афанасьєв досить обережно констатує: "Участье к нуждам и беде других приводило его иногда к самым наивным сценам... (...) впрочем, после наглого обмана, вытаскивавшего у него последние деньги, он сердился и давал слово быть осмотрительнее; но какая-нибудь новая попрошайка, искусно скорчившая мину, жалобный голос – и Тарас не выдерживал" [1, с. 115]. Але одразу ж вказує, що навіть до таких "наивных сцен" ставиться з повагою і розумінням, бо вірить, що все лише від "полнейшего бескорыстия": "Разумеется, уважая подобное направление, я никогда не говорил ему об этом..." [1, с. 115]. Зауважимо, що в цьому контексті досить трагікомічно звучить твердження Тараса Шевченка, що саме гроші стали причиною непорозуміння між поетами: "Не помню, кто именно, а какой-то глубокий сердцеводец сказал, что вернейший дружбомер есть деньги, и он сказал справедливо" [3, с. 44].

Світлини Тараса Шевченка, спогади сучасників, його успіх серед кіл аристократії спонукають до думки, що йому таки вдалося подолати в собі колишнього кріпака, загалом селянина. Принаймні візуально поет мало чим відрізняється від столичних денді. Однак у споминах Афанасьєва знаходимо, що весь цей візуальний аристократизм був вимушений: "Собственно о своем костюме он заботился мало, так что надобно было надоедать ему, если предстояла необходимость заказать какие-нибудь вещи. На деревенских помещичьих балах он не слишком церемонился, но в Киеве другое дело" [1, с. 119].

Обережно констатує Олександр Степанович дещо незвичне ставлення до кохання і жінок: "Что касается до любви в тесном смысле этого слова, то за все время моего знакомства с Шевченком я не заметил в нем ни одной привязанности, которую можна было бы назвать серьезною. Он любил женское общество и увлекался, но никогда надолго. Как молодые люди начнем, бывало, об этом разговор, и стоило только напомнить ему какое-нибудь его увлечение, он обыкновенно отзывался – Ах! дурница!" [1, с. 121]. Оригінальною йому видається і відмова від послуг повій: "Он не находил никакого удовольствия посещать веселые приюты продажных граций..." [1, с. 122]. У пропонуванних рядках, на нашу думку, проглядається й іронія, і чоловіче нерозуміння, для чого молодій людині відмовлятися від "любви в тесном смысле" (sic! мова може йти і про секс) або від "милых созданий" (sic! тут беззаперечно мова про сексуальні стосунки), які автор одразу ж долає, знайшовши виправдання товаришу: "Он был слишком гуманен и на слабости

смотрел снисходительно, стараясь в самой грязи найти хоть крупинку золота" [1, с. 122].

Все досить складно й з рецепцією творчості. Беззаперечно, що Кобзар для Олександра Афанасьєва-Чужбинського кумир і еталон. Ще до знайомства він пише поезію-присвяту, в якій ділиться своїм захопленням творчістю автора "Кобзаря": "Гарно твоя кобза грає, / Любий мій земляче! / Вона голосно співає, / Голосно і плаче. / І сопілкою голосить, / Бурею лютує, / І чогось у Бога просить, / І чогось сумує" [2, с. 226].

Олександр Афанасьєв досить глибоко розуміє сутність Шевченкового слова, його національне вкорінення. У поезіях-зверненнях до Кобзаря він неодноразово підкреслює, що талант поета повстав "на руїнах Січі", тим самим метафорично вказуючи, що мова йде про митця-патріота. Осмислюючи ці факти, варто пам'ятати, що це рецепція росіянина за походженням, "людини імперії" (принаймні у межах кар'єри).

У своєму погляді на поета Афанасьєва-Чужбинського Тарас Шевченко іронічний та безкомпромісний. У "Журналі" знаходимо іронічні коментарі щодо його творчості. Спочатку Шевченко висміює імпульс, що спонукає Афанасьєва-Чужбинського до письма: "... тогда только узнал я тайную пружину, двигавшую это истинно неутомимое вдохновение. Пружина эта была – шипящий самовар" [3, с. 43]. А потім і взагалі зараховує його до графоманів, які не можуть зупинитися: "Мы прожили с ним вместе весь великий пост, и не оказалось в городе не только барышни, дамы, даже старухи, которой бы он не написал в альбом не четырехстишие какое-нибудь (он мелочь презирал), а полную увесистую идиллию. Если же альбома не обреталось у какой-нибудь очаровательницы, как, например, у старушки Дороховой, вдовы известного генерала 1812 года, то он преподносил ей просто на шести и более листах самое сентиментальное послание" [3, с. 43].

Все це Кобзар може вибачити й називає "слабостями", резонно запитуючи: "Кто из нас без слабостей?" Безкомпромісний він і у національному питанні. Тому не може пробачити колишньому товаришу "лесть русскому оружию": "Прошлой зимой в фельетоне "Русского Инвалида" вижу на бесконечных столбцах бесконечное мало-российское стихотворение, по случаю, не помню, по какому именно случаю, – помню только, что отвратительная и подлая лесть русскому оружию. Ба, думаю себе, не мой ли это приятель так отличается? Смотрю, действительно он, А. Чужбинский" [3, с. 44].

Міркуючи над мотивами, що спонукали поетів до настільки відмінної рецепції один одного, виокремлюємо принаймні декілька. По-перше, знаковість постаті Кобзаря. Тарас Шевченко справді був особливою людиною для свого часу. Він – це жива епістема доби. Недаремно Олександр Афанасьєв вказував, що "Кобзар" Тараса Шевченка спонукав "стремление к национальной литературе". Звідси й особливе ставлення до поета, в якому не могло бути місця критиці. Афанасьєв-людина створює ідеалізований спогад про товариша, виправдовує навіть ті риси, які йому не зрозумілі, журиться, коли наштовхується на холод і неприйняття. Чужбинський-поет, як і більшість поетів шевченківської і пошевченківської епохи, обирає для себе Кобзаря як орієнтир і еталон (звідси схожість інтонації, образності (і не тільки) в поезіях українською мовою). У свою чергу, припускаємо, що й Шевченко усвідомлював свою вагомість. Це дозволяло бути зверхнім та іронізувати навколо "самоваронатхнення".

По-друге, зіткнення двох національно-світоглядних систем – української та імітованої української. Росіянин Олександр Афанасьєв, обравши українське псевдо – Чужбинський, однак залишився "людиною імперії", тому для нього є цілком адекватним уславлення російської зброї. А це зовсім не вписувалося в систему координат поета-українця, який розумів усе зло колоніальної залежності. Та будемо обережні, бо маємо пам'ятати, що, з одного боку, саме Афанасьєв як ніхто вловив національний стрижень Кобзаря, з іншого – сам Шевченко не уник зараження імперським злом (підтвердженням є його російськомовні тексти, та й саме ведення щоденника імперською мовою).

По-третє, обставини написання споминів та щоденника. Олександр Афанасьєв-Чужбинський писав справді "спомини" про людину, якої вже не було серед живих. Тому до пієтету додався ще й принцип – "про покійного тільки добре". Тарас Шевченко взявся за "Журнал" у засланні, в період екзистенційно складний, сповнений розчарувань. Звідти й надмірно жорстка рецепція. Отримавши гроші від друга Лазаревського, він принагідно згадує своїх боржників, а серед них і Афанасьєва.

Отже, стосунки між Олександром Афанасьєвим-Чужбинським і Тарасом Шевченком були непрості й неоднозначні. Можемо говорити про захоплення Олександра Степановича Кобзарем або про пізнішу неприязнь Шевченка до свого колишнього "приятеля". Але, на нашу думку, варто усвідомлювати, що першопричиною амбівалентності цих взаємин став не тільки особистий вимір, а та

суспільно-політична система, в якій жили поети. Недаремно у тому ж "Журналі" Тарас Шевченко зазначив: "Я уверен, что если бы Афанасьев не был прежде уланом, он мог бы писать стихи без помощи самовара, и мы бы с ним расстались иначе" [3, с. 45].

Література

1. Афанасьев-Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченко / А. Афанасьев-Чужбинский. – К. : Дніпро, 1998. – С. 101–123.
2. Українські поети-романтики : поетичні твори. – К. : Наукова думка, 1987. – 592 с.
3. Шевченко Т. Г. Журнал / Т. Г. Шевченко. – К., 1954. – 251 с.

**До 210-ліття
від дня народження П. С. Морачевського**

УДК 883.3(092)

Г. В. Самойленко

Ніжинський період життя і творчості П. С. Морачевського

У статті розкривається життєва доля та літературна діяльність П. Морачевського ніжинського періоду, аналізуються його поеми та історія їх публікації, а також досліджується робота над перекладами Святого Письма.

Ключові слова: Ніжин, Юридичний лицей, літературна творчість, П. Морачевський, переклад, Святе Письмо.

В статье раскрываются жизненная судьба и литературная деятельность Ф. Морачевского нежинского периода, анализируются его поэмы и история их публикации, а также исследуется работа над переводами Святого Письма.

Ключевые слова: Нежин, Юридический лицей, литературная деятельность, Ф. Морачевский, перевод, Святое Письмо.

The article explores the life and literary activity of P. Morachevsky during the Nizhyn period, analyzes his poems and history of their publication as well as studies his translation of the Holy Writing.

Key words: Nizhyn, Law Lyceum, literary activity, P. Morachevsky, translation, Holy Writing.

Життя і творчість Пилипа Семеновича Морачевського як першого перекладача Святого Письма була вже в центрі уваги дослідників [1], проте найважливіший період його педагогічної і літературної діяльності – ніжинський – до цього часу повністю не розкритий, а він займає в його творчій біографії визначальне місце.

У 1849 р. Пилипа Морачевського призначили інспектором Юридичного лицю князя Безбородька у Ніжині та гімназії при ньому.

На час приїзду до Ніжина П. Морачевський був уже досвідченим педагогом, бо після закінчення Харківського університету 1828 р. працював вчителем у Сумському повітовому училищі (1829–1832) та Кам'янець-Подільській гімназії (1835–1849, з 1842 р. – інспектор). Там він займався літературною творчістю; писав вірші, драматичні

твори. В Сумах написав віршовану комедію "Сумська причудниця" у 3-х діях, у якій розповів про намагання однієї з матусь – дворянки будь-що видати своїх дочок заміж. Комедійні ситуації роблять п'єсу веселою і повчальною. Друга п'єса "Чудаки. Несколько комических сцен" (1833) нагадувала "Горе від розуму" О. Грибоедова, але без соціальних акцентів [27, с. 35–59]. П'єса була присвячена колишньому вчителеві латинської мови Гімназії вищих наук князя Безбородька, а згодом директору Кам'янець-Подільської гімназії І. Кулжинському, який запросив П. Морачевського працювати ст. вчителем у цю гімназію [3].

До Ніжина П. Морачевський приїхав з Кам'янця-Подільського з великою родиною: дружина Ганна Яківна (в дівоцтві Митькевичева), сини – Віталій (1838), Олександр (1840), Микола (1843), дочки – Анастасія (1835), Ольга (1842) [4].

П. С. Морачевський оселився в Ніжині спочатку на приватній квартирі, а в 1855 р. йому було надано казенне помешкання з опаленням. Старші хлопці почали ходити у чоловічу класичну гімназію, яка з 1840 р. функціонувала при Юридичному ліцеї.

Директорами під час праці П. Морачевського в ліцеї були досвідчені педагоги Х. А. Екеблад (1835–1855), М. М. Могилянський (1855–1856), Є. П. Стеблін-Камінський (1856–1866), а професорами права працювали: Я. К. Ціммерман (1840–1859), М. Х. Бунге (1845–1850), І. А. Максимович (1842–1869), В. А. Незабитовський (1850–1859), К. О. Царевський (1853–1866), історик І. В. Лашнюков (1853–1869), словесники М. А. Тулов (1840–1853), А. І. Лінніченко (1853–1856), О. М. Белобров (1856–1875). Робота їх в ліцеї – це час їх становлення як викладачів, так і науковців. Кожний із них – це своєрідна особистість.

Як зазначають дослідники, 40–50-ті рр. – яскравий період в історії ліцею, бо до нього прийшли молоді професори, які мали університетську освіту, багато працювали самостійно, горіли бажанням запалити вогник до знань і в душах своїх студентів. А тому вони не обмежувалися лише читанням лекцій, а й багато займалися позааудиторною роботою, залучали їх до наукової роботи. Наукове зростання молодих викладачів було дуже помітним в ліцеї. Вони не лише захистили магістерські дисертації, а й готували докторські, що сприяло їх переходу на працю до університетів. Науковим проявам сприяли і набори студентів, серед яких було багато спраглих до

знань юнаків, з якими було цікаво працювати. Тут студенти знаходили задоволення своїм потребам та устремлінням до життя і знань.

У юридичному ліцеї на час приходу П. Морачевського склалася суспільно-громадська, педагогічна та наукова атмосфера. Яке ж місце в системі навчання і виховання молоді, в громадському і культурному житті навчального закладу та Ніжина займав інспектор ліцею П. С. Морачевський? На жаль, фактів залишилося мало, і стаття В. Толбіна про нього в книзі "Гімназія вищих наук і ліцей князя Безбородька" (СПб., 1881) має формальний характер та не відбиває специфічної роботи П. С. Морачевського у навчальному закладі.

Інспектор відповідно до Статуту ліцею призначався попечителем Київського навчального округу і затверджувався міністром народної освіти. Він звільнявся від навчальних годин і займався лише чиновницькими обов'язками, був помічником директора з усіх питань, які торкалися благоустрою ліцею і особливо морального нагляду за студентами та учнями гімназії, яка існувала при ліцеї. Інспектор заміняв директора за його відсутності, входив до Ради ліцею та його Правління. На зборах Ради перше місце після директора займав інспектор. Він спрямовував життя в благородному пансіоні, де проживали студенти та учні гімназії під пильним оком наглядача. Конкретні обов'язки інспекторові визначав попечитель Київського навчального округу, які затверджувалися міністром народної освіти. Він мав чиновницький VII розряд, директор – VI. Заробітна плата у нього була в ліцеї 400 крб сріблом та в гімназії – 457 крб, разом 857 крб. Це була досить солідна сума для того історичного часу і давала можливість забезпечувати себе і сім'ю на достойному матеріальному рівні. Таким чином, робота інспектора П. Морачевського мала специфічний характер і була пов'язана як з забезпеченням порядку в ліцеї та гімназії, так і організацією, як би ми сьогодні сказали, виховної роботи, яка Статутом окремо не передбачалася.

Один із перших дослідників життя і творчості П. С. Морачевського редактор "Киевской старины" В. Науменко у статті "Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность", говорячи про ніжинський період письменника, наводить спогади одного із випускників Юридичного ліцею пана К-ського, який сповіщав, що "до П. С. Морачевського інспектором у нас був Ієропес: він запам'ятався тим, що займався спеціально побиттям гімназистів. Між нами твердо трималась думка, що Ієропес не міг обідати, якщо не поб'є різками двох-трьох учнів. Після Ієропеса П. С. Морачевський нам дуже сподобався, хоча ми і шуткували з нього. Дійсно, він був доброю і хорошою

людиною і обходився з нами по-людськи. Одне було у нього неpravильне, коли піде по квартирах і знайде у кого-небудь із гімназистів або студентів вірші малоросійські, особливо Шевченка, так і конфіскує. А між тим, буваючи часто у Морачевського, я постійно заставляв його в кабінеті за роботою: він щось писав і часто рився у Біблію слов'янській і латинській; це і були заняття його з перекладу Св. письма на малоросійську мову" [17].

Ці слова деякі дослідники творчості П. Морачевського приписують письменнику О. Кониському, але він, як сказано вище, ніколи не навчався у Ніжинській гімназії при Юридичному ліцеї. Іншої чоловічої гімназії у той час у Ніжині не було. Найімовірніше, ці спогади належать одному із трьох синів І. Кулжинського – Степану Івановичу Кулжинському, який у 1852–1855 рр. навчався у ліцеї. Він також був родичем і вільно міг бувати у П. С. Морачевського вдома. Саме з Сергієм Івановичем і був знайомий В. Науменко, якому той сповістив деякі деталі про оцінку перекладу Св. Письма. Про Степана Кулжинського В. Науменко пише: "Про цей факт у долі рукопису П. С. Морачевського ми отримали деякі цікаві подробиці від родича його С. І. К-ського, які і подаємо тут" [18].

П. С. Морачевський був освіченою людиною. У Харківському університеті він отримав знання з математики, а пізніше склав екзамен із словесності, цікавився літературою і сам писав художні твори, мав педагогічний досвід, тому в Ніжинському ліцеї він був на своєму місці. Його вихованці – письменник і видавець Л. Глібов, професор Новоросійського університету Ф. Леонтович та інші. Переважна ж більшість випускників були повітовими та губернськими юристами.

Якщо ж говорити про вилучення творів Шевченка із приватних бібліотечок ліцеїстів та гімназистів, то це свідчить лише про одне: П. Морачевський виявляв гуманність у ставленні до своїх студентів та учнів; не доносив начальству на них і не ставив питання про їх відрахування із ліцею та гімназії, як цього вимагали інструктивні документи [18 а]. За моральну атмосферу у навчальних закладах відповідав інспектор разом з директором.

П. Морачевський мав бібліотеку, у якій були книги І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського та ін. Їх твори він використовував під час складання "Словаря малоросійського язика". Були в цій бібліотеці і твори Т. Шевченка, зокрема поема "Гайдамаки", традиції якої помітні в поемі П. Морачевського "Чумаки", а також книжки із історії України тощо.

У Юридичному ліцеї на той час склалася така творча атмосфера, яка певною мірою наштовхнула деяких професорів та студентів на українські національні прояви. Цьому сприяли як особистісні інтереси, так і творчі заняття професорів-словесників М. А. Тулова, О. М. Белоброва, історика І. В. Лашнюкова та інших. Саме вони впливали на розвиток літературних здібностей Леоніда Глібова, який писав і друкував байки українською мовою, Францишека Богушевича, майбутнього відомого білоруського письменника, який у Ніжині під впливом Т. Шевченка писав вірші українською мовою тощо. П. Морачевський проявляв інтерес до творчості Т. Шевченка, хоча й приховував це. Але його поетична україномовна творчість демонструє це.

Саме в такій творчій атмосфері утверджувався інтерес П. С. Морачевського до української мови. У 1853 р. він завершив підготовку "Словаря малороссийского языка" (на основі полтавської говірки) і подав його на рецензію до відділення російської мови і словесності Академії наук Росії. П. Морачевський хотів почути авторитетне слово про його працю, послухати пораду, чи правильним шляхом він іде, відчути підпримку. У цьому словнику були зафіксовані слова, що побутували в живій мовній практиці. Семантика українських слів підкреслювалась висловами із пам'яток народної поезії, творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, а також взятими із народного мовлення.

Академік І. І. Срезневський, якому дали на рецензування працю П. С. Морачевського, вказав як на її досить великий обсяг, так і на добре володіння автора матеріалом. І все ж академік негативно поставився до ілюстративного матеріалу й української мови взагалі. Він зазначав, що "зібрання обласних слів, якими є малоросійські, не є мова у власному розумінні. Це одне із простонародних наріч. Тут нема слів для виразу багатьох надзвичайніших понять. Малоросіянин, наприклад, говорячи по-своєму, постійно повинен вставляти в свою мову то слова із загальної російської мови, то іноземні... Їм немає місця у словнику власне малоросійському... Авторитет письменників, які вправляються в мистецтві володіти малоросійським наріччям, не може в малоросійському словнику мати ту силу, яка звичайно відводиться авторитету письменників в словниках тої чи іншої літературної мови. Єдиним джерелом словника простонародного наріччя є сам народ. Письменник, який змінює зміст слів народних, не є авторитетом, а лише зразком перекручення народного говору..." [19].

Офіційна академічна наука на той час не могла визнати, що крім російської, існувала ще одна багата на словниковий актив слов'янська мова – українська. Подальша доля цього "Словника..." невідома.

Ніжинський період для П. Морачевського був творчо найбільш плідним. Приїхавши до Ніжина, він продовжив роботу над своєю поемою "Чумаки, або Україна з 1768 року", готуючи її до видання [20].

Деякі документи свідчать про те, що П. С. Морачевський готував "Чумаків" до друку у 1850–1852 рр. У Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського зберігається рукопис під назвою "Чумаки, або Україна з 1768 р. Поема в 6-ти піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких 1848 р." Він складається із двох книг, які оправлені шкірою. Рукопис має 353 сторінки, до них додані 10 ілюстрацій, виконаних тушшю художниками Треніним, Соломовичем та Затиркевичем. Малюнки були прикладені до рукопису і відображали окремі сцени з поеми з такими підписами: "Чумацький нічліг" (два малюнки), "Ганнуся", "День перед Маковієм", "Сон запорожця", "Зрада", "Уманська різня" (два малюнки), "Уманська пані з того світу", "Тінь Ганнусі". Прізвиська художників назвав свого часу дослідник поеми Б. Шевелів, опираючись на підписи під малюнками [21]. Доповнимо та уточнимо ці дані деякими новими фактами.

Василь Олексійович Тренін (1828–1883) після закінчення Академії мистецтв у С.-Петербурзі приїхав до Ніжина зі своїм другом відомим художником Д. Безперчим і працював у Ніжинському повітовому училищі учителем малювання. На прохання П. Морачевського він зробив 7 малюнків до поеми та один разом із Ф. Соломовичем.

Соломович Фома Васильович працював після художника Ісидора Савицького учителем малювання у Юридичному ліцеї кн. Безбородька та гімназії при ньому з 1851 до 1875 р., тобто був колегою П. С. Морачевського, на прохання якого оформив деякі сторінки поеми. Він також взяв участь у художньому оформленні рукопису поеми.

Щодо Затиркевича, то тут слід не погодитися з Б. Шевелівим, бо професор М. Д. Затиркевич, на якого вказує дослідник як на одного з ілюстраторів "Чумаків", почав працювати у Ніжині лише з 1859 р. Ця неточність повторюється, на жаль, і в сучасних дослідженнях. Ілюстрував цю поему Іван Олександрович Затиркевич (1829–1902), майбутній письменник, автор віршованих обробок

народних пісень, який навчався в гімназії при Юридичному лицей кн. Безбородька у 1844–1851 рр.

Всі троє ілюстраторів "Чумаки" були добре відомі П. С. Морачевському. Очевидно, вони входили у його коло знайомих, і він поділився з ними своїми думками про видання поеми, дав їм для ознайомлення. На музейному примірникові збірки немає імені автора. А в 1864 р. в друкарні Чернігівського Іллінського монастиря була видана невеличка книжечка під назвою "Чумаки, або Смутні часи України. Поема у 6-ти піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких у 1848 р., а списана Хвилимоном Галузенком". Порівнюючи обидва тексти, літературознавець Б. Шевелів, який займався дослідженням поеми у 1927 р. з дозволу онуки П. Морачевського Ольги Петрівни Дроздової, яка була дочкою найменшої дитини письменника Ольги, прийшов до висновку, що чернігівська публікація – це перша частина рукопису. Дослідник довів також, що Хв. Галузенко – це псевдонім П. Морачевського [22]. На це вказував і Леонід Глібов, який в одному з листів 1863 р. до невідомого нам нині Никодима Никодимовича, зазначав: "Галузенко – это псевдоним известного вам Фил. Семен. Морачевского, бывшего инспектора лицея кн. Безбородко" [23] і тут же додавав: "Произведенный его до Чумака и чумачки – у меня нет, но достать их можно бы у проживающего здесь родича автора О. Петра Огиевского, через посредство сына его адвоката".

Поема "Чумаки, або Україна з 1768 р." є кращим художнім твором письменника. Її дослідники вказують на те, що цей твір співвідноситься з поемою Т. Шевченка "Гайдамаки", розробляє одну і ту ж тему – гайдамаччина, боротьба українського народу за свободу.

П'ять пісень із шести П. Морачевський присвятив Коліївщині 1786 р., одному із яскравих епізодів гайдамацького руху. "Авторитет поеми Кобзаря відчутно позначився і на змісті, і на стилі твору П. Морачевського. Типологічну спорідненість обох поем легко помітити у побудові, образності, коломийковому розмірі вірша, а головне, в ідейному пафосі – поетизації визвольних змагань народу. Обом творам притаманна глибока соціальність та вірність кращим традиціям національного мистецтва, зміст і форма їх здебільшого чітка, відшліфована, обперта на фольклорний ґрунт" [24].

П. Морачевський наполегливо працював над поемою, вивчаючи не лише фольклорний матеріал, а й наукові праці М. Маркевича "Історія Малоросії", А. О. Скальковського "История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского" та інші. У своїй ненадрукованій післямові до рукописного варіанта поеми, що зберігається у Чер-

нігівському архіві, П. Морачевський зазначає: "... Може хто назове мою поему чумацькою казкою, ні, вибачте, се не казка! Розгорніть, коли не траплялось читати, історію Бантиш-Каменського, Маркевича, навіть архієпископа Кониського, а для останньої шостої пісні "Історію Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького" А. О. Скальковського: там все найдете, мало що може не так. І проте не я винен, а хіба – не сим будь пом'янут свідок тих часів, столітній чумак Іван Чуприна: може що й забув сердечний за старість – вибачайте!.." [25]. Це підтвердив і літературознавець Б. Шевелів, порівнявши текст поеми з історичними джерелами [49]. Дослідники вказують також на те, що автор "Чумаків" був знайомий і з деякими літературними творами, зокрема поемою Т. Шевченка "Гайдамаки", віршем "Тарасова ніч", поемою А. П-ського "Витязь мести", повістю М. Гоголя "Вій" та ін. Б. Шевелів вважав, що розділ "Сон" із "Чумаків" написаний під впливом саме "Вія" (опис польоту відьми). Проте це жодною мірою не применшує оригінальності і майстерності П. Морачевського як поета, який уміє чітко будувати сюжет, використовуючи цікаві художні прийоми.

Важливо зазначити, що деякі розділи поеми написано у Ніжині. Це підтверджується як багатьма рядками, де згадується славетне козацьке місто, так і праця автора в Ніжинському ліцеї.

У пісні четвертій розділ "Що то буде?" розпочинається з опису Ніжина:

Над Ніжином місяць світить, Мов лампа в світлиці, Місяць ясний – український, Повний, білолиций. Хрести церковів в його злоті Горять, червоніють, Кругом хати та будинки З садами світліють. Остер-річка, край берегів Ряскою повита.	Блищить, як скло, його світлом Вся зверху залита. І над нею Безбородський Будинок ліцею, З широким двором і з садом Так пишно біліє. Тихо, нічого не чути, Хоч би яку пташку, Тільки часовий лицейський Стука в калаташку [2, с. 113].
--	--

А в пісні п'ятій у розділі "Розповідь Шила" у вступній ліричній частині знову згадується Ніжин. Звертаючись до своєї дружини, яка мріяла повернутися у рідний край на Чернігівщину, автор зазначає:

Отже ми і в ріднім краю...
Чого нам ще треба?

Глянь у вікно... полюбайся
На українське небо!
Ніжин весь перед очима
Бач який широкий!
От і ліцей наш біліє
Пишний та високий...
Так, ми в ріднім тепер краю <...> [2, с. 144].

У поемі "Чумаки", П. Морачевський виступає як поет-романтик, який любить свою неньку-Україну, віддає їй шану і співає пісню її синам-борцям за свободу рідного народу і своєї землі. Розкриваючи їх долю, він використовує найрізноманітнішу поетику романтизму. Тут і символи, алегорії, віщі сни, контрастні картини тощо. Романтичні інтонації переплітаються з реалістичними там, де треба вказати на тяжке життя народу. В цьому разі і символічні картини сприймаються як реалії повсякденного життя:

Чорна хмара, від заходу
Небо покриває...
Україна плаче, тужить,
Що долі немає.
Вражі ляхи усі шляхи,
Мов сарана вкрили [2, с. 26].

Літературознавці зазначали, що П. Морачевський збагачує свою поему пафосом визвольної боротьби, наповнює текст численними деталями побуту, настроями гайдамацького руху.

В поемі, насиченій реалістичними деталями та епізодами, життява доля центрального героя Івана Чуприни, сироти врятованого коханою дівчиною Ганнусею, з якою він одружився і щасливо прожив деякий час, та її батьком, все ж романтизована. Автор підкреслює жорстокість боротьби між ляхами та козаками, у якій гинуть віддані борці за свободу України, вожді цього руху і рядові бійці, мирні жителі, серед них батько, Ганнуся. Іван Чуприна до кінця свого життя залишився вірним коханій. Він став чумаком і розповів про своє минуле життя своїм побратимам. Від розповіді старого, столітнього Чуприни сходить велика віра в справедливість боротьби за свободу України, відчувається його непохитність, тверда впевненість у правильності обраного ним життєвого шляху. Романтика і реалізм у поемі переплітаються.

Історичні особи (Гонта, сотник Шило та інші) в поемі змальовані реалістично. Героїчною постаттю постає перед нами Максим Заліз-

няк. Керівник гайдамацького руху добре розуміє, що саме на нього покладена народна місія очолити це повстання. Після його загибелі автора поеми хвилює запитання: "Хто ж тепер за Україну, як він, стоять буде?"

Коліївщина в поемі П. Морачевського виглядає як давноочікуване народне "свято".

О, то свято в Україні
Буде над святами!
З нього слава козацькая
Виросте віками.

Поет поруч з Т. Шевченком правдиво відтворює один із складних періодів життя українського народу, який боровся проти окупації Правобережної України польською шляхтою.

У період проживання П. Морачевського у Ніжині на початку 50-х рр. XIX ст. на Чорноморському узбережжі тривала війна між Росією та Туреччиною, що прямували Англія та Франція. Через Ніжин проходили полки, які направлялися на південь України. П. Морачевський написав вірш "На поход 2-й Драгунской дивизии через Нежин к Дунайской армии" (1854).

До речі, подібний вірш написав і Леонід Глібов, який навчався у цей час в Юридичному ліцеї і присвятив свою поезію "Остапова правда" (1855) переходу загонів Московського, Нижньогородського та Володимирського ополчення через Ніжин. Все це було викликано загальнопатріотичними пориваннями, які охопили народ у зв'язку з початком Кримської війни і царським маніфестом стати на захист батьківщини. Цей маніфест читали в церквах, закликали йти добровольцями в армію.

Героїзму і мужності севастопольців у роки Кримської війни П. Морачевський присвятив свою поему "До Чумака, або Война янго-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках", яка складається із 5-ти книг. Перша книга була надрукована у друкарні Київського університету Св. Володимира коштом Йосипа Завадського на користь поранених, а також сімей героїв-захисників Севастополя, що загинули. Чотири перші розділи були видані у 1855 р., а п'ятий – у 1856 р. Важливо зазначити, що автор поставив дату завершення кожної частини. Так, в кінці першої стоїть дата: "січень 1855 р.", під другою – "Нежин, 20-го июля 1855", під третьою – "Нежин. 16 октября 1855 года", під четвертою – "Нежин. Ноябрь, 1855 года" і під п'ятою – "Нежин. 16-го февраля 1856 года".

У першій частині поеми П. Морачевський згадує різні військові операції, у яких російські війська здобували перемогу: на Дунаї, під Синопом, на Кавказі, під Кронштадтом, під Одесою, під Соловецьким монастирем, на Камчатці і, нарешті, у Криму. Автор називає у цих епізодах полководців різних країн, які брали участь у військових сутичках, говорить про мужність російських солдат і моряків: про героя битви проти турків на Дунаї князя Горчакова, адмірала Нахімова, який розбив турецький флот у Синопській бухті, генарала Андронікова на Кавказі та ін. Згадує автор і історичні події: поразку шведів під Полтавою, відступ французів із Москви через Березину та інші. Але це не історична поема за жанром. П. Морачевський лише нагадує читачеві історичні епізоди, у яких виявляли мужність солдати, моряки на шляху до перемоги над ворогом.

"Що це за диво? – ворог каже, – Не лїзь туди, куди не треба!
Їх наші й бомби не беруть!" Не квапсь на те, що не твоє!
Ага! сам вже бачиш, враже, Ми всі воюємо за віру,
Що є велике диво тут! За край наш рідний, за царя –
Звідкіль же диво, як не з неба? І нашу Бог молитву щирю
Сам Бог підмогу нам дає! З святого чує олтаря [2, с. 234–235].

У цих рядках відчувається нездоланність Росії, визначальна роль царя, хоча насправді імперська самодержавна Росія на чолі з царем Миколою I, а потім Олександром II, програла цю війну, показала всю свою відсталість і гнилість, незважаючи на героїзм і мужність народних мас та деяких командирів.

У чотирьох останніх розділах П. Морачевський розповідає про боротьбу російських солдат, козаків, моряків проти турецьких, французьких і англійських військ, які, об'єднавшись, виступили проти Росії. Автор демонструє свої патріотичні поривання, описуючи військові події, героїзм і мужність севастопольців. Але все це далеке від реальних подій, бо поет брав інформацію лише з газет, тому в поемі не знаходимо того, що було описано Л. Толстим у "Севастопольських оповіданнях". Ось як зображує ніжинський поет страшне кровопролиття у Севастополі:

Над Севастополем зійшов	Щоб стільки у однім повіті
В тумані місяць з зіроньками,	Могил високих піднялось,
І над окржними полями	Щоб так земля була ізрита
По небу димному пішов.	І трупами людськими вкрито –
О, подивися, місяченьку,	Мов з світу цілого зійшлись

На Севастопольські поля!	Великі тисячі народу,
Ти ходиш всюди потихеньку,	І, голові одній в угоду,
Глядиш на землі, на моря:	Край Севастополя вляглись?!!
Чи бачив ти на Божім світі,	А хто ж заздалегідь нам скаже,
Щоб стільки крові де лилось,	Ще скільки тисяч тут поляже?

П. Морачевський оспівує подвиги кн. Горчакова та Хрульова, звертається до пам'яті адміралів Нахімова, Корнілова, Істоміна.

Описуючи героїчні подвиги і бойові дії севастопольців проти англо-французьких та турецьких військ, які мали значну перевагу в кількості та озброєнні, П. Морачевський використовує традиції російської літератури, зокрема поетику і стильові особливості поеми О. Пушкіна "Полтава" та М. Лермонтова "Бородіно".

І військо гримнуло... ура!	Заклекотало, затріщало...
І піднялось на супостата –	Земля і море аж ревуть...
І затряслись кругом поля,	Крик, галас, блискавка і громи,
І загула, як грім, гармата,	Бодай не будь в такому садомі
І кров'ю залилась земля...	Бодай не бачить і не чує! [26].
Й всюди пеклом запалало,	

Крім традицій російських творів, у поемі відчутні і впливи української народної творчості та літератури першої половини ХІХ ст., зокрема "Енеїди" І. Котляревського, коли П. Морачевський описує ставлення до ворогів:

Адзусь, заморські гольтіпаки!
Забули, що було колись?
Такої вам втремо кабаки
І піднесем під самий ніс,
Якої й дядько ваш не нюхав,
Хоч довго-довго плечі чухав,
З гори скотившися на низ [2, с. 227]

Українські прояви помітні й у звертаннях до чумака, якими розпочинається кожна частина. Автор постійно вказує на козацькі традиції: "Та, може, й сам розхрабрувався, / І в чорноморці записався, / Щоб бити з ними ворогів? / Оце б було вже по-козацьки! / Такі й діди були в нас хвацькі, / Та гріх сказати і про батьків!..."; "Тут кров лилась їх по коліна / Через козацькі штики..."

У другому розділі, як і в інших частинах твору, зустрічаємо деталі опису українського одягу, страв, елементів народних традицій.

За всіма ознаками – це романтична поема. Автор відповідними засобами намагався відтворити героїчну сторінку історії. Нині ці вірші сприймаються як літературний факт середини XIX ст. Але не можна забувати і того, що вони були написані українською мовою, що автор намагався саме цією мовою оспівати героїчний захист міста севастопольцями. Редактор газети "Южный край", друкуючи вірші П. Морачевського, зазначав: "Поезії в них небагато, проте багато патріотичного захоплення, знання малоросійської мови і вміння володіти віршем" [27].

Патріотичні почуття П. Морачевського були помічені і відзначені. 26 серпня 1856 р. він отримав бронзову медаль на Андріївській стрічці на спомин війни 1853–1856 рр.

Літературний критик 50-х рр. XIX ст. В. І. Аскоченський так відгукнувся про поему "До Чумака...": "Читаєш і не начитаєшся! Господь його знає, відкіля це у малоросійському наріччі така майстерна влучність, плавність, насолода і душі весело! Та яка підпорядкованість думки! Погляньте, ось замислився поет, і мова його задзюрчала тихим, десь там вдалині напівзвучним потоком; ось, він спалахнув, вражений величчю побаченої його справи, – і слово його загриміло громом, застукало у сто, у тисячу молотків; ось прояснився погляд поета – і легенька іронія лине рівними рядочками його щирого співу". І далі критик наводить рядки із поеми:

"Сумно, брате!.. Місяць ясний	Що ж то на тім буде?
Пливе серед неба;	Нащо ж пекло з сього раю
Зірки сяють... тихо, любо...	Роблять собі люде?
Чого б ще нам треба?	Де не глянеш – ріки крові,
Рай та й годі на сим світі –	Сліз море безкрає..."

Ой, як добре було б, якби п. Морачевський, що так прекрасно володіє малоросійським наріччям, такий "добрий та розумний Кобзар" зробив із цих посланій до Чумака що-небудь цілісне, повне, упорядкувавши все так, як Бог йому на серце покладе! А зрештою і "за це велике спасибі" [28].

Навпаки, П. Куліш у статті "Взгляд на малоросийскую словесность" (1857) дуже критично відгукнувся про вірші "До чумака" П. Морачевського, назвавши їх "принизливими для Малоросії" [29].

У цій же статті подібні характеристики отримали й інші письменники цього часу: К. Тополя, В. Забіла, Л. Боровиковський, О. Шишацький-Ілліч. Поет-романтик В. Забіла у відповідь на безпідставну

критику дав П. Кулішу ще різкішу характеристику. Але кожен із критиків мав право на свій голос.

У ніжинський період життя П. Морачевський написав також декілька творів російською мовою, зокрема поему "Мечты и планы" в двух частях, Нежин, 1858", яку присвятив своїй дочці Ользі. Твір, як зазначав Б. Шевелів, написаний гарним російським віршем і мав біографічний та літературний інтерес. У 1858 р. поет завершив роботу над першою частиною віршованого роману "Год вперед, если не шесть лет. Современный роман в письмах. Ч. I. Нежин, 1859", написав декілька віршів та комедію. Як свідчить онука П. Морачевського О. П. Дроздова, дідусь писав у цей час досить багато. На жаль, доля цих рукописів, що зберігалися в родині письменника, досі невідома.

Кінець 50-х – поч. 60-х рр. ХІХ ст., який припадає на час проживання П. Морачевського в Ніжині, відзначається соціально-політичною активністю у суспільстві. Це був час, коли імператор Олександр ІІ (1855–1881) після смерті свого батька Миколи І проводив ліберальні реформи, амністував членів Кирило-Мефодіївського товариства, здійснив селянську реформу, відмінивши кріпосне право, послабив репресійні міри, а тому відкривалися недільні школи, в яких навчалися прості люди, виникали громади, дає про себе знати журнал "Основа", створювались культурні й громадсько-політичні гуртки тощо. Подібне було помітно і на Чернігівщині. Але, як зазначив Михайло Малюк у своїй книзі "Непригріті славою" (2006), до жодного з цих проявів не приєднався П. Морачевський, "не спробував навіть зв'язатись листовно. Він стояв осторонь політичного руху, не втручався в газетну й журнальну полеміку, яку вели українці спершу з польськими, тоді з великоросійськими шовіністами, його тиха, лагідна вдача чужа була гострим, бойовим гаслам, він створений був для тихої кабінетної роботи" [30, с. 21].

На перший погляд все це так. Підтвердженням цього можуть бути і неопубліковані російськомовні твори П. Морачевського, про що було сказано вище. І все ж, якщо говорити про його місце у суспільно-політичному житті міста і регіону, то воно визначається всім періодом проживання інспектора лицейу в Ніжині. Саме в цей час П. Морачевський виступив з публікацією своїх поем, написаних українською мовою. І його літературна праця об'єднувалась з тими українськими проявами, які були здійснені в цей час професорами Є. Стеблїним-Камінським, М. Туловим, О. Белобровим, І. Лашнюковим та ін. Саме завдяки їм у лицей формуються три яскраві постаті: відомий письменник, перший перекладач і видавець російською

мовою "Кобзаря" Т. Шевченка – Микола Гербель, родові коріння якого були пов'язані з Чернігівщиною та Києвом, основоположник білоруської реалістичної літератури Франтішек Богушевич, який писав вірші українською мовою під впливом Т. Шевченка, а також славетний український байкар Леонід Глібов, який в ліцеї написав українською мовою понад 30 байок, опублікованих завдяки проф. М. Тулову в газеті "Черниговские губернские ведомости". Через деякий час Л. Глібов став активним учасником соціально-громадського та культурного життя у Чернігові.

Дух Т. Шевченка жив серед ліцеїстів ще з 1846 р., коли Кобзар разом з випускниками Юридичного ліцею О. Афанасьєвим-Чужбинським побував у Ніжині і зустрівся зі студентами М. Гербелем, якому у щоденник записав початок вірша "Гоголю" ("За думою дума роєм вилітає"), І. Лашнюковим, К. Троциною та ін. Творчість великого поета мала збудливий, натхненний вплив на кожного, хто лише доторкався до його поетичного слова.

Українські прояви у русифікованому, як і всі інші навчальні заклади України на той час, Юридичному ліцеї мали різнобічний характер та свідчили, що і в таких умовах інтерес до української історії, фольклору, культури виявлявся особливо з боку тих, хто мав українське коріння. Одним із підтверджень цього є звернення П. Морачевського до перекладу Святого Письма українською мовою.

У 1859 р. поет у зв'язку з вислугою років на педагогічній роботі пішов у відставку, маючи нагороди: орден Станіслава II ступеня (1856), відзнаки за бездоганну службу протягом 15, 20, 25 років та звання колезького радника.

Він продовжував проживати у Ніжині, бо тут у Юридичному ліцеї кн. Безбородька навчалися сини Олександр (випускник 1861 р.) та Микола (випускник 1864 р.), обидва отримали чин XII класу та звання кандидата. Найменша дочка Ольга вчилася в одному із жіночих пансіонів і знаходилася при батьку.

У вересні 1860 р. П. Морачевський завершив переклад Євангелія від Матфея та Іоанна і в чернетці Євангелія від Луки. За основу він брав слов'янські переклади (російський, польський та ін.), але звіряв їх з латинським, німецьким, французьким текстами. Це давало можливість підбирати відповідні словесні еквіваленти. Тут знадобився і "Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию", бо саме праця над ним, підбір прикладів до слів збагатили і український словниковий запас перекладача [34].

Завершений переклад П. Морачевський надіслав 28 вересня 1860 р. митрополиту Санкт-Петербурзькому і Новгородському Исидору, який бував у Ніжині і з яким тут познайомився перекладач, сподіваючись, що саме це сприятиме просуванню вперед видання його праці, бо добре розумів, що без покровительства справа не піде. У супровідному листі П. Морачевський писав російською мовою, не вживаючи слово "Україна": "На всіх мовах, словесно й письмово, проповідується слово Боже; сповідники Христа Спасителя мають Біблію на своїх мовах, а Малоросія, мовою якої говорить близько 12 мільйонів православних християн, не мають на своїй мові навіть Євангелія" (переклад наш – Г.С.) [35]. І далі він доводить, що хоча церковнослов'янська мова і близька малоросам, так само, як і великоросам, але мало зрозуміла. Переклад Євангелія на малоросійську мову, безперечно, приніс би важливу користь релігійному народу, бо високі Божі істини, викладені тепло, просто, ясно, зрозумілою кожному мовою, з якою зливаються всі ідеї і поняття народу, осяяли б темний розум ясним, душевноспасительним світлом Віри і очистили б тих, хто морально сумнівається, швидше, правильніше і глибше, аніж різними тлумаченнями.

Під час праці у Ніжинському юридичному ліцеї П. Морачевський почав перекладати українською мовою Євангеліє, на що вказував у своїх спогадах С. Кулжинський. Цей крок був дуже сміливий, бо на той час російська православна церква і всі її служителі були найзапеклішими противниками існування окремої української ідентичності [31, с. 325], а значить, і україномовного тексту Святого Письма. Існувала в Російській імперії і церковна цензура, яку утворив своїм указом Павло I (1799), а потім підтвердивши його новим указом 1800 р., в якому вимагалось узгоджувати усі церковні книги з великоросійськими, щоб "жодної різниці і особливого нарiччя у них не було" [32, с. 40–41]. У 1817 р. закрито Києво-Могилянську академію, яка була осередком української духовності, і замість неї відкрито Духовну академію, яка підпорядковувалась Російському Синоду. Все спрямовувалося на цілковиту русифікацію в релігії, освіті, діловодстві тощо. І Пилип Морачевський, як і деякі представники українського національного руху, починають розуміти, що однією з передумов формування української національної ідентичності було запровадження рідної мови у духовному житті [33, с. 23].

П. Морачевський, зацікавившись проблемою перекладу Святого Письма на різні мови, знав, що вони існують у багатьох народів, у тому числі і у слов'ян: чехів, поляків, словаків, хорватів тощо. Російське

біблійне товариство (1813) теж приділяло велику увагу перекладу та розповсюдженню російськомовного Святого Письма по всій Російській імперії.

Через місяць 14 жовтня 1860 р. прийшла відповідь митрополита Ісидора, у якій було сказано: "Після приватної наради зі Святійшим Синодом повідомляю Вас, що переклад Євангелія, зроблений Вами або іншим ким-небудь, не може бути допущений до друку" (переклад наш – Г. С.) [28]. Таким чином, вища церковна влада дала зрозуміти, що будь-який переклад, зроблений українською мовою, не буде надрукований. І цього Священний Синод дотримувався довго, бо й переклад Біблії, зроблений П. Кулішем, теж не побачив світу. Але цей удар не призупинив творчої праці П. Морачевського. Він продовжував перекладати Євангелія далі. Митрополита Ісидора П. Морачевський попросив переслати рукопис назад, бо хотів його залишити своїм дітям як "видимий знак свого благословення".

Деякі надії на публікацію перекладу у П. Морачевського все ж з'явилися після 15 березня 1861 р., коли відмінили кріпосне право і цар Олександр II дав дозвіл від 9 вересня 1861 р. перекласти "Положение о крестьянах" українською мовою і виголошувати проповіді українською мовою священикам Полтавської духовної Консисторії.

Доопрацювавши переклад Євангелія, П. Морачевський надіслав його у Російську академію наук, сподіваючись, що вчені належним чином оцінять працю і дадуть дозвіл на публікацію. На засіданні відділу російської мови та словесності 11 січня та 8 лютого 1862 р. розглядалося питання про переклад Євангелія П. Морачевським українською мовою. Академік І. І. Срезнєвський (колишній професор Харківського університету та редактор "Украинского Альманаха", у якому були надруковані перші вірші перекладача) дав перекладу позитивний відгук і вважав, що його можна рекомендувати до друку, принагідно висловивши свій погляд на відношення різних слов'янських нарід до російської мови. Він вважав, "якщо є тільки на світі малоросійський народ і є у нього своя мова, і можлива своя словесність, то повинна бути у нього і Євангелія. А що і малоросійська словесність існує на білому світі, то теж ніхто заперечувати не може" [37, с. 69].

І. І. Срезнєвський доводив, що переклади Святого Письма є у всіх народів. Він повинен бути і в українців, бо для них літературна російська мова, яка близька до української, все ж не зовсім зрозуміла: "... для простого малороса знайдеться в ній немало такого, що його

зупинить і що він може зрозуміти не так, як треба. Для відвертання непорозуміння й існує необхідність перекладів Євангелія на мови, які зрозумілі народу. Для запобігання непорозумінням при читанні Євангелія українським народом не можна не побажати, щоб був їх переклад, який би був українцю досконало зрозумілим, не вводячи його в будь-які непорозуміння" [38].

Академіки О. Х. Востоков та О. В. Никитенко дали також позитивний відгук і конкретно, чітко та науково обґрунтовано відповіли на питання, чи в змозі була українська мова на тодішньому її розвитку передати достовірність Святого Письма. Вчені відкинули будь-які сумніви, і підтвердженням їх упевненості був саме переклад П. Морачевського, у якому, на їх думку, "і якість, і характер слів, і якість словосполучень малоросійських ніде не змінювали ні достоїнство, ні зміст висловлених думок. Навпаки, виявлялося, що витончена простота цих думок особливо легко співпадала з простотою тих та інших, не втрачаючи вищого свого значення. Нема сумніву, завершували свій аналіз академіки, – що переклад Євангелія Морачевського повинен здійснити епоху в літературній освіті малоросійського наріччя" [27, с. 72].

У зв'язку з позитивним рішенням академіків ними було підготовлено подання президенту Російської академії наук та Священному Синоду на можливість друкування, бо, як засвідчували вони, переклад П. Морачевського "у вищій мірі праця надзвичайна як з навчально-філологічного, так і релігійно-морального боку" [40].

Священний Синод розглянув прохання Академії наук і надіслав переклад Євангелія П. Морачевського на рецензування калузькому єпископові Якову (Митковичу), який був за походженням українець з Чернігівщини. Він з глибоким хвилюванням читав Святе Письмо і надіслав позитивний відгук до Священного Синоду.

Рукопис перекладу П. Морачевського був також надісланий шефові жандармів В. А. Долгорукову та київському генерал-губернаторові М. М. Анненкову, які негативно поставились до друкування Святого Письма у перекладі П. Морачевського. Слідом за цим на ім'я В. А. Долгорукова 2 березня 1863 р. надійшов донос (деякі дослідники вважають, що його написав редактор газети "Московские ведомости" М. Катков) [41]. У цьому доносі зазначалося, що у виданні Біблії українською мовою зацікавлені "українофіли": "Вони затіяли справу зверху, скомпонували наступний висновок: "Якщо нам випаде вдача виклопотати переклад Святого Письма на напівпольському наріччі малорусів, справа наша буде виграною і витівка наша на

перший погляд невинна і навіть благородна – авось спіймаються, і тоді вже до цього міцного каменю не важко буде прилаштувати відокремлення мови, потім життя, потім національності..." Ми вважаємо зайвим доводити, що переклад Слова Божого на жалюгідне малоруське наріччя є вигадка політична, яка менше за всього мала на меті зробити Священне Письмо зрозумілим для простого народу... Благаємо Вашу величність використати все, що Ви тільки можете мати у своєму розпорядженні, щоб захистити нашу Святину від наруги, а вітчизну від розпаду і небезпечного розколу" [42].

Цей донос відіграв величезну роль у вирішенні питання про друкування перекладу. Удар було завдано прицільно, і, як бачимо, не стільки по П. Морачевському, скільки по українізації взагалі. Відповідні висновки були зроблені. І справу про переклад передали вирішувати міністру внутрішніх справ Валуєву та обер-прокурору Синоду Ахметову. Розгніваний міністр категорично заявив: "Малоросійського языка не было, нет и никогда быть не может". А 8 липня 1863 р. постав сумнозвісний секретний валуєвський циркуляр про заборону друкування книжок українською мовою, окрім творів, "належних до витонченої літератури". Заборонялась навчальна література як для дітей, так і початкового читання народом, а також духовного змісту. Зі свого боку, Священний Синод видав спеціальний "Указ Синода духовним цензурним комітетам", що діяв до початку ХХ ст.

У цей же час у газеті "Московские ведомости" (1863, № 124) був надрукований лист старшого вчителя російської словесності Ніжинської гімназії (в той час існувала гімназія лише при Юридичному ліцеї кн. Безбородька) Валеріана Добротворського (архівні матеріали підтверджують існування такої особи) [43], в якому він різко виступив проти тих, хто пропонував вивчення української мови, і назвав її "решительно никому ненужною". Цей збіг подій був зовсім не випадковий.

Ніжинський "доброзичливець" з'явився на сторінках московського видання з певною метою. Його лист був спрямований не лише проти П. Морачевського і його праць та українських художніх творів, а перш за все на підтримку царської політики, спрямованої на заборону української мови.

Цього ж таки 1863 р. проти української мови виступив ще один ніжинець, колишній викладач латинської мови у Гімназії вищих наук кн. Безбородька (1825–1829), а згодом інспектор Юридичного ліцею кн. Безбородька (1841–1843), письменник Іван Григорович Кулжин-

ський, який надрукував статті "Несколько слов о хохломани", "Письмо к издателю львовского журнала "Мета" [36] та брошуру "О зарождающейся так называемой малороссийской литературе" (Київ, 1863), в яких, як і попередній автор, виступив проти вивчення української мови в школах, назвавши її "испорченным русским".

І. Г. Кулжинський народився у попівській родині у Глухові, проживав у містечку Воронеж, навчався і виховувався у Чернігівській семінарії, працював учителем у повітовому училищі в Чернігові, а потім у Ніжинській гімназії вищих наук, де він написав свою повість "Малороссийская деревня" (1827), вірші та замітки етнографічного, романтичного характеру, брав участь в "Украинском журнале" у Харкові. Тому в послужному списку він називає себе "малоросіянин", і на це він мав право. Педагогічна праця після Ніжина в Харкові не змінила його поглядів. Це все було в 20-х рр. XIX ст. Подальші ж події, які відбувалися в його житті, змінили І. Кулжинського. У 1832 р. Івана Григоровича направили на Волинь директором Луцької гімназії. В краї сільське населення говорило українською мовою, а більш-менш освічене суспільство як за національністю, так і за духом – польською. У краї після польського повстання 1830–1831 рр. ще відчувався національний патріотичний дух, який потрібно було, за задумом царського уряду, витравити. І таким російським "просвітителем" ідей офіційної народності та православ'я, урядовим агентом, наділеним владою, як зазначив у своїй праці проф. М. Сперанський, і виявився І. Кулжинський [44], який після служби в Тифлісі повернувся у 1847 р. у Ніжин і проживав тут до самої смерті 1881 р. Він навіть хотів перетворити збірник "Киевлянин", який видавав М. Максимович у Києві (кн. 1–2, 1840–1841) та Москві (кн. 3, 1850), що мав українське спрямування (тут друкувалися твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, статті М. Максимовича та ін.), на русофобський, запропонувавши вченому програму видання збірника з перспективою перетворення його на журнал. У своєму об'ємному листі від 29 січня 1852 р. із Ніжина І. Кулжинський пропонував тут друкувати переважно статистику сучасного добра, яке процвітає на Святій Русі з усіх галузей життя, науки і мистецтва, описи сучасних подвигів російської великодушності, хоробрості, безкорисливості успіхів на терені науки, мистецтва, промисловості, життєпис знаменитих співвітчизників [45]. Підготовку всіх цих матеріалів І. Кулжинський брав повністю на себе. У розділі "Русские древности и история" він також зобов'язувався підготувати до 400 сторінок. А в третьому розділі "Русская словесность" І. Кулжинський пропонував друкувати

російські пісні, вірші, російські повісті, оповідання, виступи тощо. Тут він також пропонує свій "вклад до 100 сторінок". Українських діячів культури тут не помічено. Основна мета видання – це заробляння грошей, які будуть отримувати за кожний номер випуску. Це досить точно прораховано. За помічника І. Кулжинський пропонує взяти свого сина Григорія, який виступав у пресі з публікаціями, що мали, як і в батька, ретроградський характер. Ми не знаємо, що відповів М. Максимович, але можемо передбачити, що це була відповідь, яка свідчила про гідність вченого.

Пропагандистом і захисником всього російського І. Кулжинський був увесь час, чим би він не займався. І це робив із великим захопленням, про що свідчать і його напади на "Граматику" П. Куліша та "Южно-русский буквар" Т. Шевченка, де він у статті "Южно-русский элемент, как предмет торговли" (1864), обвинуватив обох авторів у пропаганді свободи, заявивши, що вони торгують "опіумом, который отуманивает головы ваших читателей, представляя им разные фантастические видения и грезы о небывалом и невозможном". І. Кулжинського особливо дратувало те, що все це пропагувалося українською мовою. І критик подає "поради": "Всякую испорченность – следовательно и испорченный язык – надобно исправлять, а не возводить на фантастическую степень нормальности и самостоятельности. А потому надобно стараться, чтобы люди, говорящие по-малороссийски, привыкали говорить чисто по-русски, о чем все благомыслящие малороссияне давно уже стараются в своих семействах и училищах, и о чем сильно хлопочут малороссияне, даже живущие в Галиции, а сочинитель уродливой "Граматики" заключает свое "слово до письменных" мольбою, чтобы все малороссияне непременно говорили по-малороссийски, т. е. чтобы не исправляли своего испорченного и искаленного полонизмами языка, но коснели бы в его испорченности.

Подібні повчання І. Кулжинський виголошував і на адресу Т. Шевченка та його "Букваря", заявляючи: "Тенденция этого букваря одна и та же, что и в "Грамматке": какая-то воля людская, освобождение из какой-то неволи. О какой это свободе хлопчете вы, г.г. букваристы?!" [48, с. 34–35].

Подальші статті І. Кулжинського теж написані в дусі "російсько-го православ'я, самодержавства і народності". У 1865 р. він надрукував байку "Сепаратисти" [46], спрямовану проти автора статті "Педагогическое значение малороссийского языка" [47].

Всього цього не трапилося з П. Морачевським, якого в ранній період творчості як родича підтримував І. Кулжинський, сприяв його

переходу у 1832 р. до Луцької гімназії вчителем словесності. Працюючи у Луцьку, а з 1835 р. у Кам'янець-Подільській гімназії, П. Морачевський хоча і читав російську словесність, але він не забував української мови, писав нею деякі свої вірші, а потім і ліро-епічну поему "Чумаки" та інші твори.

Таким чином, перебуваючи в одній і тій же місцевості, одному і тому ж середовищі, І. Кулжинський і П. Морачевський демонстрували своє ставлення до всього українського по-різному. Колишній автор "Малороссийской деревни" виступив противником мови свого народу, а автор "Чумаків" – її захисником. Українець за походженням, І. Кулжинський "вироджується" і стає захисником чужого, а не свого.

Стаття вчителя Добротворського і публікація Кулжинського були написані в одному негативному руслі, як нам здається, виконані на замовлення. І Ніжин тут обраний не випадково: це була буцімто реакція ніжинців на намагання теж ніжинця П. Морачевського зробити переклад та видання Святого Письма "багатою мовою великого народу". Замовні автори ж намагалися принизити мову 12-мільйонного українського народу, який на той час, мовляв, ще "не заслужив" на спілкування з Богом своєю рідною мовою, хоча інші, навіть набагато менші за кількістю населення, народи світу тоді вже мали таку можливість.

Виступи Добротворського і Кулжинського не залишилися непоміченими.

Відомий історик Олександр Лазаревський, який у цей час проживав у Чернігові, надрукував у газеті "Черниговский листок" (1863, № 9), що видавав письменник Леонід Глібов, "Заметку на письмо Добротворского", написану 23 червня 1863 р. Учений, проаналізувавши "докази" Добротворського, показав незнання ним предмета дискусії, нерозуміння того, що "малоросійською мовою" говорить цілий народ. "Ця жива малоросійська мова, як бачимо, зовсім невідома п. Добротворському (мабуть за відсутністю часу від класних та кабінетних занять), і ми рекомендуємо для знайомства з нею прочитати, на перший раз, хоча б три книги: "Кобзар" Шевченка, "Записки о южной Руси" Куліша і "Збірник пісень" Метлинського. Ми сподіваємося, що після прочитання цих книг п. Добротворський перестане хвилюватися з перекрученого ним поняття "затяєли" [49]. О. Лазаревський доводив, що багатою українською мовою можна писати не лише художні твори, а й наукові.

Таким чином, публікація статті О. Лазаревського на захист української мови у глібовському "Черниговском листке" мала

соціально-громадське спрямування і виражала думку як редактора газети, письменника-байкаря Л. Глібова, а також прогресивних діячів культури Чернігівщини П. Куліша, О. Маркевича, С. Носа, М. Номиса (Симонова) та інших, які теж друкували в газеті свої розвідки про українську мову та україномовні художні твори.

Як бачимо, справа про публікацію перекладу Євангелія П. Морачевським набула загальнодержавного характеру, бо вона торкнулася вирішення не часткової ситуації, а долі всього українського народу. Євангеліє українською мовою царський уряд заборонив видавати.

Проживаючи у Ніжині після відставки на пенсію, П. Морачевський написав українською мовою посібник "Священна історія" для училищ і народного читання, в якому автор використав свій педагогічний досвід. Свою працю автор відправив знову ж таки до Академії наук для рецензування і дозволу на друкування. З Академії прийшла відповідь, що "священна історія" не є перекладом Святого Письма, а самостійним твором, то дозвіл на видання дає лише Священний Синод.

Зв'язки П. Морачевського з Академією наук не переривалися ще довгий час. Надіслані у 1864 р. зі Священного Синоду його переклади Нового Заповіту до Академії наук він просив зберігати до кращих часів, коли можна буде їх надрукувати, а переклади Євангелія і Діяній апостольських повернути йому в Ніжин, щоб замінити їх новим варіантом.

3 грудня 1864 р. П. Морачевський надіслав до Академії наук список Нового Заповіту, який складався з Євангелія і Діянь святих апостолів. З листів до Академії та протоколів засідань від 12 травня 1865 р. довідуємося, що перекладач надіслав туди також "Псалтирь на малороссийскомъ язиці. Переложивъ П. Морачевский. 1865. М. Ніжин", у бібліотеці якої він знаходиться і нині.

Відомо також, що один із примірників "Псалтиря" (можливо, ранній переклад) П. Морачевський подарував у 1864–1865 рр. своєму знайомому поміщикові Д. Ф. Запарі. Після його смерті вдова надала змогу ознайомитися з рукописом М. Ф. Комарову, який у 1866 р. перебував на канікулах у селі Гаврилівка Ізюмського повіту Харківської губернії, навчаючись в університеті. Переписані М. Ф. Комаровим, пізніше відомим діячем культури і дослідником перекладів П. Морачевського [50], псалми, перейшли у власність А. Ю. Кримського. У 2015 р. "Псалми", підготовлений до видання Л. Гнатенко, побачив світ у Києві в серії "Пам'ятки української мови".

Таким чином, ці факти засвідчують, що, перебуваючи на пенсії і проживаючи в Ніжині, П. Морачевський наполегливо працював над

перекладами Святого Письма, сподіваючись, що український народ все ж зможе спілкуватися з Богом своєю рідною мовою.

У другій половині 60-х рр. XIX ст. П. Морачевський купив садибу з землею у селі Шняківка Ніжинського повіту і там проживав до кінця свого життя, займаючись сільським господарством і літературною творчістю.

Але він не поривав своїх зв'язків із Ніжином, бо в місті залишилися знайомі, близькі, його навчальний заклад, з яким пов'язані його кращі роки.

Про проживання письменника у садибі Шняківка майже не збереглося свідчень. Дійшло до нас лише три його листи 1876 та 1878 рр. до своїх дітей Віталія та Ольги [27, с. 79], які свідчать, що П. С. Морачевський був задоволений своїм життям. "Семьдесят лет, – пише він 3 грудня 1876 р., – недаром, видно, налегли на мои плечи. Отрадно мне пробежать теперь мыслями всю жизнь мою, и с каким чувством умиления благодарю я за нее милосердного Бога! Темная сторона ее так мелка и не впечатлительна, что я едва могу ее припомнить; но светлая – Боже мой, Боже мой! – ведь это чудная обстановка моего семейного счастья.

Вспомни, Виталий, Камянец, вспомни Нежин, представь, наконец, и Шняковку, столько привязавшую меня к себе и так покоящую мою старость – о, не хочу еще умирать: лучшего рая не будет для меня в небе, и светлых ангелов в нем я не встречу, какие окружали и окружают меня на земле. Дай Бог, чтоб вы в мои годы тоже самое чувствовали и так бы в мыслях обращались к вашему прошлому..." [27, с. 79]. Збереглося мало відомостей про дітей П. Морачевського. Більше знаємо про Віталія, його синів та онуків.

Взимку 1877–1878 рр. П. Морачевський тяжко хворів, і це підірвало йому здоров'я. В листі від 28 лютого 1878 р. він зізнавався: "Я только старею крепко после болезни: явилась какая-то тяжесть во всем составе моем, вялость, неповоротливость и лень; одна голова стала далеко легче, чтоб не сказать пустее против прежнего. Сразу как-то осадил меня старость со всех сторон. Думаю впрочем, что это от такой сидячей жизни, какую я веду теперь все время. И потому жду с нетерпением теплых весенних дней, надеясь, что движение на свежем воздухе возвратит мне утраченную за зиму мою бодрость и силу..." [27, с. 79].

П. С. Морачевський жив надією на одужання. Знову і знову згадував своє життя і радів, що воно було у нього щасливим і творчим. Листи проникнуті оптимізмом. "Улыбайтесь друг другу во всю жизнь

вашу: улыбки – выражение довольства и счастья. 72 года я прожил на свете – и посмотрите, как я бодр, здоров и весел в настоящее время. Что ж это значит?

Не что другое, как то, что я всем доволен. А всем доволен потому, что вполне радуюсь вами, моими детьми и внуками..." [27, с. 79–80].

Але здоров'я полишало П. С. Морачевського, і 17 квітня (ст. ст.) 1879 р. він помер. Поховано його на цвинтарі біля церкви Введення в храм Пресвятої Богородиці, на будівництво якої у 1863–1874 рр. він виділяв власні кошти [50], залишивши по собі пам'ять як перший перекладач Святого Письма українською мовою і як людина, що думала в тих складних умовах про розвиток української мови і визнання її функціонування в усіх галузях знань. Художні твори, написані ним українською мовою, переклади, підручники підтверджують цю думку.

На жаль, храм був зруйнований 1938 р., разом з ним і поховання. 4 грудня 2006 р. у храмовий день у селі Шняківка на місці церкви і цвинтаря було відкрито пам'ятний знак – великий дерев'яний хрест, обвитий квітами та вишиваними рушниками. Повернулись до віруючих і його переклади Святого Письма.

Відомий український поет із Чернігова Станіслав Реп'ях у своєму вірші "У Шняківці" писав:

О Шняківко! Постала чітко, зримо.
Бо й я колись не раз проходив мимо
І верб розкішних, і рясних садів,
І мимо цього імені святого,
Збагнуть яке достоту не зумів.
А Морачевський – України син,
В чиєму серці сяє злotosинь,
Яке пекли, не тьмарячи краси,
І чумаки, і смутніі часи,
Як і мені печуть, немов отрута,
І наші чвари, і сучасна смута.
Доймає думка чиста, світанкова:
Не порятує нас одне лиш СЛОВО.
До Слова треба розуму і хисту,
Щоб наближалась далеч промениста.
Нам Морачевський указав Дорогу,
Покликавши на допомогу Бога –
Євангеліє барвами заграло,

Сипнуло іскри Господа кресало,
І відтоді не гасне віри трут,
Усіх благословляючи на труд
Во благо вічне матері-України,
Яка чекає сонячної днини...
Тож пам'ятай, сьогоднішня сім'я,
Високе Морачевського ім'я!

Як відомо, все добре, що творить людина для народу, буде обов'язково ним оцінене. Тож і праця П. Морачевського через три-вالیї час забуття знову повертається і займає достойне місце в історії української культури.

Здійснились і сподівання П. Морачевського. Його переклад Святого Письма був надрукований ще на початку ХХ ст. силами його онуків.

У травні 1904 р. онук перекладача Віталій Віталійович Морачевський звернувся до президента Академії наук великого князя К. К. Романова з проханням видати переклад Святого Письма, зроблений його дідом, і передав до Академії рукописи. Очевидно, це питання погоджувалось з царем Миколою II, бо 15 лютого 1905 р. Кабінет Міністрів на чолі з С. Вітте прийняв постанову про скасування обмежень щодо видання Святого письма "на малоросійській мові".

Редагування Євангелія було доручено подільському єпископу Парфенію (Левицькому), який сам був родом з Полтавщини і добре знав українську мову. Він і привів переклад у відповідність до тогочасних існуючих граматичних норм української мови, і у 1906 р. Святе Письмо почали друкувати [51].

10 лютого 1907 р. академік О. Шахматов писав В. В. Морачевському: "Имею честь припроводить Вам экземпляр присланного Отделению русского языка и словесности епископом Порфением издание малорусского перевода Евангелия от Матфея, исполненного покойным дедом Вашим Филиппом Семеновичем Морачевским" [27, с. 81]. І далі йшла розповідь про участь Академії наук у виданні цієї книги.

Імені перекладача на книзі не було. Через деякий час вийшло ще дві книги Євангелія. Четверта її частина від Іоанна – у 1911 р. Президент Академії наук К. К. Романов сповіщав у листі від 26 травня 1911 р. В. В. Морачевського про завершення видання перекладу Четвероєвангелія, здійсненого Священним Синодом на прохання Академії наук. Президент також дякував за рукопис Євангелія, який

після публікації перейшов у власність Академії, бо цей цінний дарунок "послужил делу духовного просвещения русского народа" [27, с. 83]. Великий князь навіть при цій нагоді не дозволив собі сказати, що це видання йшло на користь саме українському народові. Але як би там не було, Євангеліє побачило світ і за декілька місяців 1911 р. було продано близько 200 тис. примірників. Всеукраїнська православна церковна рада у Києві схвалила переклад П. Морачевського для використання у церковних відправах, хоча єпископ Парфеній ще у 1907 р. замінив церковнослов'янський текст на український. Євангелія без імені перекладача видавали в 1914, 1917, 1918, 1919, 1921 рр. в Херсоні, Києві, Львові та інших містах.

У незалежній Україні почався новий етап видання Святого Письма у перекладі П. Морачевського і вивчення його творчої спадщини. Ім'ям П. Морачевського у Ніжині названа одна із вулиць. В університеті вивчається творчість письменника, проводяться наукові конференції та видаються наукові праці. Ім'я П. Морачевського повернулося із забуття.

Ніжинський період творчості П. Морачевського є найбільш плідним і збагачений найрізноманітнішими літературними здобутками.

Література та примітки

1. Житецький П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык / П. И. Житецький. – СПб., 1906. – 65 с.; Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову / М. П. Комаров. – Одеса, 1913. – 36 с.; Нимчук В. В. Священное писание на украинском языке / В. В. Нимчук // Роль переводов Библии в становлении и развитии славянских литературных языков. – М., 2002. – С. 39–68; Мороз Т. Маловідомі сторінки історії перекладів українською мовою книг Святого Письма від середини ХІХ – до середини ХХ століть // Науковий вісник Чернігівського університету – Чернівці, 2006. – Вип. 276–277 : Слов'янська філологія. – С. 240–251; Трембіцький А. М. Щиру молитву чужою мовою не вознесеш – кредо всього життя і діяльності Пилипа Морачевського / А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. VI. – С. 227–244.

2. Морачевський П. Твори / П. Морачевський. – К.: Лотос, 2001. – С. 19–225.

3. Котенко Т. Роль І. Г. Кулжинського у становленні П. С. Морачевського як педагога й письменника / Т. Котенко // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 2011. – Вип. 31. – С. 549–558.

4. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од. зб. 401, с. 40.

5. Гимназия высших наук и Лицей кн. Безбородко. – Изд. второе, дополн. – СПб., 1881. – С. 212, 2 а.

6. Там само. – С. 216.
7. Сребницький І. А. Очерки из истории лица князя Безбородко (1832–1875). – Нежин, 1895. – С. 16.
8. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – С. 411.
9. Сребницький І. А. Очерки из истории лица кн. Безбородко (1832–1875) / І. А. Сребницький. – Нежин, 1895. – С. 23.
10. Картавцев Е. Э. Николай Христианович Бунге : биографический очерк // Вестник Европы. – 1897. – № 5. – С. 16 ; Сребницький І. А. Очерки из истории лица князя Безбородко (1832–1875) / Е. Э. Картавцев // Сборник статей о Гимназии высших наук. – Нежин, 1895. – С. 121.
11. Сребницький І. А. Вказ. джерело. – С. 21.
12. Картавцев Е. Э. Вказ. джерело. – С. 21; Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М. Х. Бунге / Е. Э. Картавцев // Етнічна історія народів Європи. – К., 2004. – Вип. 16. – С. 133.
13. Киевлянин. – 1895. – № 153.
14. Абрамов А. Ф. Город Нежин / А. Ф. Абрамов // Живописная Россия. – Т. V. – Ч. 1. – 1897; Кулаковский Ф. Описание города Нежина / Ф. Кулаковский // ВЧОАН, ф. 378, оп. 1, спр. 608.
15. Киевлянин. – 1895. – № 153.
16. Картавцев Е. Э. Вказане джерело. – С. 20.
17. Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность / В. Ф. Науменко // Киевская старина. – 1902. – Т. XXIX. – ноябрь. – С. 174.
18. Киевская старина. – 1902. – декабрь. – С. 171–172.
19. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, од. зб. 414. Рапорт П. Морачевського директору лицю Х. А. Екебладу про ревізію книжкового магазину Лицею кн. Безбородка. Січень, 1850.
20. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 291 ; див. також: Извлечение из протоколов Второго отделения императорской академии наук за август 1853 года. – СПб., 1853. – Т. 2. – С. 269–270.
21. Її уривки друкувалися в журналі "Основа" (1861, № 1); неповне видання у Чернігові 1864. Повністю поема вперше була надрукована у 1930 р., відгук на неї читаємо в статті Б. Шевеліва "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За сто літ : матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. / за ред. акад. М. Грушевського. – Книга шоста. – К. ; Х. : Держвидав України, 1930. – Книга шоста. – С. 17–36, 37–106.
22. Шевелів Б. "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми / Б. Шевелів // За сто літ : матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. / за ред. акад. М. Грушевського. – К. ; Х. : Держвидав України, 1930. – Книга шоста. – С. 17–36
23. Архів Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського, од. зб. АП-737.
24. Цит. за ст.: Возняк М. З життя Чернігівської громади в 1861–63 рр. / М. Возняк // Україна. – 1927. – № 6. – С. 119.

25. Хропко П. Він теж сказав своє слово / П. Хропко, Ф. Кейда // Морачевський Пилип. Твори. – Київ : Лотос, 2001. – С. 8–9; див. також: Охріменко О. М. Поема Т. Шевченка "Гайдамаки" в контексті розвитку української романтичної поезії / О. М. Охріменко // Збірник праць двадцять сьомої наукової Шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 100–107.
26. Цит. за статтю Б. Шевеліва. – С. 293.
27. Див.: Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999. – С. 64.
28. Южный край. – 1899. – № 6333.
29. Асоченский В. Библиографическая летопись / В. Асоченский // Киевские губернские ведомости (часть неофициальная). – 1856. – № 28. – С. 136–138.
30. Кулиш П. Взгляд на малороссийскую словесность / П. Кулиш // Русский вестник. – 1857, кн. XII.
31. Малюк М. Непригріті славою / М. Малюк. – К. : Неопалима купина, 2006. – С. 21.
32. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К., 2007. – С. 325.
33. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні. Зовнішня історія української мови / В. Кубайчук. – К., 2004. – С. 40–41.
34. Козакевич О. Переклади Євангелія у контексті формування української ідентичності О. Козакевич / О. Козакевич // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – Вип. 15. – С. 23.
35. Переклади П. С. Морачевського з вказівкою міста Ніжина і року написання нині знаходяться у Бібліотеці Академії наук Росії.
36. Четвероевангелие в переводе на малорусский язык, труд Ф. С. Морачевского. 1860. Нежин.
37. Копия четвероевангелия в переводе Ф. С. Морачевского на малорусский язык.
38. Деяния апостолов в переводе на малорусский язык, труд Ф. С. Морачевского. 1864. Нежин.
39. Апокалипсис в переводе на малорусский язык, труд Ф. С. Морачевского. 1864. Нежин.
40. Псалтырь в переводе на малорусский язык, труд Ф. С. Морачевского. 1865. Нежин.
41. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються переклади Святого Письма українською мовою П. С. Морачевського в списках та копіях. Попередні рукописи та ці списки описані Л. А. Гнатенко та Т. І. Котенко в статті "Переклад Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини XIX ст., збережені за оригіналами та списками у книгозховищах Росії та України" // Л. А. Гнатенко, Т. І. Котенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 154–177 ; Гнатенко Л. А. Псалтир у перекладі П. Морачевського: до історії створення та видання / Л. А. Гнатенко // Науковий

потенціал славистики: історичні здобутки та тенденції розвитку. – К., 2015. – С. 195–196 та інші.

42. Те саме, див. додаток 5 у кн.: Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999. – С. 68.

43. Самойленко Г. В. Вказ. вище праця. – С. 16.

44. Див. додаток 6 у кн.: Самойленко Г. В. Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2006. – С. 80.

45. Там само. – С. 81.

46. Додаток 7 у кн.: Самойленко Г. В. Вказ. джерело. – С. 82.

47. Додаток 7 у кн.: Самойленко Г. В. Вказ. джерело. – С. 82.

48. Див.: Гудзик К. "Новий Заповіт Пилипа Морачевського / К. Гудзик // День. – 2007. – № 96. – 15 червня, п'ятниця.

49. Цит. за ст.: Стріха М. Біблія по-нашому / М. Стріха // Україна молода. – 2006. – 1 вересня. – С. 8. Його ж. Український художній переклад. Між літературою і нацією творенням. – К.: Факт, 2006.

50. ВЧОАН, ф. 1359, оп.1, од. зб. 418, арк. 30.

51. Сперанский М. Один из учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинский) / М. Сперанский. – Нежин, 1906. – С. 9.

52. Украина. – 1907. – № 10. – С. 40–43.

53. Вестник Юго-Западной и Западной России. 1865/1856. – Кн. 10. – С. 66–67.

54. С.-Петербургские ведомости. – 1865. – № 93.

55. Всі цитати подаються за ст.: Данилов В. К характеристике И. Г. Кулжинского и его литературной деятельности / В. Данилов // Украина. – 1907. – № 10. – С. 34–35.

56. Цит. за ст.: Шевелів Б. Тижневик "Черниговский листок" за редакцією Л. І. Глібова (1861–1863) / Б. Шевелів // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К.: Держвидав, 1928. – С. 461.

57. Котенко Т. І. Історичний нарис П. С. Морачевського про будівництво й освячення церкви в с. Шняківка і роль особистості автора у цій божій справі / Т. І. Котенко // Пам'ять століть Планета. – К., 2012. – № 1–2 (95–96), січень–квітень. – С. 121–132.

58. Гнатенко Л. А. Перший повний переклад Псалтиря новою українською літературною мовою / Л. А. Гнатенко, В. В. Німчук // Псалтир. Переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського. 1865 / підгот. до видання Л. А. Гнатенко. – К.: НБУВ, 2015. – С. 23; див. також: Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову / М. П. Комаров. – Одеса, 1913. – С. 22.

УДК 821.161.2'06

О. М. Моціяка

Україномовна поезія П. Морачевського: романтична історіософська символіка

У статті аналізується історіософська символіка україномовної поеми П. Морачевського "Чумаки...", проводяться її типологічні зіставлення з творами харківських, ніжинських та львівських романтиків.
Ключові слова: історіософія, романтизм, символ, мотив, поема.

В статье анализируется историософская символика украиноязычной поэмы П. Морачевського "Чумаки...", проводится ее типологическое сопоставление с произведениями харьковских, нежинских и львовских романтиков.
Ключевые слова: историософия, романтизм, символ, мотив, поэма.

The article analyzes the historiosophical symbolism of Ukrainian P. Morachevskiy's "Chumaks...", makes its typological comparison with Kharkiv, Lviv and Nizhyn romantic's fiction.
Key words: historiosophy, romanticism, symbol, motive, poem.

Пилип Морачевський – російськомовний та україномовний поет. Його україномовну спадщину становить один вірш та дві поеми. Для поетичного мислення Пилипа Морачевського властивий синтез бурлеску, сентименталізму, романтизму та реалізму. Однак найбільші художні досягнення П. Морачевського пов'язані саме з романтизмом, який розвинувся в українській літературі в 20–60-х рр. XIX ст.

Б. Шевелів уперше в 1930 р. відзначив, що поет "платить дань... романтизмові", а його поема "Чумаки, або Україна з 1768 року. Поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на ночлігах чумацьких в 1848 року" є "цілком романтичного характеру" [1, с. 28]. Уплив романтизму дослідник, зокрема, убачав в особливостях теми, наявності фантастичних сцен, у подібності до поезії Т. Шевченка та до російського романтизму (зокрема, М. Гоголя). Різні аспекти романтичного стилю П. Морачевського в подальшому стали предметом аналізу в працях П. Хропка, М. Яценка, М. Бондаря, О. Блик. Мету нашого дослідження вбачаємо у спробі проаналізувати типологічну близькість символічного історіософського дискурсу поеми П. Морачевського "Чумаки..." до творчої практики харківських, ніжинських та львівських романтиків.

Основа романтичного світогляду П. Морачевського, безперечно, була закладена в Харківському університеті, де поет навчався з 1825 до 1828 р. Саме в цьому закладі в 20-х рр. XIX ст. сформувався романтичний гурток на чолі з І. Срезневським. Сюди входили Федір та Орест Євцецькі, І. Розковшенко, О. Шпигоцький, Л. Боровиковський та ін. Вони навчалися приблизно в цей же час в університеті, зокрема І. Срезневський та зачинатель українського романтизму Л. Боровиковський здобували тут освіту з 1826 до 1829 рр. Прищепленню романтичної естетики в стінах Харківського університету сприяли професори, частина з яких приїхала із Західної Європи. Так, професори І. Х. Кронеберг, І. Б. Шад поширювали ідеї німецької ідеалістичної філософії [2, с. 82–97]. Твори професора П. П. Гулака-Артемівського "Твардовський" та "Рибалка" були першими баладами, написаними в романтичному дусі. Сучасна дослідниця романтизму О. Блик стверджує належність Морачевського до харківського літературного осередку: "Серед представників Харківської школи романтиків були як поети, чия творчість яскраво прозвучала у тогочасному літературному процесі (М. Костомаров, А. Метлинський, М. Петренко), так і митці, чії поезії були опубліковані лише через декілька десятиліть після їх написання (Я. Щоголів). До харківського літературного об'єднання належали і так звані поети "другого ряду" – С. Писаревський, П. Писаревський, С. Александров, О. Корсун, П. Кореницький та П. Морачевський" [3, с. 136]. Зрозуміло, що П. Морачевський знав про прагнення гуртківців-романтиків писати народною мовою твори серйозного змісту, збирати український фольклор, вивчати українську історію. Тож перші публікації П. Морачевського не випадко з'явилися в першому романтичному збірнику в Україні, що підготували харківські романтики, – "Украинском альманахе" (1831). До речі, тут також надрукували свої твори студенти Ніжинської гімназії вищих наук Є. Гребінка та О. Афанасьєв-Чужбинський. Як зазначав В. Науменко, подати до друку російськомовні твори порадив П. Морачевському його родич І. Кулжинський, який після Ніжинської гімназії став працювати в Харківській. Відомо, що саме І. Кулжинський впливав на формування романтичних смаків ніжинських студентів, зокрема Є. Гребінки. На початку 20-х рр. XIX ст. у Ніжині теж існував романтичний гурток. Романтичні риси були притаманні в цей час творчості М. Гоголя, Є. Гребінки, М. Прокоповича, Н. Кукольника та ін. І. Кулжинський у 1825 р. в "Украинском журнале" опублікував статтю, у якій виявляв себе прихильником романтичної естетики [4, с. 20–21]. Зокрема, твердив, що саме поезія є найглиб-

шим засобом пізнання світу, а мова народу розкриває його високу духовність. У цей час у творчості І. Кулжинського домінував жанр "сумної елегії", що розвинувся під впливом "Єврейських мелодій" Байрона та "Ірландських мелодій" Мура. "Глибокий інтерес виявляли до них і учні Ніжинської гімназії" [5, с. 81], зокрема В.-В. Романович, А. Бородин, М. Ріттер, Є. Гребінка, М. Білевич та ін. Ранні російськомовні вірші П. Морачевського теж мають ознаки улюбленого жанру його наставника. Деякі ніжинські романтики намагались надати сентиментальній елегії національного, українського колориту, посилити у ній романтичне начало (наприклад, "Степной курган" Є. Гребінки). В елегії П. Морачевського "Дорога" вперше в його творчості з'являється український мотив як ностальгія за рідною землею:

В чистом поле ветер дует,
Сердце бедное тоскует!
С каждым шагом лошадей,
Обречен одной печали,
Я все дале, дале, дале
От Украины моей [6, с. 114].

До україномовної творчості П. Морачевський перейшов, на думку В. Науменка, у ніжинський період [7, с. 185]. Проте, як видно з назви твору "Чумаки...", цей твір був "проспіваний" чумаком Чуприною у 1848 р. Крім того, як тонко підмітив Б. Шевелів, у рукопису поеми на трьох малюнках (з 10-ти) є дата – 1852 рік. Тож, можливо, що до україномовної творчості П. Морачевський звернувся ще в Кам'янці-Подільському. В українську літературу поет увійшов під псевдонімом Филимон Галузенко. Авторство цього псевдоніма розшифрував Б. Шевелів. Зараз надзвичайно важко відновити те комунікативне поле і ті чинники, які зумовили важливу мовну переорієнтацію та посилення патріотичних почуттів П. Морачевського. Передусім це вихід "Кобзаря" Т. Шевченка у 1840 р. і його поеми "Гайдамаки" (1841). На думку сучасника Т. Шевченка, його першого біографа М. Чалого, "Кобзар" викликав "небувалий захват", "миттєво поруйнував апатію й пробудив любов до рідного слова, вигнаного перед тим із ужитку серед культурних малоросів" [8, с. 31]. В. Науменко вказав також на "Сборник украинских песен" М. Максимовича та україномовні проповіді В. Гречулевича, що з'явилися друком 1849 р. Відомо також з ненадрукованої післямови до поеми "Чумаки...", що П. Морачевський читав "Історію русів" [9, с. 21], у якій сильно звучить ідея української автономії та звеличується козацька доба. Становленню

П. Морачевського як українського поета сприяла, за спостереженням Г. В. Самойленка, і атмосфера Ніжинського юридичного ліцею, діяльність директорів Х. А. Екеблада, Є. П. Стебліна-Камінського, професорів М. А. Тулова, Є. М. Белоброва та ін., які пробуджували в ліцеїстів інтерес до української культури [10, с. 9–10].

Окрім того, до сьогодні не акцентовані науковцями непрямі докази того, що П. Морачевський був ознайомлений із збіркою громадянської лірики "Думки і пісні та ще дещо" (1839) талановитого представника середнього покоління харківських романтиків А. Метлинського (Амвросія Могили) та знав про літературне відродження на західноукраїнських землях, діяльність "Руської трійці" (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). Про це, зокрема, свідчить епіграф до поеми "Чумаки...":

От так, Миколаю, вкраїнські орлята
І веселять душу й серце закривають;
От так, Миколаю, руські соколята
То в голос, то стиха матері співають.

Шашкевич

Галицька співака, до свого побратима, посилаючи йому свої пісні [11, с. 37].

Епіграф є уривком із твору М. Шашкевича "Побратимові, посилаючи йому пісні українські (Дума)", що написаний орієнтовно 1840–1842 рр. і вперше надрукований в альманасі "Вінок русинам на обжинки". Це літературно-науковий альманах, виданий у Відні І. Головацьким за участю Я. Головацького (1846–1847, кн. 1–2). Основу альманаху склали передруки із "Русалки Дністрової". Вірш М. Шашкевича адресовано М. Устияновичу – українському романтику, близькому до "Руської трійці". У вірші згадується "гостинець" з України. Із змісту твору можна здогадатись, що цим гостинцем була збірка поезій Амвросія Могили, сповнена настроїв національної туги за славою минулих часів. Отже, П. Морачевський мав або рукопис цього твору, або сам альманах.

Подальша творчість П. Морачевського припадає на так зване чорне десятиліття української культури після розгрому Кирило-Мефодіївського братства (1847–1857), коли провідні українські письменники (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров) перебували на засланні і були позбавлені права друку. Цей період охоплює сторінки ніжинського періоду життя письменника. У часи, коли сама згадка про Т. Шев-

ченка заборонялась, П. Морачевський розвивав у поемі "Чумаки..." мотиви "Гайдамаків" Т. Шевченка та його стиль. Таку ж вірність поезії Т. Шевченка демонстрував і Є. Гребінка. Перевидаючи у 1848 р. історичний роман "Чайковський", випускник Ніжинської гімназії зберіг епіграфи із творів Т. Шевченка, не посилаючись на автора. Це було першим анонімним передруком творів засланого поета.

Українофільська позиція Морачевського виявилась також у складанні словника української мови та перекладах Святого Письма українською мовою. У листі до митрополита с-петербурзького і новгородського Ісидора у 1860 р. Пилип Семенович схвально оцінював діяльність недільних шкіл та поширення грамотності серед простого народу рідною мовою [12, с. 468].

Б. Шевелів звернув увагу на те, що П. Морачевський співпрацював з часописом "Основа" в 1861 р. У першому номері журналу був надрукований уривок з поеми П. Морачевського "Чумаки..." під назвою "На Україну". Очевидно, автор вітав появу "Основи" в листах до редакції, бо, як свідчить Б. Шевелів, у п'ятому номері "Основи" за цей рік у відділі "Від редакції" вміщено таку відповідь Морачевському: "Дуже Вам дякуємо за тепле слово і за Максима Галузу" [13, с. 29–30]. Можливо, за словами "Максим Галуза" криється назва твору, який він ще подавав до "Основи". Максим Галуза, як довів Б. Шевелів, – козацький прадід Морачевського по материнській лінії.

Вірш П. Морачевського "Великому цареві нашому..." та "До чумака...", написані у бурлескному стилі з приводу Кримської війни, не становлять, на наш погляд, літературознавчого інтересу. Натомість романтична поезія позначена більшою майстерністю. Маємо на увазі поему "Чумаки...", яку в 1864 р. було опубліковано не повністю, із сильним втручанням цензури. Зусиллями Б. Шевеліва твір повністю надруковано в 1930 р.

Поему можна вписати в контекст фольклорно-історичної та громадянської поезії українського романтизму.

Твір Морачевського надзвичайно близький до поеми Т. Шевченка "Гайдамаки", вірша "Тарасова ніч". Б. Шевелів ще 1930 р. провів скрупульозне зіставлення текстів обох творів.

Як і в Т. Шевченка, основна увага звернена на Коліївщину 1768 року. У Морачевського історичне тло ще ширше – від страти Наливайка у 1597 р. і до 1830.

Для поеми П. Морачевського властива романтична історіософія, за якою нація – це духовна єдність людей в часі, яка має самобутність і неповторність. Ідея національної окремішності України

втілена Морачевським через образи-символи, властиві А. Метлинському, Т. Шевченку, П. Кулішу, Я. Головацькому та ін. Це мати-Україна та хата. Згадаймо Шевченкове "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!" У П. Морачевського постає образ зруйнованої батьківської хати. Це "пуста хата", "кілля з тину розібрали Сусіди потроху", "тільки пеньки всюди", "без хазяїна худоба". Все це символи української Руїни та бездержавності. Національна туга виражається Морачевським також через культивовані романтиками образи козацького степу, могили, Дніпра, кобзаря тощо.

Історіософія П. Морачевського суперечлива. З одного боку, він, як харківські романтики і Шевченко, розвивав мотив "національної туги" за ідеалізованими часами козаччини, коли найповніше виявилися такі риси національного духу, як прагнення волі, готовність до самопожертви в ім'я України. У поемі "Чумаки" писав:

Що ж тобі з тих давніх часів,
Що пройшли як лава,
Що осталось, рідна мати?
– Слава, сину, слава! [11, с. 39].

Автор переживав трагізм втрати національної свободи, бездержавність українського народу:

Україно! Україно!
Лебедонько біла!
Нащо ти нас сиротами
По світу пустила?
Доки ж стріху солом'яну
Вітру розвівати,
Доки грюкать в віконниці –
Батьківської хати? [11, с. 37–38].

П. Морачевський звеличував, глорифікував національно-визвольний рух. Як і Шевченко, він розширив хронологічні рамки повстання (яке насправді тривало з кінця травня до початку липня), сакралізував його, писав про освячення повстанської зброї на Маковія, уводив сцену батьковбивства заради присяги різати католика. Це робить уманський сотник Гонта. Щоправда, цей факт є художньою вигадкою. Морачевський показував всенародний характер повстання. Як і в Шевченка, історична лінія пов'язується з інтимною (кохання учасника повстання Івана Чуприни і Ганнусі). Любовна лінія тісно переплетена з історичною і відображає героїчний дух доби.

Образ представника повсталого народу Чуприни не тільки гіперболізується, а й набуває, за спостереженням М. Бондаря, ознак етнічно-міфологічного героя [14, с. 341]. Як і Т. Шевченку, П. Морачевському болить надмірна жорстокість борців проти національного гноблення, кривавий самосуд над винними і безневинними, жінками і дітьми:

Були часи, тяжкі часи –
Бодай не вертались!
Як поля твої і степи
Кров'ю заливались,
Як з кінця в кінець шарпали
Тебе злії люди! [11, с. 30].

У поемі П. Морачевський увів епізод, коли Іван Чуприна рятує польську дитину від неминучої розправи гайдамаків. Т. Шевченко у "Гайдамаках" теж писав, що серце болить, коли згадує про війну між двома слов'янськими народами, спровоковану "ксьондзами та єзуїтами".

Водночас поема П. Морачевського суттєво відрізняється від "Гайдамаків" Т. Шевченка, який дуже коротко описав поразку повстання і натякав на потребу сучасників продовжити визвольну традицію пращурів:

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жалі.
Що мусим робити? [15, с. 189].

П. Морачевський продовжив детальний опис (хроніку) подій після Коліївщини, описав зруйнування Запорізької Січі російськими царями, нібито щасливе життя слабенької, старенької України, котра "Прихилила, головоньку До Чорного Орла-друга" (Російської імперії), "тепер тихо і поважно" доживає віку...

У творі загалом багато царєфільських мотивів. Вони посилюються у подальшій творчості П. Морачевського, у вірші "Великому цареві нашому" (1854) та великій поемі (у 5-ти частинах) "До чумака, або Война янгол-хранцузька у 1853 и 54 роках" (1855–1856). В. Науменко з цього приводу зазначав, що "в те годы, под влиянием политических событий, совершившихся пред Крымской кампанией, муза украинская очень часто являла себя в печати, патриотически потрясая мечем и угрожая врагу – Европе полным крушением ея" [16, с. 459].

Згадаймо, що і випускник фізико-математично ліцею О. Афанасьєв-Чужбинський видав у 1855 р. збірку поезій "Русский солдат", за яку його критикував Т. Шевченко.

Помірковану позицію П. Морачевського дослідники оцінюють по-різному. П. Куліш дав гнівний присуд письменнику і в листах до Ол. Барвінського в 60-х рр. XIX ст. назвав поему "До чумака..." "унительными для Малороссии виршами" [17, с. 334].

На наш погляд, царєфільські мотиви П. Морачевського є частиною поширених контрастних настроїв, які А. Шамрай називав "трагедией двоедушия". Це конфлікт між лояльністю до офіційної влади і українським патріотизмом. Такі настрої охопили середнє покоління харківських романтиків (А. Метлинського, М. Костомарова, О. Корсуна та ін.). Сучасний дослідник М. Бондар, твердить, що вимушеність компромісних ідеологічних поступок у поемі "Чумаки..." є очевидною, оскільки вони вступають "у явну суперечність із багатьма фрагментами, вилученими цензурою..." [18, с. 460]. У тексті багато "плачів" за колишньою славою, про яку повинні знати нащадки (заховати її "Коло свого серця").

На відміну від Шевченка, який у відродженні саме козацьких традицій вбачав модель майбутнього українського суспільства, П. Морачевський еволюцію українського буття змалював в образі тихого, спокійного чумацького життя. Цікаво, що в українському романтизмі образ чумака, як і тиші, спокою, завжди маркований негативно як символ втрати козацьких традицій, сповнених руху, динамізму, боротьби. Так, зокрема, харківські романтики епіграфом до фольклорно-історичної 6-томної збірки "Запорожская старина" (1833–1838) взяли слова з А. Міцкевича "Тихо скрізь, сумно скрізь". А у вірші "Могила" (1841) Я. Щоголева є такі рядки: "Смирно, смирно степ лежить, Всюди, всюди все мовчить..." Вимушена стриманість поетів в уславленні козацьких часів звучить у віршах А. Метлинського "Підземна церква" (про Запорізьку Січ "споминать не дуже б то пристало..."), "Спис" (батько "проговорився про минуле), М. Костомарова "Згадка" (поет згадав про те, "Про віщо здихати не треба й не можна"). У вступі до поеми ("Замість передмови") П. Морачевський подав негативний образ тиші, ніби "проговорившись" про справжню її семантику:

Все змінилось, все замовкло,
Мов не ті вже люде –
Заспівай же, моя зірко,
Серцю легше буде! [11, с. 39].

Минуле в поемі – це, хоча і кривава, але бурхлива і славна історія козацтва, "матері", "рідної України":

Захуйте мою пісню
Коло свого серця:
Може, й вам її співати
Коли доведеться
Вашим братам, або дітям,
Або унучатам... [11, с. 105].

Образи козака, гайдамаки, чумака в однойменному вірші А. Метлинського і відповідно лексеми "іхав" – "йшов" – "чвалав" фіксують, як уважає О. Свириденко, "поступову духовну деградацію українства" [19, с. 12]. Отож можна припустити, що рецепція образів тиші і чумака в поемі П. Морачевського знавцем романтичного тексту української літератури і представником офіційної критики могла бути контрастною: іронічною і відповідно – лояльною. Можливо, образ мирного українця-хлібороба теж був своєрідною маскою, щитом, що захищав автора від звинувачень від популяризації козацьких героїчних часів. Невипадково цензурне видання 1864 р. мало суттєву поправку в назві. Поема називалась не "Чумаки, або Україна...", а "Чумаки, або **сму́тні** часи України..." (виділення наше – О. М.). Наскільки усвідомленою була гра смислів образів поеми, залишається загадкою. Своєрідне трактування символіки образу чумака запропонував професор П. Хропко. Учений твердив, що автор "вдається до неоднозначного узагальненого образу чумака, через який ідентифікується складна доля України на шляхах історії впродовж кількох століть. Саме образ чумаків як відкривачів нових земель, людей гордих і вільних, символізує невмирущість українського руху до свободи й незалежності" [20, с. 14].

Цікавим у поемі є поширений мотив чужини, який корелює з мотивом сирітства та блукання. Дослідники вказують на їх романтичну природу, конфлікт нації з навколишнім світом. Це символи духовної неприкаяності українців на рідній землі, які відчують безправ'я і гніт, трагізм бездержавності, засилля політичного чужинця. Вони властиві, наприклад, таким романтичним творам: "Журба" Л. Боровиковського, "Сирітка", "Розмова з покійними" А. Метлинського, "Мені однаково" Т. Шевченка, "Туга за родиною", "Братові з-за Дунаю" Я. Головацького. В останньому вірші автор писав: "Ой-бо наша воля – Щербатая доля: Гонять воріженьки Із рідного поля; Нашу ріднину – Стару Галичину Своєв називають, Нам ю одчужають!" [21,

с. 410]. У Т. Шевченка подібно звучить крилатий вислів: "На нашій – Не своїй землі". У вступі до поеми П. Морачевського образ чужини вивершує його історіософську концепцію трагедії знищеної української державності:

Тут свого нема нічого:
Люде все чужії...
Сумно, смутно, де не глянеш,
Пусто, як в могилі !.. [11, с. 37].

Узятий з твору М. Шашкевича епіграф до поеми, очевидно, натякає і на те, що П. Морачевському була близька ідея соборності української землі, спільної матері-вітчизни, образ якої творили і західноукраїнські побратими-романтики: "Тільки ви, сердечні, Українські орлята, Діти одной крові, – Ви наша отрада!" (Я. Головацький "Братові з-за Дунаю") [22, с. 411].

Символічні образи місткі і багатозначні. Однак наше прочитання історіософської символіки поеми П. Морачевського видається нам небезпідставним у контексті провідних символів національної туги в українському романтизмі в цілому. Тим паче, що їх звучання у П. Морачевського "приглушене" цензурними міркуваннями в часи розправи над кирило-мефодіївцями. Цікаво, що при порівнянні уривка з поеми "Чумаки", що був надрукований в "Основі", і друкованим повним текстом поеми 1930 р. помітно, що автор (чи редакція журналу) повністю зняла царєфільські мотиви твору. Натомість в уривку посилено мотиви чужини, сирітства, безвольності та туги і введено такі рядки, яких нема у виданні 1930 р.:

Тільки ж то було давно вже –
Більш, мабуть, не буде...
– Чого ж ти така смутная?
Туга серце сушить!
Безталанну головоньку
Недоленька крушить! [23, с. 92].

Звичайно, за рівнем поетичного таланту П. Морачевський належить до романтиків "другого ряду". Але саме їх творчість дає змогу глибше зрозуміти тенденції розвитку літератури. Важливо, що П. Морачевський у складні для української літератури часи відчув потребу і відповідальність за збереження українського слова. Хоча поема Морачевського "Чумаки..." не була вчасно надрукована і

пізніше з'явилась у покаліченому цензурою вигляді, вона все ж за-свідчила тривкість романтичних тенденцій в українській літературі, традицію символічного узагальнення дійсності, спрямованість до розробки серйозних проблем, пов'язаних з долею української нації.

Література

1. Шевелів Б. "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми / Борис Шевелів // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.– К., 1930.
Кн. 6. – 1930.
2. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992.
3. Блик О. І. Харківська школа романтиків в українському історико-літературному процесі I пол. XIX ст. : дис. ... канд. філол. наук / Блик О. І. – К., 2016.
4. Моціяка О. М. Поезія Євгена Гребінки і романтичні інтенції ніжинського літературного осередку першої половини XIX ст. / О. М. Моціяка // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2012. – Вип. 68. – С. 20–21.
5. Супронюк О. К. Літературна середина раннього Гоголя / О. К. Супронюк. – К., 2009.
6. Украинский альманах. – Х., 1831.
7. Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность / В. Науменко // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX, ноябрь.
8. Чалий М. Життя і твори Тараса Шевченка / М. Чалий. – К., 2011.
9. Шевелів Борис. Вказана праця.
10. Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999.
11. Галузенко Ф. Чумаки, або Україна з 1768 року, співана свідком тих часів столітнім чумаком на нічлігах чумацьких в 1848 року / Ф. Галузенко // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 37–106.
12. Науменко В. Морачевский... // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX, декабрь.
13. Там само.
14. Бондар М. П. Література 40–60-х років. Поезія / М. П. Бондар // Історія української літератури XIX століття : у 2 кн. / за ред. М. Г. Жулинського. – К., 2005.
Кн. 1. – 2005.
15. Шевченко Тарас. Повне збір. тв. : у 12 т. / Тарас Шевченко. – К., 2001.
16. Шевелів Борис. Морачевский ... / Борис Шевелів // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX, декабрь.
17. Нахлік Є. К. Куліш Пантелеймон. Особистість, письменник, мислитель : наукова монографія : у 2 т. / Є. К. Нахлік. – К., 2007.
Т. 2. – 2007.
18. Бондар М. П. Вказана праця.

19. Свириденко О. М. Романтична парадигма творчої діяльності Амвросія Метлинського : автореф. ... канд. філол. наук / Свириденко О. М. – К., 2002.

20. Хропко П. Життя і творчість Пилипа Морачевського / П. Хропко, Ф. Кейда // Дивослово. – 2001. – № 1. – С.13–17.

21. Українські поети-романтики : поетичні твори. – К., 1987.

22. Там само.

23. Основа. – 1861. – № 1. – С. 93.

УДК 82–2:172.4"18"

Г. О. Гаджилова

Мирні концепти в українській історичній драматургії класичного періоду

... не молоком та медом, кров'ю,
сльзьми // тече він [край] і
тексти не перестане.

П. Куліш

У статті досліджується історіософська проблематика мирного співіснування, порушена українськими драматургами XIX – початку XX століття. Гостро реагуючи на екзистенційні проблеми свого часу, письменники актуалізують їх на історичному матеріалі. Вирішення гуманістичних проблем людства, шлях миру і любові, негуманність воєн, християнське всепрощення і збереження православ'я – ключові концепти історичної драматургії класичного періоду.
Ключові слова: п'єса, історіософська проблематика, мирне співіснування, національний герой, православ'я, гуманізм.

В статье исследуется историософская проблематика мирного сосуществования, поднятая украинскими драматургами XIX – начала XX века. Остро реагируя на экзистенциальные проблемы своего времени, писатели актуализируют их на историческом материале. Решение гуманистических проблем человечества, путь мира и любви, негуманность войн, христианское всепрощение и сохранение православия – ключевые концепты исторической драматургии классического периода.

Ключевые слова: пьеса, историософская проблематика, мирное сосуществование, национальный герой, православие, гуманизм.

The article analyzes the historiosofic problematic of peaceful coexistence raised by the Ukrainian playwrights of the 19th to early 20th century. Being so stormy reacted to existential problems of that time and they actualized it on historical events. Solving the humanistic problems of society, way of peace and love, inhumanity of wars, Christian forgiveness and preserve of orthodoxy are the main concepts of historical dramaturgy in the classical period.

Key words: play, historiosofic problematic, peaceful coexistence, national hero, orthodoxy, humanism.

В українській літературі класичного періоду письменниками актуалізується проблема мирного співіснування, що було закономір-

ним у тих історичних умовах: на початку ХХ століття відбулися два криваві державні перевороти, у другій половині ХІХ століття вийшли два нещадні для української культури царські укази (Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року). Серед київської інтелігенції, за висловом М. Старицького, з середини 60-х років ХІХ століття панував "безнадійний смуток" через владні репресії українства.

Написання творів на історичну тематику було передусім покликане прагненням письменників осмислити трагічні, історично переломні події, що відбувалися, бажанням порушити філософські й суспільні проблеми сучасної їм доби. Українські класики розгортають багатогранну історіософську проблематику, прагнучи осмислити шляхи й історію цивілізації, шукаючи відповіді на запитання "куди йде людство?", "чому виникають війни і ворожнеча, насильство і кровопролиття" і, безперечно, переймаючись долею людини, часто фатальністю і безпорадністю її існування, викликану, переважно, соціальними чинниками.

Гостро реагуючи на екзистенційні проблеми свого часу, письменники, зокрема Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Марко Онук, Іван Нечуй-Левицький, Корнило Устиянович, Михайло Старицький, Борис Грінченко, Іван Карпенко-Карий, Іван Франко, Леся Українка, Людмила Старицька-Черняхівська, Спиридон Черкасенко, Іван Кочерга, порушують їх на матеріалі історичному, намагаючись зображувати події, які найбільше відповідали б історичній правді.

Довгосотлітні утиски України примушували українців боротися за свої права з сусідніми державами, які періодично здійснювали експансію на наші землі. Війни точилися, передусім, між українцями і поляками, турками і татарами (читай: між православ'ям і католицизмом, православ'ям і мусульманством). Відповідно до суспільно-історичних подій історична література відбивала, передусім, конфлікт польсько-український. Вже у першій історичній драмі "Сава Чалий" (1838) М. Костомарова головна дійова особа констатує: "... не було б у нас [українців з поляками – Г. Г.] ні чвар, ні бунтів, жили б ми як брати, рідні із собою, коли б ви нас хоча як людей важили" (М. Костомаров) і поважали "з віків святий закон" (М. Старицький), тобто зважали на православну віру. М. Гоголь 1832 року у статті "Взгляд на составление Малороссии" писав, що український народ споконвічно мав "одну главную цель – ... сохранять чистоту религии своей" і що "религия... более всего связывает и образует народы". В україн-

ській історичній драматургії зображувались "освячені традицією епічні постаті" [3, с. 11], чия діяльність трактувалась як боротьба з поневолювачами і прагнення до створення самостійної державності. Національні герої, виведені драматургами, "об'єкти духовного та історичного поклоніння" (Е. Сміт), захищали людські права, свободи, гідність, культуру та релігію своєї нації, а не завойовували чуже. "Так будемо ж до смерти **борониться!**" [*виділення моє* – Г. Г.], – говорить полковник Василь Коваленко з п'єси Б. Грінченка "Серед бурі" (1897). У цій п'єсі йдеться про один із найжахливіших періодів в українській історії – часи Руїни. Це період (між 1657 і 1687 роками) політичної кризи Гетьманщини, який характеризувався безпорадністю широких верств населення, у який фактично точилася громадянська війна. У цей час Російське царство, Річ Посполита, Османська імперія й епізодично Швеція вели боротьбу за контроль над територіями, підконтрольними Війську Запорозькому, які стали ареною кровопролитних боїв: "Колотиться увесь безщасний край: // Нема ладу, бо голови немає..." (Б. Грінченко, "Ясні зорі"), "... Біда! Не знаєш, хто тут пан: чи Дорошенко, чи Ханенко, чи Самойлович, чи татарин, чи лях, чи запорожець!.." (І. Карпенко-Карий, "Гандзя").

М. Костомаров у трагедії "Переяславська ніч" (1841) і М. Старицький у п'єсі "Богдан Хмельницький" (1896) описують сильний гніт польського магнатства ("... Між тим в Переяславі жидова // На одкупі церкви святії держить, // Ксьондзи на людях їздять до костьолу, // І кожний день десятки неповинних // В тортурах або з голоду здахають..."; "Як грішників у пеклі дияволи – // Катують нас католики..." (М. Костомаров); "Церкви замикають... нещасний люд то по лісах ховається, то по шибеницях гойдається" (М. Старицький)), описують звільнення України з-під влади Речі Посполитої з допомогою укладеної угоди з московським царем, "як вільний з вільним, рівний з рівним". "Рідний цар по вірі"... українців "ризою од ворогів вкрива...", висловлює дійова особа головну причину і мету укладення угоди з Московією.

Богдана Хмельницького в однойменній п'єсі М. Старицького зображено національним героєм, здатним до державних дій та мислення. Гетьман прагнув мирного життя, збереження православ'я в Україні і сподівався, що "рідний цар по вірі" це зможе забезпечити його народові:

Богдан

А з ким?

З католиком чи знову з бусурманом?

Не ввірилась ще їхня кривда, ні?
А тут скріпля єдина грецька віра,
За котру люд кістками полягав...
Доволі вже руїн, пожеж і крові!

[виділення моє – Г. Г.].

М. Старицький актуалізує проблему мирного співіснування народів, зокрема українців з поляками і росіянами, і підкреслює, що це можливе за умови не "утиску душі його святині". І, як омріяний ідеал, звучать слова бандуриста:

Бандурист Напасників позбудемось лихих
І пишний край окрасим знов церквами.

Гуманістична думка М. Старицького рухалася в антивоєнному напрямі. У Юрка Довбиша з однойменної п'єси "оніміло серце од людської сльози". Данило (в п'єсі Старицького "Остання ніч" Степан) Братковський, керівник селянського повстання проти польських магнатів на Волині на початку XVIII століття, який є головною дійовою особою п'єси М. Старицького, декларує:

Так, наш псалом – всі віри поважають,
Не запрягать в ярмо душі живої,
Не гвалтувать над розумом чужим,
Не нищити у люду його волі
І не творить з братів собі рабів.

Про трагічні наслідки ворожнечі, страждання від братовбивчих воєн, їх негуманність висловлюється і Марко Онук (справжнє ім'я драматурга Семен Лук'янович Метлинський). Наскрізім у його п'єсі "Мотря Кочубеївна" (1861, 1864) є потужний християнсько-патріотичний пафос.

Події драм Б. Грінченка "Ясні зорі" (1894), "Серед бурі" (1897) хронологічно відбуваються в період Руїни, інтрига базується на трагічних тогочасних подіях, проте в центрі уваги драматурга – зламані людські долі, зокрема Оксани, яка в часи громадянської війни змушена обирати між чоловіком і батьком, що служать різним гетьманам ("Серед бурі").

Жорстокість світу, беззахисність простої людини будь-якої національності, жорна, які перемелюють людські життя і долі, особливо в періоди воєн, міжусобних чвар – головна думка п'єси "Алмазне жорно" (1927) І. Кочерги. Події відбуваються у 1768–1769 роках, йдеться

про гайдамацькі повстання проти польських визискувачів. Письменник з природним для нього гуманізмом зображує страждання не лише українців, а й інших народів, зокрема євреїв.

Історія у п'єсах І. Кочерги ("Фея гіркої мигдалю", "Алмазне жорно", "Свіччине весілля", "Ярослав Мудрий") "розповідалася з метою повчання" [4, с. 225], звернення до історичної тематики було спробою розв'язання гуманістичних проблем людства. У "Песне в бокале" (1910) та "Ярославі Мудрому" (1946) автором зображувалися мудрі князі, які мали твердий намір карати кожного, хто зчинятиме заколот і розбрат на Русі.

Непримиренний польсько-український конфлікт породжував людські трагедії. Так, для Андрія Бульби (літературного героя повісті Миколи Гоголя "Тарас Бульба" (1842) і однойменної п'єси М. Старицького (1897), який діє в конкретно-історичних умовах початку XVII ст.), безтямно закоханого у польську панночку, дочку польського воєводи, щоб бути з коханою разом, є лише один шлях – зради своєму роду і народу. І ця зрада, як відомо, мала трагічні наслідки. Роздвоєність Марини Лисенко, сестри послідовного борця з поляками, закоханої у польського старосту, зображено в трагедії "Переяславська ніч" М. Костомарова (1841). Марина не може зрадити своєму народу і пробачити всі кривди, заподіяні поляками, і водночас не хоче жити без свого коханого поляка, тому приводить його до українських повстанців, готова прийняти смерть разом з ним. Закінчується трагедія християнським всепрощенням і перемогою православ'я: Марина іде у монастир, її брат Лисенко розкаюється у своїй жорстокості, староста викликає його на двобій, вони, примирившись, гинуть обоє:

Староста ... Помремо братами. Друже!
 Дай руку, і нехай в примир'ї нашім
 Примириться із Польщею Україна!..

Кохання та одруження з "ляхівками", за П. Кулішем ("Драмова на трилогія"), призводить іменитих українців до ополячення і зради Батьківщини. Кохання Ґандзі та польського магната Пиво-Запольського ("Ґандзя" І. Карпенка-Карого) змушує українку-козачку зректися своєї родини і призводить її до загибелі (в образі Ґандзі символічно зображено Україну). Трагічне кохання українки Мар'яни Завісної і польського князя Антося Корецького зображене в п'єсі "Оборона Буші" (1899) М. Старицького. Діється також за "часів Хмельниччини", ідеться про оборону жіноцтвом фортеці:

Мар'яна Родились ми з тобою в злу годину,
Між двох мечів – і долі нам нема!
Твій люд і мій в братерній січі гине;
Твій люд і мій – запеклі вороги;
Твій храм і мій – ненависні між себе...
І щастя тут знайшли б ми лиш на зраді...

Антось зростав в українській козацькій родині. Основним напрямом його виховання було громадянське виховання, покликане плекати високі моральні ідеали, почуття любові до Батьківщини, потребу у служінні їй. Образ Антося є надзвичайно цікавим, автор втілює свої думки про те, як можна виховати ідеальну людину з мирними і гуманними намірами, таку потрібну будь-якому суспільству. На його думку, це можливо за умов поєднання щирості і доброти, природи і національної культури, любові до Батьківщини (саме так виховувався поляк Антось) і широкого кругозору, який дає освіта (Антось здобув "по чужих краях" добру освіту): "там мудрі // домислились, що щастя всіх людей – // У лагоді, у братстві, у освіті..."¹. Взаємне кохання з ворогом в обставинах, зображених М. Старицьким ("Оборона Буші"), теж, як і для Андрія Бульби ("Тарас Бульба" М. Гоголя), і для польського старости ("Переяславська ніч" М. Костомарова), закінчується трагічно: Мар'яна підриває себе і Антося (з його згоди) у стінах окупованого поляками замку разом з ворогами. Мар'яна, захищаючи рідне місто, радіє, що оборонцям фортеці "... Господь дав найславнішу долю – // Своїм життям заратувати край, // Дать супокій замученому люду..."

Поляк Антось, який народився у Польщі, а виріс і виховувався в Україні, справедливо вважає: "І на людській ріллі // Замість любові зійшла ненатла зависть, // А з нею й всі пекельні нагаї!"; "Який одчай! Жеч Посполита гине, // В руїні весь питимий руський край: // **Обом братам у лагоді – рятунок!**" [виділення моє – Г. Г.].

Незавершена драма "Колії (Українська драма з останнього польського панування на Вкраїні)" П. Куліша складається з однієї дії, в якій ідеться про початок збройного повстання українських селян і козаків проти польських панів та ксьондзів. Навіть "смирну овечку" – селянина козацького роду Карпа – "зробили вовком" пан, ксьондз і жид ("як ксьондз підпадиться до пана та візьмуть на підмогу жида,

¹Освітня настанова була однією з головних і у членів Кирило-Мефодіївського братства. Детальніше про це – далі в тексті.

то зроблять що хоча"): пан забрав його дружину до своїх покоїв, а самого Карпа "завдав на каторгу в оранду" до жида Хаїма, від якого той згодом втік і пристав до гайдамаків.

Через своїх персонажів П. Куліш неодноразово наголошує на причинах народного бунту, які полягали, переважно, у насадженні католицизму в споконвічно православній Україні й своєвольстві тих, у кого в руках влада і гроші: "... як почала ваша братія панам до потилиці мозок повертати да заводити силоміць унію – пропала справа [...]. От ви й дожартувались із своєю унією! Отсе вам у наших попів хавтури одбивати! Отсе бороди їм урізувати! Отсе вам дзвіниці на комори перероблювати! Отсе вам старосвітські дзвони на гармати переливати!" – каже православний Титар польському ксьондзу.

Оскільки драма незавершена, складно говорити про ідейні настанови автора, проте проглядається незадоволення автора жорстокістю, проглядаються думки про безрезультатність і безсенсовість помсти: "... проклін усім, хто палить, коле, ріже!" – каже одна з дійових осіб п'єси "Цар Наливай" (1900). "... Куліш осуджував насильство, руйнівну силу повсталого люду... Його передусім лякала анархічна розлютованість віками гнобленої черні, яка у своїй кривавій помсті за наругу і насильства може змести з лиця землі не лише храми культури, духовні святині, але й заповіти загальнолюдської моралі" – влучно зауважує М. Жулинський [2, с. 26]. Ідеологічну позицію П. Куліша поділяли інші члени Кирило-Мефодіївського братства, зокрема В. Білозерський, М. Костомаров. Так, В. Білозерський, характеризує в одному з листів народні рухи, писав, що неосвічена людина "в пориві гніву страшніше звіра". Подібне явище народної несвідомості і люті, виявлені у погромах панів і демократично налаштованих народолюбців-інтелігентів восени 1905 року, зображує Б. Грінченко у повісті "Брат на брата" (1907). М. Костомаров у п'єсі "Переяславська ніч" змальовує люту помсту українців над поляками ("народ, як дикий звір, розлютувався, // Все б'є, і ріже, й палить... Бідні діти // Об каменюки розбиває!.."), яку потім перемагає християнське всепрощення, актуалізоване у монологах православного священика Анастасія:

Тепер... настапа дві радості, і перша –
То християнська радість, щоб простити
Своїм врагам. Ти ще її не знаєш!
А друга – то диявольська радість,
Щоби потішитись над їх бідою: ти
Не знаєш і сеї... Ох, брате! Друга

...

Страшная радість і недовга, скоро
Її туга і мука заміняє –
А перша радість продовжиться довго,
Весь вік твій буде розважать тебе
І після смерті в вічну райську радість
Перейде...

Анастасій з допомогою слова Божого врозумляє свою паству, наворачтає українців на шлях миру і любові, і вони пробачають полякам усі заподіяні ними кривди.

Л. Старицька-Черняхівська ще в юності захоплювалась епохою Хмельниччини, писала з батьком М. Старицьким історичні романи; згодом написала історичну пригодницьку повість "Діамантовий перстень" (1929), основу якої склали події польського повстання 1830–1831 років. Л. Старицька-Черняхівська є авторкою соціальної драми "Аппій Клавдій" (1909) з давньоримського життя, п'єс "Гетьман Дорошенко" (1911), де висвітлює період Руїни, "Іван Мазепа" (1928), "Останній сніп" (1917), "Милость Божа" (1918) з української історії та на матеріалі українського життя. Шлях війни, помсти, ворожнечі завжди є трагічним і руйнівним. Про це говорить героїня драми "Гетьман Дорошенко", персоніфікована Мати-Україна:

Мату Поглянь-но сам – мій шлях встелили сльози,
Вони не тануть, в землю не ідуть,
Бо напилась вона доповна крові
Моїх дітей.

У письменників Україна часто асоціюється з жінкою, символічно візуалізується в образі матері. У п'єсі "Гетьман Дорошенко" Л. Старицької-Черняхівської Україна з'являється головному герою в образі рідної неньки: "Ріднесенька, вся в рам'ї, у латках, // Змордована, в крові побиті ноги..." Богдан Хмельницький з п'єси Старицького вигукє: "О Господи! Пошли вдові нещасній, // Україні, не розгубить дітей!" В історичній драматургії порубіжжя ХІХ–ХХ століть "об'єктом служіння виступала рідна земля, часто персоніфікована містичною візією (Л. Старицька-Черняхівська) або втілена в одному з жіночих персонажів твору (С. Черкасенко; "Гандзя", "Бондарівна", "Лиха іскра поле спалить, а сама щезне" І. Карпенка-Карого та ін.)" [3, с. 11]. Неймовірну красуню-козачку Гандзю (читай – Україну) підступно

шарпали усі сусіди: то викрадали поляки, то посилали її в дарунок турецькому султанові, а коли повернули українському гетьманові Ханенку, вона, яка кохала вельможного поляка, полковника Пиво-Запольського, з відчаю наклала на себе руки. Отака сумна доля України часів Руїни, що проектувалася на сучасні І. Карпенку-Карому події ("Гандзя", 1905).

Миролюбна і гуманна мета була у кирило-мефодіївців. Так, Василь Білозерський у своїх зізнаннях підкреслював мирні наміри братчиків: "Слов'яни не лише не думали використати освіту як знаряддя до повстання, а навпаки, освіту вважали запобіжним засобом проти кровопролиття і насильства". Засобом уникнення ворожечі вважав освіту і М. Старицький: "... опросвітить і пана, й козака, // І харпака, – та й помирить..." ("Оборона Буші", 1898). М. Костомаров підкреслював, що "українська нація творить собою особливу єдність проияту духом рівності й братерства, що є її споконвічною властивістю".

Щодо шляхів здійснення програмних положень серед кирило-мефодіївців повної єдності не було. Одна частина, під впливом Т. Шевченка, відстоювала радикальні, революційні методи боротьби. Інша частина – М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш та інші, хто не підтримував насильства, – виступали проти революційних методів боротьби, вважали можливим втілити в життя свої ідеї мирними методами, шляхом реформ, розповсюдження освіти, пропаганди ідей товариства в душі християнської моралі. "Пани повинні звільнити своїх невільників і зробитися їхніми братами", – писав М. Костомаров у "Книзі буття українського народу". Так вчинив герой його однойменної п'єси Кремуцій Корд: готуючись до суду, він шляхетно відпустив своїх рабів – "варварів", віддавши їм усі гроші, отримані від продажу свого маєтку.

Драма "Кремуцій Корд" М. Костомарова відбиває деякі ідеологеми братчиків і позицію автора, рясніє автобіографічними алюзіями. Дія драми розгортається в Римі, в 25-му році від Р. Х., за часів правління імператора Тіберія, в основу сюжету покладено справжню подію. Основною колізією п'єси є засудження історика Кремуція Корда "... тюремным заключением на бессрочное время до нашего усмотрения...", а його твір "Аннали Римської республіки" – на прилюдне спалення. Протестуючи проти такого свавілля, ув'язнений без терміну Кремуцій відмовляється від їжі і гине. Тема імперської тиранії і збіги життєвих перипетій історика Корда й історика Костомарова схвилювали драматурга. Сам автор не повставав проти

влади і як віруюча людина мав монархічні погляди, а як історик очікував конституційної монархії, на той час "проект конституції Лоріс-Меліков уже подав цареві" [5, с. 113]. З одного боку, щиросердне ставлення до імператора, віра в нього як у помазаника Божого й у те, що Господь ним веде, були характерні для добрих християн тих часів¹. З іншого боку, як освічена людина Костомаров бачив тиранічний і кріпосницький імперський устрій. І все ж письменник не схвалював радикальних революційних вчинків, "у найсильнішому хвилюванні" він сприйняв звістку про вбивство Олександра II 1881 року, назвав цей вчинок "необміркованим і безцільним" [5, с. 112, 114], переживаючи, що за правління Олександра III ще більше зміцниться самодержавство.

Головний герой п'єси Кремуцій поводить себе шляхетно і порядно, відмовившись від присуджених йому маєтків страчених донощиків на користь їхніх сімей. Перед стратою донощик Сатрій змінюється, вражений благородним вчинком Кремуція, і просить пробачення: "Кремуцій! Я хотів тебе зла... праведен суд неба! Прости мене, Кремуцій, прости мене!" У цій сцені яскраво виявлено ідейні настанови Костомарова, що "треба власним прикладом всепрощення вплинути на ворога, викликати в нього співчуття до скривджених" [6, с. 37].

Драма примушує замислитися над шляхами історичного розвитку і людськими долями, стверджується, що антилюдський шлях не може бути прийнятним для жодного суспільства, п'єса є антиідеократичною.

"... Хронотоп античності, в якому алегорично розігруються ключові проблеми і тенденції українського суспільства..." [3, с. 12] актуалізовано також у п'єсах "Руфін і Прісцилла", "Оргія", "Адвокат Мартіан", "В дому роботи, в краю неволі", "У вавилонському полоні" Лесі Українки, "Аппій Клавдій" Л. Старицької-Черняхівської. На думку Лесі Українки, яку вона висловлює, виводячи образ Руфіна в п'єсі

¹Про канонічну православну віру Костомарова свідчать, зокрема, такі спогади Драгоманова: у Костомарова зберігалися гроші, зібрані "в 1862–63 рр. на видання українських популярних книг і перекладу Біблії". М. Драгоманов звернувся до нього по гроші, щоб видати Новий Заповіт у Кулішовому перекладі "за кордоном", тобто без дозволу св. Синоду, який мав монополію на видання Біблії для православних. "На се все Костомарів відповів мені, що ні за що не дасть грошей на виданє Нового Завіту не ухваленого св. Синодом" [1, с. 32–33].

"Руфін і Прісцілла" (1907), Римська держава занепадала через імперську політику, самовладдя, диктатуру можновладців. У трагічному образі Нартала з цієї ж п'єси символічно втілено долю поневолених народів.

Звернення до історичної тематики обумовлено прагненням письменників осмислити сучасні їм проблеми, пошуками шляхів їх вирішення, утвердження мирного гармонійного суспільства, способів виправлення світу. Одним із найпевніших способів письменники-класики вважали відстоювання православ'я і дотримання моральних устоїв, закорінених у ньому, зокрема ключового – любові до ближнього. Зображуючи трагічні людські долі в переломні історичні епохи, українські письменники прагнуть "гармонії всесвітньої" (Леся Українка), відстоюють право людини на повноцінне, мирне земне життя і шукають шляхів його втілення.

Література

1. Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров : життєписний очерк / М. Драгоманов. – Львів : Друкарня наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1901. – 42 с.
2. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті / М. Жулинський // Куліш П. Твори : в 2 т. / М. Жулинський. – К. : Дніпро, 1989. Т. 1. – 1989. – С. 5–28.
3. Завірюхіна І. Г. Контекстуальна парадигма художньо-інноваційних процесів в українській драматургії кінця ХІХ – початку ХХ століття : автореф. ... канд. філол. наук. / Завірюхіна І. Г. – К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011. – 19 с.
4. Кузякіна Н. Автопортрет, інтерв'ю, публікації різних літ, історія їх рецепції та інтерпретації, методія / Н. Кузякіна. – Дрогобич–Київ–Одеса : ВФ "Відродження", 2010. – 576 с.
5. Мордовцева В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі / В. Мордовцева // Пінчук Ю. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової : історіографічні нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій / Ю. Пінчук. – К. : Вища школа, 2005. – С. 80–122.
6. Шубравський В. Драматургія Т. Г. Шевченка / В. Шубравський. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1961. – 117 с.

УДК 821.161.2.09"1911/1951"

О. О. Матвєєва

**Художня концепція українського державотворення
в "Щоденнику" В. Винниченка: від ідеї "всебічного
визволення" в соціалістичній проекції до конкордистського
проекту національного буття**

У статті досліджується логіка осмислення В. Винниченком у "Щоденнику" концепції українського державотворення в контексті національної художньо-онтологічної моделі. На матеріалі щоденникових записів 1911–1951 рр. простежено еволюційні зміни щодо поглядів письменника на проблему "відродження нації" – від програмування ідеї "всебічного визволення" в соціалістичній проекції до конструювання філософського утопічного конкордистського проекту національного буття.

Ключові слова: щоденник, національна художньо-онтологічна модель, концепція українського державотворення, ідея "всебічного визволення", ідея "національного відродження", філософія конкордизму.

В статье исследуется логика осмысления В. Винниченко в "Дневнике" концепции создания украинского государства в контексте национальной художественно-онтологической модели. На материале дневниковых записей 1911–1951 гг. прослежены эволюционные изменения относительно взглядов писателя на проблему "возрождения нации" – от программирования идеи "всестороннего освобождения" в социалистической проекции к конструированию философского утопического конкордистского проекта национального бытия.

Ключевые слова: дневник, национальная художественно-онтологическая модель, концепция создания украинского государства, идея "всестороннего освобождения", идея "национального возрождения", философия конкордизма.

This article investigates the logic thinking by V. Vynnychenko in the "Diary" concept of the Ukrainian state building in the context of national artistic-ontological model. On the material diary 1911–1951 years the evolutionary changes in the views of the writer on the issue of "national revival" – from programming ideas "full liberation" in the socialistic projection to design philosophical concordist utopian project of national being has been traced.

Key words: diary, the national artistic-ontological model, the concept of the Ukrainian state, the idea of "full liberation", the idea of "national revival", philosophy of concordizm.

В. Винниченко – один з видатних представників українського інтелектуального життя початку ХХ ст., творчий доробок якого становлять романістика, драматичні твори, мала проза, філософські й публіцистичні праці, художні полотна. Особливе явище в українській літературі, документ важливого історико-літературного й художнього значення – "Щоденник" (1911–1951)¹ письменника. На поліфункціональності, широкомасштабності, унікальності щоденникових нотаток автора, їх глибокій пізнавальній вартості для вивчення життя та творчості письменника наголошувала більшість дослідників-винниченкознавців (М. Жулинський, Г. Костюк, С. Погорілий, М. Тарнавська, Д. Мірщук, Т. Маслянчук, Т. Пушкаренко та ін.).

Специфіка сорокарічних щоденникових записів полягає у тому, що вони документують, синтезують і дають вичерпну інформацію про В. Винниченка як романіста, публіциста, драматурга, філософа, політичного та громадського діяча, маляра, людину. Відтак щоденникові нотатки залучаються під час дослідження художнього доробку письменника (студії Д. Гусара-Струка, Т. Гундорової, М. Жулинського, О. Ковальчука, Н. Миронець, С. Михиди, Л. Мороз, В. Панченка, Г. Сиваченко, М. Сороки, В. Хархун та ін.), вивчення його філософських поглядів (праці Г. Бежнар, Н. Гусак, О. Петрів), громадсько-політичної діяльності (розвідки Т. Бевз, І. Гошуляка, Н. Кичигіної, І. Кураса, С. Кульчицького, І. Лисяка-Рудницького, В. Солдатенка, О. Удода, Ю. Шаповала та ін.).

Концепція українського державотворення обґрунтовується в публіцистичних працях В. Винниченка й апробується в його літературній творчості та соціокультурній практиці. На концептуальному рівні програму українського державотворення репрезентовано в

¹Мова йде про чотири опубліковані томи (Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – Том перший (1911–1920) – Едмонтон ; Нью-Йорк : КІУС, 1980. – 500 с. ; Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – Едмонтон ; Нью-Йорк : КІУС, 1983. – Том другий (1921–1925) – 700 с. ; Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – Київ ; Едмонтон ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2010. – Том третій (1926–1928). – 621 с. ; Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – Київ ; Едмонтон ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2013. Том четвертий (1929–1931 pp.) – 339 с. та неопубліковані записи (1932–1951 pp.), ксерокопії автографів яких зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, ф. 171, од. 62–81. Щоденникові нотатки (1932–1951 pp.) фрагментарно опубліковано в журналах "Київська старовина" (№ 3–4, 6 (2000 р.), № 1–5 (2001 р.), № 3, 5–6 (2002 р.), № 1, 6 (2003 р.)), "Слово і час" (№ 7–12 (2000 р.), № 1–2 (2001 р.)).

"Щоденнику" В. Винниченка, котрий постає як творча майстерня для розроблення й випробування ідеологем, які стають матрицею національної художньо-онтологічної моделі. Відтак метою постає необхідність актуалізації щоденникових матеріалів для обґрунтованого аналізу пошуків В. Винниченка у площині національного буття.

Прикметно, що на матеріалі щоденникових нотаток простежується світоглядна еволюція письменника. Зокрема Г. Костюк зазначав про "природні зміни форм нотаток і зацікавлень, що супроводились світоглядними змінами" [5, с. 201]. Мовилося про процес поступового визрівання ідеї нового ладу, створення концепції "громадянина Землі" й конкордистської філософської системи. Так, у записках 1911–1920-х рр. В. Винниченко осмислює концепцію "всебічного визволення" в соціалістичній проекції, рефлексуючи над причинами й наслідками революційно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Згодом, у 1930–1951 рр., автор "Щоденника" відмовляється від проекту "всебічного визволення" й програмує конкордистський проект національного буття, аналізуючи процеси українського державотворення в контексті утопічних ідей філософії конкордизму.

Так, проектуючи стратегії українського державотворення в "Щоденнику", В. Винниченко водночас осмислює механізми соціального буття. У такий спосіб письменник прагне пов'язати національну та соціальну художньо-онтологічні моделі, аналізує національну ідею в контексті марксистських ідей. Звідси актуальною постає проблема визначення координат Винниченкової проекції марксизму. Варто зауважити, що варіант марксизму автора "Щоденника" має власну специфіку й характеризується чітко вираженими ознаками. Ю. Шаповал, посилаючись на діаспорну "Енциклопедію українознавства", наголошує: "... концепційно В. Винниченко визнавав марксизм, хоча на його ідеології сильно позначились впливи західноєвропейського лібералізму й гуманізму" [13, с. 112–113]. І. Лисяк-Рудницький у варіанті марксизму В. Винниченка від ортодоксального марксизму вбачає такі складові: "прагнення земного раю, неантагоністичного та безкласового суспільства, несправедливість капіталістичного ладу, міф пролетарської революції, візія майбутнього ідеального соціалістичного суспільства" [6, с. 96].

Засаднича особливість Винниченкового варіанта марксизму – синтез національної та соціальної ідей. На основі щоденникових записів письменника простежується моделювання механізму національної реінкарнації марксизму на українському ґрунті. У цьому

контексті Р. Пайпс визначає стилістику й методологію радянського варіанта марксизму: "... націоналізм "недержавних народів" сходу Європи дістав на початку ХХ століття, хоч як це не парадоксально, істотне підживлення з марксистського боку, поєднавши національні та соціальні вимоги. Явище "аціонал-комунізму" в Українській СРР 1920-х років – один з таких прикладів" [7, с. 63]. Так, письменник у "Щоденнику" пропонує український варіант, національну версію марксизму з її унікальною конфігурацією стратегій та ідей, урахувавши історію національного розвитку українського народу, його політичні умови й особливості процесів державотворення. Отже, варіант марксизму В. Винниченка передбачає симбіоз національної та соціальної ідей, що, передусім, пов'язано з постулюванням необхідності "всебічного визволення".

Концепцію "всебічного визволення" письменник осмислює в контексті марксистських ідей та ідентифікує як системоутворювальну в розгортанні моделей національного й соціального буття: "... визволення є необхідністю, є криком, є завданням революції, що не тільки соціальне, економічне, політичне визволення, але й національне мусить стояти активно в програмі дії" [2, с. 464]. Відтак письменника слід вважати "одним із найяскравіших ідеологів соціального та національного визволення" [4, с. 23]. Такі ідеї кореспондують із постулатами, заявленими в публіцистиці, зокрема в "Листі до українських робітників і селян" письменник неодноразово визначав необхідність "самовіддано взятись до тяжкої, чорної, великої роботи соціального й національного визволення віками гнобленого нашого народу" [1, с. 64].

Програмуючи стратегії національного й соціального буття, автор "Щоденника", передусім, звертається до інтерпретації явища більшовизму. Ставлення В. Винниченка до більшовизму було двоїтим. Спочатку В. Винниченко позитивно трактує більшовицьку практику: "... большевизм, навіть російський, з природи своєї немає ніяких матеріальних підстав до нищення нашої національності. Коли впаде держава, як така (до чого прагне комунізм), то впадуть з нею всі засоби пригнічення, як соціального, так і національного" [2, с. 357]. Однак згодом митець еволюціонував у поглядах та усвідомив, що більшовизм успадкував від імперіалізму колонізаторський характер політики: "... не віриться мені в таку залюбленість... комуністів у світовий соціалізм, – вони його віддадуть за свій імперіалізм. Хай не буде соціалізму, зате Росія матиме Україну, не советська, не соціалістична Росія, а яка будь, хоч би й монархічна, аби з Україною" [2, с. 336].

З іншого боку, митець вірить у визвольний характер революції: "... найкращий вихід – соціальна революція" [1, с. 356]. Автор у "Щоденнику" (1911–1920 рр.) моделює власний проект національного буття, документуючи хід національно-визвольних революційних змагань 1917–1921 рр. Ще Г. Костюк стверджував, що "Щоденник" В. Винниченка містить "численні нотатки з історії українського визвольного руху, революційних подій 1917–1920 років", які мали стати матеріалом для написання мемуарно-історичної епопеї "Хроніка українського відродження" [5, с. 194]. Його концепція ґрунтується на прагненні синтезу двох революцій української національної та комуністичної: "Одягти його [більшовизм – О. М.] в українську одягу? Згармонізувати, нарешті, ці дві великі сили в одну? О, коли б це вдалося і коли б я хоч вірив у те, що вдасться, що нас не роздушуть, не знищать і за цю гармонізацію не віддадуть націю на розтерзання..." [2, с. 328]. Отже, процес формування проекту національного буття Винниченко не осмислює поза програмою соціального визволення: "Переможе революція – виграє й національна справа. Переможе реакція – загине й національне визволення" [2, с. 452].

Урешті-решт, В. Винниченко опиняється перед дилемою, позаяк мусить все ж таки обирати між двома стратегіями, які не вдалося поєднати, злити в одне органічне ціле й реалізувати на практиці: "... або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити [...]. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє" [2, с. 445]. Ідея симбіозу соціального й національного визволень стала потужним генератором художніх пошуків митця. Наміри В. Винниченка спроектувалися на його драму "Між двох сил" (1918). Власне, у творі письменник "передрік долю націонал-комуністів, які намагалися поєднати вирішення національних та соціальних проблем" [4, с. 179]. Концепція "всєбічного визволення" могла стати конструктивним виходом із цієї ситуації. Проект українського державотворення в п'єсі "Між двох сил" В. Винниченка розгортається за визначеним сюжетом. По-перше, в умовах протистояння двох політичних сил (більшовиків та українців) актуалізується пошук оптимальної форми державності. По-друге, ідею встановлення української комуністичної форми влади, прибічницею якої у драмі стає Софія Сліпченко, осмислено як одну з конструктивних стратегій відродження українського народу на даному історичному етапі. По-третє, жорстка національна політика більшовиків перешкоджає поєднанню соціальної та національної ідей, до чого прагнув

письменник і над чим розмірковував у ранніх щоденникових записах, осмислюючи стратегії національного визволення під час революційних подій. Так, виявивши суперечності комуністичного режиму, В. Винниченко відмовляється від концепції "всебічного визволення" в марксистській проєкції.

Художній проєкт національного буття в контексті утопічних ідей конкордизму в "Щоденнику" 1920–1951 рр. розгортається за визначеним сюжетом. По-перше, проєкти, над якими митець рефлексує в щоденникових нотатках упродовж 1920 – поч. 1930 рр. та котрі програмують стратегії націєтворення, неможливо втілити внаслідок руйнівної дії кількох чинників. Так, реалізації ідеї "єдиного національного фронту" як версії консолідації українських еміграційних сил проти згубного впливу російського імперіалізму перешкоджають роз'єднаність української закордонної еміграції, глибокі розходження в поглядах на розвиток української державності: "... туга за Україною, виразна, пекуча. А коли доведеться там бути? Досить малонадійно стоїть справа з акцією РДСоюзу. Нема сил, треба це щиро визнати. В атмосфері еміграції плодяться сварки, а не генії. [...] частіше й частіше з'являється думка – залишити справу з РДСоюзом і дати собі спокій. Нехай якимсь "природним" шляхом розвиваються події" [3, с. 526]. Згодом В. Винниченко осмислює можливість повернення в Україну й праці там на користь національного відродження, однак в умовах ігнорування комуністами національного питання та проведення на практиці формальної українізації письменник відмовляється від цього задуму: "... чи можуть вони [представники влади. – О. М.] дати реальні докази зміни національної політики. [...] Коли ж дадуть знову таку ж саму загальну, бездоказову, ура-барабанну відповідь, [...] тим самим підпишуться в лицемірстві і незмінності своєї національної політики" [3, с. 621]. Окрім того, ситуація ускладнюється драматичною історією видання роману "Сонячна машина", який письменник вважає візитною картою української літератури в Європі: "Сонячна машина" має служити тараном для розбиття муру західноєвропейського нецтва в українській справі" [3, с. 386]. Проте В. Винниченкові так і не вдалося привернути за допомогою цього роману увагу європейської спільноти до питань національного буття українців.

В умовах краху цих планів митець "розчищає" застарілу систему координат національної художньо-онтологічної моделі, намагається перепрограмувати національний онтологічний проєкт, переструктурувати розроблені стратегії щодо процесів українського державо-

творення. В роки останньої еміграції В. Винниченко актуалізував утопічні конкордистські ідеї, які визначають конструювання альтернативного проекту національного життя нового формату, репрезентованого в "Щоденнику": "Ні писати, ні думати, ні бачити явища життя, сучасні чи минулі, не по-конкордистському я вже не можу. Тим паче, їх пояснити. Отже, завдання: пояснити, представити цю величезну добу нашої нації в конкордистському розумінні" [10, арк. 72]. Так, автор "Щоденника" діагностує загальну хворобу людства – дискордизм, тобто порушення рівноваги й гармонії сил в системах "людина – національна спільнота", "людина – соціальна реальність", "людина – природа", "людина – внутрішній світ". Симптоми цієї недуги В. Винниченко, передусім, проектує на національне буття: "... ми живемо ще в прокажельні, де панує закон гіперегоїзму" [9, арк. 34], "... скільки виявів хворого егоїзму індивідуального, групового (національного) пересувається знову переді мною, як на плівці фільму. Скільки так званої підплоти бідних прокажених" [9, арк. 82].

Окрім того, беручи за точку відліку думку про тотальну хворість усього людства, планетарного організму загалом, митець вибудовує ієрархічну модель, що пов'язана з функціонуванням двох рівнів: верхнього, який займають панівні нації, представники владних структур – власне "горішні прокажені", та нижнього, котрий населяють "нижні прокажені", або поневолені народи. Митець виявляє "зовнішні" та "внутрішні" індикатори захворювання в проекції на національне життя: зовнішні ознаки – сталінізм як тоталітарна версія національного буття та вияв дискордизму ("Руські горішні прокажені все стараються довести нам, українцям, нижнім прокаженим, що нам зовсім нема чого визволяти наші плечі й спини з-під їхніх ніг, що нам і з історичного, і з економічного, і з логічного, і міжнародного, з усіх, одне слово, боків є дуже вигідно, корисно й почесно бути під їхніми ногами" [9, арк. 41]), гітлеризм як найгостріший пароксизм хвороби ("Що буде, коли хвора, дика нога гітлеризму твердо стане на українській землі? Ще гірше поневолення, ще дужча хвороба?" [11, арк. 138], "... гітлеризм є лютий ворог свободи, цієї основи боротьби за конкордизм. Отже, з ним треба боротися з усієї сили" [9, арк. 134]), ураження країн "західної демократії" ("... ніякої України" не було, нема і бути не може. Колись руський царизм виносив таке вирішення, чому б, справді, західноєвропейським "демократіям" не повторити його" [10, арк. 17]); внутрішні вияви – відчуження особистості від національного колективу, національна зрада як вияв хвороби, ураження українських еміграційних сил дискордизмом.

Визначивши в "Щоденнику" симптоми хвороби дискордизму, які проектується на національну художньо-онтологічну модель, письменник створює програму конкордизму як превентивний засіб і шлях лікування складного хворобливого синдрому: "... колись таки вернемось на Україну і то на вільну, незалежну, визволену від всяких "визволителів" Україну. Та не тільки вернемось, ще й дитину нашу [конкордизм – О. М.] з собою привеземо. Привеземо й підсадимо на рідну землю, у рідні степи, у рідні вулиці. Ану, співай, гукай, клич бідних, вимучених, покалічених, нещасних, клич до надії, до можливості видужання, оздоровлення, боротьби за щастя" [10, арк. 146], "Конкордизм і Україна!" І щоб з нами було, коли б ми не мали цієї чудесної зброї" [12, арк. 146].

Конструюючи конкордистський проект національного буття, письменник актуалізує ідеї "колектократії" / "світового миру", Сполучених Держав Землі / "світового громадянства", Вищої Самостійності України у складі Планетарної Федерації Країн, за допомогою яких прагне визволити поневолені нації, у т. ч. українську: "розпочати акцію пропаганди світового миру на базі Сполучених Держав Європи, етнографічної рівності всіх націй, знищення колоній, роззброєння. Українцям і всім іншим поневоленим націям це є єдина реальна запорука їхнього існування. [...] війна [...] мусить колись бути, якщо не спинити цей пароксизм хвороби в Європі" [10, арк. 143]. За автором "Щоденника", ідеї знищення поділу на держави й утворення Сполучених Держав Землі кореспондують із програмою "світового миру", адже уможливають знищення війни як пароксизму хвороби дискордизму, відновлюють процес реанімування стратегій національної проєкції буття у спосіб дискредитації явищ імперіалізму, колонізації та національної нерівності.

Варто акцентувати на двох засадничих аспектах. По-перше, конкордистський проект національного буття, репрезентований у щоденникових записах років останньої еміграції, становить утопічну проєкцію життя. По-друге, програму конкордизму зумовлено ідеєю "всебічного визволення", що свідчить про зв'язок між теоретичними концепціями, які конструювалися письменником упродовж різних етапів його життя та творчості. Філософські ідеї конкордизму, які автор розвиває в щоденникових записах періоду останньої еміграції, стають логічним продовженням концепції "всебічного визволення" в соціалістичній проєкції, котра осмислювалася В. Винниченком у "Щоденнику" впродовж 1910–1920 рр. Власне, ідея конкордизму має запустити корекційні механізми національної художньо-онтоло-

гічної моделі, запрограмувати процес реінкарнації стратегій національного буття й уможливити водночас всебічне визволення: "... обійти такі назви, які роз'єднують: соціалізм, комунізм, націоналізм, а взяти суть з них. Що ж є найсуттєвіше, найспільніше? [...] визволення з неволі" [8, арк. 5].

Отже, в "Щоденнику" В. Винниченко моделює концепцію українського державотворення, рухаючись від критики концепції "всебічного визволення" в соціалістичній проекції до утвердження конкордистської моделі національного буття. У щоденникових записах 1911–1920-х письменник рефлексує над причинами й наслідками революційно-визвольних змагань 1917–1921 рр., обґрунтовує потребу синтезу соціального й національного визволення, визначає механізми формування національної свідомості й збереження національної ідентичності. Згодом, перебуваючи в еміграційній ізоляції, митець еволюціонував у поглядах щодо національного життя, усвідомив суперечності більшовицького режиму, констатував переростання концепції "всебічного визволення" в тоталітарну модель буття. У 1920–1951-х рр. В. Винниченко конструює конкордистський утопічний проект національного буття, дотримуючись такої логіки: діагностування хвороби дискордизму в проекції на національне життя, виявлення симптомів недуги, осмислення способів лікування хвороби в національному вияві за допомогою конкордистських ідей "світового миру" / колектократії, Сполучених Держав Землі / "світового громадянства", Вищої Самостійності української нації в складі Планетарної Федерації Країн.

Література

1. Винниченко В. Публіцистика / Володимир Винниченко ; передм. П. Федченка ; упорядкув., коментарі, післямова В. Бурбелі. – Нью-Йорк ; Київ, 2002. – 392 с.
2. Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – Едмонтон ; Нью-Йорк : Видання Канадського інституту Українських студій, 1980. Том перший (1911–1920). – 1980. – 500 с.
3. Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – Едмонтон ; Нью-Йорк : Видання Канадського інституту Українських студій, 1983. – 700 с. Том другий (1921–1925). – 1983. – 700 с.
4. Громадсько-політична діяльність В. Винниченка (до 125-річчя від дня народження) : зб. статей / наук. ред. В. Солдатенко та ін. – К. : ІПІЕНД, 2006. – 280 с.
5. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба / Григорій Костюк. – Нью-Йорк, 1980. – 283 с.

6. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань: у 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1992.

Т. 2. – 1992. – С. 89–107.

7. Україна модерна (марксизм на сході Європи) : [часопис / наук. ред. В. Маслійчук та ін. – К., 2009.

Ч. 14 (3). – 2009. – С. 13–61.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 171, од. 68.

9. ЦДАГОУ, ф. 171, од. 69.

10. ЦДАГОУ, ф. 171, од. 70.

11. ЦДАГОУ, ф. 171, од. 71.

12. ЦДАГОУ, ф. 171, од. 72.

13. Шаповал Ю. Доля як історія / Юрій Шаповал. – К. : Генеза, 2006. – С. 112–113.

УДК 821.161.2"199"

І. В. Дорош

Моделі катастрофічного світосприймання у творчості письменників-дев'ятдесятників

У статті розглядаються особливості оприявлення катастрофічного світосприймання в сучасній українській літературі на матеріалі ранньої творчості письменників-дев'ятдесятників. Прозові й поетичні тексти першого покоління незалежної України аналізуються крізь призму історіософської, антропологічної, технократичної та природної катастрофічних моделей.

Ключові слова: катастрофізм, моделі катастрофічного світосприймання, покоління дев'ятдесятників.

В статье рассматриваются особенности реализации катастрофического мировосприятия в современной украинской литературе на материале творчества писателей-девяностников. Проза и поэзия первого поколения независимой Украины анализируются сквозь призму историософской, антропологической, технократичной и природной катастрофических моделей.

Ключевые слова: катастрофизм, модели катастрофического мировосприятия, поколение девяностников.

The article deals with features of the catastrophic worldview in modern Ukrainian literature (based on the nineties' fiction). The prose and the poetry of the first generation in the independent Ukraine are analyzed through the prism of historiosofic, anthropological, technocratic and natural catastrophic models. Catastrophism is the main feature in the modern Ukrainian literature and it's caused with several reasons in our history, culture, technical progress.

Key words: catastrophism, the models of catastrophic worldview, the generation of nineties.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю виявити світоглядні особливості дев'ятдесятників та з'ясувати тенденції, втілені поколінням митців дев'яностих років. Особливий інтерес дослідників викликають дев'ятдесятники як перше покоління незалежної України, як митці, які мали змогу творити у вільній державі й сказати все те, про що змушені були мовчати представники попередніх генерацій.

Творчість дев'ятдесятників ставала об'єктом досліджень Ю. Логвиненко, Є. Барана, І. Бондаря-Терещенка, Н. Лебединцевої, І. Старовойт, Т. Гундорової, В. Даниленка та ін. Хоча катастрофізм

як світоглядна основа не була предметом детального аналізу, дослідники не могли не звернути увагу на драматизм творчості письменників.

Так, В. Даниленко називає дев'ятдесятників "поколінням національної депресії". "В умовах національно-демократичного паралічу формувалася естетика дев'яностиків, в основу якої лягли: розчарування національною ідеєю, суспільством, самою людиною. Для молодих обдарованих літераторів, перефразовуючи Василя Габора, лишився єдиний порятунок – "сховатись у слові" [3, с. 249].

Є. Баран відзначає песимізм ранніх дев'яностих та говорить про "бацилу руйнації" як "крайнощі дегенерації свідомості". З іншого боку, це покоління "зуміло заявити про себе у надзвичайно складній ситуації, коли інші літератори просто розгубилися і мовчали; вони почали бити на сполох, коли ще в нас не вивітрилася ейфорія несподіваної незалежності; вони вже не сміялися, вони плакали сльозами біблійних пророків" [1, с. 214].

Мета цієї наукової розвідки – дослідити специфіку оприявлення концепту катастрофізму в ранній творчості письменників-дев'ятдесятників.

Об'єкт дослідження – художні твори дев'ятдесятників, представлені в антологіях "Молоде вино" 1994 р., "Тексти" 1995 р. та "Іменник" 1997 р.

Предмет дослідження – особливості функціонування концепту катастрофізму в зазначених антологіях.

Катастрофічні інтенції так чи інакше супроводжують усю історію розвитку людства загалом і мистецтва зокрема. Реальні події завжди виступали чудовими каталізаторами для розгортання художньої картини світу. Катастрофічні настрої були заявлені в різних творах різних часів, починаючи від міфів про кінець світу та ряду біблійних катастроф і аж до постмодернізму.

Проте до нашого часу катастрофи були природного походження, розглядалися переважно в релігійно-містичному аспекті й сприймалися як закономірна частина природи. Поява нових технологій співпадає в часі з переосмисленням походження катастроф. Тривалі в часі наслідки техногенних катастроф неспівмірні з наслідками катастроф природних, позаяк у першому випадку надії на поліпшення і відновлення або нема взагалі, або вона досить слабка.

За літературознавчою енциклопедією, "катастрофізм – тенденція у культурі та літературі ХХ ст., що полягає у підтвердженні в художніх творах обвальної кризи цивілізації. К. виник на підставі уявлень про

неминучу агресивність суспільства, реалізовану в глобальних війнах, революційних рухах, тоталітарних режимах, спекуляції на принадних утопіях, супроводжуваних масовим знищенням людей" [4, с. 466].

Говорячи про умови формування покоління дев'яťдесятьників, серед причин активізації катастрофічного світосприймання письменників можна назвати наступні: воєнна ситуація п. п. ХХ ст., голодомор, існування в межах тоталітарного суспільства, вибух на Чорнобильській АЕС, загроза атомної війни, зневіра в українській державності, необхідність вирішення проблем державотворення, недовіра до письменників-шістьдесятьників, негативні переживання у зв'язку з наближенням кінця тисячоліття. Серед них Т. Гундорова особливу увагу приділяє вибуху на ЧАЕС, який асоціюється з апокаліпсисом та, накладаючись на посттоталітарну реальність, призводить до "розгортання духовного національного катастрофізму".

Травма – ключовий образ у розкритті заявленого концепту. Її особливістю є постійне повернення симптомів з минулого та їх ретрансляція в майбутнє. "Симптомом симптомів у сучасному світі стає те, що травма бачиться повсюдно" [2, с. 16].

Коли йдеться про дев'яťдесятьників, то одним з перших питань, яке ставлять дослідники, є: "Чи є підстави говорити про "постбубабітську" хвилю письменників як про окрему, відмінну від попередників, генераційну письменницьку формацію й чи віддавна помічене соціологами та дедалі більш поширене в сучасних розвинених західних суспільствах явище "поколіннєвої акселерації" можна проектувати також на літературу?" [8, с. 230]. Ми ствердно відповідаємо на це питання, говорячи про дев'яťдесятьників як самостійне явище сучасного літературного процесу.

Є. Баран називає письменників покоління 90-х "першим поколінням нової епохи", вирішальну роль у формуванні творчого обличчя якого відіграв літгурт "Нова дегенерація". В. Даниленко говорить про дев'яťдесятьників як про покоління, яке формувалося в умовах національно-демократичного паралічу, а його естетика була започаткована в Харкові в літературному гурті "Червона фіра".

Послуговуючись дослідженням О. Харлан, ми розглядаємо творчість дев'яťдесятьників крізь призму історіософської, антропологічної та технократичної моделей, додаючи до них також природну.

Війна, обмежений простір, натуралізація дійсності, атомна катастрофа, зубожіння нації і культури, нездатність держави захистити свого громадянина і в зв'язку з цим його самотність та приреченість – основні образи і засоби оприявлення соціокультурної моделі

катастрофізму. Особливу увагу слід звернути на постаті С. Жадана, І. Андрусяка та О. Гуменюка.

С. Жадан уже в ранній ліриці звернувся до теми, яка стане однією з ключових у його творчості: незадоволення державою.

Мило всміхнися дяді, зробивши ручкою,

Он вона, твоя мрія, хворобливо-синя.

І зирять домогосподарки, до вікон кидаючись рвучко,

Як легко хоронить Вітчизна свого останнього сина [5, с. 71].

Війна в повісті-метафорі І. Андрусяка "Реставрація снігу" універсалізується, набуваючи вселюдського масштабу. Убивство або загибель заради своєї держави – абсурдні, інфантильні ідеали, позаяк для своєї країни треба жити, а не помирати. Людина змальована приреченою і самотньою, емоційна тональність тексту – печаль. Кожен злочин стає приводом для наступного, вони нанизуються один на одного, утворюючи катастрофічний ряд: "<...> чужинці стрічали тугих і холодних дівчат серед білого лісу, і стрічі ті були короткі, як спалах блискавки – лиш досить було впустити жилавий покручений корінь у вологу твою самоту, як він одразу ж вибухав згустками білої трути, схожої на міндобриво, і тоді сновигав далі шукати не мала, а отрута приживалася швидко, вже через кілька секунд чула себе тут як удома. Тоді особливо багато було матерів-дітовбивців, а ті, хто не висмів убити, носили недовго, прагли чимдужче позбутися пекучих коренеплодів зі своїх пробурованих грядок" [6, с. 37].

Особливого значення для розуміння твору набуває сніг. Це своєрідна інтерпретація історії, у якій людина виступає не творцем, а лише жертвою. Сніг – площина для історичних звершень, місце, де людина залишає свій слід. Однак історія рухається по колу, і всі події є наперед визначеними: людина залишить в історії брудний чи кривавий слід, цей сніг розтане, а для інших поколінь випаде новий. І. Андрусяк позбавляє людину навіть права вибору, вона приречена на повторення трагічних подій: "Ми мусимо жити, ми мусимо пити цю кров до останньої краплі, а крапля аж ген за нудними гектарами вічності..." [6, с. 42]. Історія, на думку автора, не може бути красивою, а за намагання прикрасити події вона мстить, бо "історія має обличчя мерця із зубами собаки, вона щонаочі встає із могили і витоптує наші села" [6, с. 43].

Прагнення до порядку теж наповнюється катастрофічним значенням. Люди діють з примусу, стаючи нечутливими до страждань автоматами на полі історії людства: "Відрубані голови упаковуємо в скрині. Коли всі заповнимо доценту, подають нові, і так доти, доки

жодної окремої голови не залишиться, навіть найменшої. Якщо ж ув останньому контейнері ще залишиться місце – мусимо дорубати. У всьому має бути порядок, навіть у дрібницях" [6, с. 42]. Людина ж не здатна вчитися на чужих помилках. Травма зберігається в підсвідомості, її наявності неможливо уникнути, а тому людство приречене дублювати події з минулого. "Тільки він один знав, що вона зобов'язана жити і зобов'язана вибавити того, хто носитиме в серці всю їхню печаль" [6, с. 32].

Історіософська модель катастрофізму втілена також у творі О. Гуменюка "Мрія". Мікромодель суспільства постає через образ місця позбавлення волі, де "вищі" наглядають за "нижчими". Перед нами – рядовий конвойник Хмарук, який обіймає посаду півтора роки і мріє про відпустку, підвищення, партійне членство. Життя людини втрачає будь-яку цінність, коли йдеться про власну вигоду та ілюзію свободи. Хмарук хоче заманити ув'язненого за сітку, а потім застрелити нібито за спробу втечі і таким чином здобути бажане. "Один влучний постріл" – засіб для досягнення мети, і Хмарук готовий його зробити без жодних вагань. Він уявляє, як "втікач, ніби перечебившись, падає, тіпаючись на траві, для певності Хмарук всаджує в нього ще три кулі" [6, с. 58]. Жорстокість та хитрість головного персонажа – наслідок його інфантильності. "Хмарук закусив губу і ледь не заплакав. Він півтора роки будував свій невеличкий трон, і от через одну помилку все загинуло. Тепер йому ні партії не бачити, ні личок, ні відпустки..." [6, с. 61]. Офіцер для перевірки спостерігав з вишки за маневрами Хмарука, про що останній навіть не здогадувався. Бачимо явище ресентименту в розумінні Ф. Ніцше, тобто приховану ненависть, яку відчувають слабші до сильних. В О. Гуменюка сильним виявляється той, хто наділений владою. Хмарук намагається вижити, вдаючись до хитрощів, він не вступає у відкрите протистояння з сильнішими від нього.

Семантичне поле для ліричного оприявлення антропологічної моделі досить широке: втома, біль (Ю. Бедрик), пам'ять як рана, любов-отрута, самогубство (П. Галенко), життя як сон / хвороба, фізіологічна обумовленість життя (О. Гаркуша), самотність (С. Жадан), сумнів (С. Миронюк), ілюзія, безглуздість і абсурдність життя (В. Стах), страх, хвороба "переношення" (Н. Нежданна), гангрена (почуттів), ураження крові (гріхом) (І. Ципердюк).

Так, вагітність у вірші Н. Нежданної "Кв. 21" стає не символом нового життя, а похованням. Страх не дозволяє віддати себе всю іншій людині, а тому не відбувається й таїнство народження нового

життя. Ненароджена дитина – жертва сумнівів і переживань ліричної героїні, яка похована заживо в лоні своєї матері.

Та вона боїться що в прочинені ворота

Заїде ніч

І ходить аж на якомусь -надцятому місяці

І той живіт стає курганом похованням

У якому вона ховається [5, с. 131].

У прозі яскравим зразком виступають твори Р. Кухарука ("Похорон віри"), А. Коваленка ("Цікавість"), В. Коція ("День гріха").

Р. Кухарук наводить яскраві катастрофічні інтенції у філософських роздумах дитини, яка несповна розуму:

"– Чірваки теж люди.

– Люди? Теж?

– Так само повзають, люблять лайно. Чим не люди?" [6, с. 159].

Хлопчик займається пошуками друга: "Я шукаю очима друга, але друга мені нема. Нігде. Лиш грушки і риба. Риба у Пруті. Та вона любить черв'яків. А я не чірвак. А добре, якби. Ага. Повзаєш і мовчиш. Смішно, але добре. І ніхто не скаже тобі в очі, що ти слабкий на... душу" [32, 151]. Коли його товариш Юрко Хмаровий вступив у статеві стосунки з матір'ю хлопця, останній відчув ревності. По-дитячому наївно він гадав, що Юрко вирішив подружитися з його мамою.

"– Ти дружиш з моєю мамою?

Скочив. Очі і губи – сміх.

– Ти, дурню. Я, (...) її, (...) її оцим, – він показав" [6, с. 161].

Ставлення головного персонажа до матері змінюється. Жінку зневажають у селі за те, що вона – повія. Це наштовхує хлопчика на роздуми: "Я її ненавиджу. Я боюся своєї ненависті, але я товк би ці губи прокурені, руки і очі... Я товк би цеглов і чим хочеш. Але то мама, чорт би її забрав" [6, с. 158].

Ідеал надлюдини А. Коваленка – це "цинік, божевільний, ублюдок, недолюд, виродок". Саме надлюдина виступає ініціатором катастроф, які спочатку плануються і відбуваються в її внутрішньому світі. "Під три чорти все, окрім цікавості, неповторності й краси. Твоє обличчя в момент оргазму – ось вищий вияв усього. Або ж твій вираз під час випорожнення. Ти знаєш, я віддав би заради цього життя, аби це спостерігати. Я би випустив у повітря всю землю разом з усіма дитинчатами світу, взятими до купи..." [6, с. 91].

Надлюдина у варіанті В. Коція – проповідник гріха. Персонаж прагне перетворити гріх на норму. Оскільки всі люди від народження все одно є грішниками, то вони нічого не втраять, якщо почнуть

грішити свідомо і отримувати від цього задоволення. Він робить відповідну переоцінку цінностей, обираючи собі нового Бога. За іронією долі, саме Біблія має навчити грішити. Месія обирає собі королеву, згвалтувавши в переході дівчину. "Геть перепони, геть одяг, розстебнута спідничка ще раз довела довершеність її ніг... З'явилися сотні рук, що здирали тендітну блузку... Геть!.. Вона пручалася (не хотіла бути королевою?!), різала нігтем обличчя (не хотіла бути обраною?!), стуляла ніжки (не хотіла бути радісною?!) – та чи хто сильніший за обранця, за проповідника гріха..." [6, с. 126].

Технократична модель катастрофізму тісно пов'язана з науково-технічною революцією та появою великої кількості засобів, що полегшують існування людини. Негативні наслідки такого прогресу – стандартизація, втрата моральних орієнтирів та передчуття глобальної атомної катастрофи. Технократична модель оприявлює поєднання людини і техніки, що призводить до появи запрограмованої людини-робота. Процес урбанізації призвів до зміщення ролі людини на периферію, вона стала "придатком до вітрин", образом, "виставленим для прокату" (О. Гаркуша). Штучність – основа сучасного суспільства, що нагадує пекло ("Місто зловісно палає в потоках неону" – Р. Фуфалько).

С. Кравченко зображує суспільство у творі "Нігілістика" через образ замкненого простору – приміщення, де всі живуть за графіком, не мають імен, а лише номер. "Я була номером 44-м жіночої статі. Ми всі там мали свої номери і жили у приміщенні сектора Б (Ліве крило). Кожному видавалися: рушник, два комплекти білизни, мило і свічка на випадок зникнення електроенергії" [6, с. 145]. Навіть кохання відбувається за графіком, переносячись з духовно-емоційної сфери в побутову. "На кожному поверсі існувала кімната побачень, або як ми її називали – печера кохань. Кохались за графіком, добровільно, з обов'язковою сплатою внесків за побутові послуги. Так і звалосья – "побутові" [6, с. 145]. "Два рази в рік – медогляд, раз на тиждень – прибирання території" [6, с. 145]. Люди перестають бути особистостями, мало чим відрізняються одне від одного, а через невеликий проміжок часу вже неможливо згадати, який номер був у тієї чи тієї людини і чим вона відрізнялася від інших.

Проти такого стану речей намагається протестувати герой Є. Барана ("Убивця"), який кидає виклик суспільству, вдаючись до провокації: "Цілий день я ходив вулицями старого міста із ножем у грудях. Кров чорними цятками фіксувала мій маршрут. Хоча він не був заздалегідь визначеним. Я не міг повірити, що нікого з перехожих

не здивує мій вигляд. А тому шукав найбільш людні місця... Даремно. Ніхто не звернув на мене уваги. Ніхто не закричав від побаченої жахливої рани. Ніхто не зателефонував у міліцію чи в лікарню. Кожен ішов лише своїм маршрутом. Вирахуванім, запрограмованим" [6, с. 47].

Катастрофічна модель природи пов'язана з таким сприйманням дійсності, коли стирається межа між природним і штучним. Цілоком природні зміни сприймаються як апокаліптичні. Так, ліричний герой Р. Фуфалька кінець світу вбачає в приході осені. Асоціативний ряд "дощ – сльози", "листя – смерть", заявлений на початку вірша "Сон в осінь", поглиблюється упродовж твору. Загалом композиційно розширення мотиву смерті можна зобразити у вигляді концентричних кіл, де в центрі перебуває "напівмертве листя", а через смерть природи і сподівань настає кінець світу. Надія людини і її слово – остання можливість життя, яка виявляється такою ж оманливою і нестабільною, як і природа. Катастрофічний настрій посилюється також неможливістю протистояти руйнації.

Свою привабливість втрачає обрій і для ліричного героя Юрія Бедрика. Для нього "там нема світил. / То діри, діри. Там кишать дракони!" [5, с. 36]. В українських казках відомий сюжет про викрадення змієм небесного світила. Єдиноріг має протистояти темним силам, уособлюючи сонячне проміння і свободу. Однак "надаремне кане / Останній поза склом єдиноріг" [5, с. 36]. Поет прагне знайти джерело спокою і світла, проте шукання не дають очікуваного результату.

Таким чином, катастрофізм – основа світогляду дев'яностників, що зумовлено рядом причин, а оприявлення в їхній творчості можна подати через історіософську, антропологічну, технократичну і природну катастрофічні моделі.

Література

1. Баран Є. До розмови про "ранні" дев'яності / Євген Баран // ІМЕННИК. Антологія дев'яностих / упоряд.: А. Кокотюха, М. Розумний. – К. : Смолоскип, 1997. – С. 210–224.
2. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї / Тамара Гундорова. – К. : Грані-Т, 2013. – 548 с. – (Серія "De profundis").
3. Даниленко В. Про сучасний літературний процес / Володимир Даниленко // ІМЕННИК. Антологія дев'яностих / упоряд.: А. Кокотюха, М. Розумний. – К. : Смолоскип, 1997. – С. 248–262.
4. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ "Академія", 2007.
Т. 1 – 2007. – 608 с.

5. МОЛОДЕ ВИНО : антол. поезії / упоряд.: М. Розумний, С. Руденко. К. : Смолоскип, 1994. – 232 с.
6. ТЕКСТИ : антол. прози / упоряд.: А. Кокотюха та ін. – К. : Смолоскип, 1995. – 308 с.
7. Харлан О. Моделі катастрофізму в українській та польській прозі міжвоєнного двадцятиліття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.05 / Харлан Ольга. – К., 2008. – 35 с.
8. Ципердюк І. "Нова дегенерація": невдалі спроби тотальної втечі / Іван Ципердюк // Сучасність. – 1996. – № 3–4. – С. 12–14.
9. Шевчук Я. Проблема самоідентифікації поколінь у сучасній польській та українській "молодій" літературі / Я. Шевчук // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2006. – Вип. 30. – С. 229–232.

УДК 821.161.2–31.09

О. М. Капленко

Роман "Хронос" Тараса Антиповича: особливості рецепції

У статті аналізується роман сучасного українського письменника Тараса Антиповича "Хронос". Головна увага приділяється жанровій та композиційній специфіці тексту, семантичному наповненню образу часу, філософському потенціалу проблематики роману.

Ключові слова: апокаліптична фантастика, час, хронос, смерть, віра.

В статье анализируется роман современного украинского писателя Тараса Антиповича "Хронос". Главное внимание уделяется жанровой и композиционной специфике текста, семантическому наполнению образа времени, философскому потенциалу проблематики романа.

Ключевые слова: апокалиптическая фантастика, время, хронос, смерть, вера.

The novel of the modern Ukrainian writer Taras Antypovych "Chronos" is analysed in the article. The main attention is paid to the genre and compositional specifics of the text, image semantic filling time, philosophical potential problems of novel.

Key words: apocalyptic fiction, time, chronos, death, faith.

Сучасна українська література доволі інтенсивно репрезентує нові неординарні тексти та відкриває нові імена. Так, все більшої популярності набуває письменник Тарас Антипович. Незважаючи на те, що він відносно нещодавно увійшов у сучасний літературний процес, уже зміг завоювати значну кількість прихильників. Його перший роман "Мізерія" (2007) був відзначений Всеукраїнським рейтингом "Книжка року" як найкращий прозовий дебют. Інтерес критиків викликав також цикл оповідань "Тіло і доля" (2008). 2011 року вийшов друком роман "Хронос" із винятково ефектним сюжетом та прискіпливо-сатиричним поглядом на суспільство.

Ось як прокоментувала його літературознавець І. Славінська: "Безперечною перевагою "Хроносу" є навіть не опис апокаліптичного світу. Цінність тут становить тонке переосмислення реалій сьогодення. Всі епізоди та персонажі роману про майбутнє мають свою первинну матрицю в нинішньому світі. Тарас Антипович змінює їх до

непізнаваності, залишає тільки головне. І навіть не це в романі найкраще. У романі "Хронос" немає того, за що я особисто не люблю сучасні "серйозні" романи. "Хронос" приємно читати – він не дидактичний, не самозакоханий, без відтінку месіанства і не автобіографічний. Тобто роман точно сподобається всім, хто любить цікаві та гарно розказані історії" [11].

Великою цінністю "Хроносу" є те, що читач може спостерігати, як люди реагують на конкретні проблеми, що виникли у зв'язку з винайденням пристрою, який здатен контролювати час. Кожен із нас отримує чудову можливість уявити або навіть самому придумати альтернативні шляхи подолання певних кризових ситуацій, наведених у романі. Так, суто теоретичний досвід стане гарним застереженням у реальному житті, адже, спостерігаючи тенденції розвитку сучасного світу, уже зараз чітко виділяються проблеми, описані автором. *І. Бондар-Терещенко* так охарактеризував роман: "У черговій утопії "Хронос" Тараса Антиповича дія відбувається у недалекому майбутньому, але питання, що їх автор ставить руба, належать до "старих добрих часів" нашого сьогодення. Химерність часу і приреченість долі, громадська думка і приватна особа, світ високих технологій і потаємне дно людських стосунків. І якщо у попередній збірці "Тіло і доля" нашого автора відкидалась теза Потебні про те, що мова – це душа народу, і тіло людини ставало її домом, то в романі "Хронос" оперують більш невловними речами. Час – ось що стало товаром на ринку майбуття" [2].

О. Михед також схвально оцінив роман: "Якщо розглядати "Хронос" у ширшому контексті кризового потоку вітчизняної літератури, то роман Антиповича видається напевно однією з яскравих спроб української літератури вийти на новий рівень і наблизитися до переосмислення актуальної соціальної ситуації. Для цього Т. Антипович не звертається до історизму і не намагається увібрати десятиліття новітньої історії в симулятивний щоденник, а йде від супротивного – через фантастику. У цій жорсткій прив'язці "Хроносу" до реалій сьогодення полягає одна з принципових проблем, що не дозволяє роману вийти в позачасову площину, тобто стати притчею про час, а не соціально-фантастичною історією про викрадення часу" [10].

Відтак актуальність нашої статті спровокована активним зацікавленням резонансним текстом молодого прозаїка і полягає у необхідності більш детального прочитання роману.

Торкаючись жанрової природи аналізованого твору, ми зустрічаємось із різними версіями у межах літературно-критичної думки. Рецензії, анотації до книги, читацькі відгуки – всі ці джерела інформації пропонують формулювання на зразок "утопія" [2], "футурологічний роман із відголосками "кращих зразків світової антиутопії" [3], "антиутопія чи фантастичний роман" [9], "антиутопія" [5], "футурологічний роман", "фантастичний роман", "роман про майбутнє", а сам автор подає підзаголовок – "Історія одного винаходу", який викликає аналогії із подібними романами-хроніками, адже часові параметри зображених подій чітко окреслені: липень 2040 – квітень 2047 років. Спробуємо розібратись у ситуації, апелюючи до самого тексту.

Насамперед, усім зрозуміло, що перед нами роман. Теоретичне визначення жанру роману у межах літературознавства уже достатньо усталене, і твір Т. Антиповича цілковито йому відповідає. Єдине, що прагнемо уточнити, це тип роману за зовнішньою побудовою, оскільки він складається із 25-ти сюжетно завершених розділів. О. Михед, відповідно, називає такий жанр "романом в оповіданнях" [9], хоча ми схилиємося більше до варіанта "роман у новелах". Сам Т. Антипович у одному із інтерв'ю так прокоментував цей момент: "Роман мозаїчний. Він складається із багатьох новел" [7].

Сам зміст роману, його очевидна скерованість у майбутнє оголюють дилему між фантастичним та науково-фантастичним різновидами. З одного боку, вони надзвичайно подібні, оскільки мають стосунок до фантастичного начала. Дійсно, за словником, наукова фантастика – це "фантастика, в основі якої знаходяться роздуми на теми науки та нових технологій". Досить часто, вживаючи термін "фантастика", мають на увазі саме наукову фантастику" [8]. Проте, з іншого боку, маємо таке суттєве зауваження: "Якщо у фантастичному романі фантастичним є насамперед художній простір, то у науково-фантастичному – час" [8]. Для роману із промовистою назвою "Хронос" це є визначальним. Інші жанрові ознаки науково-фантастичного роману такі: "великий епічний твір, дія в якому відбувається в майбутньому щодо часу його написання, тобто якому властиві прогностичні функції. Для науково-фантастичного роману характерна орієнтація на високі досягнення наукової та технічної думки; поряд із фантастичними елементами у ньому мають місце наукові гіпотези, технічна фантазія, мисленнєве експериментування" [8].

Зміст досліджуваного роману якнайпереконливіше демонструє вказані ознаки. Роман починається із винаходу професором Койфманом незвичайного пристрою, що здатен відбирати людський час.

Винахід призвів до того, що стало можливим витягувати час із людини і вводити його в іншу людину. Розділи книги – це описи того, як винайдення хрономата позначилося на різних сферах життя. Так людство, здавалось, перемогло час, який воно прагнуло підкорити вже давно.

Основний вектор роздумів Т. Антиповича, на нашу думку, презентує належність роману "Хронос" саме до апокаліптичної фантастики, адже у творі змодельовано справжній тотальний апокаліпсис як рух до глобальної духовної катастрофи. Сутність цієї катастрофи спровокована темпоральними змінами. Спочатку в око впадають лише позитивні моменти винаходу. Завдяки хрономатові стало можливим омолоджувати смертельно хворих – тепер вони залишалися на тій стадії, коли недуга ще не взяла над ними гору, зникли тюрми – тепер просто забиралося у злочинців ту кількість років, яку їм визначив суд, і вони доживали решту часу (якщо запас часу ще залишався) на волі. Військо в разі війни могло поповнювати свій запас часу з державної казни часу. Це ніби переваги життя в епоху хрономату. Але водночас з'явилися і великі зловживання. Чиновники крали із державного резерву час для себе, своїх близьких і – за великі гроші, звичайно, – для будь-кого. Розвинулося хабарництво, посилилася деморалізація державних службовців, внаслідок потрапляння хрономатів на чорний ринок шалену популярність здобуло темпоральне грабіжництво, тож стало небезпечно виходити на вулицю, перебувати в місцях скупчення громадян тощо.

Книга Т. Антиповича вражає низкою натуралістичних метаморфоз, які почали відбуватися внаслідок експериментів з обміну часу між людиною і тваринами. У результаті художній простір роману населений свинопітеками, гієнопітеками, крокодилопітеками, жабопітеками, слонопітеками, страусопітеками, а один із персонажів перетворився на курячий жовток. Нікого вже не цікавить, що експонати мають почуття, які порівняно з науковим прогресом видаються мізерними та неважливими.

Таким чином, уподібнюючи людей до тварин, автор наочно зображує духовну деградацію людства: "Суто тілесне сприйняття часу посунуло людську культуру в бік остаточного виродження. Ще якась десятиліття тому вона відчайдушно намагалася зберегти свої позиції моста між тимчасовістю людини й вічністю духовного. Тепер цей міст було спалено до решти – культура редукувалася до гри тілесності" [1, с. 47]. Апелюючи до "Новітнього філософського словника", можемо стверджувати, що тілесність не має нічого спільного з тілом

чи його образом, проте ототожнюється зі "зрощуванням тіла з духом" [10, с. 1026]. Тому, використовуючи поняття "гра тілесності", автор підкреслює тонку межу між усвідомленням себе особистістю та асиміляцією тваринним началом. Очевидно, що стан внутрішнього світу впливає на тіло, і навпаки: якщо гніє душа, то це безпосередньо впливає і на тіло.

Укотре порушуючи закони природи та розгадуючи таємниці, розкриття яких є великим ризиком, людство власноруч спричинило апокаліпсис, зародження якого відбулося від самого початку існування виду *Homo sapiens*. Якщо ж звернутися до витоків походження слова "апокаліпсис", то стає зрозуміло, чому сам автор вважає, що порятунком від "темпоральної чуми" є духовність та Бог. З грецької "αποκάλυψις" перекладається як відкриття чогось нового, незвіданого, того, що приховувала імла. Тобто, переживши моральний занепад, людство нарешті відкриє очі та переосмислить життєві цінності. Часовий колапс є не лише причиною деградації, але й рушійною силою для переродження суспільства за допомогою моральності.

Здається, що вся ідея роману вкладає в молитву отця Теодора. Ось уривок із неї: "Господи, не гідний я ні чудес твоїх, ні ознак. Але ти мені подай хоча б малесенький натяк, бо я ослаб духом і розумінням своїм захирів. Що означає увесь цей світ? Чи він іще Твій, Божий, а чи вже когось іншого? /.../ Що означає увесь цей світ? У чому спільний сенс нашої матеріальності? Якщо Ти, Творче Неба й Землі, сотворив і Час, то чому ж віддав його нам на розтерзання? /.../ Така жага пізнання. Такий технічний прогрес. /.../ Прости, Господи, за багатослів'я. Прости за хаос мови моєї. Надто довго я мовчав. І замовкаю знов. Слава Тобі, Господи. Слава Тобі" [1, с. 106–108].

Розв'язка роману взагалі здається нереальною, адже, спостерігаючи настільки сильний занепад протягом семи років, просто неможливо повірити в те, що в одну мить все може повернутись. І воно дійсно так: ніхто не очікував, що спасіння прийде від Бога, але отець Теодор просив, і був почутий. Він став пророком, що несе порятунок кожному нужденному, і люди повірили. Словами критика: "Світ, що пізнав лихо і вистояв завдяки вірі, зможе отримати повне очищення, перезавантаження програми власного буття і повернення до едемичного початку" [9]. Таким чином, той, про кого забули люди, поринаючи в світ нових можливостей, не відвернувся від них і дав надію на відродження не тільки фізичне, але й духовне.

Центральним образом у романі є час. Автор називає свій роман "Хронос", акцентуючи увагу читача на цьому образі. І якщо у свій

рецензії О. Михед доречно констатує, що книга Т. Антиповича – це роман, "у якому немає наскрізного героя" [9], відтак, стає зрозумілим, навколо чого концентрується дія у романі. Письменник, по суті, звертається до художнього переосмислення сутності часу.

Також важливу роль відіграє емоційне авторське ставлення до свого об'єкта зображення. З одного боку, це виступає неодмінною передумовою авторського права як такого, адже "художній твір містить зашифровані автором коди на рівні хронотопу твору та на рівні образу часу, який, зі свого боку, може виявляти себе у творі як власне абстрактний час, проминальність, як переживання епохи, переживання процесу власного старіння, на рівні спогадів про минуле, мрій про майбутнє тощо" [6]; але, з іншого боку, Т. Антипович не прагне завуалювати власні емоції, що надає право одному із критиків так само емоційно розпочати відгук: "Колись я мав купу часу і мріяв, коли нарешті стану дорослим і буду повноправним господарем свого часу. Тепер я дорослий, вже і не молодий, а повноправним господарем свого часу не почувуюся. Понад те – я постійно не встигаю. Куди поділася та купа часу? Попереду на мене чекає старість, і якщо вона не буде надто жорстокою, то часу мені і далі бракуватиме. Десь із таких почуттів, напевно, визрів у Тараса Антиповича задум нової книжки" [5].

Розглядаючи художньо-образну домінанту роману "Хронос" і звертаючи увагу на походження назви та спосіб оформлення книги, не варто випускати одне із базових семантичних джерел – давньогрецьку міфологію. Поняття часу, втілене в образі бога Хроноса, є одним із першопочатків буття, а тому яскраві міфологічні інтенції у творі є очевидними. Міфологічний Хронос – це абсолютний час в орфічній космогонії. На думку найдавнішого грецького теолога Ферекіда Сирського, Хронос є одним зі світових начал поряд з Хтонією (земне начало) і Зевсом (принцип життя). Із сім'я Хроноса виникли вогонь, повітря і вода, а з цих стихій – різні покоління богів. У боротьбі, яка розгорілася серед богів через володіння світом, Офіон (змій – символ землі) зі своєю раттю виступив проти Хроноса і його прихильників. Хронос з цієї битви вийшов переможцем, причому переможена сторона разом з Офіонесом було повалено в морську безодню. Хронос – це жорстокий бог, який пожирає власних дітей у своєму безперервному перебігу, якась вища зумовленість. Т. Антипович проводить чітку паралель із цим міфологічним образом і принагідно іронізує над сліпим поклонінням людства цьому

"божку", як він його називає: "Хронос" – це божок часу, в першу чергу, технологічний божок. Такими божками люди замінюють бога зараз. Ми молимося на ай-поди, ай-фони, леп-топи, а тут просто в романі з'являється новий божок. Це темпоральна технологія, це новий божок, який обожнили самі люди, власне. І протиставлення цього нового божка і справжнього бога для мене важливе" [7].

Не можна оминати іще одну алюзію часу у романі – варіант розуміння темпоральності французьким філософом Ж. Дельозом. Його праця "Логіка смислу" подає подвійне розуміння часу як такого, відповідно, існує два терміни на його позначення: Хронос і Еон. Хронос – це непорушне "тепер" буття, теперішній час у всій його тілесній повноті виявлення. Тільки він реальний, конкретний і незворотній. Еон натомість охоплює минуле і майбутнє і мислиться як ефект видінь тотальності Хроноса [10, с. 1165]. Те, що було вчора або може настати завтра, не є справжнім, поняття минулого і майбутнього – це лише позначення того, що вже пройшло чи відбудеться, але вони несуть в собі певну закодовану інформацію. У романі знаходимо відгомін цих міркувань: "Що є, то було вже воно, і що статися має – було вже...", "Професор говорив про минуле, теперішнє і майбутнє, які завше присутні в організмі на фізіологічному рівні...", "Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом...", "Час існує" хіба тільки тому, що він прямує в небуття".

Дельозівський Хронос трактується як неупорядковане і нестабільне середовище, яке володіє внутрішнім потенціалом самоорганізації. У тексті роману Т. Антиповича: "Він мав звичай часто – і як видавалося всім – безсистемно міняти свій вік", "... дозволяв йому поводитись із своїм біологічним часом вільно, міняючи лик залежно від настрою" тощо.

Відтак семантика назви роману за міфологічним потрактуванням і у варіанті Ж. Дельоза подібна насамперед констатацією тотальності, незворотності, навіть агресивності Хроноса. І хоча у тексті самого роману ім'я цього бога жодного разу не згадується, нібито автор намагається навмисне ігнорувати його, проте йому аж ніяк не вдається уникнути інших модифікацій темпорального буму. Із появою винаходу професора Койфмана з'являється ціла низка нових назв, пов'язаних із часом, нових форм використання звичайних слів. Традиційний зміст втрачається, затьмарюється новою, часто абсурдною семантикою. Так, текст Т. Антиповича перенасичений подібними модифікаціями: "різкі темпоральні зміни", "заряд біочасу", "біологічний час", "термін придатності організму", "хроноферез", "хрономат",

"хронотехнології", "хронодонорство", "темпоральне грабіжництво", "крадений час", "біотайм", "невжитий час", "анти-час" тощо.

Час – ось що стало товаром на ринку майбуття, а в суспільстві панує темпоральна злочинність, у людей крадуть їхні життя, і вираз "убити час" перестав бути жартом, перетворившись на грізну зброю. Вражаючі історії депутатського сінка, що гине від передозування, старого актора, який мстить за "спустошену" дружину, цілого кабінету міністрів, яким керує злий карлик, складаються в картину техногенного свавілля. Не даремно саме хронотоп, на думку М. Ліповецького, є формою моделювання хаосу в постмодерному тексті" [цит. за: 4, с. 35].

Саме за допомогою образу часу автор подає формулювання традиційної і "приватної" моралі суспільства, вкладаючи відповідні сентенції у вуста персонажів. Так, Грегор, який промишляв біочасовим грабіжництвом, ділиться власним досвідом із молодшим братом: "Час – це гроші – тепер уже в абсолютно прямому сенсі. Зіллеш сотню років – купиш собі добру хату" [1, с. 20]. Жахливе усвідомлення професора, який хворобливо переживав результат свого винаходу, формулює іншу істину: "Так, метою часу є смерть" [1, с. 45]. Проте ідейний стрижень тексту, як і авторське бачення ідеї часу, суголосне християнським нормам моралі, а відтак, представлене цитуванням Еклезіясту: "Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом: час родитись і час помирати, час садити і час виривати посаджене..." [1, с. 45] та словами священника: "Живіть у злагоді зі своїм часом" [1, с. 196].

Таким чином, Т. Антипович пропонує читачеві зробити власний вибір і вибудувати свою ієрархію цінностей.

Текст роману Т. Антиповича базується на міцній філософській основі. Якби було інакше – він би не становив собою єдність і всі 25 новел не втримали б головну інтригу. Мозаїчність подій без внутрішньої логіки втомила б читача десь на десятій новелі. Який же філософський підтекст роману "Хронос"?

Прозорими натяками на правильну відповідь є авторські відступи, в яких фігурують відомі прізвища – Ж.-П. Сартр, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, М. Гайдегґер. Саме останній – Мартін Гайдегґер – заслуговує на особливу увагу. Він згадується частіше за інших і саме із його вченням пов'язані переживання професора Койфмана: "Професор уже відчував помаху тисячі крил і зловісне каркання. Так у його пам'ять приходив Гайдегґер – шумом зграї ворон. Койфман не любив Гайдегґера з його непролазною мовою, з його розламаними

навіл словесами-категоріями. А найбільше філософ драгував професора тим, що цими макабричними і ні на що не придатними засобами таки потрапив висловити одну з істин, що стала ключовою в долі Койфмана та самої реальності, видозміненої ним.

У праці "Буття та час" М. Гайдеггер сформулював вихідні принципи філософії екзистенціалізму, згідно з якими життя сучасної людини у світі науково-технічної цивілізації є нібито "несправжнім" існуванням. "Справжнє" існування досягається, за Гайдеггером, лише відмовою від раціоналістично-наукового способу життєдіяльності на користь ірраціоналістичного "переживання" – так званої екзистенції, основний смисл якої виявляє лише смерть. Тільки перед лицем смерті людина ніби пізнає "смысл буття", усвідомлюючи тлінність людського існування.

Уже з перших сторінок роману автор поєднує, здавалось би, не-поєднувані теми – захоплення шедевром науково-технічного прогресу (хрономатом професора Койфмана) і наростаючий страх кінця, смерті, небуття. Ось як коментується дія приладу: "тоді організм прискорено старіє, скорочує свою дистанцію до смерті", "тіло молодшає, віддаляючись від смерті" [1, с. 5].

Кожен по-своєму прагне вирішити конфлікт совісті і виживання, адже компромісу тут немає. Смерть стала реальною загрозою для кожного.

Періодично згадуючи професора Койфмана, Т. Антипович фіксує наростання внутрішньої конфліктності. Захоплення винаходом минулося, хрономат "пішов у маси" і спричинив тотальну деградацію. Настав час осмислення вчиненого, самооцінки, самоаналізу: "Розкриваючи таємність біологічного часу, Койфман знав, що ризикує, але науковий азарт засліплював його. Коли людство з подачі професора осіддало біологічний час, Бог іще більше "втратив позиції", а церква занепала. /.../ Хрономат за коефіцієнтом корисної дії "перевищував" Бога" [1, с. 46].

Професор чи не першим став заручником свого винаходу. Коли ситуація вийшла з-під його контролю, він не на жарт злякався і вирішив хоч чимось зарадити темпоральній злочинності, розробивши модель хроножилету – невидимої броні, яка не дає хрономату впливати на темпоральне поле організму. Але уряд вилучив розробку, залишив її для своїх секретних потреб, а Койфмана помістили в лікарню для психічно хворих, де щомісяця він отримував "місячний темпоральний імунітет". Таким чином, він втратив своє право померти природньою смертю, і це жахало його найбільше: "Тільки

не це! Я хочу вмерти від старості! Вмерти своєю смертю! Невже я багато прошу, ви, тварюки?! /.../ Йому справді понад усе хотілося вмерти від старості – на зло всій праці свого життя. Створивши хрономат, Койфман відігнав смерть, а тепер почувався нещасним, бо вона віддалялася від нього самого" [1, с. 47].

Та професору пощастило. Т. Антипович, розв'язуючи основну проблему за М. Гайдеґгером, повертає час у своє русло саме завдяки ірраціональному началу – "вірі кількох людей". Койфман врятувався також завдяки вірі. Останнє, що він почув перед тим, як померти, це слова: "Будь вільний, бо ти не хотів зла" [1, с. 198].

Віра як протиотрута від "колосальних стрибків прогресу" [1, с. 48] вкраплювалася у текст послідовно. Починаючи від 13-го розділу "Дім Божий", періодично з'являються інші частини, які урівноважують і врешті перемагають хаос. Це розділи із промовистими назвами "Пробудження", "Катарсис", "Пророк", "Повернення". Цитуючи одного з персонажів роману, можемо лише погодитися, що у битві перемогла "Божественна технологія".

Таким чином, саме філософський контекст оприявнив потужний потенціал твору, який реалізовано на рівні проблематики – моральність чи пристосуванство, відповідальність за технічний прогрес, система цінностей перед обличчям смерті.

Література

1. Антипович Т. Хронос. Історія одного винаходу / Тарас Антипович. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 200 с.
2. Бондар-Терещенко І. Тіло і доля у царстві Хроноса / Ігор Бондар-Терещенко // Україна молода. – 2011. – № 191, 25 жовтня.
3. Захарчук І. Бестселлери октябрю // Ирина Захарчук // Коментарії. – 2011. – № 282, 14 октябрю.
4. Кискін О. Хронотоп і жанр у сучасному романі / О. М. Кискін // Науковий вісник ІДГУ. – Ізмаїл, 2003. – Вип. 15. – С. 35–38.
5. Котик І. Чи прийде місяць після хрономату? [Електронний ресурс] / Ігор Котик. – Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2011/10/26/074401.html>. – Назва з екрана.
6. Лавринович Л. Літературні аспекти психології розуміння часу: автор-текст-читач [Електронний ресурс] / Л. Б. Лавринович. – Режим доступу: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2614/3/Lavrynov.pdf>. – Назва з екрана.
7. Лебедь Р. Тарас Антипович: уся ця держава – злочин [Електронний ресурс] / Р. Лебедь. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/book/2011/11/29/90329/>. – Назва з екрана.

8. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.

9. Михед О. У пошуках украденого часу [Електронний ресурс] / Олександр Михед. – Режим доступу:

<http://litakcent.com/2011/10/24/u-poshukah-ukradenoho-chasu/>. – Назва з екрана.

10. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный дом, 2003. – 1280 с.

11. Славінська І. Книжки жовтня: футбол, безсмертя, еміграція [Електронний ресурс] / Ірина Славінська. – Режим доступу:

<http://life.pravda.com.ua/culture/2011/10/3/86837/>. – Назва з екрана.

УДК 821.161.1

Н. М. Сквіра

**"В незаконченных книгах есть страшная вещь – некоторое
откровение", або Про дописування "Мертвих душ"
Гоголя сучасниками
(на прикладі роману В. Шарова "Повернення в Єгипет")**

У статті розглядаються особливості роману "Повернення в Єгипет" В. Шарова крізь призму рецепції гоголівського творчого спадку. Акцентними моментами є дописування поеми "Мертві душі" та причини краху задуму продовження, розвиток сюжету, характеристика образів другого тому твору, рецепційний вектор "Вибраних місць".

Ключові слова: незавершений текст, креативна рецепція, сюжет, "горизонт очікування".

В статье рассматриваются особенности романа "Возвращение в Египет" В. Шарова сквозь призму рецепции гоголевского творческого наследия. Акцентными моментами являются дописывание поэмы "Мертвые души" и причины краха замысла продолжения, развитие сюжета, характеристика образов второго тома произведения, рецепционный вектор "Выбранных мест".

Ключевые слова: незавершенный текст, креативная рецепция, сюжет, "горизонт ожидания".

The article deals with some distinctive features of the novel "Return to Egypt" by V. Sharov through the prism of the reception of N. Gogol's works. Accent highlights are: attempts to complete "The Dead Souls" and the reasons of collapse, plot development, characteristics of the heroes of the second volume of the work, reception of "Selected Passages from Correspondence with Friends".

Key words: incomplete text, creative reception, plot, "horizon of expectations".

Характерною особливістю літературного процесу є феномен *незавершеного* (пов'язаного з архітектонікою твору) / *незакінченого* (як відкритої композиційної структури) тексту. Об'єктом нашого аналізу є відкритий фінал поеми "Мертві душі" Миколи Гоголя, котра виступає актуальною продуктивною матрицею у діалозі з творами сучасників (М. Бариня "Третій том "Мертвих душ", Кір Буличов "Садівник у засланні", Я. Вєров "Пан Чичиков" тощо).

Роман "Повернення в Єгипет" (лауреат премій "Російський Букер" (2014), "Велика книга" (2014), "Студентський Букер" (2014)) російського письменника та історика Володимира Шарова презентує традицію креативної чи продуктивної рецепції (М. Науман) гоголівського творчого спадку.

Дешифрувати "Повернення в Єгипет" неможливо без акцентування питання про завершення "Мертвих душ", яке й є центральним двигуном фабули твору Шарова. Причини та пояснення, чому Гоголь недописав свою поему, виголошені на сторінках книги принаймні у кількох варіаціях. Із вуст головного героя роману Колі Бикова лунає погляд його рідні: "Мама называет "Мертвые души" недоговоренным, недосказанным откровением. Гоголь замолчал на полуслове, оттого и пошли все беды. Говорит, что пока кто-то из нас не допишет поэмы, они не кончатся" [7, с. 76]. Дядько Петро, у свою чергу, пояснює неспроможність дописати твір Гоголя так: "Потому что с каждым поколением кровь Гоголей разжижается и разжижается..." [7, с. 76]. Головний герой, усвідомлюючи свою супермісію – дописати поему, все-таки має докори сумління, вважаючи себе недостойним такої великої справи, а всіякі спроби йменує "непоправимо наивными": "Возможно, на "Мертвые души" наложена какая-то печать. Из-за нее Николай Васильевич не смог дописать поэму, и у нас не получится, даже пытаться не стоит" [7, с. 540]. Коля підозрює, що його спіткає доля автора Ващенко-Захарченка [4]: "История следующая: не прошло и четырех лет, как Николай Васильевич был положен в гроб, в Киеве опубликовали продолжение "Мертвых душ". Автор А. Е. Ващенко-Захарченко. Написано оно, кстати, умело. Но я не о профессионализме автора. На обороте титула кто-то из прочитавших оставил стихотворное послесловие. Вот оно:

Зачем, скажи мне ради Бога,
Аферой гнусной ты занялся?
Хотел ли денег достать много?
Аль, может быть, за славой гнался?..
Когда ты "Мертвых душ" окончил,
Шепнул ли кто тебе, мой дорогой,
О том, что ты – Ващенко-Захарченко,
Не кто иной, как Чичиков второй?
...Боюсь, нечто подобное ждет и меня".

Незважаючи на сумніви, "новоспечений автор" все ж береться до пера: "Сделал даже либретто второй и третьей частей поэмы. Но получилось неудачно. Я взял неверный тон, хотел стилизовать

то время и ту речь, но знал ее плохо, оттого фальшивил. Впрочем, разумное зерно, может, и было. Посылаю вам пару первых страниц. На язык внимания не обращайтесь, он как был убог, так им и остался..." [7, с. 212].

Далі перед читачем розгортається сюжет-продовження Гоголевої поеми: Чичиков просить переглянути його справу про купівлю мертвих душ, стверджуючи, що мав богоугодні цілі, й дійшов висновку, що "коли мы святой народ и земля наша тоже святая, Рай определенно должен быть заложен в пределах империи – или в Новороссии, или в Крыму, или в степных заволжских просторах от Саратова и дальше на юго-восток... Резон простой: земли эти пустые, малонаселенные, и грех тут еще не успел укорениться" [7, с. 214]. І от Чичиков, вибравши ці землі, вирішив побудувати град Божий на землі.

Головний герой, орієнтуючись на Дантове "Чистилище", як він сам зізнається, розділив продовження поеми на 7 глав: "Каждая – этап Исхода чичиковской души из адской бездны, ее путь к Богу, к Небесному Иерусалиму" [7, с. 218]. На обіді в одного з губернських високопосадовців Чичиков знову зустрічає Муразова. Павло Іванович цінує його вміння нажити мільйони, жертвувати на будівлю храмів, створювати притулки для вдів, сиріт тощо. Муразов – єдиновірець і впевнений, що саме "єдиновірчество и вправду путь, идя которым обе ветви русской церкви однажды сойдутся в одно" [7, с. 229]. Не зникає у романі Шарова і Хлобуєв, якого так полюбляє Муразов, бо він "живет, будто птица небесная: не пашет и не сеет, а Господь его кормит" [7, с. 230], і їздить по країні, збираючи кошти на побудову храму. Зауважимо, що про ці наміри героя, як і про характеристику Муразова, читачеві було вже відомо з Гоголевого другого тому поеми. Хлобуєва скрізь супроводжує "економний" Чичиков. Саме він вирішує всі питання з чиновниками. "Чичиков по-прежнему, как любил и любит, непрерывно колесит по стране..." А гостюючи у Муразова, Павло Іванович все більше дізнається про старообрядців, занепокоєний тим, що Микола І розпустив старообрядську общину в Москві та Петербурзі.

У Коліних листах до мами промальовується характеристика образів другої частини поеми "Мертві душі", акцент робиться передусім на рисах героїв, які втілюють чесноти та є взірцевими у площині духовного переродження: "Дорогая мама, учись у дяди Петра читать Гоголя внимательно, с карандашом, с выписками. Мнение,

что второй том "Мертвых душ" – это как бы Чистилище, мне нравится. В уцелевших главах и вправду бал правит умный распорядительный помещик. Земля у него родит, вдобавок заведены всяческие промыслы. Так что денег полный кошель и крестьяне живут на зависть. Часто думаю, что в третьем томе – где Рай – главным персонажем должен был стать уже не Чичиков, а Хлобуев. Тот самый, который расточает имение за имением, всё утекает между пальцами, но он много, искренне молится Богу, и Всевышний его не забывает. Когда кажется – совсем клин – кто-то из дальней родни вдруг отпишет Хлобуеву хорошее наследство. Он живет как птица небесная: не сеет, не пашет, но Господь его питает. И самого Хлобуева, и его детей – никого из этого святого семейства не оставляет Своим попечением" [7, с. 87–89].

Що ж до головного героя, на нього також очікують зміни. Як підкреслює автор, вони тривали 3 роки, а "после искуса он даже внешне сделался другим" [7, с. 237]. Чичиков – тепер інок Павло – перебуває на послуху в Покровському монастирі в Стародуб'ї. Трансформацію головного героя Шаров описує так: "Дело не просто в том, что такие грешники, как Чичиков, больше других имеют нужду во спасении, и не в том, что о такой душе, как чичиковская, на Небесах будет больше радости, чем о сотни праведников... Когда подобные Чичикову вспоминают о Спасителе, это значит, что весь мир готов отвернуться от зла" [7, с. 239] (пор. "Сказываю вам, что так на небесах более радости будет об одном грешнике кающемся, нежели о девяноста девяти праведниках, не имеющих нужды в покаянии" (Лк. 15:7)). Це своєрідна метафора початку руйнування вселенського зла шляхом морального вдосконалення навіть однієї людини, що й підкреслював у своїй творчості Гоголь. Це при написанні "Ревізора" письменник, на думку Шарова, збагнув цю істину: "... Автор больше не верит, что общество можно исправить; единственное, что теперь его занимает, – нравственное совершенствование отдельной человеческой души" [7, с. 160].

"Если ничего не поменять, говорил инок Павел, Земля Обетованная к Спасителю уже не вернется, навечно останется Египтом, землей греха и рабства" [7, с. 240–241]. Так чи так, дописуючи поему, Коля розуміє, що "Николай Васильевич подобное продолжение поэмы никогда бы не принял, наоборот, открестился бы от него, как от дьявольского наваждения. Сама мысль, что Чичиков может стать не православным – староверческим монахом и русское царство счесть за антихристово; сверх всякой меры почитаемого

им императора Николая I за антихристовою семєю... – показала ся бы ему кощунством" [7, с. 241], – натомість, керується такими аргументами: 1) письменник і його оточення належали до розкольників ("славянофилы суть раскольники"); 2) Гоголь мав намір зробити Чичикова ченцем.

З роману стає відомим, що прототипом Чичикова-ченця мав би бути Павло, в миру Петро Великодворський, з ним подорожує ченець Авраамій. Два роки послуху Чичикова в Стародубському Покровському монастирі – і старовіри вже відгукуються про нього як людину "железной воли и тонкого ума" і описують так: "Роста малосреднего, тонкотелесен яко ангел, легконогий яко един от пернатых; голова его плосковата и довольно обширно-великовата, лицом пригоже бледен, белогорохового зерна цвета, носа мягкость малонависша..." [7, с. 245]. Порівняймо з описом героя у першому томі поеми Гоголя: "...лицо Чичикова, если он поворотится и станет боком, очень сдает на портрет Наполеона. Полицеймейстер, который служил в кампании 12 года и лично видел Наполеона, не мог тоже не сознаться, что ростом он никак не будет выше Чичикова и что складом своей фигуры Наполеон тоже, нельзя сказать, чтобы слишком толст, однако ж и не так чтобы тонок" [3, т. VII, с. 206]. Згідно із заповітом Муразова, Чичиков отримує половину спадку. Інша частина, як відомо, призначалася для богоугодних закладів. Хлобусу ж дісталася тільки незначна міра нажитого. Перший етап паломництва Чичикова – монастирі Іргіза і Стародуб'я, і подорожує він із двома фраками "наваринского дыму с пламенем" [7, с. 247]. Чичиков, як і його супутник Авраамій, вважає, що "нынешний мир с начала и до конца – антихристов и другие законы в нем не действуют" [7, с. 249]. Вони відвідують у Версальському палаці Наполеона III, королеву Вікторію та О. І. Герцена в Лондоні, М. Чайковського в Польщі, главу козаків-некрасовців Осипа Гончара – організатора польського повстання 1863 р. Микола I видає указ про арешт новоявлених єпископів. Тому і головний герой, який "вернул в поповство несколько сотен тысяч душ, поставил до тысячи староверческих священников и... помазал елем несколько новых епископов" [7, с. 265], не уникає цього. Він і Бакунін на панслов'янському з'їзді в Празі викривають романовську імперію за переслідування старообрядців. Коля зазначає: "Пражским восстанием... я и намеревался окончить Чистилище души Павла Ивановича Чичикова. К этому времени он уже готов предстать перед фараоном и говорить с ним от лица Господа"

[7, с. 270]. А далі має розкриватися "земний Рай" Чичикова – "тяжелая, трудная, часто и смертельно опасная работа" [7, с. 272].

Чичиков начебто наслідує Мойсея, хоча, як наголошує Шаров, він "не думал о себе как о новом Моисее, но сознавал, что без пастыря они еще не народ, а стадо и что так, без вожака, из Египта им никогда не выйти. Размышляя, как привести одноверцев в Землю Обетованную, Чичиков много читал Пятикнижье Моисеево, разные комментарии к нему..." [7, с. 273]. Разом із Авраамієм головний герой оселяється біля гори Синай, у монастирі Св. Катерини, де вони моляться, щоб вивести стадо Господнє з рабства. В 50-ті рр. щоденники Чичикова сповнюютьсь виписками із творів європейських революціонерів, від Гарібальді до Маркса, а також Герцена, Бакуніна, Чернишевського тощо. На думку героя, Всевишній за допомогою революціонерів має намір створити Собі вибраний народ. Саме тому Чичиков заповів свій капітал на потреби світової революції, яка має змести з землі антихристову владу. Через тиждень він помирає. "Умирал Павел очень похоже на Николая Васильевича, только смерть ему досталась более легкая, – пише автор. – Во вторник, то есть в день, когда ближе к вечеру его не стало, он проснулся утром радостный... и стал рассказывать, что сегодня ночью ему открылся Небесный Иерусалим. Что Господь прямо с неба спустил ему лестницу, и он поднялся по ней, правда, лишь до шестой ступеньки. Душа его была уже в Раю..." [7, с. 316].

Гоголь не закінчив твір, на думку головного героя, через те, що революція як горнило очищення було попереду. "Мысль, что революция вообще везде и всегда дело рук незаконнорожденных детей, что ее правда – именно их правота, я предполагал сделать несущей, центральной во второй, а может быть, и в третьей частях "Мертвых душ" [7, с. 235].

У критичній літературі вже відзначали паралелі ідей та стилістики В. Шарова і російського філософа й письменника М. Федорова [6], зокрема щодо можливості земного раю методом синтезу більшовизму й православ'я. Релігійна історія православ'я, до слова, відбита у фактурі роману.

З-поміж кореспондентів Колі – художники, історики, лікарі, автор книги "Род Гоголей в XX в.", професійні літературознавці: дядько Петро – гоголезнавець, великий дослідник ранньої творчості, та дядько Артемій Фрязов, який займався українським і московським бароко. Вони осмислюють написане Гоголем. Так, Фрязов у сімнадцятому році в газеті "Киевский литератор" в ювілейному гоголівському номері

опублікував есе про "Ніс", за яке був битий. У його листах також інтерпретується творчість Гоголя, зокрема цікавими видаються міркування про другу частину поеми "Мертві душі": "... Не думаю, что Гоголь сжег вторую часть "Мертвых душ" единственно потому, что в ней не было правды... за второй том поэмы Гоголь признал небольшую повесть..." [7, с. 322]. Читач дізнається, що герой має на увазі "Старосвітські поміщики": "Чувствуя, что неведение спасительно, что оно одно нас и бережет, Афанасий Иванович Товстогуб и Пульхерия Ивановна Товстогубиха не заводят детей, плод греха, они так и так уйдут, будут изгнаны из Рая, уже никогда не смогут туда вернуться. Ведь что бы кто ни говорил и как бы ни хотел в это верить Гоголь, пути назад нет. Оттого сами "Мертвые души" были и останутся книгой о грехопадении, об Исходе из Рая и из Земли Обетованной. Они останутся книгой о пути в Египет, в дом рабства, где мы будем пребывать до конца своих дней" [7, с. 323]. Описуючи образ Петуха, дядько зазначає: "По общему мнению, лучшие страницы (из тех, что уцелели) официальной второй части "Мертвых душ" – обед у Петуха. Он в самом деле монументален и с архитектурной точки зрения выполнен безукоризненно" [7, с. 327] (пор. зі спостереженням Л. Арнольдї: "Описание этого обеда, по моему мнению, было лучшее место второго тома" [1, с. 484]).

Неочікуваними є також міркування дядька Артемія про зв'язок другого тому поеми з "Вибраними місцями з листування з друзями": "Выбранные места" были представлены публике вместо второй части "Мертвых душ" и видятся мне естественной достойной частью поэмы. Во всяком случае, более достойной, чем разрозненные главы, которые не были сожжены, случайно уцелели. В переписке талант Гоголя несколько не оскудел, наоборот, вошел в полную силу. Ничуть не ослабло его природное умение так ставить рядом слова, что всё – желает автор или нет – обращается в злую сатиру. Та детская искренность, с которой написано каждое письмо, делает "Выбранные места" томительно смешными и оттого безнадежными" [7, с. 94–95].

З вуст кореспондентів звучать також інші ідеї про другий том Гоголевої поеми, вже висловлені багатьма дослідниками, наприклад про твір як "роман виховання": "Вторая и третья части поэмы должны были стать историей обращения души, от рождения почти мертвенной, ее медленным, трудным восхождением к Богу" [7, с. 329]. Дядько Юрій так розмірковує про структуру Гоголевої поеми: "Первая часть поэмы – ад. Чичиков выкупает у бесов мертвые души.

Впрочем, пока он просто орудие на путях промысла Божия. Что и для чего творит – не ведает" [7, с. 81]. Стосовно ж другого тому прогнози у дядька песимістичніші, пов'язані передусім зі зміною духовних пошуків письменника: "Вторая часть "Мертвых душ": Гоголь в тупике. Причины разные. Возможно, понимание, что путь к спасению – узкая тропа, по широкому шоссе можно прийти только в ад. Что дорога, на которую он нас манит, ведет еще глубже в бездну. (Повторяю – не берусь судить.) Важно одно: рядом с собой он перестал чувствовать Бога" [7, с. 82]. Що ж до головного героя Чичикова, що опинився в монастирі, дядько Юрій вбачає в ньому то старця, до якого приїхав Достоевський, але поки ще не дістався Толстой, то монаха, котрий бореться з нечистою силою.

Дядько Петро схильний пов'язувати другу частину поеми Гоголя з великим здобутком російської літератури, а її спалення – із вироком нашої віри: "Не умея написать Небесного Иерусалима, Гоголь пятнадцать лет бился в глухую стену, а когда понял, что дороги в Рай не знает, умер от отчаяния" [7, с. 329]. На погляд дядька Ференца, вся радянська література народилася зі спаленого другого тому поеми "Мертві душі". Ці слова перегукуються з переконливими думками І. Вишневської про вплив ідейно-художнього змісту твору на новаторські пошуки російського роману: "Не тільки з "Шинелі" вийшла російська література, багато що визначилось для неї і в другому томі "Мертвих душ" [2, с. 217].

Коліна рідня переймається не лише другою частиною поеми, а й третьою. Так, герої хоч і вибудовують свої сюжети, однак керуються центральною ідеєю самого письменника – воскресіння мертвих душ. Дядько Святослав зізнається, що не уявляє Чичикова в ролі ченця: "Не тот характер, темперамент. Другой расклад, если он деятельно, не останавливаясь ни перед какими препятствиями, возводит Небесный Иерусалим" [7, с. 333]. Доцільною вбачає дядько і роль Хлобуєва, котрий допомагає Чичикову збирати гроші на будівлю храму. Дядько Ференц також погоджується з ідеєю про те, що Гоголь мав намір воскресити мертві душі у продовженні твору.

Найпесимістичніші відгуки про третю частину поеми звучать з вуст дядька Юрія: "Гоголь не только не довел дело до Рая, но сжег и Чистилище. Увы, в пламени апокалипсиса погибли и мы, наше нравственное совершенствование" [7, с. 329].

Коля відзначає, що "Вибрані місця" "начинают финал жизни Гоголя" [7, с. 92]. У творі, на думку дядька Петра, не Вихід із єгипетського рабства, а внутрішня свобода. "Путь к ней – самосовершенство-

вание народа и египтян, их неспешная тщательная работа над собой" [7, с. 92]. За героєм, Гоголь виключав Вихід і вважав, що в Содомі і Гоморрі все ще налічується більше 10 праведників, тому спалювати міста не час. Дядько Артемій акцентує на тому, що "Вибрані місця" являють собою недосконалий устрій світу, а Гоголь – своєрідний Спаситель, котрий поведе світ до Бога, бо "талант Гоголя нисколько не оскудел, наоборот, вошел в полную силу" [7, с. 95]. Хоча й дорікає письменникові за дитячу щирість, яка робить твір "томительно смешными и оттого безнадежными" [7, с. 95]. Думку щодо наївності стилю Гоголя підтримує також дядько Юрій.

У творі не залишилися поза увагою діаметрально протилежні погляди щодо "Вибраних місць" західників та слов'янофілів [7, с. 111]. Рецепційний вектор "Вибраних місць" у романі Шарова можна означити таким рядом:

- твір – це фінал життя Гоголя;
- не Вихід, а внутрішня свобода;
- устрій світу, який має врятувати Гоголь;
- "отчаянные попытки наставит нас на путь истинный" [7, с. 147];
- наївне письмо; корекція сучасниками ("В "Выбранных местах..." Гоголь писал одному из корреспондентов, что крестьянам следует объяснить, что у каждого своя работа, свое предназначение: кто-то помещик, кто-то пашет землю и платит подати, а кто-то за всех молится Богу. Ныне на эту проблему смотрят по-другому. Вернадский, Гастев убеждены, что надо не объяснять, а с рождения так воспитывать человека..." [7, с. 559].

Л. М. Лотман, аналізуючи спроби дописування "Русалки" О. Пушкіна, зазначав, що "вразливість позиції всіх авторів, котрі намагалися "вгадати", як Пушкін мислив розв'язку "Русалки", чи придумати кінець п'єси (як і помилковість спроб "продовжувачів" "Євгенія Онегіна", "Дубровського" та інших творів Пушкіна), посилюється тим, що вони ставлять перед собою завдання не проникнути в коло ідей поета, що відображені в цьому творі, а добудувати його сюжет" [5, с. 141]. Шарову, натомість, вдається осмислити гоголівський корпус ідей і навіть прописати "горизонт очікування" тексту читачем (дописування поеми як можливість удосконалення життя суспільства; відхід від православ'я; творення власної версії національної історії як паралелі Священній; вектор "політизації", що виявляється в мотивах викривання романовської імперії, захоплення Чичикова ідеями революціонерів, заповідання спадку на потреби

світової революції тощо). При цьому, звісно, спостерігається обростання ідеї претексту новими конотаціями, заповнення найгостріших лакун індивідуальними специфікованими смислами (наприклад, Чичиков-старовір, Чичиков-ченець, Чичиков-революціонер тощо).

"Відкритість твору" (У. Еко) Гоголя провокує сучасних авторів на його дописування, спроби привідкрити завісу таїни, адже, за словами героїв, "в незаконченных книгах есть страшная вещь – некоторое откровение". Інтрига ж досягає своєї акмеологічної точки у переконанні тітки Вероніки, що "без поэмы мы погибнем, окончательно попадем под власть сатаны" [7, с. 680], та її надії на те, що "буквы с тех страниц, которые Гоголь сжег незадолго перед смертью, не погибли в огне, а улетели на небо. Скоро как откровение они вернутся, откроются людям, которые иначе противостоят злу сил не имеют" [7, с. 680].

Література

1. Арнольди Л. Мое знакомство с Гоголем / Л. Арнольди // Гоголь в воспоминаниях современников / ред. текста, предисл. и коммент. С. И. Машинского. – М. : Гос. изд-во худ. лит., 1952. – С. 472–498.
2. Вишневская И. Бессмертие великой поэмы. Перечитывая второй том "Мертвых душ" Гоголя / И. Вишневская // Москва. – 1972. – № 2. – С. 211–217.
3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.
Т. 7. Мертвые души. Том второй. – 1951. – 434 с.
4. Детальніше про це див. у нашій розвідці: Сквіра Н. "Кроме доселе напечатанного, ничего не существует из моих произведений" (Про "Мертві душі. Закінчення поеми М. В. Гоголя "Пригоди Чичикова" А. Є. Ващенко-Захарченка та про другий том поеми, відтворений Ю. А. Авакяном) / Н. Сквіра // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 62. Організації та творчі об'єднання XIX–XX ст. і їх діячі в регіональному та всеукраїнському контексті. – С. 14–25.
5. Лотман Л. М. Об альтернативах и путях решения текстологической "загадки" "Русалки" Пушкина / Л. М. Лотман // Русская литература. – 2001. – № 1. – С. 129–151.
6. Сергиева Елена. Николай Васильевич меняет конфессию [Електронний ресурс] / Е. Сергиева. – Режим доступу: <http://libs.ru/publication/8766/>. – Назва з екрана.
7. Шаров В. Возвращение в Египет : роман в письмах / В. Шаров. – М. : АСТ, 2013. – 759 с.

УДК 83.015

К. П. Ісаєнко

Творчість Бруно Шульца як український вимір чужої ідентичності

Стаття присвячена аналізу творчості письменника, художника і мемуариста Бруно Шульца, єврейсько-польського походження, особливостям його оповідної манери та загалом інтертекстуальному дискурсу його творчості для української культури початку ХХ століття.

Ключові слова: рецепція, українська культура, інтертекст.

Статья посвящена анализу творчества Бруно Шульца как писателя, художника и мемуариста еврейско-польского происхождения, его роли и значению для украинской культуры начала ХХ века.

Ключевые слова: рецепция, украинская культура, интертекст.

The article deals with Bryno Shyltst as a kind in the context of popular literature. The principal aspects of biography in his novel have been revealed in this study.

Key words: reception, intertecest, Ukrainian culture.

Українська полоністика сьогодні є одним із магістральних напрямків досліджень у межах української компаративістики. Цікавою і неоднозначною у цьому контексті є творчість непересічного поляка єврейського походження, який все життя прожив в Україні, – Бруно Шульца.

Студіюванням творчості Б. Шульца займалися такі українські науковці, як В. Меньок, Д. Дроздовський, Ю. Андрухович, А. Павлишин, А. Бондар. З-поміж польських дослідників варто відзначити Я. Гондовича, Є. Яжембського. Серед вчених-поляків проблеми поетики та філософії мистецтва Бруно Шульца вивчали В. Гомбрович, З. Налковська, а пізніше Є. Фіцовський та ін. Окрім українських та польських дослідників, цікавий спадок автора і для американських вчених Ф. Рота та Дж. Апдайка. Чи не найважливішою і найбільшою працею про творчість і життя Б. Шульца є монографія польського дослідника Єжи Фіцовського "Регіони великої ересі" (1967), яку українською переклав А. Павлишин. Велика кількість перекладів його прози різними мовами: українською, англійською, німецькою, іспанською, китайською, португальською. Українські переклади

Б. Шульца – копітка праця і заслуга М. Яковина, І. Гнатюка, А. Шкраб'юка, Т. Возняка. Найновіші переклади виконано В. Меньок, А. Павлишиним, Ю. Андруховичем. Кілька країн сьогодні змагаються за право вважати Бруно Шульца "своїм" митцем, хоча кілька десятиліть тому його творчість була відома лише небагатьом шанувальникам його таланту, насамперед у Польщі.

Творчість Бруно Шульца цікава для біографів і дослідників, але вона мало вивчена з точки зору рецептивної естетики та імагології, тому і потребує аналізу у кількох контекстах, зокрема у контексті компаративного дискурсу і бінарних опозицій "своє – чуже". Хто він був? Український поляк? Польський єврей? Єврейський українець? Питання самоідентичності для митця є визначальним у сенсі світо-відчуття і, відповідно, поетики власних творів. Та і не могло бути інакше, адже він виріс у багатомовному середовищі: в родині звучала польська й німецька мови, а на вулиці ще й українська та ідиш. На той час Дрогобич мав багату палітру внутрішніх міжетнічних взаємин і глибинні перетини культур... Безперечно, поліфонічне культурне оточення з дитинства має потужний вплив на формування світогляду особистості. Тут одразу виникає аналогія і з ментально межевою постаттю М. Гоголя, котрий все життя потерпав від свого "двоєдушия" українсько-польського, а хотів мислити себе росіянином... Галицькі реалії, дрогобицькі вулиці, магазини, гімназія, театр були для письменника постійним джерелом мистецького натхнення, як Вітебськ для М. Шагала чи Дублін для Джеймса Джойса. Створений творчою уявою Бруно Шульца міфологічний образ Міста – символічний простір, якому притаманні універсальні риси знову ж таки витвореного автором художнього всесвіту, має конкретні впізнавані риси все того ж Дрогобича. Можливо, таким містом для Гоголя був Петербург, у якому він так і не став своїм.

Початок ХХ століття у розвитку українського літературного процесу є досить трагічним, часом просто катастрофічним на рівні тоталітарної комуністичної зачистки носіїв українського національного письма. Коли йдеться про західноукраїнські терени цього періоду, маємо дві проблеми взаємодій двох окупацій – радянської і німецької. Зокрема у Дрогобичі, де жив і творив Бруно Шульц, політичне тло розвитку культури і літератури часто було питанням межевого вибору життя і смерті.

Бруно Шульц сьогодні вважається одним з тих митців, які не лише відобразили дух сучасної їм доби, але й своєю творчістю сприяли формуванню нової гуманітарної стратегії. Ідея міфологізму,

відроджена в кінці XIX століття, у XX ст. стала однією з провідних категорій культури. Проза Бруно Шульца звернена не стільки до особистої біографії чи історії, скільки до інтерпретації вічних думок, що закладені в основу біблейського міфу.

Бруно Шульц – письменник та художник: таке майже класичне поєднання талантів, як і у Т. Шевченка... Хто він більше – живописець словом чи пензлем? Його талант пробуджений особливим межовим сприйняттям середовища, що його оточувало. Раннє дитинство стало для нього джерелом натхнення: "Мистецтво, яке мені найближче, – це вміння повертатися в минуле, у дитинство. Коли б була можливість спрямувати час у зворотний бік, якоюсь прихованою стежкою потрапити в дитинство, знову пережити його повноту і всеоб'ємність – це стало б надбанням "геніальної, месіанської доби", яку обіцяють і якою клянуться всі міфології світу," напише пізніше Б. Шульц [1].

У контексті міжсеміотичного аналізу особливої уваги заслуговує Бруно Шульц як художник. На початку 1920-х років він працює над циклом малюнків "Книга ідолопоклонництва", долучається до колективних експозицій у Варшаві та Львові. Багато дослідників його праць вбачають близькість графіки і офортів Шульца до "Капрічос" Франческо Гойї. Спотворена зовнішність персонажів, темні мотиви, вивільнена підсвідомість, розмиті рамки між уявою та реальністю – характерні ознаки, притаманні художній творчості Шульца, присутні і у роботах художників експресіоністичного напрямку – Е. Шіле, А. Кубіна. Цикл його малюнків "Книга ідолопоклонництва" викликав свого часу резонансну реакцію, яка була більше негативною – роботи названі ледь чи не порнографією. На рівні техніки митець був новатором: частина малюнків виконана олівцем, а частина важкою і рідкоживаною технікою "продряпування" на засвіченому фотопапері.

Автобіографізм у творчості Бруно Шульца має яскраво виражену модерністську реалізацію: у 1920-х роках у Закопаному він познайомився із письменниками В. Риффом та Деборою Фоґель. Потому мав листування з ними, що і стало основою для першої книги Бруно Шульца "Цинамонові крамниці", важливу роль у виданні якої відіграла відома польська письменниця Зофія Налковська. Дебют Шульца став великою подією для Польщі і для самого письменника. Він познайомився із такими представниками молодого літературного покоління, як В. Гомбрович, Ю. Тувім, Т. Бреза. Його твори активно друкують у столичних журналах. Сам же Бруно Шульц на той час чітко визначається із природою поезії своїх

"Цинамонових крамниць": "Я вважаю "Крамниці" автобіографічною повістю. Не лише тому, що вона написана від першої особи і що в ній можна знайти події та переживання дитинства автора. "Крамниці" – автобіографія, а швидше – духовний родовід, оскільки в ній відтворено духовне походження аж до тих глибин, де воно переходить у міфологію, тоне в міфологічному сні. Мені завжди здавалось, що витoki індивідуального духу, якщо досить глибоко дослідити їх, губляться в яких-небудь міфічних нетрях. Це останнє дно, далі якого проникнути не можна" [1]. А невдовзі по тому у своєму есе "Міфізація реальності", яке критики пізніше назвуть програмним, Бруно Шульц розвине ідеї поетики міфологізування, які намагатиметься втілити у творчості. Тут маємо прямий зв'язок із ідеями М. Гайдеґґера про причинно-наслідковість художньої мови, багаторівневість її презентації у словах і живописних пластичних образах. Художнє слово Б. Шульца – носій першоміфу, а відтак – і мету поезії він бачить у розкритті прихованих кодованих символів буття, схованих у слові, у поверненні до архетипних основ.

Важливу роль у формуванні письменника Б. Шульца відіграли філософські ідеї К. Юнга та Ф. Кафки. Це окремий вплив через текст, через роботу з чужим художнім матеріалом. Після автобіографічно-епістолярних за своєю природою "Цинамонових крамниць" Бруно Шульц переживав досить активний період творчості: працював над книжкою "Санаторій під клепсидрою", перекладав "Процес" Франца Кафки. Тому є прямі підстави говорити про вплив кафкіанських ідей на світогляд Б. Шульца, адже занурення у чужу творчість на рівні перекладу – це своєрідна форма міжлітературних взаємин, складний вид художньої взаємодії, коли найтонші обертони смислів треба передати в межах іншої мовної системи. Для Бруно Шульца ця робота мала велике значення. Спадок Б. Шульца оцінюють дуже високо, і критики прирівнюють творчість польського письменника-модерніста до творчості чеського модерніста Ф. Кафки. Хоча порівняно з Кафкою Шульц не такий відомий та менше досліджений.

Виходом 1937 року "Санаторію під клепсидрою" починається важкий період невдач для письменника. Додаються тут ще і трагічні історичні події: 1939 року спалахнула Друга світова війна. Бруно Шульц переживає в Дрогобичі прихід і відхід нацистських та радянських військ. Він був змушений малювати портрет Сталіна і полотно "Звільнення народу Західної України". За використання у картині блакитних і жовтих кольорів був заарештований. За часу німецької окупації Бруно Шульц перебуває в єврейському гетто, намагався

втекти, спроба була невдалою і письменник трагічно гине від кулі німецького офіцера.

Окремої уваги заслуговує "Книга листів" – самостійне велике полотно для досліджень життя і творчості автора, а Б. Шульц залишив велику епістолярну спадщину. Це листування багато років збирав видатний польський поет, есеїст і культуролог Єжи Фіцовський. Упорядник також уклав до видання докладні коментарі, які стосуються обставин появи текстів, згаданих у них подій і осіб. Книга є своєрідним пам'ятником знищеному нацистами й сталіністами особливого культурного прошарку галицьких євреїв, котрі спершу пережили режим Шоа, а потім радянщину, зазнали геноциду своєї культурної спадщини у всіх напрямках (релігія, мова, освіта). Упорядник листів зазначав: "Ті листи, які мені вдалося знайти упродовж шістдесяти років, становлять не просто епістолярну колекцію, але передусім своєрідну автобіографію письменника, вони дають значний матеріал до його біографії, численні сліди якої затер час, а свідки переважно загинули. Властиво, увесь відомий нам сьогодні життєпис Бруно Шульца був реконструйований завдяки його листам, із уламків спогадів тих, хто його пережив, і нечисленних документів. Навіть такі елементарні дані, як дата народження письменника, подавалися у різних версіях, або супроводжувалися знаком запитання" – Єжи Фіцовський, зі Вступу до Книги листів [1].

Дуже часто листи письменника – основа майбутніх оповідань, і є високими зразками прози магічного реалізму. "Книга листів" – збірка усіх вцілілих листів до друзів, колег, партнерів. Вона також містить віднайдені листи до Бруно Шульца, які дозволяють краще зрозуміти перипетії індивідуальної біографії митця, його творчі пошуки та осягнення: "Колись я знаходив вихід для своєї енергії в написанні листів, то була тоді єдина моя творчість". Саме у листах яскраво презентується особистість письменника, його самотність, його пошуки: "Мені потрібен товариш. Мені потрібна близькість спорідненої людини. Я прагну якоїсь запоруки внутрішнього світу, існування якого постулюю. Безугавно тільки тримати його на власній вірі, нести його всупереч усьому силою своєї перекірливості – то праця й мука Атласа. (...) Мені потрібен спільник для новаторських починань. Те, що для однієї людини є ризиком, неможливістю, поставленою догори ногами примхою, – відбите у чотирьох очах стає дійсністю" (з листа до Анджея Плешневича, 4 березня 1936) [1].

Сьогодні творчість Бруно Шульца є не лише об'єктом наукової, але й власне художньої рецепції, численних адаптацій та алюзій, а

він сам, його образ вже є персонажем світової літератури. Це саме той варіант інтертекстуального дискурсу образу митця, котрий став предметом досліджень та багатопланових інтерпретацій. Зокрема, Б. Шульц став літературним персонажем у романі "Дивись гасло: любов" ізраїльського письменника Д. Гросмана, у романі "Месія зі Стокгольма" американської письменниці Синтії Озік і в багатьох інших [4].

Книги Бруно Шульца "Цинамонові крамниці" та "Санаторій під клеписидрою" перекладені на всі європейські мови, а також на японську, корейську. Франція посмертно нагородила письменника найпрестижнішою літературною премією, а Канський фестиваль відзначив фільм за повістю "Санаторій під клеписидрою". Документи, пов'язані з його біографією, репрезентовані в Центрі єврейської історії в Манхеттені, а за його спадщину змагаються сьогодні кілька країн. На теренах українського літературознавчого дискурсу інтерпретація творчості Бруно Шульца потребує прочитань і тлумачень на міжсеміотичному рівні.

Література

1. Шульц Бруно "Книга листів" / Бруно Шульц ; уклад і підготував до друку Єжи Фіцовський. – Київ : Дух і Літера, 2012.

2. Андрухович Ю. Останній з Атлантиди: післямова перекладача / Ю. Андрухович // Шульц Бруно. Цинамонові крамниці та всі інші оповідання / Бруно Шульц ; в перекладі Юрія Андруховича. – К. : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2012. – С. 377–382. – (Доросла серія).

3. Меньок В. Творчий акт як конфронтація креації та інтерпретації: прочитуючи Бруно Шульца / В. Меньок // Актуальні проблеми філології та американські студії : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. – Національний авіаційний університет. – 21–23 квітня 2010 р. – Київ, 2010. – С. 82–86.

4. Меньок В. Унікальний та універсальний випадок Бруно Шульца у контексті багатокультурного Дрогобича / В. Меньок // Київські полоністичні студії.– 2013. – Т. XXII. – С. 167–178.

УДК 82.091(470+436+430)

Л. М. Остапенко

**Загублена шинель сільського лікаря, або Знову про
Попелюшку: до вивчення творчих зв'язків М. Гоголя і Ф. Кафки
Частина III. Вибранці¹**

Стаття присвячена зіставленню мотиву втрати вбрання в повісті М. Гоголя "Шинель" та в оповіданні Ф. Кафки "Сільський лікар" як травестії казки про Попелюшку.

Ключові слова: М. Гоголь, Ф. Кафка, "Шинель", "Сільський лікар", мотив утрати вбрання, травестія, Попелюшка.

Стаття посвящена сопоставленню мотива потери платья в повести Н. Гоголя "Шинель" и в рассказе Ф. Кафки "Сельский врач" как травестию сказки о Золушке.

Ключевые слова: Н. Гоголь, Ф. Кафка, "Шинель", "Сельский врач", мотив потери платья, травестия, "Золушка".

This article deals with the compare of lost dress's motive in the story "The Greatcoat" by M. Gogol and in the short story "The Village Doctor" by F. Kafka as a travesty on the fairy tale "Cinderella".

Key words: M. Gogol, F. Kafka, "The Greatcoat", "The Village Doctor", lost dress's motive, a travesty, "Cinderella".

*Тому то й зітхаємо, бажаючи приодягтися
будівлею нашої, що з неба,
коли б тільки й одягнені
ми не знайшлися нагі! (2 Кор. 5:2–3).*

Таємна втеча Попелюшки з балу за сюжетом казки передбачає повернення її у весільному вбранні як нареченої королевича. Для Акакія Акакійовича і Сільського лікаря втрата вбрання є незворотною. Обох героїв з їхніми домітками (наперед визначеним місцем у світі) пов'язують *жінки-служниці* (травестовані Попелюшки), які мають

¹Початок статті див.: Остапенко Л. М. Загублена шинель сільського лікаря, або Знову про Попелюшку: до вивчення творчих зв'язків М. Гоголя і Ф. Кафки. Частина I / Л. М. Остапенко // Література і культура Полісся. – Ніжин : Вид-во НДУ, 2015. – Вип. 80. – С. 163–169; Остапенко Л. М. Загублена шинель сільського лікаря, або Знову про Попелюшку: до вивчення творчих зв'язків М. Гоголя і Ф. Кафки. Частина II / Л. М. Остапенко // Література і культура Полісся. – Ніжин : Вид-во НДУ, 2016. – Вип. 82. – С. 48–54.

уявний статус наречених. Літню господиню Акакия Акакийовича поза очі одружують з ним чиновники департаменту [5, с. 111]. Саме вона зустрічає Башмачкина "після балу" "с башмаком на одной только ноге"¹, "придерживая на груди своей, из скромности, рукою рубашку" [5, с. 126], як Попелюшка, що губить черевик на сходах палацу, вступивши у смолу, а вдома перевдягається у звичну полотняну сорочку [9]. Служниця Сільського лікаря вперше з'являється у творі з ліхтарем у руках, нагадуючи Попелюшку, котру після балу батьки знаходять на купі попелу поряд з "тьмяною олійною лампою" [9]. Сільський лікар мріє про свою молоду служницю відтоді, як її помічає конюх. Завдяки "ефекту Попелюшки", що його справляє "тавро" конюха на щоці дівчини, безіменна служниця стає Розою [5, с. 594].

В обох творах знаходить травестований відбиток мотив "повернення нареченої". За версією братів Грімм, після втечі з балу Попелюшка ховається в дерев'яному голубнику, котрий розрубє сокирою її батько, аби знайти втікачку. У повісті Гоголя "страшный стук в дверь" [5, с. 126], спричинений викраденням "подруги жизни" Акакия Акакийовича, піднімає з ліжка його господиню. В оповіданні Кафки після втечі служниці з льоху "дверь дома² трещит и рассыпается под ударами конюха³" [5, с. 593], а рубана рана від "двох ударів сокирою під гострим кутом" опиняється на тілі хворого сільського хлопчика як батьківський спадок [5, с. 596]. Очікуване за сюжетом казки весілля згодом набуває поминальних конотацій: господиня Акакия Акакийовича виконує роль його дружини в поховальному обряді – замовляє йому труну [5, с. 131], а служниця Сільського лікаря, тікаючи від конюха, ховається в будинку господаря, замикає двері і гасить всюди світло – перетворює його на труну [5, с. 592].

У фіналі казки про Попелюшку панує світовий лад: героїня вбирається у весільну сукню, котру не заслуговують бачити "шкідниці"-сестри, осліплені голубами [9]. Твори Гоголя й Кафки завершуються митарствами героїв, чії оголені душі застигають у царстві вічного холоду, а їхні місця у людському світі посідають наступники: в департаменті з'являється новий чиновник [5, с. 132], в обійсті лікаря його заступає конюх [6, с. 597]. Посмертна доля обох героїв визначається функцією їхніх "шкідників". Беручи на облік "всякого рода меха и кожи, какие только придумали люди для прикрытия собствен-

¹На цю деталь звертає увагу і Б. Вранєш [8, с. 275].

²Йдеться про обійстя Сільського лікаря.

³У казці братів Грімм батько Попелюшки сам заправляв кінями [9].

ной" [5, с. 132], Акакий Акакийович перевтілюється "шкідником": уподібнюється кравцю Петровичу, з його неймовірною слабкістю до тююну, тому "чає" на будочників [5, с. 133], і нагадує крадіїв власної шинелі велетенськими вусами, зростом і "кулаком, якого и у живых не найдешь" [5, с. 134]. Сільський лікар, що отримує коней в обмін на служницю, успадковує від конюха його пристрась: замість зцілення "пагубного цветка на бедре" у хлопчика він одержимий порятунком Розі¹. Лікар мусить сам давати раду коням – стати конюхом, натомість "свирепый конюх" господарює у нього вдома [6, с. 597].

Б. Вранєш пояснює інтертекстуальну присутність "Попелюшки" в "Шинелі" прагненням Гоголя вказати на "общественную и метафизическую несоразмерность между жизнью и сказкой" [8, с. 279]. Типологічна подібність мотиву втрати вбрання в повісті Гоголя і в оповіданні Кафки дозволяє конкретизувати значення травестії "Попелюшки". Функціонування цього мотиву в обох творах пов'язане з підміною сутності героя його призначенням. Будь-яка увага, виклик чи допомога світу обертається для героя великою халепою. Суспільна функція, що матеріально емблематизована вбранням, є засобом уведення героя в оману щодо його призначення. Кожен з героїв є заручником свого статусу як "святого обов'язку" перед світом. Акакий Акакийович убачає відповідність рангу у *вірності* "всякой букве" [5, с. 113], тому служить *втіленню* "вечной идеи будущей шинели" [5, с. 120]. Сільський лікар обтяжений *вірою* селян, що чекають від нього *зцілення*, тоді як священник нищить за непотрібністю власне вбрання². Запити світу виявляються оманливими, служба – марною, *герой* стає жертвою обов'язку і "чужої віри".

Будь-які спроби героя виправдати своє існування відводять його від справжнього покликання і стають "чужою службою". Цим пояснюються ознаки "сакральної пародії", притаманні обома творам. "Шинель" вже традиційно розглядають як травестію житійного канону [6, с. 109, 120]. У "Сільському лікарі", як доводить З. Копельман [17], зазнає травестії старозавітна історія воскресіння пророком Єлисеєм померлого отрока за допомогою плаща Ілії (4 Цар. 4:32–35).

Усупереч біблійній історії шуба Сільського лікаря, співвідносна з мілоттю пророка Ілії, не допомагає господарю. Невдале зцілення

¹На зв'язок імені служниці з раною на тілі хлопчика звертає увагу І. Корман [16].

²"Старую веру они утратили, священник заперся у себя в четырех стенах и врет в ключья церковные облачения; нынче ждут чудес от врача..." [6, с. 595].

хлопчика обертається *ганьбою і смертю* для лікаря [6, с. 597], тоді як у Старому Завіті смертю покарані діти, що ганьбили пророка¹. Втеча Сільського лікаря є травестією вознесіння пророка Ілії на вогняній колісниці: коляска застрягає між землею і небом, і ніхто, подібно до Єлисея², не підхоплює його вбрання³.

Історія пророка Єлисея у травестованому вигляді оприявнюється і в Гоголя. Акакий Акакийович насправді наділений "небольшой лысиной на лбу" [5, с. 109]⁴. З нього безкарно кепкують молоді чиновники⁵ [5, с. 111]. Його "священним атрибутом" (мілоттю) стає шинель. Саме вона *забирає життя* Акакия Акакийовича і *знеславлює* його ім'я: після смерті він видається травестованим Єлисеєм, що хапає шинелі з чужих плечей і колясок і в такий спосіб вершить суд над людьми, оголюючи їхнє ество.

Акакий Акакийович і Сільський лікар є травестованими Попелюшками як вибранці, що виправдовують вибрання вбранням. Вони служать не Творцю, а світу, що завдає їм шкоди. Сцени знущань над Попелюшкою знаходять відбиток і в "Шинелі", і в оповіданні Кафки. Чиновники департаменту сиплють папірці на голову Башмачкину [5, с. 111] подібно до того, як зведені сестри Попелюшки висипають крупу в попіл [9]⁶. Селяни за допомогою нічного дзвоника, яким зазвичай викликають служницю, збиткуються з лікаря [6, с. 594], а хворий хлопчик має намір видряпати йому очі [6, с. 596], на зразок того, як горлиці Попелюшки осліпили її сестер [9].

Службова ініціація героїв, що відповідає бальному "посвяченню" Попелюшки в королівну, в обох творах увиразнюється як сакральна травестія Таїнства Євхаристії. Одержимий новим вбранням,

¹"И пошел он оттуда в Вефиль. Когда он шел дорогою, малые дети вышли из города и насмеялись над ним и говорили ему: иди, плешиный! иди, плешиный! Он оглянулся и увидел их и проклял их именем Господним. И вышли две медведицы из леса и растерзали из них сорок два ребенка" (4 Цар. 2:23–4).

²Пророк Єлисей підхопив мілоть пророка Ілії під час його вознесіння (4 Цар. 2:11–13).

³"Шуба моя свисает с коляски, но мне ее не достать, и никто из этой проворной сволочи, моих пациентов, пальцев не шевельнет, чтобы ее поднять" [6, с. 597].

⁴У старозавітному значенні лисина символізує прокляття [18].

⁵Точний переклад з давньоєврейської виразу "малые дети" в цитованому фрагменті – "молоді люди" [18].

⁶Б. Вранеш порівнює терплячість Башмачкина з лагідністю Попелюшки [8, с. 274].

Акакий Акакийович вдається до посту [5, с. 120]. Поява шинелі з хустки Петровича [5, с. 121], нагадує першу священнодію Літургії Жертви – розкриття на престольного ілітону¹. Розгортання ілітону вказує на підготовку трапези Таємної Вечері, якою стає звана вечеря у помічника столоначальника. Обійстя господаря, що вражає Акакия Акакийовича "свечами" (світлом) і "трубками" (кадінням) [5, с. 124], уподібнюється Храму. Лакей "с подносом, уставленным опорожненными стаканами, сливочником и корзиною сухарей" [5, с. 124], несе начиння до потіру (ківш для "теплоти" і посудину з частинками проскур). Акакий Акакийович входить до вітальні з острахом² [5, с. 124]. За столом чиновники священнодіють, роздаючи замість Святих Таїн карти для вісту [5, с. 124]. Присутні на вечері приймають Святе Причастя у вигляді *холодної* вечері і шампанського [5, с. 124]. Під час трапези Акакий Акакийович отримує Поживу не вічного життя, а *вічного холоду*, і сам стає його *жертвою*.

Візит лікаря до хворого приховує ритуальну атрибутику "чорної меси". Довкола хлопчика збирається вся сільська громада. Члени родини говорять незрозумілою лікарю мовою. Оголений семирічний хлопчик, чия рана у правому боці поблизу стегна нагадує рану Христа [6, с. 595], виявляється жертвою власних батьків [6, с. 596]. Скривавлений рушник у руках сестри хворого [6, с. 594] співвідносний з ілітоном, ліжко хворого – з вітарем, чарка рому, якою господар частує лікаря [6, с. 593], – з потіром, напій – з жертвною кров'ю. Ритуал передбачає ініціацію гостя, чия відмова від споживання крові призводить до насильницького "прийняття тіла". Покладання роздягненого лікаря на ліжко поряд із хворим символізує *принесення в жертву його самого*³ [6, с. 596].

Підміна сутності людини визначається її причетністю до світу. Кожен залишає по собі у світі згубний слід – своє "вбрання". Загублений черевик Попелюшки, що зрештою зробив її королівною, фатально позначився на долі її сестер: аби взути черевик, одна з них даремно відрубала собі великого пальця на нозі⁴, а інша – частину

¹Ілітон (гр. *обгортка*) – мала хустка, що лежить під Євангелієм і символізує пелену Немовля Ісуса і плащаницю, якою було обгорнуте Його тіло у гробі.

²Після винесення Євхаристії до святих дверей іконостасу священник закликає приступити до неї зі страхом Божим і вірою.

³І. Корман розглядає селянську родину як покійників, що за допомогою лікаря хочуть повернути до світу мертвих і свого сина [16].

⁴Б. Вранеш пояснює цим тілесним ушкодженням викривлення великого пальця на нозі Петровича [8, с. 274].

п'яти [9]. Кравець Петрович вперше постає в "Шинелі" босоніж, підібгавши під себе спотворені ноги [5, с. 115], імовірно, тому, що сестрам Попелюшки черевик так і не підійшов, а Башмачкину від черевика дісталоя лише прізвище. Відбиток зубів кравця на шинелі Акакия Акакийовича [5, с. 121] позначається на щоці служниці Сільського лікаря як конюхове тавро [6, с. 592], а на стегні хлопчика – як "батьківське спорядження" [6, с. 596]. Хробаки у рані хворого, що уподібнюються лікаревому пальцю [6, с. 595], – це ще один кривавий слід від черевика Попелюшки, згадка про палець, відрубаний сестрою за порадою матері, що вказує на причетність лікаря і батьків хлопчика до його смерті.

Зіставлення мотиву втрати вбрання у повісті М. Гоголя "Шинель" і оповіданні Ф. Кафки "Сільський лікар" як травестії казки про Попелюшку братів Грімм доводить типологічну спорідненість їх мотивної структури та наявність між ними інтертекстуальних зв'язків. Функціонування мотиву в обох творах визначає *вбрання як атрибуцію зовнішнього (суспільного і статевого) та внутрішнього (духовного) самовизначення героя* й увиразнює перферентність цих текстів у авторському спадку.

Обидва письменники пережили спокусу винятковості, обоє загубили "ідею служби" через суперечність "поприща" покликанню. Гоголь втратив ілюзію щодо високого призначення державної служби, ставши дрібним чиновником¹. Кафка ніколи не мав цих ілюзій, обравши службу з батьківської волі. Обоє уникали сімейних обов'язків як матеріальних пут: Гоголь порівнював жінку з "вовняною матерією"², Кафка – з пасткою на чоловіка, що цілковито обмежує його минуцим. Обоє почувалися таврованими своїм духовним вибранством: Гоголь – як "найближчий до Христа", Кафка – як "найперший грішник". Обоє усвідомлювали своє безсилля перед світом "служників"- "мертвих душ": Гоголь висловлював обурення проти влади "кравців", що їй не здатні протидіяти Божі вибранці³,

¹І. Виноградов вважає, що саме певна дистанція між високим сенсом державної присяги і тією дріб'язковою формальною діяльністю, якою був змушений займатися Гоголь, стала підставою для зображення удаваної "релігійної" самопожертви Акакия Акакийовича [19, с. 47].

²Докладно матримоніальну проблематику творчості Гоголя аналізує В. І. Мільдон [20].

³І. Смірнов у "Світлому Воскресінні" вбачає гоголівську авторемінісценцію, що веде до "Шинелі": "Что значит, что уже правят миром швеи, портные и

Кафка вважав за краще померти, аніж стати конюхом¹. Для обох письменників творчість була тим самим *утіленням* "високої ідеї", що і вбрання – для їхніх героїв. Усвідомленням згубності й цієї служби пояснюється намір обох письменників знищити свої твори, проте кожен з них шукав собі виправдання у своєму словесному вбранні.

Література

1. Набоков В. В. Франц Кафка / В. В. Набоков // Набоков В. В. Лекции по зарубежной литературе. – М., 2000.
2. Архипов Ю. И. Гротеск Гоголя и фантастическое начало в немецкоязычных литературах / Ю. И. Архипов, Ю. Н. Борев // Гоголь и мировая литература. – М., 1988. – С. 154–155; и др.
3. Кругликов В. Записи бреда и кошмара (Н. Гоголь и Ф. Кафка) / В. Кругликов. – М., 1999.
4. Иваницкий А. О природе государственного пространства у Н. В. Гоголя и Ф. Кафки / А. Иваницкий // VIII Междунар. конф. Проблемы поэтики II (Творческое наследие Гоголя). – Брно, 2009; и др.
5. Гоголь Н. В. Шинель / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Собр. соч. : в 9 т. – М. : Русская книга, 1994. – 560 с. .
Т. 3. Повести ; Т. 4. Комедии / сост. и коммент. В. А. Воропаева, И. А. Виноградова., 1994. – 560 с. – С. 109–136.
6. Кафка Ф. Сельский врач / Ф. Кафка // Кафка Ф. Избранное ; пер. Р. Гальпериной. – СПб. : Кристалл, 1999. – С. 591–597. – (Сер. "Библиотека мировой литературы").
7. Кривonos В. Ш. Сюжет испытания в "Петербургских повестях" Гоголя / В. Ш. Кривonos // Новый филологический вестник. – 2006. – № 3.
8. Вранеш Б. Золушка в гоголевской шинели / Б. Вранеш ; пер. Марины Петкович // Гоголь и традиционная славянская культура. Двенадцатые Гоголевские чтения : сб. статей по материалам Междунар. науч. конф. – Новосибирск : Новосиб. изд. дом, 2012. – 320 с. – С. 273–280.
9. Гримм Я. Золушка [Электронный ресурс] // Гримм Я., Гримм В. Сказки / Я. Гримм, В. Гримм. – М., 1978. – С. 75–79. – Режим доступа: <http://hobbitaliya.ru/grimm/grimm21.php>. – Назва з екрана.
10. Пропп В. Морфология сказки / В. Пропп. – Л. : Академия, 1928. – 152 с.
11. Гольденберг А. Х. Архетип гостя в поэтике Гоголя [Электронный ресурс] / А. Х. Гольденберг // Н. В. Гоголь и его творческое наследие.

ремесленники всякого рода, а Божии помазанники остались в стороне?" [14, с. 283].

¹В останньому романі Кафки "Замок" міститься авторемінісценція, що повертає до "Сільського лікаря": землемір К., отримавши дозвіл Замку працювати конюхом, засинає (за задумом автора, як свідчить М. Брод, – помирає).

X Гоголевские чтения : сб. статей по материалам Междунар. науч. конф. – Новосибирск : Новосиб. изд. дом, 2010. – Режим доступа:

<http://domgogolya.ru/science/researches/1428/>. – Назва з екрана.

12. Вайскопф М. Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст / М. Вайскопф. – 2-е изд., испр. и расшир. – М., 2002.

13. Бочаров С. Г. Сюжеты русской литературы / С. Г. Бочаров. – М., 1999.

14. Смирнов И. П. У Петровича / И. П. Смирнов // Феномен Гоголя : материалы Юбилейной международной научной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения Н. В. Гоголя / под ред. М. Н. Виротайнен и А. А. Карпова. – СПб. : Петрополис, 2011. – 850 с. – С. 282–298.

15. Кривonos В. Трудные места "Шинели" Гоголя / В. Кривonos // Нови Гоголезнавчі студії. – Вип. 2 (13) – Сімферополь-Київ, 2005. – С. 99–123.

16. Корман И. Именем Розы / И. Корман // Семь искусств. – 2015. – № 7 (64)ю – Режим доступа:

<http://7iskusstv.com/2015/Nomer7/Korman1.php>. – Назва з екрана.

17. Копельман З. Еврейский Кафка: рассказ "Сельский врач" [Электронный ресурс] / З. Копельман // Лехаим. – 2009. – январь. – 5769. – тевет. – 1 (201). – Режим доступа:

<http://www.lechaim.ru/ARHIV/201/kopelman.htm>. – Назва з екрана.

18. Джексон У. Елисей и Дети из Вефиля [Электронный ресурс] / У. Джексон. – Режим доступа:

<http://khristos.org/article/519>. – Назва з екрана.

19. Виноградов И. Повесть Н. В. Гоголя "Шинель": к истории замысла и его интерпретации / И. Виноградов // Гоголезнавчі студії. – Вип. 9. – Ніжин, 2002. – С. 35–53.

20. Мильдон В. И. "Женитьба ревизора" (Семейное в поэтике Гоголя) [Электронный ресурс] / В. И. Мильдон // Н. В. Гоголь и его литературное окружение. VIII Гоголевские чтения : сб. статей по материалам Междунар. науч. конф. – Новосибирск, 2009. – С. 289–293. – Режим доступа:

<http://domgogolya.ru/science/researches/1027/>. – Назва з екрана.

Наші автори

Андрущенко Аліна Сергіївна, магістрантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Бережняк Валентина Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Бойко Вікторія Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Бойко Надія Іванівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Вакуленко Галина Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Гаджилова Ганна Олександрівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Грушко Світлана Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу і теоретичної та прикладної лінгвістики Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Давиденко Лариса Борисівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Даниленко Оксана Сергіївна, асистент кафедри німецької та французької філології Маріупольського державного університету.

Дем'янчук Юлія Ігорівна, кандидат економічних наук, викладач кафедри технічного перекладу Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Дорош Ірина Віталіївна, магістрантка філологічного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Забарний Олександр Вадимович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови і літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Задорожний Василь Богданович, кандидат філологічних наук, старший науковий працівник відділу загальнославистичної проблематики та східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Зеленько Анатолій Степанович, доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови і перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Зіневич Людмила Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та українознавства Чернігівського національного технологічного університету.

Зінченко Станіслав Віталійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Ісаєнко Катерина Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кайдаш Алла Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Капленко Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кисла Ольга Миколаївна, викладач вищої категорії ВП НУБіП України "НАТК".

Когут Оксана Володимирівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технологічного університету нафти і газу.

Кравець Лариса Вікторівна, доктор філологічних наук, професор кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Красавіна Валентина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та українознавства ЧНТУ.

Лаврінець Олена Яківна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Марчило Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови НПУ імені М. П. Драгоманова.

Матвєєва Ольга Олексіївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Моціяка Олена Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Одинецька Людмила Віталіївна, аспірантка кафедри стилістики української мови факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка НПУ імені М. П. Драгоманова.

Остапенко Людмила Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Пасік Надія Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Пугач Валентина Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Пуштарик Альона Петрівна, магістрантка філологічного факультету Чернігівського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Сквіра Наталія Михайлівна, кандидат філологічних наук, ст. науковий співробітник НАН України імені Т. Шевченка.

Толочко Світлана Вікторівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України "НАТІ".

Харчук Олена Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики НПУ імені М. П. Драгоманова.

Хомич Тетяна Леонідівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Хомич Вікторія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України "НАТІ".

Шрамко Руслана Григорівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Штогрин Мар'яна Володимирівна, викладач кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технологічного університету нафти і газу.

Юрчук Олена Олександрівна, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українського літературознавства та компаративістики Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Ярошевич Ірина Арнольдівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Зміст

Мовознавство

Забарний О. В. Студентські роки становлення Арнольда Грищенка як філолога і громадянина	4
Бойко Н. І. Стилiстична диференціяція лексичного складу української мови в лінгвістичній спадщині М. А. Жовтobрюха та А. П. Грищенка	11
Хомич В. І., Кисла О. М., Толочко С. В. Висвітлення проблеми диференціяції прийменниково-відмінкових форм у працях академіка Арнольда Панасовича Грищенка	23
Пугач В. М. Історія кафедри української мови НДПІ 40–50-х рр. ХХ ст.	30
Марчило Л. М. Часові форми дієслова в літописі Самійла Величка	37
Задорожний В. Б. Акцентуація як засіб відтворення втраченої семантики у слові	48
Хомич Т. Л., Пуштарик А. П. Озерянська діалектна мікросистема: фонетичний, лексичний, граматичний аспекти. ...	59
Бойко В. М., Давиденко Л. Б. Граматична транспозиція в системі частин мови (партикуляція).	66
Зінченко С. В. Семантико-граматичні категорії якісних прикметників	72
Ярошевич І. А. Нові підходи до вивчення прикметника та його категорій	78
Бережняк В. М. Семантичні типи прислівників у діалектному мовленні Лівобережжя	85
Кравець Л. В. Метафора в українській політичній мові початку ХХ ст.	93
Одинецька Л. В. Політична метафора в мові українського публіцистичного дискурсу початку ХХІ ст.	101
Думанська Л. Б. Полісемія в українській архітектурній термінології	109
Зеленько А. С. Прагматичний аспект дослідження значення на етапі когнітивної парадигми	117
Красавіна В. В., Зіневич Л. В. Функціонування фразеологізмів у сучасному суспільно-політичному дискурсі (на матеріалі електронних засобів масової інформації)	129

Пасік Н. М. Фразеологічна репрезентація стильової домінанти химерності в художньому мовленні Євгена Гуцала	139
Вакуленко Г. М. Цілісні словосполучення у функції власне обставин місця в українській мові	150
Лаврінець О. Я. Пасивні конструкції в сучасному адміністративно-канцелярському підстилі: парадигма, синонімія, нормативність	157
Шрамко Р. Г. Ізофункційна структура суб'єктної й предикатної позицій у реченнях із предикатами стану суб'єкта	167
Даниленко О. С. Синтаксична організація і актуальне розчленування російських і німецьких прислів'їв	177
Харчук О. В. Редагування художньої літератури: погляд автора і редактора.....	183
Кайдаш А. М. Фемінікон мовомислення Люко Дашвар	194
Кайдаш А. М., Андрущенко А. С. Семантичний аспект загальних жіночих назв у прозі Люко Дашвар	199
Грушко С. П. Науково-технічний переклад у професійному дискурсі	205
Когут О. В., Штогрин М. В. "Фальшиві друзі перекладача" у текстах нафтогазової промисловості	211
Дем'янчук Ю. І. Методика створення паралельних багатомовних корпусів для перекладу юридичних та офіційних документів	218

Літературознавство

Юрчук О. О. Олександр Афанасьєв-Чужбинський і Тарас Шевченко: реконструкція історії взаємин	227
Самойленко Г. В. Ніжинський період життя і творчості П. С. Морачевського	235
Моціяка О. М. Україномовна поезія П. Морачевського: романтична історіософська символіка.....	265
Гаджилова Г. О. Мирні концепти в українській історичній драматургії класичного періоду.....	277
Матвєєва О. О. Художня концепція українського державотворення в "Щоденнику" В. Винниченка: від ідеї "всебічного визволення" в соціалістичній проекції до конкордистського проекту національного буття.....	288
Дорощ І. В. Моделі катастрофічного світосприймання у творчості письменників-дев'яťдесятьників.....	298

Капленко О. М. Роман "Хронос" Тараса Антиповича: особливості рецепції	307
Сквіра Н. М. "В незаконченных книгах есть страшная вещь – некоторое откровение", або Про дописування "Мертвих душ" Гоголя сучасниками (на прикладі роману В. Шарова "Повернення в Єгипет")	318
Ісаєнко К. П. Творчість Бруно Шульца як український вимір чужої ідентичності	328
Остапенко Л. М. Загублена шинель сільського лікаря, або Знову про Попелюшку: до вивчення творчих зв'язків М. Гоголя і Ф. Кафки. Ч. III. Вибранці.....	334
Наші автори	342

Содержание

Забарный А. В. Студенческие годы становления Арнольда Грищенко как филолога и гражданина	4
Бойко Н. И. Стилистическая дифференциация лексического состава украинского языка в лингвистическом наследии М. А. Жовтобрюха и А. П. Грищенко	11
Хомич В. І, Кислая О. М., Толочко С. В. Освещение проблемы дифференциации предложно-падежных форм в работах академика Арнольда Афанасьевича Грищенко.....	23
Пугач В. Н. История кафедры украинского языка НГПИ 40–50-х гг. XX в.	30
Марчило Л. Н. Временные формы глагола в летописи Самойла Величко	37
Задорожний В. Б. Акцентуация как средство воссоздания потерянной семантики в слове	48
Хомич Т. Л., Пуштарик А. П. Озерянская диалектная микросистема: фонетический, лексический, грамматический аспекты	59
Бойко В. Н., Давиденко Л. Б. Грамматическая транспозиция в системе частей речи (партикуляция).....	66
Зинченко С. В. Семантико-грамматические категории качественных причастий	72
Ярошевич И. А. Новые подходы в изучении имени прилагательного и его категорий.....	78
Бережняк В. Н. Семантические типы наречий в диалектной речи Левобережья	85
Кравец Л. В. Метафора в украинском политическом языке начала XX в.	93
Одинецкая Л. В. Политическая метафора в языке украинского публицистического дискурса начала XXI в.	101
Думанская Л. Б. Полисемия в украинской архитектурной терминологии	109
Зеленько А. С. Прагматический аспект исследования значения на этапе когнитивной парадигмы	117
Красавина В. В., Зиневич Л. В. Функционирование фразеологизмов в современном общественно-политическом дискурсе (на материале электронных средств массовой информации).....	129

Пасик Н. М. Фразеологическая репрезентация стилевой доминанты химерности в художественной речи Евгения Гуцала.....	139
Вакуленко Г. М. Целостные словосочетания в функции обстоятельств места в украинском языке.....	150
Лавринец Е. Я. Пассивные конструкции в современном административно-канцелярском подстиле: парадигма, синонимия.....	157
Шрамко Р. Г. Изофункциональная структура субъектной и предикатной позиций в предложениях с предикатами состояния субъекта.....	167
Даниленко О. С. Синтаксическая организация и актуальное членение русских и немецких пословиц.....	177
Харчук Е. В. Редактирование художественной литературы: взгляд автора и редактора	183
Кайдаш А. Н. Феминикон художественного мышления Люко Дашвар.....	194
Кайдаш А. Н., Андрущенко А. С. Семантический аспект нарицательных женских названий в прозе Люко Дашвар.....	199
Грушко С. П. Научно-технический перевод в профессиональном дискурсе	205
Когут О. В., Штогрын М. В. "Ложные друзья переводчика" в текстах нефтегазовой промышленности	211
Демьянчук Ю. И. Методика создания параллельных многоязычных корпусов для перевода юридических и официальных документов	218

Литературоведение

Юрчук Е. А. Александр Афанасьев-Чужбинский и Тарас Шевченко: реконструкция истории взаимоотношений.....	227
Самойленко Г. В. Нежинский период жизни и творчества Ф. Морачевского – педагога, писателя, переводчика	235
Моцияка О. Н. Україномовна поезія П. Морачевського: романтична історіософська символіка.....	265
Гаджилова Г. О. Мирные концепты в украинской исторической драматургии классического периода	277
Матвеева О. А. Художественная концепция украинской государственности в "Щоденнику" В. Винниченко: от идеи "всестороннего освобождения" в социалистической проекции к конкордистскому проекту национального бытия	288

Дорош И. В. Модели катастрофического мировосприятия в творчестве писателей-девяностых.....	298
Капленко О. Н. Роман "Хронос" Тараса Антиповича: особенности рецепции	307
Сквира Н. М. "В незаконченных книгах есть страшная вещь – некоторое откровение", или О дописывании "Мертвых душ" Гоголя современниками (на примере романа В. Шарова "Возвращение в Египет").....	318
Исаенко Е. П. Творчество Бруно Шульца как украинское измерение чужой идентичности	328
Остапенко Л. М. Потерянная шинель Сельского врача, или Снова о Золушке: к изучению творческих связей Н. Гоголя и Ф. Кафки. Ч. III. Избранники	334
Наши авторы	342

Contents

Linguistics

Zabarniy O. V. Arnold Gryschenko's students years of becoming a philologist and a citizen	4
Boyko N. I. Stylistic differentiation of the ukrainian lexis in the linguistic heritage of M. A. Zhovtobriukh and A. A. Grishchenko	11
Khomych V. I., Kysla O. M., Tolochko S. V. Analysis of the problem of the prepositional-case forms differentiation in the studies of academician Arnold Panasovych Gryshchenko.....	23
Puhach V. M. History of the Department of Ukrainian of Nizhyn Teacher Pedagogical Institute in the 40–50's. XX century.....	30
Marchylo L. M. The verb forms of tense in chronicle of Samiylo Velychko.....	37
Zadorozhnyi V. B. Accentuation lost as a means of playing semantics of the word.	48
Khomich T. L., Pushtaruk A. P. The dialectic microsystem of Ozeryany: phonetic, lexical and grammar aspects.....	59
Boyko V. M., Davydenko L. B. Grammatical transposition of the parts of speech system (particulation)	66
Zinchenko S. V. The semantic and grammatical categories of qualitative adjectives.	72
Yaroshevych I. New approaches to study of adjectives and its categories	78
Berezniak V. M. Semantical types of adverbs in dialectical speech of deft-Bank Ukraine	85
Kravets L. V. Metaphor in the Ukrainian political language of the early twentieth century.....	93
Odynetska L. V. Political metaphor in the language of ukrainian journalistic discourse of the early XXI centure.....	101
Dumanska L. B. Polysemy of the Ukrainian architectural terminology	109
Zelen'ko A. S. The pragmatic aspect of the research of meaning at the stage of the cognitive paradigm	117
Krasavina V. V., Zinevych L. V. Functioning of phraseological units in contemporary socio-political discourse (based on e- media).....	129

Pasik N. M. The phraseological representation of style chimerical dominant in Yevhen Hutsalo's belles-lettres style speech	139
Vakulenko G. M. The holistic phrases in the function of the adverbial of place in the Ukrainian language.....	150
Lavrinets O. Y. The passive constructions in the modern official and business style: paradigm, synonymy, normativity	157
Shramko R. H. The isofunctional structure of subject and predicate positions in sentences with subject state predicates	167
Danylenko O. S. The syntactic organization and thematic-rhematic structure of russian and german proverbs.....	177
Kharchuk O. V. Editing fiction: author and editor view	183
Kaidash A. Luiko Dashvar's new thinking feminicon.....	194
Kaidash A. M., Andrushchenko A. S. Semantic aspect of common female denominations in Luiko Dashvar's prose	199
Hrushko S. P. Scientific and technical translation in professional discourse	205
Kohut O. V., Shtohryn M. V. "Translator's false friends" in the oil and gas texts	211
Demyanchuk Y. I. Methods of creating housing for parallel multilingual translation of legal and official documents.....	218

Literary Studies

Yurchuk O. O. Alexander Afanasyev-Chuzhbynsky and Taras Shevchenko: reconstruction of the History of Relations.....	227
Samoylenko G. V. Nizhyn period in life and activity of P. S. Morachevsky	235
Motsiyaka O. M. Ukrainian P. Morachevsky poetry: romanticism historiosophical symbolism.....	265
Gadzhylva A. O. Peaceful concepts in Ukrainian historical dramaturgy of classical period.....	277
Matveeva O. O. Artistic concept of the Ukrainian state building in the "Diary" Vynnychenko's: from the idea of "full liberation" in the socialistic projection to concordist project of national being	288
Dorosh I. V. The Models of Catastrophic Worldview in the Nineties' Fiction.....	298

Kaplenko O. N. The novel "Chronos" of Taras Antypovych: features of reception	307
Skvira N. M. "There is a terrible thing in unfinished books – some revelation", or About contemporary attempts to complete "The Dead Souls" by N. Gogol (on the material of the novel "Return to Egypt" by V. Sharov).....	318
Isaenko K. P. Creative work of Bruno Shulz as the Ukrainian dimension of another identity	328
Ostapenko L. M. The Village Doctor's Lost Greatcoat, or Cinderella Once More: About the Compare of M. Gogol and F. Kafka. Part III. The Elect.....	334
Our authors	342

**ПРАВИЛА
оформлення статей до збірника
"ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"**

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий і домашній телефони, e-mail, поштова адреса.

1. Текст має бути складений у Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Поля: праве – 25 мм; верхнє, нижнє – 20 мм; ліве – 30 мм. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см, встановлена заборона висячих рядків.

2. Якщо при наборі статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською, російською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1) Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2) **Ініціали та прізвище автора** – напівжирними літерами по правому краю.

3) **Назва статті** друкується великими літерами, вирівнювання по центру.

4) **Анотації та ключові слова** подаються *українською, російською та англійською мовами* (до 6 речень).

5) **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки (І, с. 64) і підзаголовку Література.

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться обов'язково:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфу і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між внутрішньотекстовими пунктами й інформацією, яка йде після них, між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6) Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "Таблиця" виділяється *напівжирним шрифтом* по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7) **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до Бюлетня ВАК № 5 за 2009 р.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою:

м. Ніжин, вул. Графська, 2

(кафедра світової літератури та історії культури)

E-mail: svit.lit@mail.ru

Відповідальний редактор та упорядник

Самоїленко Григорій Васильович

тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА та КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 84

Серія "Філологічні науки"

№ 7

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 19,57
Ум. друк. арк. 20,63

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.